

אדוה ישראלי

עזר כנגדן

ארגון ויצו מיישוב למדינה
(1920–1957)

ד"ר **אדוה ישראלי** היא היסטוריונית
ומורה לספרות בכפר הנוער ויצו ניר
העמק (משק הפועלות עפולה).

אדוה ישראלי

עזר כנגדן

ארגון ויצו מיישוב למדינה
(1920-1957)

מוסד הרצל לחקר הציונות
אוניברסיטת חיפה

**הספר הוצא בסיוע הקתדרה לציונות ע"ש הרי זסלר,
מיסודו של ד"ר ראובן הכט, אוניברסיטת חיפה**

על העטיפה:

כרזת מגבית ויצו לשנת 1957.

באדיבות ארכיון ויצו, תרומת אניטה ויצחק פרידמן

נדפס בישראל, תשפ"ו – 2026

©

מסת"ב: 5-0-93254-965-978 ISBN:

כל הזכויות שמורות לאדוה ישראלי

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט, אלא ברשות מפורשת בכתב מהמו"ל.

עיצוב, סידור, עימוד והדפסה: א. אורן הפקות דפוס בע"מ

תוכן העניינים

מבוא	9
הערות	11
פרק ראשון: ויצו – השנים המעצבות 1920-1939	13
א. ויצו – חבלי לידה	13
ב. בורגנות וסוציאליזם – ויצו ותנועת הפועלות	25
ג. עבריות וציוניות – ויצו והסתדרות נשים עבריות	36
הערות	46
פרק שני: הצביעי נ' – ויצו בזירה הפוליטית	57
א. מאבק הנשים על מעמדן בתנועה הציונית	57
ב. התביעה לייצוג – מעמדו של ויצו עולמי במוסדות הציוניים	59
ג. הקול המקומי – ה.ג.צ' ויצו בזירה המוניציפלית והארצית	65
ד. על סדר היום – האתגרים וההישגים של מפלגת הנשים	
באסיפת הנבחרים	78
הערות	80
פרק שלישי: פעילות ללא ארגון – ויצו עולמי בתקופת השואה	87
א. נשים בשואה	87
ב. תחת הכיבוש הנאצי – ויצו צ'כוסלובקיה ויצו צרפת	
כמקרי בוחן	89
ג. בין החומות – תאי ויצו בגטאות טרזין ולודז'	106
ד. איסוף השברים – פעולות שיקום והצלה של ויצו	
לאחר המלחמה	112
הערות	117

פרק רביעי: התחזקות בצל חורבן – ויצו בארץ-ישראל

- 127 במלחמת העולם השנייה.
- 127 א. ה.נ.צ-ויצו בצל המלחמה
- 130 ב. "לא הקלה אלא עזרה בונה", הכשרה מקצועית לנשים
- ג. כלכלת מלחמה – ה.נ.צ-ויצו למען הביטחון התזונתי
- 139 בימי חירום
- ד. מקלט בטוח – הטיפול בילדים בזמן המלחמה,
- 143 סניף תל-אביב כמקרה בוחן
- ה. "אל האישה העבריה בארץ" – פעילות ה.נ.צ-ויצו
- 152 במועצת הנשים העבריות
- 156 הערות

פרק חמישי: בין מלחמה לתקומה – ויצו מתום מלחמת העולם השנייה

- 163 ועד לקום המדינה
- א. "לעבוד ולשרת לשרת ולעבוד" – ה.נ.צ-ויצו בארץ ישראל
- 163 אחרי המלחמה
- ב. בנתיבי ההעפלה – ה.נ.צ-ויצו לעזרת עולי תימן
- 167 והמעפילים
- ג. שְׁלִיחוֹת מעבר לים – פעילות ארגוני הנשים
- 180 במחנות העקורים
- 185 ד. הזירה המדינית – תרומת ויצו למאבק על 'המדינה שבדרך' .
- 188 הערות

פרק שישי: ויצו בשירות המדינה

- 195 א. בחזית העורף – ה.נ.צ-ויצו במלחמת העצמאות
- 195 ב. בצומת דרכים – מקומו של ויצו במדינה הצעירה.
- 200 ג. מאסיפת הנבחרים לאסיפה המכוננת – המאבק על
- 207 החוק לשיווי זכויות האישה
- 213 ד. בין חזון אוטופי למציאות – ויצו ארץ-ישראל קולט עלייה .
- 223 ה. עם הפנים קדימה – ויצו עד תום העשור הראשון
- 227 הערות

סיכום ודיון

ארכיונים ומקורות

תודתי נתונה לקתדרה לציונות ע"ש הרי זסלר מיסודו של ד"ר ראובן הכט על תמיכתה הנדיבה בפרסום ספר זה, ולמוסד הרצל לחקר הציונות באוניברסיטת חיפה על הוצאתו לאור.

הספר מוקדש באהבה למשפחתי

רשימת קיצורים:

- הסתדרות ויצו בארץ-ישראל בין השנים 1927-1933 (עד האיחוד עם הסתדרות נשים עבריות) – ויצו ארצי.
- הסתדרות ויצו בארץ ישראל בין השנים 1933-1949 (אחרי האיחוד עם הסתדרות נשים עבריות ועד מעבר הנהלת ויצו עולמי לארץ ישראל) – הסתדרות נשים ציוניות-ויצו (בקיצור: ה.נ.צ-ויצו)
- הסתדרות ויצו בארץ ישראל משנת 1949 ואילך – ויצו ארץ-ישראל
- World WIZO – ויצו עולמי
- הסתדרות נשים עבריות – ה.נ.ע
- מועצת ארגוני הנשים – מא"ן
- ארגון אימהות עובדות – א.א.ע
- הסתדרות ויצו באנגליה – F.W.Z-Federation Women Zionist
- הנהלת ויצו עולמי בלונדון – L.W.E-London WIZO Executive

מבוא

בשנת 2020 נערך טקס לציון מאה שנים להקמת ויצו – ארגון הנשים הציוניות הבין לאומי WIZO-Women International Zionist Organization. בשנה זו נמנו עם ויצו עולמי כ-250,000 חברות שפעלו בשלושים ושמונה פדרציות ברחבי העולם. בישראל קיימים כארבעים סניפים ובהם מתנדבות אלפי חברות התורמות לחברה הישראלית בדרכים מגוונות. חברות ויצו מגשימות מדי יום את חזון הארגון שנטבע לפני כמאה שנים: "קיום חברה ציונית והומניסטית המבוססת על שוויון הזדמנויות ומדגישה חינוך ורווחה לנשים, לילדים ולנוער בשיתוף פעולה עם יהודי התפוצות".¹ פעילותו הענפה של ויצו לא צמחה יש מאין. הארגון נוסד בלונדון ביולי 1920 בהשראת התנועה הציונית והושפע מרעיונות התנועה הפמיניסטית והתנועה הסופרו'יסטית. מטרת הארגון הייתה להקים חברה חדשה ומודרנית בארץ-ישראל המושתתת על שוויון הזדמנויות לנשים.²

ספר זה מתמקד בארבעה עשורים – מיום הקמתו ועד סוף העשור הראשון של מדינת ישראל. בתקופה זו חלו תמורות רבות שהשפיעו על התפתחות הארגון ועל אופי פעילותו, בהן: חלוציות, שואה, תקומה ומעבר מיישוב למדינה ריבונית. בבסיס המחקר עמדו שתי שאלות מרכזיות: האם הצליחו חברות ויצו להגשים את חזונן בדבר עיצוב דמותה של האישה העברייא בארץ ישראל והאם שימש הארגון כסוכן לעיצוב החברה האזרחית במדינה הצעירה. שאלות אלה ואחרות שיעלו בספר זה כרוכות בהבנה של חמש סוגיות עיקריות.

האחת, מאבק ויצו להעלאתו של מעמד האישה בתנועה הציונית שנשלטה בידי גברים. השנייה, יחסי הגומלין של ארגון ויצו עולמי עם הפדרציה בארץ ישראל, וקשרי הגומלין של הארגון עם ארגוני נשים אחרים שפעלו בארץ ובתפוצות. השלישית, הפער ששרר בין הרעיונות הנשגבים של הארגון העולמי לבין מציאות החיים הקשה ששררה בארץ-ישראל. הרביעית, התמורות שחלו בארגון ויצו בתקופת השואה ואחריה והשפעתן על מעמדו של הארגון בארץ-ישראל. החמישית, התמודדות ויצו עם המעבר

מארגון וולונטרי בתקופת היישוב לפעילות במדינה ריבונית. בסיום מלחמת העצמאות עבר מרכז הכובד של הארגון לארץ ישראל ובפני ויצו ניצב אתגר חדש של קליטת העלייה ההמונית וסיוע בביסוס מדינת ישראל.

סוגיות אלה יידונו בששת פרקי הספר. הפרקים מתבססים על ציר כרונולוגי, למעט שניים החורגים מהרצף בשל חשיבותם ההיסטורית להבנת דרכו של הארגון. הפרק הראשון מתאר את פעילות הארגון מיום הקמתו ועד פרוץ מלחמת העולם השנייה, תקופה בה עוצבה דרכו האידיאולוגית והונחו התשתיות למפעליו בארץ. הפרק השני חורג מהסדר האירועים הכרונולוגי ומתמקד בפעילות הפוליטית של ויצו בזירה הציונית ובארץ-ישראל. הדיון בסוגיה הפוליטית בוחן האם המעורבות הפוליטית חוללה את השינויים להן ייחלו חברות הארגון ומתמקד בחסרונות וביתרונות של מעורבות נשים בפוליטיקה. הפרק השלישי חורג מהמיקוד הגיאוגרפי בארץ-ישראל ומתאר את קורות ארגון ויצו באירופה בתקופת מלחמת העולם השנייה ואחריה. פרק זה מתמקד בחורבן פדרציות הארגון וחושף את פעילותן המחתרתית של חברות הארגון. הפרק הרביעי חוזר לדיון בזירה המקומית וסוקר קורות ויצו בארץ ישראל במלחמת העולם השנייה. פרק זה עוסק בשינוי במערך הכוחות בין הארגון הארצי לארגון העולמי. הפרק החמישי מתמקד בתקופה שהחלה בסיום מלחמת העולם השנייה ועד הקמת מדינת ישראל. בפרק זה נשפוך אור על השתתפות ויצו במאבק להקמת המדינה. הפרק האחרון דן בקורות ויצו לאחר קום המדינה. הקמת המדינה הייתה התגשמות שאיפתו של ארגון ויצו. לצד התרוממות הרוח עלה החשש בקרב הנהלת הארגון לגבי תפקיד ויצו במדינה הריבונית החדשה. הספר נחתם בשנת 1957, השנה שבה התקיימה ועידת ויצו ה-13. בוועידה זו סוכם פרק משמעותי בתולדות ויצו ונקבעה מטרה היסטורית חדשה: "תמיכה בבניין הנקרא 'מדינת ישראל'".³ מטרה זו הייתה מפנה בדרכו של ויצו, שנדרש לנסח מחדש את חזונו לנוכח המציאות שהשתנתה לאחר התבססות המדינה.

ספר זה מתבסס על מקורות מגוונים. מסמכים ארכיוניים, עדויות, כתבות עיתונות ומקורות משניים. רבים מהמקורות הראשוניים טרם נחשפו עד היום והם מציגים תמונה רחבה יותר מזו שהייתה ידועה עד היום. שילוב עדויות אישיות של פעילות ויצו נועד להעניק צביון אישי לחיבור לצד הסקירה ההיסטורית המקיפה. עדויות אישיות הן דרך בלתי אמצעית לחוות את העבר ותורמות להבין את הלכי הרוח ששררו בארגון ולרדת לעומקן של מערכות היחסים בינו לבין החברה הסובבת אותו. יחד עם זאת בעדויות טמון סיכון מכיוון שחוויות אישיות עלולות שלא לשקף את המציאות כפי

שהייתה. עולה חשש שזיכרונותיהן של החברות חלקיים, מוטעים וטעונים במשקעי עבר. כנגד אלה שקולה העובדה כי לא ניתן לוותר על המידע הנצור בזיכרונותיהן בשל ערכו הרב. לכן השתמשתי במידע השאוב מהעדויות, בעיקר כדי לתאר את האווירה בתקופה בה פעלו החברות. שימוש במידע נעשה רק לאחר שהוצלב במקורות נוספים.

הערות

1. ויצו, "ויצו אודותינו", www.wizo.org.il, נדלה: 17 באוקטובר 2019.
2. "Minutes of the International Conference Convened by The Federation of Women Zionist of United" Kingdom 11th July 1920, אצ"מ) תיק F49/3062 (להלן: "ויצו הסתדרות עולמית לנשים ציוניות, דין וחשבון ההנהלה, מוגש לוועידה העולמית הי"ג של ויצו", תל אביב, מרץ 1957, אצ"מ תיק F49/2597-4).
- 3.

פרק ראשון:

ויצו – השנים המעצבות 1920-1939

א. ויצו – חבלי לידה

צמיחתו של ארגון ויצו באנגליה התאפשרה בזכות שילוב של גורמים שונים ובהם: קהילה יהודית חזקה ומבוססת במדינה, פעילות ציונית-מדינית ענפה שהגיעה לשיאה בשנת 1917 לאחר מתן הצהרת בלפור, התפתחות התנועות הפמיניסטית והסופרז'יסטית והתמורות שחלו בחיי הנשים בארץ ישראל.

בין השנים 1830-1858 זכו היהודים באנגליה באמנציפציה מלאה כשאושרו נישואים יהודיים והכרה בסמכותם של בתי הדין היהודיים.¹ האמנציפציה סייעה להתפתחות קהילה חזקה, מבוססת ומעורבת בחברה הכללית. בזכותה רכשו היהודים השכלה כללית, עלו בסולם החברתי, גילו מעורבות בתרבות האנגלית ונמנו עם מעמד הביניים. ראשי הקהילה מונו לתפקידי מפתח בשלטון המקומי, לדוגמה משה מונטיפיורי, שכהן כסגן ראש עיריית לונדון וזכה לתואר אביר מהמלכה ויקטוריה, וליונל דה רוטשילד שנבחר לבית הנבחרים הבריטי.²

בסוף המאה ה-19 חל שינוי בחיי הקהילה האנגלו-יהודית. בשנים אלה הגיעו לאנגליה שני גלי הגירה גדולים. האחד מהגרים אירים-קתולים עניים ששאפו לשפר את תנאי חייהם, והאחר, יהודים ממזרח אירופה שנמלטו מאימת הפוגרומים. המהגרים היהודים הביאו לגידול משמעותי באוכלוסיית היהודים במדינה. בשנת 1880 חיו באנגליה כ-60,000 יהודים. כעבור שלושה עשורים צמחה אוכלוסיית היהודים במדינה ל-300,000 נפש. חזותם השונה של היהודים המהגרים ואורח חייהם הורו והמתבדל עוררו את חששם של יהודי אנגליה הוותיקים שמא יביאו לשינוי מערך היחסים עם האוכלוסייה המקומית ולהתגברות האנטישמיות. הצורך לקלוט את המהגרים במהירות עודד את הקמתם של ארגוני צדקה. בשנת 1885 נוסד ארגון הנשים היהודיות 'הוועדה לביקורי גברות' (Ladies Visiting Committee) שפעל לרווחת

המהגרים ולעזרה ליתומים ולאלמנות.³ מעורבות הנשים היהודיות בפעילות הציבורית קרבה אותן לארגוני הנשים האנגליים ולרעיונות החדשים כמו הפמיניזם והסופרז'יזם.⁴

בשנת 1902 התכנסה לראשונה ועידת הנשים היהודיות באנגליה ה"UJW-Union of Jewish Women".⁵ אורחת הכבוד במושב הפתיחה הייתה מילסנט גארט פאוסט (Fawcett 1842-1929), מנהיגת תנועת הסופרז'יסטיות במדינה. נוכחותה ביטאה את זיקתן של ארגוני הנשים היהודיות לתנועות למען שוויון זכויות לנשים והדגישה את הסתייגותן משמרנותה של ההנהגה היהודית הגברית.⁶ פאוסט עודדה את הנשים היהודיות להצטרף לתנועה הסופרז'יסטית. בשנת 1903 ייסדו הנשים היהודיות באנגליה ליגה סופרז'יסטית – JLWS-Jewish League for Women Suffrage. ארגון הנשים היהודיות הסופרז'יסטיות היה שותף לדרישה למתן זכות הצבעה לנשים.⁷ בין חברות הדור הראשון של תנועת הסופרז'יסטיות היהודיות באנגליה נמנו רבות עם מייסדות ארגון ויצו וביניהן רבקה זיו, רומנה דוגמן ואדית אידר.⁸

במלחמת העולם הראשונה ירדו תביעות הסופרז'יסטיות מסדר היום הציבורי. הנשים התגייסו למאמץ המלחמתי בחזית ובעורף, והדגישו שהתגייסותן למאמץ המלחמתי נמצאת בסדר עדיפות עליון. עמדה זו וההערכה של הציבור הבריטי לתרומתן למאמץ המלחמתי הרחיבה את מעגל התומכים בזכויותיהן. בשנת 1918 השיגה תנועת הסופרז'יסטיות באנגליה זכות הצבעה לנשים נשואות מעל גיל 30. כעבור עשור ניתנה זכות זו לכל הנשים במדינה. לאחר מלחמת העולם הראשונה התמנו הנשים היהודיות לתפקידי מפתח בארגונים הסופרז'יסטיים. הודות לקשרים עם ארגונים אלה אימצו ארגוני נשים יהודיות מודלים מנהיגותיים נשיים ודפוסי פעולה יעילים בזירה הלאומית ובזו הבין-לאומית.⁹

לאחר הצהרת בלפור בשנת 1917, החלו הנשים הציוניות, האנגלו-יהודיות, להתמקד במצבן הייחודי של הנשים בארץ-ישראל. בשנת 1918 תבעו הנשים האנגלו-יהודיות ייצוג עצמאי בהסתדרות הציונית במדינה וייסדו את 'פדרציית הנשים הציוניות בבריטניה' (Federation Women Zionist – FWZ). ורה וייצמן, רומנה גודמן, אדית אידר, אולגה אלמן, הלנה וויסברג והנרייטה אירוול נבחרו להנהלת הפדרציה בראשות רבקה זיו.¹⁰

בחודש מרץ 1918 יצאה משלחת של 'ועד הצירים' מטעם ממשלת בריטניה לארץ ישראל. תפקידה של המשלחת היה לקשר בין היישוב היהודי, ההסתדרות הציונית ושלטון המנדט, ולהניח את היסודות לבניין

הבית הלאומי בארץ-ישראל. חיים וייצמן עמד בראש המשלחת, ועם חבריה נמנו גם דוד אידר והלורד ישראל זיו.¹¹ נשותיהם, ורה וייצמן, אדית אידר ורבקה זיו, חברות פדרציית הנשים הציונית בבריטניה, התאכזבו שעם המשלחת לא נמנתה אישה. בחודש נובמבר 1919 הגיעו ורה וייצמן ורבקה זיו לארץ-ישראל לביקור פרטי. בהגיען הן חברו לאדית אידר ששהתה בארץ בלוויית בעלה, שהחליף את וייצמן בתפקידו כראש ועד הצירים. השלוש סיירו בארץ, למדו את צורכי הנשים ונדהמו מתנאי הקיום הירודים שלהן.¹² על הזעזוע שחוו אפשר ללמוד מזיכרונותיו של ישראל זיו, שתיאר את רשמיה של אשתו רבקה בשובה:

ביקורן היה אכזבה. קשה היה להאיר באור רומנטי וזהר את הקמת המולדת בארץ החדשה. בארץ לא ירד גשם במשך חודשים, הארץ הייתה צחיחה יבשה ומלאה באבק, כמעט ולא היו עצים ולכן גם לא ציפורים. לילת התנים נשמעה בכל לילה. הדרכים היו קשות והנשים היטלטלו בנסיעתן. כאשר החל לרדת הגשם התקשו לחמם עצמן, יושבות היו בערבים לפני תנור שמן קטן לייבש עצמן ולהתחמם. הן נדהמו למראה החלוצות הנאבקות לצד הגברים, להיות שוות להם. חופרות, מסקלות סלעים.¹³

ורה וייצמן תיארה בספר זיכרונותיה, 'The Impossible Takes Longer' את רשמיה מן הביקור כ"אכזבה תהומית".¹⁴ היא נחרדה מהתנאים הקשים שאיתם התמודדו החלוצות ועם האתגרים הגופניים שניצבו בפניהן. וייצמן חששה שהחלוצות פירשו את המושג "שוויון" בדרך שגויה. החלוצות שהיו נלהבות ואידאליסטיות, סיכנו את בריאותן ואת אימהותן בעתיד. הן עבדו במשך 10-12 שעות ביום, התגוררו בתנאים לא נאותים ותזונתן הייתה לקויה. כששבו לאנגליה הן החליטו לייסד ארגון נשים ציוני בין-לאומי למען הטבת התנאים של נשות ארץ-ישראל וילדיהן.¹⁵

בעת ששלוש הנשים סיירו בארץ-ישראל, נחלצו חברות פדרציית הנשים הציוניות בבריטניה לעזרת 'התאחדות נשים לשיווי זכויות בארץ-ישראל' שנאבקה למען זכות הנשים לבחור לאספת הנבחרים הראשונה ולהימנות עימה.¹⁶ לחברות הפדרציה נודע כי נשות המזרחי תמכו בהחלטת תנועתם לשלול מנשים את הזכות הזו. בנובמבר 1919 פרסמו נשות הפדרציה הציונית בבריטניה קול קורא לנשות מזרחי תחת הכותרת: "הנשים הציוניות

מוחות על תכנית ה'מזרחי' להדיר אותן מהחיים הפוליטיים בפלשתינה".¹⁷ במכתב הן ציינו שפעולת המזרחי בארץ נוגדת את החלטת הקונגרס הציוני בדבר זכות הצבעה לנשים, ואין כל סתירה בין זכויות הבחירה לנשים לבין ההלכה. כך סיימו את מכתבן: "בתקופה שבה נשים בכל העולם הבטיחו את זכויותיהן, לא יתנו הנשים העבריות כי ישפילו אותן ולא תרשינה לתנועת המזרחי לשלול מהן את זכותן בארץ ישראל".¹⁸ החתומות על מכתב זה היו מהבולטות שבמייסדות ויצו ומנהיגותיו בשנים הראשונות. כולן היו בנות המעמד הבורגני הגבוה באנגליה ונשות מנהיגי הציונות וראשי הקהילה.

יושבת ראש הארגון רבקה זיו (Sieff 1890-1966) הייתה אחת מארבע בנותיו של מיכאל מרקס, ממייסדי בית המסחר 'מרקס אנד ספנסר'. ארבע הבנות התחנכו בבית ספר תיכון פרטי בעיר מנצ'סטר. מרקס-זיו שאבה את רעיונותיה ממנהלת התיכון שרה בורסטל (Burstall 1859-1939), סופרו'יסטית פעילה, שהייתה מעורה בקהילה היהודית של מנצ'סטר והנחילה לתלמידותיה הרבות את רעיונותיה.¹⁹ זיו המשיכה את לימודיה בקולג' לנשים במנצ'סטר ולמדה מתמטיקה וספרות אנגלית. היא התוודעה לראשונה לציונות כששמעה נאום של חיים וייצמן. בשנת 1910 הצטרפה לתנועת 'בנות ציון' במנצ'סטר ונהייתה פעילה ציונית. באותה השנה נישאה לישראל זיו, חברו הטוב של אחיה סיימון. זיו קיימה אספות רבות במטרה להנחיל לנשות הקהילה היהודית במנצ'סטר את הרעיון הציוני.²⁰

בשנת 1926 העתיקה המשפחה את מגוריה ללונדון וזיו הרחיבה את פעילותה הציבורית. היא חילקה את זמנה בין פעילות פילנתרופית וגיוס כספים לתנועה הציונית לבין תפקידה כסגנית נשיאת בית החולים ה'מלכה שרלוט' (Queen Charlotte's Hospital). בכל פעולותיה שאפה להפוך את השאלה הציונית לסוגיה חשובה בשיח הציבורי. זיו פעלה גם במסגרת תנועת הסופרו'יסטיות היהודיות והאמינה שהקמת תנועת נשים ציונית נפרדת חיונית להגנה על זכויותיהן. היא יצאה נגד העמימות ששררה בתנועה הציונית לגבי מעמדן הדתי והחברתי של הנשים.²¹

הקשר בין רבקה זיו לורה וייצמן נרקם בעקבות מאמציו של חיים וייצמן להנחיל את רעיונות הציונות לחוג האינטלקטואלי של יהדות מנצ'סטר. רעייתו, ורה וייצמן (Weizmann 1881-1966) לבית צ'זמן נולדה בעיר רוסטוב ברוסיה. אביה לחם במלחמת קרים (1853-1856) ולכן הורשתה המשפחה להתגורר מחוץ לתחום המושב. המשפחה חיה ברווחה ולא הנחילה לילדיה חינוך יהודי. ורה נשלחה לז'נבה ללימודי רפואה ושם התוודעה למועדון הסטודנטים היהודים ולפעילותו הפוליטית. בשנת 1900 פגשה

במועדון את חיים וייצמן הציוני. בשנת 1906 נישאו השניים וורה הצטרפה לבעלה בעיר מנצ'סטר באנגליה, בה היה מרצה לכימיה באוניברסיטה. בשנת 1913 הוסמכה ורה וייצמן לרופאה באנגליה ועבדה במרפאה ציבורית לנשים בהריון. וייצמן הייתה אחת הרופאות הראשונות בעיר.²²

במשך עבודתה פגשה וייצמן את עורך עיתון ה'מנצ'סטר גארדיאן', צ'ארלס פרסטוויץ' סקוט (Scott), והציגה אותו לבעלה. הידידות בין השניים פתחה בפני חיים וייצמן חוג מכרים חדש כמשפחות מרקס וזיו היהודיות. וייצמן דבקה בתפיסה המסורתית של תפקידי הגברים והנשים בחברה, ולא צידדה בדרישה לשוויון בחלוקת הנטל. היא שאפה להכשיר את האישה הציונית לאורח חיים יצרני במולדת המתחדשת, נוסף על הגשמת ייעודה המסורתי כאישה. בזיכרונותיה כתבה וייצמן כי כשהתלוותה לבעלה בשליחויותיו הציוניות, היא ניצלה את מעמדה לגיוס הנשים הציוניות לפעילות בארגון ויצו.²³

עבודתן המשותפת של זיו ושל וייצמן בהנהגת ויצו לוותה לעיתים במחלוקות ובמתחים, חלקם על רקע אישי וחלקם על רקע מדיניותו של ארגון ויצו. וייצמן ראתה את ויצו כחלק בלתי נפרד מהתנועה הציונית, וזיו, לעומתה, צידדה בהקמת ארגון עצמאי. וייצמן רצתה להקים תנועה ציונית באנגליה בלבד ואילו זיו תמכה בהקמת ארגון בין-לאומי. למרות ההבדלים באישיותן ובהשקפת עולמן, הן היו חברות נפש.²⁴

עם מייסדות ויצו נמנתה גם רומנה גודמן (Goodman 1885-1959) לבית מנצ'יק. גודמן ילידת וורשה, התייתמה בצעירותה מאביה. אמה נישאה מחדש והמשפחה היגרה לארצות הברית. בשנת 1907 נישאה לפול גודמן, שעסק בחקר יהדות אנגליה והזוג עבר להתגורר בלונדון. בני הזוג גודמן היו ציוניים נלהבים. בשנת 1907 השתתפו בקונגרס הציוני בהאג, ורומנה הצטרפה ל'ליגת הנשים היהודיות למען עבודה תרבותית בפלשתינה' (Verband Judischer Frauen für Palestina (בקיזור: קולטורפרבנד), שנוסדה באותו הקונגרס.²⁵ היא מונתה ליושבת ראש הסניף של הקולטורפרבנד בלונדון. ביתם של הזוג נעשה מוקד לפעילות הציונית בעיר. גודמן הייתה סופרז'יסטית, פמיניסטית ותומכת נלהבת בזכויות הנשים. היא מחתה נגד הסללת נשים לתפקידי רעיות ואימהות. כמו רבות מן הנשים שהיו מעורבות בפעילות הציונית, היא הבינה שהתנועה לא נותנת ביטוי לקולות הנשים, ופעלה להקמת ארגון נשים ציוניות.²⁶ לדבריה, נשים היהודיות חשו רגשי נחיתות מול הגברים היהודים, ורק בסביבת נשים הן יוכלו לבטא את מאווייהן. גודמן פעלה בעיקר בתחום הארגוני ובמחלקת הפרסום והתעמולה של ויצו.²⁷

אדית אידר (Eder 1872-1944) הייתה מורה ופסיכולוגית בהכשרתה. היא התוודעה לציונות בהשפעת בעלה ד"ר דויד מונטגיו אידר (1865-1936). דויד אידר היה פסיכואנליטיקן, תלמידו של זיגמונד פרויד וסוציאליסט בתפיסת עולמו. כשנה לאחר פרסום הצהרת בלפור צורף לוועד הצירים כנציג ההסתדרות הטריטוריאלית.²⁸ כשחזר וייצמן לאנגליה התמנה במקומו לראשות ועד הצירים בארץ-ישראל. בני הזוג אידר נחשפו למצבו הקשה של היישוב הישן ובעיקר לבעיית היתומים והאלמנות בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה. אידר האמין שבעיית ההתיישבות בארץ-ישראל תיפתר רק בעזרת רפורמות כלכליות שנועדו להגשים את המשנה הסוציאליסטית.²⁹ אדית הייתה שותפה לדעותיו. בשנותם בארץ-ישראל נחשפה לפועלה של חנה מייזל-שוחט בחוות העלמות בכינרת ולמצבן הקשה של הנשים וילדיהן בטבריה.³⁰ אידר, שהייתה חברה במפלגת הלייבור באנגליה, הזדהתה עם השקפת עולמן של הפועלות ופעלה רבות למעןן במסגרת ויצו.³¹

אולגה אלמן לבית גינצבורג (Alman 1886-1961) כיהנה כגזברית הארגון העולמי (במשותף עם הנרייטה אירוול) עד להקמת המדינה. אלמן ילידת רוסיה, בת למשפחה ציונית משכונת וייטצ'אפל בלונדון, הוכשרה כרופאת נשים. בשנת 1917 השתתפה עם גודמן וזיו בקונגרס הציוני ותמכה בייסוד פדרציית נשים ציונית.³²

הנרייטה אירוול (Irewell 1869-1941) הייתה עובדת סוציאלית ואלמנתו של הרמן אירוול, סוחר צמר מלונדון. אירוול, ממנהיגות הנשים הציוניות באנגליה, נודעה בפעילותה הנדבנית למען מטרות יהודיות. היא ייסדה את 'אגודת העזרה היהודית למען יולדות בלונדון' והקימה באיסט לונדון את המרכז הראשון לטיפול בתינוקות. אירוול ביקרה בארץ ישראל לראשונה בשנת 1923 ואף התגוררה בה בין השנים 1926-1927. אירוול יזמה את הקמת הפדרציה הארץ-ישראלית של הארגון.³³

קווי היסוד של ויצו ביטאו את השקפת עולמן של מייסדותיו. אדית אידר הסוציאליסטית תמכה בחינוך חקלאי לנשים. בעקבות בעלה דוד אידר, שמונה לאחר מותו מטעם 'ועד הצירים' לאלמנות וליתומי הארץ, החלה אידר לפעול גם למען הנשים והילדים מ'היישוב הישן'. הנרייטה אירוול הדגישה את חשיבות העזרה סוציאלית בארץ ישראל. היא אימצה את דפוסי הפעולה למען המהגרות היהודיות באיסט לונדון ויישמה אותן בארץ-ישראל. ד"ר ורה וייצמן דאגה למצב הבריאותי של החלוצות שעבדו במלאכות גופניות קשות. רבקה זיו ורומנה גודמן הסופרו'יסטיות רצו להשוות את זכויות הנשים בארץ ישראל לאלה של הגברים. המייסדות התאגדו סביב מטרות משותפות: סיוע

לנשים שהתמודדו עם תנאי הארץ הקשים והכשרתן בכלכלת בית, בחקלאות ובטיפול בילדים.³⁴ קווי היסוד של ויצו ביטאו את שאיפת המייסדות להעתיק דפוסי חשיבה מערביים אל המציאות הארצישראלית והעלאת מעמד האישה בחברה היהודית.

את השראתן להקמת ארגון נשים ציוני בין-לאומי שאבו המייסדות ממספר ארגונים: מ'הברית הסופרו'יסטית הבין לאומית IWSA – International Women Suffrage Alliance. ארגון שהציב לעצמו מטרה לקדם את זכויות ההצבעה לנשים בכל העולם.³⁵ מייסדות ויצו שאפו להמשיך את דרכה של התאחדות הנשים הגרמנית, הקולטופרבנד ובהשראתה ייסדו את מפעלי ויצו הראשונים בארץ-ישראל. שאיפתן הייתה לייסד את הזרוע הנשית של ההסתדרות הציונית, לצרף לויצו את אגודות הנשים הציוניות בתפוצות ולפעול להקמת פדרציות של ויצו במדינות שבהן לא פעלו ארגוני נשים ציוניות.³⁶

חבלי הלידה של הארגון היו קשים. המהמורות העיקריות היו היעדר תמיכה של ההסתדרות הציונית וחוסר שיתוף פעולה של אגודות נשים, שלא צידדו בהקמת בארגון נשים נפרד. בשנת 1919 החלה רבקה זיו לפנות לגורמים בתנועה הציונית ולבקש את תמיכתם בהקמת ארגון נשים ציוני בין-לאומי. באפריל 1919 היא שיגרה מכתב להנרייטה סאלד (Szold 1860-1945), שכינה כראש מחלקת החינוך של הסתדרות ציוני אמריקה וכיושבת ראש ארגון הדסה.³⁷ במכתב היא ביקשה לעניין את סאלד באפשרות להצטרף לארגון נשים ציוניות עולמי. סאלד בירכה על הרעיון והדגישה את החשיבות בהתעוררות הנשים הציוניות באנגליה – מרכז הציונות העולמי. סאלד ענתה לזיו שארגון הדסה יכול להיות מקור השראה להתארגנות נשית-ציונית בין-לאומית. היא תיארה את מבנה הארגון שמנה שמונים סניפים ברחבי ארצות הברית וחשפה את סוד הצלחתו. כל אישה יכולה למצוא את ייעודה באחד מאגפיו: חינוך, ארגון, רווחה ותעמולה. יחד עם זאת סאלד הדגישה שהדסה הוא חלק מהסתדרות ציוני אמריקה ולא הביעה רצון להצטרף לשורות הארגון החדש.³⁸

באוקטובר 1919 פנתה זיו למזכיר ההסתדרות הציונית, ליאו הרמן (Herrmann), ושיתפה אותו בכוונת פדרציית הנשים הבריטית לייסד ארגון נשים בין-לאומי. תשובתו הבהירה לזיו את הסתייגותה של ההסתדרות הציונית מהקמת ארגון נשים נפרד. המזכיר פקפק ביכולתן לאגד את כל הנשים הציוניות בתפוצות וציין כי פעולה זו היא אתגר גדול בשל המבנה המגוון של הארגונים הציונים ברחבי העולם. הוא הוסיף שארגוני הנשים

שיחפצו להצטרף לארגון הגג הבין-לאומי יצטרכו להיפרד מהארגון הציוני הכללי בארצן. הוא האמין שארגוני הנשים יסרבו לעשות זאת כיוון שמקור כוחן הוא בקרבתם לארגונים הציונים הכלליים. בייחוד ציין את שני ארגוני הנשים הציוניים הגדולים שפעלו באותם השנים: ארגון הדסה בארצות הברית, הנאמן להסתדרות ציוני אמריקה, וארגון הנשים הציוניות בגרמניה הקשור להסתדרות הציונית הגרמנית. הרמן אף רמז על יכולתה של ההסתדרות הציונית למנוע את הקמת הארגון בשל הסעיף בחוקה המאפשר פירוק של ארגונים המונים פחות מאלפיים חברים. את מכתבו סיים: "כיוון שאנו לא חושבים שתצליחו במשימתכן לייסד פדרציית נשים נפרדת ייתכן ועדיף לחשוב על דרכים אחרות להשיג את המטרות שלכן, מבלי שתוכרו כארגון ציוני רשמי".³⁹

הרעיון להקים תנועת נשים נפרדת בהסתדרות הציונית לא זכה לתמיכת מרבית הגברים בתנועה הציונית; אלה הסתייגו מהקצאת משאבים לטובת מפעלים שנועדו לנשים בלבד. באספת התנועה הציונית, שהתקיימה בלונדון בנובמבר 1920, התקיים דיון בנושא גיוס כספים לקרן היסוד ולתעמולה הציונית בבתי הכנסת. האספה החליטה לאשר לפדרציית הנשים הציוניות במדינה להשאיר בקופתה רק מחצית מהסכום שגייסה עבור מפעלי הנשים.⁴⁰

רעיון ההקמה של תנועה על טהרת המין הנשי זכה לכתף קרה גם מכמה אגודות נשים ציוניות. בערי אנגליה השונות נוסדו ארגוני נשים ציוניות מקומיים בשם "בנות ציון". בדרך כלל עמדו בראשם נשותיהם של מנהיגי הציונות או של ראשי הקהילה היהודית באותה עיר. הנשים חששו מפגיעה במעמדן בקהילה המקומית אם יצטרפו לארגון מלונדון.⁴¹

חרף חבלי הלידה הקשים התקיימה ועידת הייסוד של ויצו ב-11 ביולי 1920 במלון ראסל בלונדון. רבקה זיו נבחרה ליושבת ראש הוועידה. ד"ר רוזה וולט-שטראוס, מייסדת 'התאחדות נשים לשוויון זכויות בארץ ישראל' וחנה הלנה טהון מ'הסתדרות נשים עבריות', ייצגו את ארץ ישראל.⁴² בוועידה השתתפו נציגות מהקולטורפרבנד בגרמניה ונציגות מארגוני נשים ציוניות מהולנד, מפולין ומאנגליה. נציגת הדסה מארצות הברית נכחה באספה המכוננת, וסניף הדסה בקנדה שיגר איחולי הצלחה. זיו פתחה את הוועידה וציינה בהתרגשות שזו הפעם הראשונה בהיסטוריה הציונית שנשים התאגדו במטרה לדון בבנייה המחודשת של המולדת לאחר שהוכרה כבית הלאומי ליהודים בהצהרת בלפור.⁴³ זיו הציגה את הרציונל להקמת ארגון נשים בין-לאומי:

הגם שיש לנשים זכויות שוות בהסתדרות הציונית, בכל זאת אין לכל אישה דעה מכרעת בנוגע למדיניות הפנימית. הגיע הזמן שגם האישה תשמיע את קולה בכל הוועדים, אם רוצה היא להשתתף בעבודת הבניין.⁴⁴

זיו, שהבינה את הצורך לגייס מספר רב של נשים כדי להשיג את הכרת ההסתדרות הציונית בארגון, הציבה מטרה משותפת רחבה שהייתה מקובלת על כולן:

הוועידה הזו, שאליה הגיעו נציגות ציוניות מארצות שונות מחליטה להקים הסתדרות בין-לאומית של נשים ציוניות כדי לשפר את מצב הילדים והנשים בארץ-ישראל.⁴⁵

בשל הצורך לגייס חברות ברחבי העולם נמנעה זיו מלהגדיר את הארגון כ'פמיניסטי'. היא הדגישה שויצו יגייס את היכולות של נשים כדי להשלים את עבודת הגברים בתחייה הציונית.⁴⁶ עוד הוסיפה שבניגוד לפמיניסטיות שדואגות לשוויון זכויות להגשמת מטרותיהן האישיות הרי הארגון יפעל לקידום הרעיון הציוני ולבניית היישוב בארץ.⁴⁷

דיוני הוועידה הראשונים התמקדו בשאלה העקרונית האם יש צורך בארגון נשים נפרד. המתנגדת העיקרית להקמתו של ויצו הייתה ד"ר רוזה וולט-שטראוס, מהתאחדות נשים לשיווי זכויות בארץ-ישראל. לדבריה ברגע שארגונה ישיג את יעדיו בארץ-ישראל לא יהיה צורך בהקמת ארגון נשים נפרד. וולט-שטראוס העלתה גם את שאלת מקום המושב של הנהגת הארגון. היא גרסה שארגון המבקש לפעול עבור ארץ-ישראל צריך לקבוע את משכנו על אדמתה. ורה וייצמן, שנחשפה בביקורה בארץ לתנאי החיים בה, השיבה שהארץ אינה ערוכה לשכן בה את הנהלת הארגון. זיו הוסיפה שהבחירה בלונדון למושב של הנהלת הארגון נובעת מהקרבה להסתדרות הציונית ומהצורך לגייס כספים בתפוצות.

ייתכן שהתנגדותה של וולט-שטראוס להקמת ויצו נבעה מחשש שמא הארגון החדש יפגע בפעילות ארגון הנשים שבראשו עמדה. לאחר שהוצגו מטרות הארגון, התבקשו החברות להצביע על תמיכתן ברעיון ועל הצטרפותן לויצו. הנציגות מאנגליה, מהולנד, מפולין ומגרמניה צידדו בהקמת הארגון. נציגת הדסה מבוסטון, ארצות הברית, הודיעה שאין לה סמכות להצביע בשם הנשים הציוניות בארצה בשל המחלוקת

ששררה בין התומכות בארגון החדש והמתנגדות לו. וולט-שטראוס נותרה בהתנגדותה.⁴⁸

לאחר שהוחלט על הקמת הארגון החלו הנשים לדון בדרכי פעולתו. זיו העלתה את התוכנית שנרקמה בשנת 1918 בפדרציית הנשים הציוניות באנגליה, להקים בארץ-ישראל הוסטל לקליטת מהגרות. המייסדות אימצו את דרך הפעולה של ארגוני הנשים באנגליה: הכשרות מקצועיות לנשים והכנתן לתנאי המחיה והעבודה בארצן החדשה.⁴⁹ רומנה גודמן דגלה ביוזמת חנה מייזל-שוחט להקים מוסדות להכשרה חקלאית לנערות.⁵⁰ גודמן, נציגת ארגון הקולטורפרבנד באנגליה, הכירה את פועלה של מייזל-שוחט בחוות העלמות בכנרת, שאותה מימן הארגון. רעיון ההכשרה החקלאית לחלוצות קסם גם לאדית אידר הסוציאליסטית. זיו, תמכה בחינוך נשים למען עצמאותן אך הסתייגה מהצביון הסוציאליסטי של ההתיישבות הקיבוצית בארץ-ישראל. לתפיסתה, הבית הלאומי בארץ צריך להיות מושתת על התא המשפחתי ועל השקפת עולם בורגנית-קפיטליסטית. ורה וייצמן דרשה להקים ועדת רווחה שתפעל למען היולדות ועבור בריאות היילודים בארץ. בוועידת הייסוד עלתה גם שאלת המעורבות של הארגון החדש בפוליטיקה של התנועה הציונית, ועל כך ארחיב בהמשך.

בסיומה של הוועידה נקבעו יעדי הארגון בתפוצות ובארץ-ישראל. הוועידה קראה לנשים לעורר את אחיותיהן היהודיות בעולם לגלות סולידריות נשית ויהודית ולתמוך בהקמת הבית הלאומי. הוועידה קראה להשתתפות בבניין הארץ על-ידי הכשרת הנשים והנערות לעבודה פרודוקטיבית, יצירת תנאים סוציאליים לאישה ולילדיה ותמיכה במוסדות הציוניים ובקרבן היסוד למען גאולת האדמה. הוועידה החליטה על הקמת מפעלה הראשון: הוסטל לקליטת העולות לארץ-ישראל.⁵¹

גיוס הכספים הראשון של הארגון היה באמצעות 'קרן התכשיטים'. את הקרן ייסדו ורה וייצמן וביאטריס סמואל, רעייתו של הרברט סמואל. הקרן קראה לכל אישה יהודייה בתפוצות לתרום תכשיט למכירה פומבית, ותמורתו תוקדש לרווחת הנשים בארץ ישראל.⁵² הוועידה החליטה על דרכי הפעולה לגיוס נשים לארגון: בכל מדינה יתאחדו כל ארגוני הנשים הציוניות ויקימו פדרציות ארציות, שיפעלו תחת הנהגת ויצו בלונדון. במדינות שבהן אין ארגון נשים ציוני, יפעל ויצו להקמתו. כל חברה בויצו תשלם דמי-חבר בסך מחצית השקל הציוני, שנקבע לפי החלטת ההסתדרות הציונית. עוד הוחלט כי תנועת הקולטורפרבנד הגרמנית תתמזג עם ארגון ויצו.⁵³

בסימומה של הוועידה נבחר הוועד הפועל הראשון של ארגון ויצו הבין-לאומי. נקבע שהוועד המנהל יורכב מחברות הארגון העולמי ומנציגות מארץ-ישראל. רבקה זיו נבחרה ליושבת ראש ויצו עולמי, ורה וייצמן, רומנה גודמן ואדית אידר נבחרו לסגניותיה. אולגה אלמן גינצבורג והנרייטה אירוול נבחרו לגזברות הארגון וביאטריס סמואל מונתה לנשיאת כבוד. הנרייטה סאלד ששהתה בארץ בשנת 1920, נבחרה ליושבת ראש הנהלת ויצו בארץ-ישראל, חנה הלנה טהון ופועה רקובסקי נבחרו לסגניותיה.⁵⁴ האחרונה זכתה לקבל אשרת עלייה לארץ בעקבות מינויה.⁵⁵

לפני כינוסה של ועידת ויצו הבין-לאומית הראשונה בשנת 1921, פנו מייסדות הארגון להסתדרות הציונית בבקשה לקבל ייצוג במוסדותיה. חברות ויצו דרשו לשגר נציגות לוועדות שדנו בנושאי חינוך, חקלאות וחברה בארץ-ישראל. נוסף על כך ביקשה הנהלת ויצו לאפשר לשתי נציגות הארגון, אחת מישראל ואחת מן התפוצה, לנאום בקונגרס. ההסתדרות הציונית אישרה לויצו לשגר נציגות לקונגרס ללא זכות לנאום וללא זכות הצבעה.⁵⁶ בספטמבר 1921 כונסה הוועידה הראשונה של ויצו עולמי בקרלסבד (צ'כוסלובקיה) בזמן כינוסו של הקונגרס הציוני ה-12. הוועידה הבין-לאומית הראשונה מנתה 34 צירות מעשר מדינות שונות, ובהן נשות המזרח, שדרשו שהתנועה תשמור על אופי יהודי ותקפיד על שמירת השבת ועל הכשרות.⁵⁷ ועידה זו התאפיינה במחלוקות רבות לגבי דרכו של הארגון, כפי שהעידה רומנה גודמן: "היה לנו ברור שכינוס נשים מארצות שונות עם דעות שונות תהיה משימה מורכבת. יחד עם זאת שמחנו לראות בקרלסבד נשים שברצונן להשפיע".⁵⁸ גודמן הוסיפה שאומנם מספר החברות בארגון צנוע אך נשים מכל רחבי אירופה הציעו את עזרתן להקמת ההוסטל. הנשים הציוניות מרומניה שלחו עצים לבנייתו. נשות פולין שלחו שמיכות ונשות גרמניה – כלים. בוועידה זו בישרו המייסדות שארגון הדסה הודיע שלא יצטרף לויצו עולמי, מלבד הדסה קנדה שהביע את רצונו להיות חלק מויצו.⁵⁹

בשנת 1922 נמנו 26 פדרציות עם הארגון ובהן: קנדה, ניו-זילנד, מצרים, ודרום-אפריקה. הפדרציות הגדולות באירופה היו פולין, רומניה, אוסטריה, בלגיה וגרמניה. בולגריה, הולנד ויוגוסלביה היו בתהליכי הקמה של פדרציות ואפילו מהעיר חרבין שבסין הגיעה בקשה של נשים יהודיות להצטרף לארגון.⁶⁰ בשנה זו החל ויצו עולמי לפעול בארץ-ישראל (עדיין ללא פדרציה מקומית). שיתוף הפעולה הראשון היה עם הסתדרות נשים עבריות.⁶¹ ארגון זה שהקים שלוש תחנות טיפת חלב בירושלים פתח תחנה נוספת בשכונת נווה שלם, שבין תל-אביב ליפו. ויצו תמך במימון אחזקתן של שתי האחיות

בתחנה. המימון שסייע להפעלת התחנה הגיע מפדרציית הארגון בניו-זילנד.⁶² באותה שנה רכש ויצו מגרש בן שבעה וחצי דונם בשכונת צ'לנוב – שכונת פועלים שנבנתה בדרום תל אביב במטרה להקים עליו את ההוסטל לבנות.⁶³ בפברואר 1923 נחנך הבניין. הלימודים נמשכו כשנה והמתלמדות הוכשרו בו בענפים הבאים: משק בית, גידול עופות, דבוראות, גננות ושתלנות.⁶⁴

בוועידת ויצו הבין-לאומית השנייה שהתקיימה בקרלסבד בשנת 1923 הגיעו נציגות שני ארגוני נשים שפעלו בארץ ישראל: תנועת הפועלות והסתדרות נשים עבריות. חנה מייזל-שוחט, שייצגה את תנועת הפועלות, הציגה את פעולות ההכשרה החקלאית במעון הצעירות של ויצו בשכונת צ'לנוב בתל אביב ואת עבודות ההכנה להקמת בית הספר החקלאי לבנות בנהלל. חנה טהון ולאה ברלין, נציגות 'הסתדרות נשים עבריות', תיארו את המיומנות הלקויה של הנשים בענפים שבהם הועסקו: תעשייה, פקידות, שירות ואומנויות חופשיות. בסקירתן העלו גם את מצוקות הנשים ביישוב הישן.⁶⁵ שתי הרצאות אלה עוררו מחלוקת בנושא הפניית המשאבים של הארגון. הוחלט כי ויצו ימשיך לתמוך בהוסטל לצעירות, בתחנה לטיפול בתינוקות ביפו ובהקמת בית הספר החקלאי לבנות. למפעלים אלה הקציב ויצו סכום של 23,000 ל"ש ו-300 ל"ש לשנה שנועדו לאחזקה שוטפת.⁶⁶

בוועידה השנייה הוחלט שרק אגודות נשים ציוניות יתקבלו לחברות בויצו עולמי ונוסף על כך נקבע שהוועד הפועל של הארגון יורכב מתשע חברות: חמש נציגות מחוץ לארץ וארבע נציגות מארץ-ישראל. לנציגות הועד הפועל בתפוצה נבחרו: רבקה זיו, אדית אידר, ורה וייצמן, רומנה גודמן, והנרייטה אירוול, לוועד הפועל בארץ ישראל נבחרו: חנה מייזל-שוחט, עדה פישמן, לאה ברלין, וחנה טהון. בסיכום הוועידה הביע ויצו תמיכה במאבק הנשים לבחור את נציגיהן לאספת הנבחרים ולהיבחר אליה. הארגון תבע מההסתדרות הציונית ומהוועד הלאומי לפעול למען שוויון זכויות לנשים בארץ-ישראל.⁶⁷ באותה שנה נחתם הסכם בין ויצו לבין ארגון הדסה המחלק את אזורי הפעילות של שני הארגונים בתפוצות. ויצו התחייב להימנע מייסוד סניפים בארצות הברית.⁶⁸

בשנתיים שחלפו בין ועידת ויצו השנייה לוועידה השלישית התחזק הארגון וביסס את מעמדו כגוף התומך במפעלי הנשים בארץ-ישראל. ועידת ויצו השלישית התקיימה בווינה בקיץ 1925, בעת קיומו של הקונגרס הציוני ה-14. רומנה גודמן פתחה את הוועידה ברוח אופטימית: "כשהייתי לפני חודשים אחדים בארצנו בחנתי בביקורתיות את כל מה שעשינו בארץ, ואני אומרת בביטחה וללא היסוס כי אנו נמצאות בדרך הנכונה".⁶⁹

בוועידה זו נקבעו שתי מטרות חשובות שנועדו לעצב את התנהלותו של הארגון בשנים הבאות: השאיפה לאחד בהסכם את כל ארגוני הנשים בארץ תחת חסות ויצו ואימוץ תדמית א־פוליטית.⁷⁰ התמיכה בהימנעות מנקיטת עמדה פוליטית הודגשה בדברי הברכה הציניים שנשא ד"ר חיים וייצמן, נשיא ההסתדרות הציונית בוועידה: "בשביעות רצון אני מתבונן על אי צביונה הפוליטי של הסתדרותכן. מי ייתן וגם ההסתדרויות האחרות שבתנועתנו הציונית, תנועת הבית הלאומי, יהיו "נגועים" ו"לוקים" ב"חיסרון" זה".⁷¹

בחמש שנות קיומו הראשונות הגשים ויצו את רוב היעדים שהציב לעצמו. הוא ייסד הוסטל לקליטת נערות בתל אביב ובית ספר חקלאי לבנות בנהלל, ותמך באימהות וילדיהן שטופלו בטיפות החלב. שאיפותיו של הארגון לאחד את ארגוני הנשים בארץ בהנהגתו לא עלו יפה בשל מאבקי הכוחות בין ארגוני הנשים. הארגונים שנתמכו על ידי ויצו עולמי התחרו על תקציבי הארגון, וויצו נלכד בין האינטרסים המנוגדים. הפניית משאבי הארגון לחינוך החקלאי התפרשה כתמיכה במפעלי תנועת הפועלות – החלוצות הסוציאליסטיות. לעומת זאת הפניית משאבים להסתדרות נשים עבריות התפרשה כתמיכה בנשות היישוב הישן ובנדבנות.

המחלוקות בין ארגוני הנשים בארץ, ובעיקר עמדתה העוינת של תנועת הפועלות למוסדות שלא הזדהו עם המפעל הציוני, או שנתפסו על ידה ככאלה, מנעו את שיתוף הפעולה ביניהם. בשנים הראשונות צידדה ההנהלה בלונדון בהקצאת מרבית המשאבים להכשרה החקלאית לנשים. הרעיון שעמד בבסיס התמיכה בהכשרה החקלאית לנשים היה בראש ובראשונה אידיאולוגי ותאם את שאיפתן של המייסדות להכשיר את האישה ליצרנות ולאוטונומיות. ויצו הזדהה עם ההנהלה הציונית שראתה בחלוצים את התגשמות הציונות. שינוי מעמד האישה והצגתה כדמות האישה התנכ"ית השבה לארצה, עודדו נשים יהודיות בורגניות לתרום לארגון בנדיבות.⁷²

ב. בורגנות וסוציאליזם – ויצו ותנועת הפועלות

תנועת הפועלות צמחה כתוצאה מאכזבתן של נשות העלייה השנייה מההנהלה הציונית שקיפחה אותן לעומת הגברים במחנה הפועלי.⁷³ בשנת 1911 התכנסו לראשונה הפועלות בכנרת לאספה חשאית ובה דנו באדישות החברים למצוקות הפועלות, בהגבלת האישה לעבודות השירות והמטבח ובשאיפת הפועלות להיות חלק פרודוקטיבי בכיבוש האדמה. הפועלות לא תבעו שוויון מוחלט. הן קבלו על עצמן את "התפקיד הנשי" הדואג, המטפל

והסועד. הן שאפו להוסיף תחומי עשייה נוספים לאחריותן. באספה תמכו הפועלות בהצעתה של חנה מייזל-שוחט לפתח חוות הכשרה בענפי משק מותאמים לנשים דוגמת גן-ירק, מטע, רפת ולול.⁷⁴ באותה שנה נוסדה ביוזמתה (במימון הקולטופרבנד) חוות ההכשרה לנשים בכינרת. החווה פעלה עד שנת 1917. לאחר סגירת החווה יזמה מייזל-שוחט שלושה מסלולי הכשרה: הקמת בית ספר חקלאי לבנות, ייסוד משקי פועלות והדרכה בקורסי בישול.⁷⁵

באספת הפועלות השנייה שהתכנסה בבלפוריה בשנת 1914 נוסד 'ועד הפועלות'. הוועד פעל בין השנים 1914-1918 והתקשה לענות על מצוקות הפועלות. בשנות מלחמת העולם הראשונה סבל היישוב היהודי ממצוקה קשה בשל גזרות השלטון העות'מאני. בין הראשונות להיפגע היו הפועלות שהגיעו עד חרפת רעב. מנהיגי היישוב, שחששו שהפועלות יהיו למעמסה, יעצו להן לשוב לבית הוריהן.⁷⁶ לאחר המלחמה חלו שתי התפתחויות שהשפיעו על מחנה הפועלות. הראשונה הייתה התחדשות העלייה. גל העלייה שכוונה 'העלייה השלישית' (1919-1923) מנה כ-35,000 עולים. שלישי מהם היו נשים, רובן חברות התנועות הסוציאליסטיות. הנשים שאוגדו בקיבוצים שיתופיים טרם עלייתן חיזקו מאוד את תנועת הפועלות. התפתחות נוספת שהשפיעה על התאגדות הפועלות הייתה הקמת 'הסתדרות העובדים הכללית' בשנת 1920 (מכאן ואילך 'ההסתדרות'). ההסתדרות איגדה את כל האגודות המקצועיות שקמו ביוזמת מפלגות העובדים. למרות שהפועלות לא היו מאוגדות בארגון פוליטי ניתן להן ייצוג בהסתדרות וחודשה פעולתו של ועד הפועלות כ'תנועת הפועלות'.⁷⁷ בוועידת תנועת הפועלות שהתכנסה בבלפוריה בשנת 1921 נקבעה המטרה לפעול להכשרת הפועלת לעבודה בארץ.⁷⁸

תנועת הפועלות שראתה את עצמה חלק בלתי נפרד מההסתדרות, קיוותה שהמימון להכשרת הפועלות יגיע מתקציב המרכז החקלאי, שהיה ארגון הגג של כל גופי ההתיישבות העובדת בהנהלה הציונית. אלא שבכל פעם שהעלו הפועלות בקשות לעזרה כלכלית הן נדחו באמתלה שיש מפעלי התיישבות חשובים יותר. זאת ועוד, ההסתדרות שמה ידה על כספים שגייסו תנועות הנשים בתפוצות עבור הפועלות והפנו אותם למטרות אחרות. בצר להן פנו הפועלות לויצו לגיוס משאבים נוספים.⁷⁹

תוכניתה של חנה מייזל-שוחט להקמת בית הספר חקלאי לבנות עלתה לראשונה לדיון בכנס הייסוד של ויצו בשנת 1920. כעבור שנה יצאה מייזל-שוחט כנציגת מפלגתה 'הפועל הצעיר' לקונגרס הציוני ה-12

שהתקיים בקרלסבד. מייזל-שוחט ניצלה את שהייתה בקונגרס כדי להציג את תביעת תנועת פועלות למימון מפעלי הכשרת הנשים. לנוכח סירובו של הקונגרס להקצות את כל המשאבים הדרושים למפעליהן, פנתה לוועידת ויצו שהתקיימה באותו הזמן. בנאומה בפני באות הוועידה הציגה את התוכניות המפורטות למוסד שתכננה להקים. מייזל-שוחט השיגה את תמיכת החברות ברעיון ההכשרה החקלאית לנשים, אך הארגון שכבר השקיע משאבים בהקמת ההוסטל בשכונת צ'לנוב התקשה לעמוד בעלויות נוספות.⁸⁰ הקמתו של בית הספר התאפשרה בשל איחוד בין ארגון הדסה-קנדה לבין ויצו. הקמת הפדרציה המשותפת הדסה-ויצו קנדה (CHW) אפשרה גיוס הון בסך 88,000 דולרים ובינואר 1923 הונחה אבן הפינה להקמת בית הספר החקלאי לבנות בנהלל.⁸¹

תנועת הפועלות מימשה גם את חזון משקי הפועלות להכשרת נשים לעבודה חקלאית. בין השנים 1921-1927 ייסדה מועצת הפועלות שישה משקי פועלות: בפתח-תקווה, בנחלת-יהודה, בשכונת בורוכוב בגבעתיים, בירושלים, בחדרה ובעפולה.⁸² נוסף על כך ייסדה תנועת הפועלות גם 'חבורות פועלות', שהיו קואופרטיבים עירוניים שנועדו להקל על מצוקות הפועלות העירוניות.⁸³ משקי הפועלות וחבורות הפועלות זכו לתמיכה חלקית מהמרכז החקלאי ונעזרו בתרומות של ארגוני נשים, בעיקר מליגת החברות למען החלוצה – Pioneer Women (להלן: ליגת החברות). ליגה זו נוסדה בארצות הברית בשנת 1925 במטרה לסייע לקואופרטיבים של הנשים החלוצות. רוב חברות הליגה היו מהגרות מרוסיה, שדגלו ברעיונות הסוציאליסטיים.⁸⁴ אלא שהתרומות לא הספיקו והמשקים והחבורות התקשו לקיים את עצמם.⁸⁵ עדה פישמן, חברת מזכירות מועצת הפועלות, הציעה להפנות חלק מהמימון שהתקבל מויצו הדסה-קנדה להקמת בית הספר לבנות בנהלל לקיום המשקים. לתפישתה משקי הפועלות קודמים להקמת בית ספר חקלאי כיוון שהם מחנכים לעבודה מעשית. פישמן פנתה למייזל-שוחט וביקשה ממנה להשפיע על הנהלת ויצו להפנות חלק מהמשאבים לטובת משקי הפועלות, אך פנייתה נענתה בשלילה. כאשר החלו ההכנות להקמת בית הספר החקלאי לבנות בנהלל החליטה מייזל-שוחט להשקיע את כל מרצה בהקמתו ובניהולו. היא פרשה מאספות מועצת הפועלות ולאחר זמן קצר פרשה גם ממפלגת 'הפועל הצעיר'. פרישתה של מייזל-שוחט הביאה להקפאת המגעים בין ויצו למועצת הפועלות.⁸⁶

בשנת 1924 ניסתה עדה פישמן לחדש את הקשרים עם ויצו. היא דאגה שתנועת הפועלות לא תזכה לתמיכה כספית אם ויצו ימצא מטרות

אחרות להשקעת כספו. בעיקר היא חששה מפני הסתדרות נשים עבריות, שפנתה אף היא לעזרת ויצו עבור מימון למפעליה. אלא שלא כל חברות מועצת הפועלות הסכימו לדעתה. רחל ינאית וגולדה מאיר, חברות מזכירות המועצה, התנגדו לקשרים עם ארגון ויצו הבורגני. השתיים צידדו בקשר של תנועת הפועלות לליגת החברות הסוציאליסטית. למרות המחלוקת בין חברות מזכירות הפועלות וההתנגדות של חלק מחברותיו לשתף פעולה עם ויצו, הקציב ויצו בוועידת וינה 1925, סכום של 3,000 לא"י לטובת המשקים.⁸⁷

שאלת מימון של משקי הפועלות החריפה בשנות המשבר הכלכלי שהתחולל בשנים 1926-1927.⁸⁸ משקי הפועלות נקלעו למשבר חריף ולא הצליחו לממן את אחזקתם.⁸⁹ המשקים לא נתנו עוד מענה הולם למצוקת הפועלות ולא נערכו לקליטת המספר הגדל של המובטלות. בשנת 1926 החליטה ועידת תנועת הפועלות שהתקיימה בתל אביב, להקים משק פועלות גדול שיכשיר מאות פועלות כפתרון למצוקת הנשים. הקרן הקיימת העניקה למיזם שטח של 500 דונם ליד נס-ציונה. סוגית מימון של המשק לא נפתרה ואף החריפה בשנת 1927 כשהודיעה ההנהלה הציונית על הפסקת התמיכה במשקים.⁹⁰

לוועידת ויצו שהתקיימה בבאזל בשנת 1927 הוזמנו עדה פישמן ורחל ינאית, חברות מזכירות מועצת הפועלות. הנשים ביקשו מארגון ויצו לתמוך בהקמת משק הפועלות הגדול ליד נס-ציונה, שעלותו הוערכה ב-21,000 לא"י. ההנהלה בלונדון הציעה לעדה פישמן לצאת למסע של גיוס כספים בפרציות הארגון בגליציה, ברומניה ובסרביה. פישמן נענתה לאתגר ורתמה את יושבת ראש פדרציית ויצו ברומניה, זלמה מרגרט מרגוליס (Margolis) לרעיון הקמת משק הפועלות. מרגוליס הודיעה שויצו רומניה יגייס במשך חמש השנים הבאות את הסכום הדרוש להקמתו. בוועידה זו ניאותה הנהלת ויצו לממן את משקי הפועלות בסכום של 7,000 לא"י.⁹¹

לאחר שהורחבה תמיכת ויצו במפעלי תנועת הפועלות דרשו חברות ההנהלה לעגן את קשרי הגומלין של הארגונים בחוזה רשמי. בחוזה שנחתם בשנת 1927 הדגיש ויצו את היותו ארגון בלתי מפלגתי, ובכך אותת על כוונותיו להשקיע משאבים במפעלי הפועלות לפי תרומתם לנשים ולא על-פי שיוך מפלגתי. נקבע שויצו יהיה בעל סמכות בלעדית להחליט לאן יופנו התקציבים מטעמו. על פי ההסכם נמנע ממועצת הפועלות לגייס כספים בתפוצות ללא הסכמת ויצו. בתמורה לתנאים אלה קיבלו נציגות של מועצת הפועלות מעמד של חברות בהנהלת ויצו.⁹²

חתימת ההסכם ביטאה את מהפך הכוחות בין ויצו למועצת הפועלות. בניסיון הראשון לעגן את שיתוף הפעולה בין שני הארגונים שהיה בשנת 1924 נהנתה מועצת הפועלות מעמדת כוח. המרכז החקלאי פרס את חסותו עליה וליגת החברות תמכה במפעליה. ויצו היה אז ארגון צעיר המצוי בשלבי התארגנותו הראשונים. בשנת 1927 הגיע ויצו למשא ומתן כארגון הדומיננטי. מספר סיבות גרמו לירידת כוחה של מועצת הפועלות: הפסקת תמיכה של ההנהלה הציונית, המשבר הכלכלי בארץ ומצבה הכלכלי הקשה של ליגת החברות בארצות הברית שתמכה במיזמי התנועה.⁹³

שנה לאחר שנחתם הסכם שיתוף הפעולה לאחזקת המשקים גייס ויצו עולמי 1,200 לא"י להרחבת המשק בירושלים ו-2,600 לא"י לאחזקת המשקים בנחלת-יהודה, בשכונת בורוכוב בגבעתיים ובפתח-תקווה. ויצו רומניה גייס את הכספים עבור המשק בנס-ציונה וויצו ארגנטינה מימן את הוצאות משק הפועלות בעפולה. גיוס התקציבים הנדיבים לא מנע ממועצת הפועלות להודיע לויצו שלא יהיה שותף בניהול המשק בירושלים וספק אם ישותף בניהול המשקים בנחלת-יהודה, שכונת בורוכוב ופתח-תקווה.⁹⁴

בשנים 1929-1930 התנהלו במועצת הפועלות ויכוחים סוערים בסוגיית הקשרים עם ויצו. בעוד שויצו מימנה והייתה שותפה בניהול משקי הפועלות בנס-ציונה ובעפולה, שמרה מועצת הפועלות על עצמאות ניהולית במשקים האחרים. המצדדות בהידוק היחסים עם ויצו ראו בשיתוף הפעולה אמצעי להטות את משאבי ויצו למפעליהן. השוללות חששו מהשתלטות ויצו על מפעלי הפועלות.⁹⁵ גולדה מאיר הובילה את ההתנגדות לקשרים עם ויצו. מאיר טענה שמשקי הפועלות הם מפעלים הסתדרותיים ולכן יש לסרב לדרישות ויצו הבורגני ולמנוע ממנו מעורבות בניהולם. למאיר הצטרפה רחל ינאית שחששה שהשותפות עם ויצו תביא לסופה של ליגת החברות שקמה, במטרה לדאוג למימון משקי הפועלות. עמדתן הקטגורית של מאיר ועמיתותיה הביאה את משקי הפועלות לסף פשיטת רגל. לבסוף הכריע הפן הכלכלי וחברות מזכירות מועצת הפועלות נאלצו להסכים להידוק היחסים עם ויצו.⁹⁶

ב-16 במאי 1930 פרסמה מועצת הפועלות טיוטת הסכם שנועדה להסדיר את תפקידם של שני הארגונים באחזקת משקי הפועלות. הטיוטה קבעה רוב למועצת הפועלות ולשותפתה ליגת החברות בוועדים המפקחים על המשקים. ויצו התנגד בתוקף להשתתפות ליגת החברות בהסכם המתגבש. הנהלת ויצו דרשה שלכל משק ימונה ועד מפקח בהרכב הבא: שתי נציגות

מטעם ויצו, נציגה מטעם מועצת הפועלות, נציג מטעם המרכז החקלאי ונציג מטעם ההנהלה הציונית.⁹⁷

כחודש לאחר פרסום הטיוטה הוזמנה עדה פישמן לפגישה עם הנהלת ויצו עולמי כדי לדון בה. להפתעתה היא גילתה שויצו מנהל משא ומתן לשיתוף פעולה גם עם ארגון הדסה.⁹⁸ ב-24 ביוני 1930 היא שיגרה מכתב למועצת הפועלות בתל אביב ובו דיווחה על חששה מהצעד המפתיע.⁹⁹ לחששה של פישמן היה בסיס מוצק. הנרייטה סאלד הציעה לויצו לחלק בין שני הארגונים את האחריות על המחלקה הסוציאלית בסוכנות היהודית: ארגון הדסה יקבל את האחריות בתחומי הבריאות והעבודה הסוציאלית וויצו את תחום החינוך.¹⁰⁰ פישמן כתבה לעמיתותיה שסאלד העמידה בפני ויצו את הבחירה: לשתף פעולה עם מועצת הפועלות או עם הדסה.¹⁰¹

פישמן מצאה את עצמה בין הפטיש לסדן. מצד אחד דחקה בחברותיה למזכירות המועצה להיענות להסכם עם ויצו מחשש להידוק היחסים עם הדסה, מצד שני, התרעמה על דרישת ויצו להוצאת ליגת החברות מהחווה ועל היותה של תנועת הפועלות מיעוט בוועד המפקח. פישמן שיגרה להנהלת ויצו מכתב בו הביעה את תסכולה מהתנהלות הארגון:

אני רואה את התהום הרובצת בין הבנתכם לבין הצרכים החיוניים של המפעל. צר לי לומר לכן כי יחסכן אינו ידידותי לפעולה משותפת במשקי הפועלות. [...] כוחנו המוסרי אינו קטן כלל וכלל בקרב הנשים הציוניות, והוא הדין ביחס לכוחנו הכמותי-ארגוני [...] בשום פנים לא נרצה להתרגל לסגנון המוזר שלכן. לעמוד בפניכן כמו עני בפתח ולהיות תלויות בכל פעם במצבי רוח משתנים חדשות לבקרים ולשינויי החלטות.¹⁰²

המשבר הביא להתערבותו של דוד בן-גוריון, המזכיר הכללי של ההסתדרות. בתיווכו הגיעו הצדדים לנוסח מוסכם ולקבלת הסוכנות היהודית כסמכות הקובעת במשקי הפועלות.¹⁰³ בתאריך 19 במרץ 1931 נחתם הסכם בין ויצו, מועצת הפועלות והסוכנות היהודית בנושא 'ביסוסם ואחזקתם של משקי הפועלות'. ההסכם אושר בוועידה שהתקיימה בבאזל בקיץ 1931.¹⁰⁴ ההסכם הציל את משקי הפועלות מפשיטת רגל. עד שנת 1931 גייס ויצו עולמי עבור המשקים וחברות הפועלות 15,817 לא"י.¹⁰⁵ משק פועלות

עפולה היה המשק הראשון שויצו מימן הודות לתרומות של הפדרציה בארגנטינה. תיאור קורותיו ישפוך אור על האתגרים שניצבו בפני משקי הפועלות.

בשנת 1925 קיבלה מועצת הפועלות שטח בן 50 דונם בבן-שמן לטובת הקמת משק פעולות. כעבור שנה הופקע השטח מידן לטובת כפר הנוער, ובמקומו תרמה חברת "קהילת ציון" לפועלות קרקע בת 100 דונם דרומית-מזרחית לעפולה.¹⁰⁶ הפועלות הראשונות עברו לעפולה לאחר שהובטחה להן הקצאת 60 מטרים מעוקבים של מים ביום. בחודשים הראשונים הן שכרו צריף בעפולה וממנו יצאו מדי יום ביומו להקים את המשק. שטח האדמה הגדול שניתן להן היה חשוף לשמש הקופחת ואדמתו קשה לעיבוד. הקיץ הראשון לשהייתן נוצל להכנת התשתית למגורים ולעבודה. בשל תנאי המקום הן התקשו לעסוק בחקלאות. במרץ 1927 הסתיימה בניית הצריף הראשון והפועלות עלו לקרקע. למרות המחסור במים והקושי לעבד את האדמה הן בנו מדגרה לאפרוחים, נטעו כרם, הקימו משתלת עצי יער ועיבדו שלושים וחמישה דונמים של חיטה וחציר.¹⁰⁷ הפועלות הצעירות התמודדו לבדן עם הקשיים וכך תיארו את מצוקתן:

מעיקה מאוד הבדידות. אנו חברות המשק לא ציבור כלוא בתוך עצמו, שיש לו צורך בהתבודדות. להיפך, כולנו צעירות, צמאות לחברה, לרשמים, עינינו תרות ומחפשות במרחב. כל אדם הנראה באופק מעורר את תשומת ליבנו.¹⁰⁸

בשנת 1927 מונתה שרה מלכין למרכזת המשק וההדרכה במשק פועלות עפולה.¹⁰⁹ למרות ניסיונה העשיר של מלכין מימיה בחווה בכנרת ובמשקים בפתח-תקווה וברחובות, התקשה המשק בעפולה להתייצב והיה שקוע בחובות כבדים. מלכין פנתה בבקשה לתוספת תקציב ממחלקת ההתיישבות של ההנהלה הציונית אך נדחתה. ראשי המחלקה סברו שהמקום אינו מתאים להקמת משק חקלאי.¹¹⁰ בשנת 1928 נחלץ ויצו לעזרה וקבל על עצמו את האחריות על משק הפועלות בעפולה באמצעות הפדרציה בארגנטינה. כשנודע הדבר למנהל מחלקת ההתיישבות, אליעזר בבלי הוא שיגר מכתב להנהלת הארגון והמליץ לויצו לסגת מהשקעותיו במשק.¹¹¹ התפתחות המשק הייתה תלויה בפתרון בעיית המים. כמות המים שקיבל המשק מ'קהילת ציון' הייתה זעומה ויקרה. בשנת 1930 החליטה הנהלת ויצו לקדוח באר משותפת למשק וליישובים הסמוכים אליו. על פי התוכנית

נועדו הוצאות הקידוח להתחלק שווה בשווה בין יישובי הסביבה ובין ויצו. אך בסופו של דבר החליטה הנהלת ויצו לקדוח את הבאר בעלות של 1,000 לא"י ולמכור את המים ליישובי הסביבה. באר הקידוח הניבה 75 מ"מ מים בשעה, כמות שלא סיפקה אפילו לצורכי המשק.¹¹²

על מצבו הקשה של המשק אפשר ללמוד ממכתביה של שרה מלכין אל מזכירות ויצו הארצית. באוקטובר 1930 כתבה: "מקורות הכסף נסתמו, צרפנו פרוטות לסכומים פעוטים לצרכים הכי דחופים ואין יותר עוד. אנו שוקעות בים של חובות ואין לנו אפשרות למלא את צרכי המשק הכי מינימליים. לא נוכל לחכות כחודש ימים עד לגמר מאזן תרצ"א".¹¹³ כעבור שנה שיגרה מלכין מכתב נוסף למזכירות ויצו: "מחר נעמוד בפני חורבן מוחלט, אין מים לפרה וגם לעופות. עמל של שנה יעלה בתוהו. מחכות כל רגע".¹¹⁴ במכתב לוועד המשקי המפקח באותו חודש ציינה: "מרחפת עלינו סכנת קטסטרופה במלוא מובן המילה. אין במה להתחיל ואין במה להמשיך, אין בהמה לעבודה ואין אספקה בשביל הרפת והלול".¹¹⁵

שאלת כדאיות האחזקה של המשק בעפולה נידונה בתכיפות בישיבות המשותפות של מועצת הפועלות עם נציגות ויצו. ב־4 במאי 1933 התקיים דיון בגורלו של המשק במועדון ויצו בתל אביב.¹¹⁶ את ויצו ייצגו הדסה סמואל ורוזה גינצבורג (גינסור). את מועצת הפועלות ייצגו בבה אידלסון, עדה פישמן ומניה שוחט. הנציגות הסכימו שאין טעם להמשיך להשקיע כספים במקום ועליהן להיענות להצעת המרכז החקלאי להפוך את המקום ל'קיבוץ הכשרה'. למשק לא היה פוטנציאל התרחבות והוא לא היה מסוגל לקלוט יותר מאשר 13-14 חניכות. מנגד עלו הטענות שתמכו בהמשך קיומו. הטענה העיקרית הייתה שכארגוני נשים עליהן להימנע מסגירת משק הכשרה לנשים. הן הדגישו שלמרות מצבו הקשה של המשק, בוגרותיו השתלבו יפה במקומות שאליהם הגיעו בזכות המיומנות שרכשו והודות למוסר העבודה הגבוה שלהן.¹¹⁷

כעבור שלושה שבועות, ב־22 במאי, התקיימה ישיבה נוספת של ויצו ומועצת הפועלות. בתחילת הפגישה הודיעו נציגות ויצו כי החליטו לסגור את המשק וידונו אך ורק בסוגיית עתידו של השטח. עדה פישמן ציינה שעל פי ההסכם ויצו לא יכול לקבל החלטות לבדו. לבסוף נדחתה ההחלטה על גורלו של המשק לזמן לא ידוע.¹¹⁸

בוועידת ויצו שהתקיימה בפראג ב־7 באוגוסט 1933 עלה לדיון מכתב שהתקבל מהפדרציה הארגונינאית בנושא משק פועלות עפולה. במכתב הלינו נשות ויצו ארגונינאית כי ההנהלה בלונדון העלימה מהן מידע חיוני

על מצבו הרעוע של המשק ועל-כן החליטו לשלוח לארץ מפקחת מטעמן, שתבדוק את ההתנהלות של המשק. המכתב עורר מבוכה בקרב חברות ההנהלה העולמית. עדה פישמן חשדה שמדובר בתכסיס שנועד להוסיף נציגות נוספות של ויצו לוועד המפקח. היא הדגישה את האתגר הגדול הכרוך בניהול משק פועלות, שאינו ידוע לנציגה מארגנטינה. ניהול משק פועלות, הוסיפה, אינו התנהלות כספית בלבד, אלא התמודדות עם אתגרים נוספים. בסופו של דבר הוחלט לסרב לבקשה.¹¹⁹

הפדרציה בארגנטינה התקשתה להשלים עם ההחלטה. חלופת המכתבים בין ארגנטינה וההנהלות בארץ ובלונדון שיקפה את הפער הגדול בין המציאות הקשה שעמיה התמודד משק הפועלות לבין הדרך שבה תפסו נשות התפוצה את קשיי החיים בארץ-ישראל. לדוגמה הפדרציה הארגנטינאית דרשה לקלוט עוד עשרות פועלות במשק. הדסה סמואל השיבה כי מלבד המחסור במים והקושי לעבד את האדמה מתמודד המשק עם אתגרים חברתיים ופסיכולוגיים המחייבים הכשרה בקבוצות קטנות.¹²⁰

בשנים 1936-1939 שנות המרד הערבי, נוסף על קשייו, עמד המשק בקו האש. מיקומו המבודד דרומית-מזרחית לעפולה על הדרך לג'נין הותיר אותו חשוף לירי פורעים. סביב המשק הוקמה גדר והוצבו עמדות שמירה. נוסף על עבודתן הוכשרו הפועלות במתן עזרה ראשונה ובצעו תורנויות שמירה.¹²¹

באפריל 1937 הגיעה משלחת של נשות הפדרציה הארגנטינאית לביקור במשק בעפולה. שרה מלכין, מראשונות הפועלות בעלייה השנייה וממייסדות תנועת הפועלות, קיבלה את הבאות ותיארה בפניהן את התפתחות העבודה החקלאית-נשית בארץ:

כשבאנו ארצה לפני שלושים שנה היו ביישוב פרדסנים יהודים אך פועליהם היו ערבים. פועלות יהודיות לא היו בארץ. לפועלת הראשונה לא היה ממך ללמוד; הוכרחנו ללמוד במשקי הגרמנים שלא היו מאוהבי ישראל [...] מאחורי המלחמה בשטח זה עומדות מועצת הפועלות וויצו. משק הפועלות בעפולה שנבנה מתוך קשיים רבים והחברות הראשונות ישבו באוהלים וללא מים, חניך כבר עשרות בחורות לעבודה חקלאית. תפקיד המשק הוא לחנך את החברות ליצירה ולבניין מתוך הכרה עצמית, אומץ לב ומסירות לרעיון.¹²²

מספר חודשים לאחר חזרת המשלחת לארגנטינה התקבל מכתב מאידה בן ציון, שליחת ויצו עולמי בדרום אמריקה, ובו דיווחה על הרושם הקשה שעשה משק פועלות עפולה על המשלחת מארגנטינה:

יש שמועות כי משק פועלות עפולה עני ומתנהל בתנאים קשים. במשק 18 בנות ועליהן מופקדת אישה שאין עוררין על שיעור קומתה, אך יש ויכוחים לגבי יכולותיה המעשיות. מספר חברות מהפדרציה שהיו במשלחת לעפולה חזרו עם דיווחים מטרידים על המשק ודרך התנהלותו. ויצו לונדון וויצו ארץ ישראל יצטרכו לתת הסברים לנשים המקומיות, אחת יקשה עליהן להמשיך ולגייס כספים [...] מציעה אני להזים את השמועות ולעשות תעמולה חיובית של המשק ועל כן מבקשת אני מכן לשלוח במהרה תמונות חיוביות של המשק שיראו את יופיו ואת הבנות בפעולה.¹²³

בשנת 1938 הוחמר מצב המשק בעקבות ירידה במחירי החיטה.¹²⁴ בשנת 1939 התאושש המשק קידוח בארמים של חברת קהלת ציון בעפולה החל לספק מים למשק, והמשק אף חובר למפעל החשמל של רוטנברג. אך דווקא כאשר התייצב מצבו פרצה מלחמת העולם השנייה וזרם העולות חדל מלהגיע. בשל המצוקה נחלצו צעירות מבית המדרש למורות בתל אביב לעזור באחזקת המשק.¹²⁵

בשנת 1943, לאחר 16 שנות הדרכה, עזבה שרה מלכין את המשק ובמקומה מונתה דינה בן-דרור, בת כפר יחזקאל. הלבטים על המשך קיומו של המשק נמשכו. משקי פועלות אחרים פסקו לקבל נערות בלבד והחלו לקלוט נוער עולה ונוער ארץ-ישראלי. המשק בעפולה נותר האחרון שהתמיד לקלוט רק פועלות עד שנת 1946.¹²⁶

משקי הפועלות הגשימו הלכה למעשה את התפיסה הסוציאליסטית של מועצת הפועלות ואת האידיאולוגיה הפמיניסטית של ארגון ויצו. השינוי ביחס ויצו עולמי למשקי הפועלות התרחש בד בבד עם התמורות שחלו בארץ ישראל בתקופת "העלייה הרביעית" (1924-1929), והשתקעותם של העולים בערים הגדולות. משקי הפועלות לא ענו עוד על צרכי כלל הנשים באוכלוסייה. הם נתנו מענה למספר קטן בלבד של נערות ועלות הכשרתן לא הצדיקה את קיומם. מלבד זאת, חינוך חקלאי לא תאם עוד את צרכי היישוב. בהנהלת הארגון החלו להישמע קולות שדרשו את שינוי

משק פועלות עפולה, שנות השלושים. מאוספי ביתמונה, צילום: אריה יעקובי.

ילדי עליית הנוער לאחר הפיכת משק הפועלות לחוות לימוד לעליית הנוער.
מאוספי ביתמונה, צילום: אריה יעקובי.

מבצרים את חוות הלימוד בעפולה, 1947, מאוספי ביתמונה, צילום: אריה יעקובי.

דרכו, במרכז הפולמוס ניצבה סוגיית הקשרים של ויצו עם הסתדרות נשים עבריות.

ג. עבריות וציוניות – ויצו והסתדרות נשים עבריות

בשנת 1920 הוקמה 'הסתדרות נשים עבריות' (להלן: ה.נ.ע). מייסדת הארגון הייתה בת שבע קסלמן, ילידת אודסה שהיגרה עם משפחתה לארצות הברית, בה נחשפה לרעיון הציוני. בשנת 1919 עלתה המשפחה לארץ והתיישבה בירושלים. קסלמן שהזדעזעה מהתנאים הקשים של היולדות בעיר, שאפה לייסד ארגון שיטיב את מצבן.¹²⁷ קסלמן פנתה לנשות ציבור ותיקות ביישוב ובקשה את תמיכתן בהקמת ארגון נשים למען היולדות. הצעתה לא התקבלה בנימוק שהקמת ארגון חדש מיותרת ועלולה להפריע לארגונים קיימים, כמו 'עזר ליולדות'. המתנגדות סברו שגם הסתדרות זו לא תזכה להאריך ימים, כשאר תנועות הנשים.¹²⁸

חזונה של קסלמן עמד להתגשם כשביקרה הנרייטה סאלד בארץ במאי 1920. סאלד, שהכירה את המצב הרפואי הקשה ששרר בארץ ואת המחסור

החמור באחיות, צידדה בהקמת ארגון שיסייע לאחיות הדסה בהדרכת האימהות. בתמיכת ארגון הדסה החלו ההכנות לאספת הייסוד של הארגון. ברחבי ירושלים פורסמו מודעות הקוראות לנשות העיר לבוא לאספה "לטובת האימהות והילדים בירושלים". ביולי 1920 התקיימה האספה המכוננת במלון אמדורסקי בעיר, בהשתתפות של יותר ממאה נשים. בתום האספה הוסכם על ייסוד 'הסתדרות נשים עבריות'. סאלד ניאותה לקבל את הצעתה של קסלמן לכהן כנשיאת הארגון החדש.¹²⁹ באותו החודש, הוקם גם ויצו בלונדון, וסאלד נבחרה גם כנציגתו בארץ ישראל. סאלד אם כן צברה כוח פוליטי גדול כשעמדה בראש שלושה ארגוני נשים: הדסה, ויצו בארץ-ישראל והסתדרות נשים עבריות.

פעולתה הראשונה של ה.נ.ע הייתה לעודד את הנשים ההרות לפנות לרופאי הדסה לבדיקות-מעקב. אלא שהנשים נרתעו משינוי באורחות חייהן, האמינו באמונות טפלות וחששו מבדיקת רופא. כדי לשכנע את הנשים הפעילה ה.נ.ע את שיטת "ועדי הנשים בשכונות". על-פי שיטה זו חולקה העיר לתריסר שכונות בראשות נציגת הארגון. הנציגה רקמה קשרים אישיים עם נשות השכונה, הפנתה אותן לבדיקת רופא וליוותה אותן אחרי הלידה. חברות ההסתדרות ביקרו את הנשים ההרות וניהלו כרטסת מעקב אחר בריאות הנשים ובני ביתן. שיטה חדשנית זו נועדה לעקוב בשיטתיות אחר מצב הנשים והיילודים בעיר. בתום שנת עבודתה הראשונה של ה.נ.ע החלו פעולותיה לשאת פרי. נשים רבות מקרב היישוב הישן בירושלים פנו לעזרתן.¹³⁰

בהשראת ד"ר הלנה כגן, רופאת הילדים הראשונה בעיר שהצטרפה להסתדרות הנשים החלה ה.נ.ע לפעול למען היילודים.¹³¹ כגן הבינה שבשל תזונה לקויה ומצב בריאותי רופף, התקשו היולדות להניק. היא הציעה לספק לאימהות חלב מן המוכן. חברות הארגון החלו לגייס תרומות לחלוקת חלב ליולדות. מפעל חלוקת החלב התקיים בזכות פלורה סלומון, אשת הקולונל הרולד סלומון, פקיד בכיר בממשל הבריטי בארץ. סלומון, יהודייה וציונית, הייתה מקורבת למשפחות וייצמן וזיו וגייסה כספים למפעל החלב ולשיפור התנאים הסוציאליים של הנשים בירושלים.¹³² החלב הועבר לתחנות ייעוץ (תחנות טיפת חלב) כדי שנשים שיגיעו לקבל אותו יוכלו לקבל גם הדרכה. בקיץ 1921 היה תקציב חלוקת החלב של ה.נ.ע חמישים פרוטות לחודש. בסתיו אותה שנה צמח התקציב בתחנה אחת בלבד לארבע לירות!¹³³ ה.נ.ע התקשתה לעמוד בתקציב אחזקתן של התחנות בירושלים וכעבור שנתיים נאלצה למסור אותן לארגון הדסה. החברות המשיכו להתנדב גם

במתכונת החדשה. בשנת 1922 סייע ויצו להקים תחנות טיפת חלב חדשות. הראשונה נוסדה בשכונת נווה שלום בתל אביב.¹³⁴ אחריה הוקמו תחנות בחיפה ובכרם התימנים.¹³⁵ ויצו החל לשתף פעולה עם הסתדרות הנשים ולתמוך במפעליה. שני מפעליה הגדולים של הסתדרות נשים עבריות: בית התינוקות בירושלים ומפעל הרקמה 'שני' היו דוגמה לתרומתה של ה.ג.ע להתפתחות העבודה הסוציאלית בארץ.¹³⁶ להלן אסקור את התפתחותו של בית התינוקות בירושלים, שעבר לחסות ויצו וסיפורו שזור בהמשכה של עבודה זו.

בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה היה שיעור הילדים היתומים בארץ גבוה. מבין כ-20,000 צעירים מתחת לגיל 15, כ-4,500 היו יתומים מאב, מאם או משניהם. כ-60 אחוז מהילדים התגוררו בירושלים והאחרים בחברון, בצפת, בטבריה, ביפו, בחיפה ובמושבות. כחצי ממספר הילדים היו חולים בגרענת, בשחפת או במחלות אחרות.¹³⁷ במצב הקשה ששרר בירושלים התקשתה הקהילה לתת מענה לילדים עזובים ויתומים. הילדים הבוגרים שוכנו בבתי יתומים של הקהילות היהודיות בעיר; לתינוקות לא נמצא פתרון והם חסו במיסיון הנוצרי. ד"ר כגן ונשות ה.ג.ע החליטו לפתוח בית לתינוקות היתומים והנטושים בעיר.¹³⁸

בשנת 1922 הקימו נשות ה.ג.ע בירושלים את 'ועד הילד האסוף'. הוועד שיכן את התינוקות העזובים בבתי מיניקות בתשלום. חברות הוועד נהגו לבקר את היילודים ולקחת אותם לבדיקות בתחנות של טיפת חלב. שיטה זו כשלה משום שהתינוקות נמסרו לידי מיניקות שנוקקו לתמיכה בעצמן והתקשו לספק לתינוקות החלשים והחולים את צורכיהם הבסיסיים.¹³⁹ בעקבות כמה מקרי מוות של תינוקות החליטו חברות ה.ג.ע לפתוח בית לתינוקות יתומים ועזובים. הנשים שכרו דירת שלושה חדרים בשכונת שערי חסד. לבית התינוקות התקבלו עשרה תינוקות נטושים בהם טיפלו בוגרות מבית היתומות היהודי בעיר שקיבלו בתמורה לעבודתן מגורים והתמתחות כמטפלות.¹⁴⁰

בשנת 1925 הגיעה רוזה וולשטיין (Wollestein 1895-1950) לביקור משפחתי בירושלים. וולשטיין, אחות במקצועה, ניהלה בית ליתומים יהודים בעיר הולדתה ברסלאו שבגרמניה. בירושלים היא נפגשה עם ד"ר כגן שהפצירה בה להישאר בארץ ולנהל את בית התינוקות. וולשטיין ניאותה לבקשתה ושימשה אחות ראשית במוסד עד יום מותה.¹⁴¹

עד שנת 1929 עבר המוסד שלושה בתים שונים כיוון שהיה צר מלהכיל את המספר הגדול של התינוקות העזובים. בשנה זו פרצו בירושלים מהומות

קשות על רקע תפילות יום הכיפורים בכותל המערבי. המופתי של העיר, חאג' אמין אל חוסייני, הפיץ שמועה שהיהודים מתכוונים להשתלט על הר הבית. במהומות הקשות שפרצו בכל הארץ נרצחו 133 יהודים ו-400 נפצעו.¹⁴² בית התינוקות, ששכן בשכונת מונטיפיורי, ננטש בחופזה וחברות ה.נ.ע נאלצו לחפש בית חלופי ולקלוט בו תינוקות נוספים של משפחות מירושלים, מחברון ומצפת. בעקבות המצוקה של המוסד נענה ויצו לבקשת ה.נ.ע להשתתף באחזקתו. בוועידת ויצו שהתקיימה בציריך באותה שנה הקציב ויצו עולמי לבית התינוקות סך של 1,500 "לא", שהיו חצי מתקציבו השנתי. בשנת 1930 עבר בית התינוקות לחסותו המלאה של ויצו עולמי. בתמורה התחייבה ה.נ.ע להימנע מגיוס תרומות בתפוצות. ויצו עולמי שכר שני בתים בשכונת תלפיות ובהם טופלו 56 תינוקות, 32 מהם הוחזקו במקום ללא תשלום. כעבור שנה עבר המוסד לבית שכור גדול ומרווח בשכונת בקעה עליונה. במקום החדש שוכנו 85 תינוקות.¹⁴³ במשך כל שנות קיומו פעל בית הספר למטפלות לצד בית התינוקות.

בית התינוקות קלט גם אימהות חד הוריות ונשים שילדו מחוץ לנישואים. אימהות אלה הוכשרו לעבודה במקצוע יצרני וקיבלו סיוע בגידול ילדיהם. אוכלוסיית התינוקות שהתקבלו למוסד שיקפה את השינויים שחלו בהרכב הדמוגרפי של היישוב. תחילה היו מרבית התינוקות בני היישוב הישן, אך בעקבות המשבר הכלכלי ששרר בארץ בשנת 1927 ובייחוד בשנות השלושים, שוכנו בבית התינוקות ילודים מבאי גל 'העלייה החמישית'. בשנים 1933-1936 שיעורם היה ארבעים אחוזים מכלל התינוקות במקום.¹⁴⁴

בשנת 1936 פרץ המרד הערבי הגדול. הפעולות נגד שלטונות המנדט שנועדו למחות נגד מדיניותו הפרו-ציונית הורחבו עד מהרה והופנו נגד הציבור היהודי.¹⁴⁵ בפרוץ המרד הוצת באישון לילה בית התינוקות ששכן במרחק של שלושים מטרים מהמחנה הצבאי הבריטי – תלפיות.¹⁴⁶ בעקבות ההצתה הקים ויצו גוף משותף לכל ארגוני הנשים בארץ-ישראל: מועצת ארגוני הנשים (להלן: מא"ן).¹⁴⁷ המועצה פרסמה מכתב לאימהות הערביות:

בליל 20 ביוני ניסו ידי פושעים לשלוח אש בבית התינוקות בירושלים [...] ילדים, תינוקות תמימים נידונו למוות בחשכת הלילה למיתת אש נוראה [...] אליכן אימהות ערביות ונשי הארץ אנו פונות ומבקשות אתכן לשים ליבכן כי מי שמכוון

להשמיד ילדים תמימים סופו להרעיל את נשמותיהם וליבותיהם של בני עמכן.¹⁴⁸

בשנת 1938 עבר המוסד לשכונת רחביה. תושביה האמידים של השכונה התנגדו לקיומו של בית יתומים בשכונתם וכעבור שנה הוא עבר לבית גולדשמיט ברחוב בצלאל. לאחר פרסום הספר הלבן בשנת 1939 קלט המוסד את תינוקות המעפילים ותינוקות ממחנות המעצר עתלית וסרפנד. כשפרצה מלחמת העולם השנייה חסו בו פעוטות מ'ילדי טהרן', ילדי העלייה מתימן ותינוקות העיר ירושלים והיישובים הנצורים במלחמת העצמאות, כפי שיתואר בהמשך ספר זה.

תמיכתו של ויצו בבית התינוקות ובמפעלי ה.ג.ע השונים העידו על הרחבת פעילותו בארץ-ישראל. השינוי בדרכו של הארגון הושפע מפרוץ המשבר הכלכלי בשנת 1926. המשבר חייב את כלל ארגוני הנשים להתאים את עזרתם למציאות שהשתנתה. בעקבות המשבר ייסד ויצו עולמי את הפדרציה המקומית ה-P.W.E-Palestine WIZO Executive (להלן: ויצו-ארצי).

בשנים 1924-1928 הגיע גל עלייה שכונה העלייה הרביעית.¹⁴⁹ בגל זה הגיעו לארץ כשבעים אלף איש, מרביתם בני המעמד הזעיר בורגני שהתיישבו בערים. כשפרץ המשבר הכלכלי קיצצה ההנהלה הציונית את תמיכתה באוכלוסיות החלשות, בהם העולים החדשים.¹⁵⁰ ראשונות להיפגע היו נשים מהמגזר העירוני שהורכב ברובו מצעירות חסרות הכשרה מקצועית, נשים נשואות ובנות למשפחות מעוטות יכולת. נשים אלה התקשו להתפרנס וכשנשכרו לעבודה קיבלו שכר זעום ונמנעו מהן תנאים סוציאליים. כאשר הקפיאה ההנהלה הציונית את פיתוח ההתיישבות הקיבוצית התווספו למובטלות גם נשים רבות מהמחנה הפועלי שהיגרו לערים.¹⁵¹

בעקבות השפל הכלכלי והצרכים הרבים הבינו בהנהלת הארגון העולמי שיש צורך להקים פדרציה של ויצו בארץ-ישראל. יוזמות הקמת הפדרציה הארצית היו הנרייטה אירוול, חברת הנהלת הארגון בלונדון, ששהתה בארץ בשנות המשבר הכלכלי ואניטה מילר-כהן יושבת ראש ויצו וינה, שתיהן עובדות סוציאליות בהכשרתן.¹⁵² מילר-כהן מתחה ביקורת חריפה על עבודת ויצו בארץ-ישראל. לדבריה ויצו עסק ב'עניינים רומנטיים' כמו טיפול בחלוצות ודאגה לתינוקות של השכבות החלשות, אך לא הקדיש תשומת לב לעולות בנות המעמד הבינוני, נשים שירדו מנכסיהן ונזקקו לסעד מעשי ורגשי. בוועידת ויצו שהתקיימה בבזל ביולי 1927 אושרה תוכנית להקים

פדרציה מקומית של הארגון.¹⁵³ בוועידה נקבע שויצו-ארצי ירחיב את פעולות ויצו עולמי בארץ-ישראל. הוועידה קבעה שויצו-ארצי יהיה כפוף להנהלה העולמית, יזכה לתמיכתה, אך תהיה לו אוטונומיה בבחירת מפעליו. הוא יזכה לתמיכה כלכלית של הארגון העולמי ובנוסף יקים קרנות מיוחדות לגיוס כספים באופן עצמאי למימון פעולותיו בארץ.¹⁵⁴

לאחר שהוקם, ייסד ויצו-ארצי מחלקות שפעלו בתחומים מגוונים ובהן השתתפו נציגות מטעם ההנהלה העולמית. הקמת המחלקה להדרכה חקלאית נודדת בראשות רוזה יבנין הייתה בין היוזמות הראשונות של הפדרציה הארצית. מטרת 'ההדרכה הנודדת' הייתה להדריך את נשות העלייה הרביעית בהקמת גינות ירק בקרבת ביתן וכך להרחיב את ההכשרה החקלאית לנשים מחוץ לגבולות משקי הפועלות המבודדים. גידול ירקות לצריכה פרטית ומכירת עודף התוצרת נועדו לחסוך בהוצאות התקציב המשפחתי. להקמת הגינות היה פן אידיאולוגי כפול – חיזוק הקשר בין העולות לאדמת המולדת והעלאת מעמדה של האישה כגורם יצרני במשפחה.¹⁵⁵ בשלושת החודשים הראשונים להיווסדו הקים ויצו-ארצי בתל אביב כ-150 גינות בהדרכת בוגרות ההוסטל ששכן בשכונת צ'לנוב.¹⁵⁶ מחלקת ההדרכה של ויצו סיפקה זרעים, חומרי דישון, כלי עבודה והלוואות לכיסוי ההוצאות הראשונות. לאחר שמפעל גינות הירק התפתח בעיר יום ויצו-ארצי קורסי בישול. התפריט של בני העלייה הרביעית, יוצאי מזרח אירופה, הורכב בעיקר ממאכלי בשר ובצק, והעולות לא ידעו כיצד להתקין ארוחות על בסיס הגידול הביתי.¹⁵⁷ מיום ההדרכה הנודדת התרחב לנושאים חדשים כמו הוראת כלכלת בית בקיבוצים, הדרכה בניהול מטבחים ציבוריים והדרכת גנות ומורים במוסדות החינוך.¹⁵⁸

בראש המחלקה למשק בית של הארגון עמדה אסתר רוזוב-עוזיאל.¹⁵⁹ תפקיד המחלקה היה להדריך את העולות בניהול משק בית בהתאם לתנאי הארץ. בשנת 1927 חיברה רוזוב-עוזיאל חוברת הדרכה למשק בית. כך נימקה את פרסומה:

כל אחת מאתנו מרגישה התרוממות רוח וכאילו לב חדש פועם בקרבה כשהיא עולה לארץ. אך מעצם הימים הראשונים לבואה היא מתחילה להבין ולהרגיש עד כמה אינה מוכנה לחיים כאן [...] יש אפוא צורך בדבר שבכתב שיבאר לבעלת הבית את הדרך הקלה ביותר לסידור הבית בהתאם לאקלימה של ארצנו ותנאיה. שיראה לה סדר עבודה יומיומית המביא

לידי קימוץ בהוצאות ובזמן ומציל לאישה שעה קלה למנוחה,
לקריאה, לעבודת חינוך וטיפול בילדיה.¹⁶⁰

החבורת המליצה על תכנון חדרי הבית ועל ניקיונם וההסברים בה לוו
במתונות ובאיורים.¹⁶¹

הנהגת ויצו-ארצי הקימה גם את המחלקה לתעשיות הבית בראשות
מרטה במברגר.¹⁶² הרעיון שעמד בבסיס הקמתה היה להכשיר את הנשים
במלאכות כמו תפירה, רקמה וסריגה, שאותן אפשר לעשות מהבית. מלבד
קורסי הכשרה במקצועות השונים סיפק הארגון הארצי הלוואות לרכישת
חומרים בסיסיים וייסד רשת חנויות לממכר תוצרת הנשים.¹⁶³ בשנת
1929 הקימו חברות ויצו-ארצי בית תינוקות נוסף ברחוב המלך ג'ורג'
בתל אביב. לבית התקבלו תינוקות יתומים, תינוקות שנולדו לפני זמנם
ויילודים שנבצר ממשפחותיהם לטפל בהם. לצד בית התינוקות נוסד בית
ספר למטפלות.¹⁶⁴

הקמת הפדרציה של ויצו-ארצי והמפעלים החדשים בתחום החברתי
הגבירו את התחרות בין ארגוני הנשים על גיוס המשאבים. בה.נ.ע. חששו
שכניסתה של ויצו-ארצי לזירת העזרה הסוציאלית תפגע בתמיכת ויצו
עולמי במפעליהן. בשל כך חפץ הארגון להתאחד עם ויצו-ארצי ולאחד
תחת גג אחד את פעולות ארגוני הנשים בארץ. בוועידת ה.נ.ע. שהתקיימה
בירושלים בינואר 1928 בישרה מזכירת ויצו-ארצי, ד"ר רחל דון יחיא,
על החלטת ויצו לשאת ולתת עם הנהלת ה.נ.ע. בדבר שיתוף פעולה
בטיפול באם ובילד.¹⁶⁵ במאי 1929 קיימה יושבת ראש ה.נ.ע. אסתר זמורה
(1890-1951) פגישה עם רבקה זיו, גיסתה, מרים מרקס ואדית אידר.¹⁶⁶
השלוש הבטיחו לזמורה את תמיכתן באיחוד הארגונים בוועידת ויצו
שעמדה להתקיים בחודש אוגוסט בציריך.¹⁶⁷ מעודדת מהבטחתן יצאה
זמורה לוועידה בלוויית הדסה קלווארי שייחלה לתמיכת ויצו במפעל
הרקמה התימנית 'שני'.¹⁶⁸

שיתוף הפעולה המתוכנן בין ויצו לה.נ.ע. היה למורת רוחן של חברות
מועצת הפועלות. לפני כינוסה של ועידת ויצו שיגרו נציגות מועצת הפועלות
מכתב לחברות הנהלה בלונדון והביעו את התנגדותן למגעים שנוקמו בין
ויצו-ארצי לה.נ.ע.¹⁶⁹ לאות מחאה הודיעה עדה פישמן על כוונתה להתפטר
מהנהלת ויצו. הקרע גדל והלך כשמונתה שושנה פרסיץ', חברת מפלגת
'הציונים הכלליים', לוועד המנהל של ויצו בארץ-ישראל. פישמן ראתה
במינויה סימן לשינוי בדרכו של הארגון.¹⁷⁰

קשריו של ויצו עם ארגוני הנשים הובילו למחלוקות בין חברות הנהלתו. בפני הארגון עמדו שלוש אפשרויות: האחת, לקבל את הצעת ארגון הדסה לחלק בין שני הארגונים את תחומי הפעולה של המחלקה הסוציאלית בסוכנות היהודית; השנייה, לאשר את איחוד ויצו-ארצי עם ה.נ.ע.; והשלישית, להרחיב את ההסכם לשיתוף פעולה עם מועצת הפועלות. לשלוש ההצעות היה מחיר גבוה כיוון שהיה מפלג את הנהלת הארגון ולכן הוחלט לא להכריע. בינתיים החליטה הנהלת הארגון להמשיך לתמוך במשקי הפועלות ונוסף על כך להעביר את בית התינוקות של ה.נ.ע. בירושלים לחסות הארגון. ההחלטה בדבר האיחוד של ויצו-ארצי עם ה.נ.ע. נדחתה.¹⁷¹ לקראת כינוס ועידת ויצו השישית בבאזל בשנת 1931 הגישו רבקה זיו, מרים מרקס ואדית אידר תזכיר ובו תביעות לשינויים בחוקת הארגון. השלוש תבעו את הגבלת כוחה של מועצת הפועלות בהנהלת ויצו. הן דרשו שזכות הדיבור בהנהלה תותר לחברות מועצת הפועלות רק בעניינים הנוגעים למפעלים המשותפים. השלוש נימקו את השינוי בצורך "לשמור על האובייקטיביות של האקזקוטיבה לטובת כל המוסדות".¹⁷² דרישה נוספת הייתה לשנות את חוקת הארגון ולאפשר גם לארגוני נשים יהודיות "ניטרליים" (לא ציוניים), להצטרף לויצו בתנאי שיאמצו את תקנון הארגון. החלטה זו דהדהדה את החלטת הסוכנות היהודית שגם היא קיבלה לשורותיה ארגונים יהודים לא ציונים. חברות מועצת הפועלות חששו שהצטרפות ארגוני נשים ניטרליים, שהשקפת עולמם רחוקה מהסוציאליזם, תפגע בהשקעות במפעליהם.¹⁷³

פרסום התזכיר עורר סערת רוחות. זיו, מרקס ואידר התנו את חתימת ההסכם למימון משקי הפועלות בקבלת דרישותיהן, כלומר בהורדת משקלה של מועצת הפועלות בהנהלת ויצו. לאחר דין ודברים התקבלה הצעת פשרה. נקבע שהתביעה של השלוש תיושם כעבור שנתיים, כלומר משנת 1933 ואילך. בשוך המהומה, כשנדמה היה שהוועידה התגברה על האתגרים, התעורר משבר חדש בסוגיית משקי הפועלות. בוועידת ציריך שהתקיימה שנתיים קודם לכן, ניאות ויצו לתמוך במשקי הפועלות בפתח-תקווה, בשכונת בורוכוב ובנחלת-יהודה, בתנאי שהסוכנות היהודית תפרע את חובותיהם. הסוכנות לא עמדה בהתחייבותה ומועצת הפועלות ביקשה מויצו להלוות 500 לא"י לסוכנות כדי לפרוע את חובות המשקים. הצעה זו ליבתה מחדש את המחלוקת. זיו, מרקס ואידר התפטרו ונמנעו מלהעמיד את עצמן לבחירה לוועד המנהל של הארגון. ההנהלה החדשה אישרה את ההסכם עם מועצת הפועלות על פי הפשרה שהציע בן גוריון וכן אישרה להעניק הלוואה

לתשלום החובות.¹⁷⁴ בעקבות אישור ההסכם לאחזקת משקי הפועלות ובשל התפטרותן של זיו, מרקס ואידר, הודיעו חברות ה.נ.ע כי הן משהות את המשא ומתן לאיחוד בין הארגונים הארציים.¹⁷⁵

המחלוקות בהנהלת ויצו העלו חשש לפילוג בארגון. כדי למנוע את הפילוג נרתמו חיים וייצמן, ד"ר ליאו לאוטרבך מזכירו וישראל זיו לפשר בין הצדדים. לאחר דיונים סוערים הוחלט לקיים את ההסכם לביסוסם של משקי הפועלות ולתמוך בדרישת זיו ושותפותיה להגביל את כוחה של מועצת הפועלות בויצו משנת 1933 ואילך.¹⁷⁶

1932 הייתה שנת המבחן ליחסים בין ויצו וה.נ.ע.. הדיונים שהתקיימו בין ויצו להדסה לגבי שיתוף פעולה במחלקה הסוציאלית בסוכנות היהודית עוררו חשש בקרב חברות ה.נ.ע.. הן הבינו שארגון הדסה לא תמך באיחוד המתגבש. הנהלת הדסה בארצות הברית שלחה להנהלת ויצו בלונדון מברק ובו דרשה להקים ועדה שתדון בשיתוף הפעולה ביניהם, בתנאי שהמיוזג בין ויצו-ארצי לבין ה.נ.ע יידחה לפי שעה. ביוני 1932 עלה על שרטון המשא ומתן בין ויצו לארגון הדסה. שיתוף הפעולה ביניהם הושהה כיוון שויוצו סירב לוותר על תמיכתו בארגוני הנשים בארץ. באותו החודש, בישיבת הוועד הפועל של ה.נ.ע, נמסרה לחברות החלטת הדסה להפסיק את תמיכתו מחודש אוקטובר ואילך.¹⁷⁷

במועצת הנהלת ויצו שנערכה בווינה באוגוסט 1932 התקיימו דיונים סוערים סביב האיחוד עם ה.נ.ע.. בסיום המועצה אישרה הנהלת ויצו עולמי את האיחוד בין ה.נ.ע לבין ויצו-ארצי, חרף התנגדותה של ורה וייצמן. ההכרזה הרשמית על האיחוד תוכננה להתקיים בוועידה הבין-לאומית שעמדה להתכנס בפראג בקיץ 1933. חברות ה.נ.ע החליטו לא לחכות. בינואר 1933 פורסמה בעיתונות הודעת האיחוד:

עד עכשיו התקיימו בארץ שתי הסתדרויות הנשים. הראשונה עסקה בטיפול בילד ומארגנת לשם זה את הנשים בעיר ובמושבה והשנייה עוסקת בהדרכה משקית בגנות ירק ותורת הזנה ומשק בית בין נשים בעיר ובכפר. שתי ההסתדרויות טיפלו גם בעבודה התרבותית בין נשים ובהפצת השפה העברית ביניהן. הסתדרות הנשים האחת בארץ ישראל תפעל להרחבת עבודתה בשני שדות פעולתה בהתאם לצרכי הארץ והגברת העלייה.¹⁷⁸

בוועידת ויצו, שהתקיימה באוגוסט 1933, ייצגה את הארץ הסתדרות הנשים החדשה: 'הסתדרות נשים ציוניות-ארגון ארצי של ויצו' (להלן: ה.נ.צ.-ויצו). בארגון המאוחד כיהנו שתי יושבות ראש והיו בו שתי מחלקות עיקריות: הכשרת האישה והטיפול בילד. לצורך מימון פעולותיו ייסד ה.נ.צ.-ויצו שתי קרנות: 'קרן הילד' ו'הקרן להכשרת האישה'.¹⁷⁹

ועידת פראג בשנת 1933 אותתה על סיום הסכסוך בין חברות הנהלת ויצו. רוטציה שהונהגה בהנהלת הארגון העולמי השקיטה את הסערה. בבחירות לראשות הארגון הוחלט כי ורה וייצמן ורבקה זיו, שהיו חלוקות בדעותיהן אשר לקשרים של ויצו עם הסתדרויות הנשים בארץ, יכהנו בראשות הארגון לסירוגין. ורה וייצמן כיושבת ראש בשנה הראשונה ורבקה זיו בשנה העוקבת.¹⁸⁰

ועידת פראג העמידה בפני הארגון אתגרים חדשים. בשנה זו עלה אדולף היטלר לשלטון בגרמניה ונציגות ויצו מגרמניה לא הגיעו לוועידה. בשל המציאות המשתנה עסקה ועידה זו בשני נושאים עיקריים: האנטישמיות הגואה באירופה ובתביעה לקבלת רישיונות עלייה (סרטיפיקטים) עבור נשים.¹⁸¹ סוגיה נוספת שעלתה בוועידה דנה בהצטרפות ויצו לפעילות הפוליטית-ציונית. את התביעה העלתה ד"ר סלומיאה לויטה (Levite 1884-1982), יושבת ראש ויצו בפולין.¹⁸² לויטה דרשה שויצו ישתתף כמפלגה פוליטית בקונגרס הציוני וישפיע על מדיניות התנועה לאור המצב באירופה. לויטה ציינה שלפדרציה הפולנית יש שישים סניפים ברחבי המדינה והיא יכולה להשפיע על המדיניות הציונית.¹⁸³

בחצי השני של שנות השלושים התפתח הארגון הארצי המאוחד – ה.נ.צ.-ויצו. בשנת 1937 היו ברשותו 27 סניפים ובהן 8,000 חברות. ה.נ.צ.-ויצו ניהל שני בתי תינוקות בירושלים ובתל אביב ולצידם בתי ספר להכשרת מטפלות, 12 תחנות טיפת חלב, 7 גני ילדים 9 מעונות יום וכן קייטנות קיץ ומועדונים לשעות אחר הצהריים, חלקם בשיתוף עם ארגון אימהות עובדות (להן: א.א.ע.).¹⁸⁴ בחסות הארגון פעלו שני בתי ספר מקצועיים. אחד בחיפה והאחר בתל אביב, שישה משקי פועלות ובית ספר חקלאי לבנות בשיתוף עם תנועת הפועלות, וכן שלושה בתי-ספר לשעות הערב לנערות עובדות.¹⁸⁵ עבור הנשים הבוגרות ייסד הארגון קורסים במקצועות המלאכה וסייע במכירת תוצרתם בעזרת המחלקה לתעשיות הבית. הארגון הקים תחנות ייעוץ שסייעו לנשים להתאקלם בצעדיהן הראשונים בארץ. חברות הארגון קיימו פעילויות תרבות ובהן הרצאות וסמינרים בנושאים שונים. בארגון ציינו בסיפוק שהנרייטה סאלד, יושבת ראש המחלקה הסוציאלית בוועד

הלאומי, דאגה שבראש רוב הלשכות הסוציאליות יכהנו חברים ה.נ.צ-ויצו.¹⁸⁶
המעורבות העמוקה של הנשים במוסדות הרווחה והסעד ביישוב היא שסללה
במידה רבה את דרכן אל הזירה הפוליטית.

הערות

1. ישראל פיינשטיין, "השקפות יהודי אנגליה בעת המאבק לאמנציפציה (1828-1858)", מתוך: אריה גרטנר, (עורך), יהודי אנגליה בעת החדשה. ירושלים, תשמ"א, עמ' 65.
2. Todd M. Endelman, *The Jews of Britain, 1656 to 2000*, Berkeley, University of California Press, 2002, p. 98. (להלן: Endelman, *The Jews of Britain*)
3. Anne Summers, *Christian and Jewish Women in Britain 1880-1949, Living with Difference* (להלן: Summers, *Christian and Jewish Women*).
4. תנועות הנשים הפמיניסטיות והסופרז'יסטיות החלו להתפתח בעקבות המהפכות שהתחוללו בשלהי המאה ה-18. המהפכה התעשייתית, המהפכה הצרפתית והמהפכה האמריקאית שינו את פני החברה המערבית והביאו לצמיחתם של רעיונות חדשים כגון זכותו הטבעית והבסיסית של האדם לחירות, לשוויון, לסולידריות ולאחווה. תוצאות המהפכות גרמו לתסכול בקרב הנשים. רעיונות הקדמה בדבר זכויותיו הטבעיות של כל אדם באשר הוא לא חלו עליהן והן נותרו עם זכויות משפטיות וחברתיות מוגבלות במרחב הפרטי וחסרות זכויות במרחב הציבורי. על רקע הפער בין הרעיונות הקדמה לבין התגשמותם, החלה להתפתח תנועת הפמיניזם. התנועה דרשה להשוות את זכויותיהן של הנשים לאלה של הגברים. דרישותיהן היו: חינוך מקצועי שיאפשר אוטונומיה כלכלית, קבלת זכויות על רכוש לנשים נשואות, קבלת משמורת על ילדיהן לנשים הגרושות ואפשרויות תעסוקה לרווקות. חלק עיקרי במאבק הנשים לשוויון זכויות נסב סביב זכות הבחירה, ראו: סילביה פוגל-ביוואי, דמוקרטיה ופמיניזם, מגדר, אזרחות וזכויות אדם, רעננה, 2011, עמ' 31-37. (להלן: פוגל ביו'ואי, דמוקרטיה ופמיניזם).
5. Linda Gordon Kuzmack, *Woman's Cause: The Jewish Woman's Movement in England and the United States, 1881-1933*, Ohio, Ohio State University Press, 1990, p. 17. (להלן: Kuzmack, *Woman's Cause*)
6. Kuzmack, *Woman's Cause*, p. 47.
7. Ray Strachey, *Millicent Garret Fawcett*, London, 1931, p. 253.
8. Kuzmack, *Woman's Cause*, p. 49.
9. פוגל ביו'ואי, דמוקרטיה ופמיניזם, עמ' 46.
10. על הגורמים להתפתחותו של ארגון ויצו בהרחבה כתבתי בעבודת התזה שלי ראו: אדוה ישראלי, ויצו – השנים המכוננות 1920-1933, עבודה לקבלת תואר מוסמך, חיפה, 2019. (להלן: ישראלי, ויצו – השנים המכוננות).
11. יהושוע פורת ויעקב שביט, ההיסטוריה של ארץ ישראל – המנדט והבית הלאומי (1917-1947) כרך 9, ירושלים, 1998, עמ' 178.
12. אסתר כרמל-חכים, שלהבת ירוקה, חנה מייזל – מפעל חיים, תל אביב, 200, עמ' 84. (להלן: כרמל-חכים, שלהבת ירוקה).
13. Sieff, *The Memories of Israel Sieff*, London, 1970, p. 122. (להלן: Sieff, *Memoirs*).
14. ביכרונותיה הוסיפה וייצמן כי אכזבתה מן המסע לארץ הייתה כה קשה עד שחשה כי עצמה לא תוכל לחיות במקום שכוה. Weizmann and David Tutaev, *The Impossible*.

- Weizmann and Tutaev, *The Takes Longer*, London, 1967, P.94. Vera (להלן: *Impossible Takes Longer*).
15. כרמל-חכים, **שלהבת ירוקה**, עמ' 84.
16. על התאחדות נשים עבריות והמאבק על זכות הבחירה לנשים בין השנים 1921-1926 ראו: מרגלית שילה, 'קולות נשיים בדבר שוויון מגדרי וטובת האומה במאבק על זכות הבחירה ביישוב', מתוך: כתבן, שילה והלפרין (עורכים), **חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה: נשים, זכויות ומשפט בתקופת המנדט**, תשע"א, עמ' 221-251. וגם: חגי בועז, "פרשת המאבק על זכות הבחירה לנשים בתקופת היישוב: סטטוס קוו ויצירת קטגוריות חברתיות", **תיאוריה וביקורת** 21, 2002, עמ' 107-114.
17. ללא שם מחבר, "לשאלת האישה ביישוב", **דאר היום**, 2 בדצמבר 1919, תוכנו של המכתב הופיע גם בעיתונים היהודית העולמית ראו למשל: No author, "Women Zionists Protest Misrachi Plan to Exclude Them from Palestine Political Life", *The Hebrew Standard*, 12th December 1919.
18. Ibid.
19. Summers, *Christian and Jewish Women*, p. 158.
20. No Author, 'Rebecca Sieff and Women's Zionism', *The Center for Jewish Studies*, University of Manchester, <http://manchesterjewishstudies.squarespace.com/rebecca-sieff>. נדלה ב: 15 במרץ 2019.
21. על חייה ופועלה של רבקה זיו ראו: לואי מאדרד, **בשם הנשים, רבקה זיו וארגון ויצו**, תל אביב, 1990.
22. Ester Carmel-Hakim, Vera Weizmann, *Jewish Women's Archive*. <https://jwa.org/encyclopedia/entry/vera-weizmann>. נדלה ב: 15 במרץ 2019.
23. Weizmann and Tutaev, *The Impossible Takes Longer*, p. 94.
24. Sieff, *Memoirs*, p. 123.
25. הקולטורפרבנד נוסד בשנת 1907 בקונגרס הציוני ה-8 כחלק מאגודת הנשים הפמיניסטית בגרמניה. מטרת הארגון הייתה לפעול למען הנשים היהודיות וילדיהם בארץ ישראל. משנת הקמתה ועד פרוץ מלחמת העולם הראשונה הייתה הקולטורפרבנד פעילה בארץ. האגודה ייסדה סניפים ברחבי אירופה ובשיאה מנתה 4,000 חברות. נשות הקולטורפרבנד סייעו לפתוח את בית החולים רמב"ם בחיפה ובית חולים בייפו. עבור בנות היישוב הישן הן ייסדו סדנאות תחרה. בסדנאות למדו הנערות את מקצוע רקמת התחרה שהיה מבוקש מאוד באירופה ופעלו למכירת תוצרתם. מלבד הקניית מקצוע למדו הנערות בסדנאות קרוא וכתוב וחונכו לסדר ולמשמעת. עבור חלוצות העלייה השנייה מימנה הקולטורפרבנד את הקמת חוות הפועלות בכנרת. בשל תוצאות המלחמה הראשונה נאלצה אגודת הנשים הציוניות מגרמניה לסגור את סניפיה. ראו: אסתר כרמל חכים, **מפעל הכשרה המקצועית-חקלאית של נשים ביישוב ועזרתם של ארגוני הנשים היהודיות 1911-1929**, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, חיפה, 2002, עמ' 61. (להלן: כרמל-חכים, **מפעלי הכשרה חקלאית לנשים**).
26. Ester Carmel-Hakim, Romana Goodman (1885-1955), *Jewish Women's Archive*. <https://jwa.org/encyclopedia/article/goodman-romana>. נדלה ב: 30 באפריל 2019.
27. Romana Goodman, WIZO Summary and Report to the Fifth Conference, Zurich, 1929, אצ"מ, תיק, KH4/21131.
28. על ההסתדרות הטריטוריאליסטית וישראל זגוויל ראו: גור אלרואי, "מה לנו ארץ אבות, היישוב היהודי בישראל וההסתדרות הטריטוריאליסטית 1903-1914". **קתדרה** 157. תשע"ו. עמ' 77-112.
29. ג' ס' מידלטון, 'דוד אידר, מחלוצי הדור', (מכתב מלונדון), **דבר**, 11 בפברואר 1945.

30. על חוות הפועלות בכנרת ראו: מרגלית שילה, 'חוות הפועלות בכנרת 1911-1917 כפתרון לבעיית הפועלת בעלייה השנייה', *קתדרה* 14, תש"ם, עמ' 81-112.
31. כרמל-חכים, שלהבת ירוקה, עמ' 89.
32. William D. Rubinatein, Michael A. Jolles and Hilary L. Rubinstien (editor), *The Palgrave Dictionary of Anglo-Jewish History*, London, 2011, p. 25.
33. Mrs. Henrietta Irwell Visit in Sydney", *The Australian Jewish Chronicle*, 10th October 1929." No author,
34. עופרה גרינברג וחנה הרצוג, ארגון נשים וולונטרי בחברה מתהווה, תרומתו של ויצו לחברה הישראלית, תל אביב, 1978, עמ' 13. (להלן: גרינברג והרצוג, ארגון נשים וולונטרי).
35. פוגל ביזאווי, דמוקרטיה ופמיניזם, עמ' 37.
36. Anne Summers, "Lost in translation? WIZO and International Feminism 1920-1940", *Journal of Modern Jewish Studies* Vol 20, No. 2, p. 193. (להלן: Summers, "WIZO and International Feminism")
37. הנרייטה סאלד ילידת ארצות הברית ביקרה בארץ ישראל עם אימה בשנת 1909 ונחשפה לתנאי החיים הקשים ולמחלות בקרב תושבי הארץ. בשנת 1912 ייסדה את ארגון הדסה במטרה להיטיב את מצבם הבריאותי של תושבי הארץ. על הנרייטה סאלד ראו: דבורה הכהן, מנהיגה ללא גבולות: הנרייטה סאלד. תל אביב. 2019. (להלן: הכהן, מנהיגה ללא גבולות).
38. Letter from Henrietta Szold, Secretary of Education Department Zionist Organization of America to Rebecca Sieff, Federation of Zionist Women of the United Kingdom, 6th May 1919, London Metropolitan Archive (L.M.A.) 4175/02/01/05.
39. Letter from Leo Herrmann, the Secretary of Organization Department, General Office of the Zionist Organization, to the Federation of Zionist Women of the United Kingdom, 1st December 1919, L.M.A. 4175/02/01/04.
40. Michael Berkowitz, 'transcending "tzimmes and sweetness" recovering the history of Zionist woman in central and western Europe 1897-1933', From: Mauri Sacks (editor), *Active Voices: Women in Jewish culture*, Illinois, 1995, p. 52. (להלן: Berkowitz, 'transcending tzimmes and sweetness') p. 194.
41. Summers, 'WIZO and International Feminism', p. 194.
42. חנה הלנה טהון (1886-1954) ילידת דרוזן, גרמניה. הייתה עובדת סוציאלית, ועיתונאית בהכשרתה. בשנת 1920 עברה להתגורר באנגליה, נחשפה לציונות והשתתפה בכנס הייסוד של ויצו בשנת 1920. בשנת 1921 נשלחה מטעם ויצו לארץ ישראל לפקח על עבודת הארגון והחליטה להתיישב בארץ. בארץ נחשפה למצב הקשה של נשות היישוב הישן וחברה למייסדות 'הסתדרות נשים עבריות'. בארץ נישאה ליעקב טהון, סגנו של ארתור רופין במשרד הארצישראלי לאחר שהאחרון התאלמן משרה טהון שנפטרה מקדחת. חנה ייסדה בארץ את הירחון "האישה" שהביא לקדמת הבמה דיונים במקומה של האישה בחברה היישובית. במשך כל שנות חברותה בויצו דיברה בעד העבודה הסוציאלית ביישוב ופעלה לאיחוד ויצו-ארצי והסדרות נשים עבריות. Yaffa Berlovitz, Hanna Thon, Jewish Women's Archive, <https://jwa.org/encyclopedia>, נדלה: 20 ביוני 2020.
43. Minutes of the International Conference Convened by The Federation of Women Zionists of United Kingdom 11th July 1920, p. 5, F49/3062 מ תיק
44. ללא שם מחבר, 'ועידת הנשים הציוניות', דאר היום, 5 מרץ 1920.
45. Minutes of the International Conference Convened by The Federation of Women Zionists of United Kingdom 11th July 1920, p. 2, F49/3062 מ תיק
46. Ibid, p. 4.

47. א' כרמל-חכים, **מפעלי ההכשרה החקלאית לנשים**, עמ' 109.
48. Minutes of the International Conference Convened by The Federation of Women Zionists of United Kingdom 11th July 1920, p. 5, **אצ"מ תיק** F49/3062.
49. *WIZO: Twenty-One Years of WIZO Endeavor and Achievement, 1920-1940*, **אצ"מ, תיק** P. 2, BK/66100/28/13.
50. חנה מייזל (1883-1972), ילידת גורדונו שברוסיה. החלה את דרכה הציונית באגודת פועלי ציון בעירה. מייזל הבינה כי עליה להכין עצמה לחיי עבודה חקלאית טרם עלייתה לארץ. מייזל בוגרת המחזור הראשון של בית הספר לגנות נשים בנידרלנץ (Niederlenz) בשווייץ ולאחר מכן השלימה לימודי דוקטורט בטבע ובמדעים בצרפת. מייזל עלתה לארץ בשנת 1909, וחיפשה מקום ליישם את משנתה החקלאית. בחווה בסג'רה יישמה לראשונה את אשר למדה, בעזרת שתי חברות נוספות היו הנשים אחראיות על גן הירק בקבוצה. מייזל שוחט הייתה ממייסדות תנועת הפועלות ויוזמת חוות ההכשרה לבנות בכנרת ובית הספר החקלאי בנהלל. על חיי חנה מייזל-שוחט ראו: כרמל-חכים, **שלהבת ירוקה**.
51. *WIZO: Twenty-one years of WIZO Endeavor and achievement. 1920-1940*, **אצ"מ תיק** P.2, BK/66100/28/13.
52. Damien Freeman, *The Aunt's Mirror: A Memoir*, Sydney: Brandl & Schlesinger, 2014, p. 128.
53. פרטשוקול ועידת ויצו עולמי, 11 ביולי 1920, עמ' 10-11, **אצ"מ תיק** Z4/1111.
54. פועה רקובסקי (Rakowska, 1865-1955), ילידת ביאליסטוק שבפולין, בת לשושלת רבנים ארוכה. כבר בשנת 1891 ייסדה בוורשה בית ספר עברי מודרני לבנות ("הוודייה"), ובהמשך ניהלה בה גם "חדר" מתוקן לבנות. בשנת 1920 השתתפה בכנס הייסוד של ויצו בלונדון ונבחרה לעלות לארץ ישראל כדי להתחיל בה את פעילות הארגון. היא שהתה בארץ כשנה וחזרה לפולין בעקבות מאורעות תרפ"א (1921). רקובסקי כיהנה כיושבת ראש פדרציית ויצו בפולין, ובשנת 1935, כשהיא בת 70, עלתה סופית לארץ. על חייה ופועלה ראו: פועה רקובסקי, **לא נכנעתי: ספר זיכרונות**, תל אביב, 1951.
55. "The First WIZO Executive and the First Palestine WIZO Executive, 11th July 1920", **אצ"מ, תיק** F49/3062.
56. Report of the History of WIZO Until the Fifth Conference, Zurich, 1929, p. 11, **אצ"מ, תיק** KH4/21131.
57. ללא שם מחבר, 'מסביב לקונגרס ועידת נשים ציוניות', הארץ, 7 באוקטובר 1921.
58. The WIZO Conferences Until 1935, **אצ"מ תיק** F49/3062.
59. Ibid.
60. Ibid, p. 4.
61. על הסתדרות נשים עבריות וקשריה עם ויצו ראו ספר זה: עבריות וציוניות – הדיאלוג והמזיג בין ויצו לבין הסתדרות נשים עבריות, עמ' 23.
62. שפרה שוורץ, 'הסתדרויות נשים למען אימהות בארץ ישראל, פעילותן של "הדסה", "הסתדרות נשים עבריות", ו"ויצו" להקמת תחנות לאם ולילד בשנים 1918-1948', **ביטחון סוציאלי** 51, תשנ"ח, (להלן: שוורץ 'הסתדרויות נשים למען אימהות בארץ ישראל'), עמ' 70.
63. כרמל-חכים, **מפעלי הכשרה חקלאיים לנשים**, עמ' 112.
64. כרמל-חכים, **מפעלי הכשרה חקלאיים לנשים**, עמ' 112.
65. ללא שם מחבר, 'מדור האישה: 'כנסיית נשים ציוניות בקרלסבד', הארץ, 7 בספטמבר 1923.
66. שם, שם.
67. שם, שם.

68. Mira Katzburg-Yungman and Deborah Dash Moore, 'Hadassah in the United States' *Jewish Women's Archive* <https://jwa.org/encyclopedia/article/hadassah-in-united-states> 30 באוגוסט 2024.
69. ד. צ. ואיינשטיין, 'ועידת הנשים הציוניות', **דאר היום**, 14 ספטמבר 1925.
70. The WIZO Conferences Until 1935, p.5, **אצ"מ** תיק F49/3062.
71. Ibid.
72. Berkowitz, 'transcending tzimmes and sweetness', p. 52.
73. עדה פישמן-מיימון, **חמישים שנות תנועת הפועלות**, תל אביב, תשי"ח, עמ' 15. (להלן: פישמן-מיימון, **חמישים שנות תנועת הפועלות**).
74. דפנה יורעאלי, 'תנועת הפועלות בארץ ישראל מראשיתה ועד שנת 1927, קתדרה 32, תשמ"ד עמ' 110. (להלן: יורעאלי, **תנועת הפועלות בארץ ישראל**).
75. על פועלה של חוות ההכשרה לנשים בכנרת ראו: מרגלית שילה, "חוות הפועלות בכנרת כפתרון לבעיית הפועלת בעלייה השנייה 1911-1917". **קתדרה** 14, תש"ס, עמ' 81-112 וגם כרמל-חכים, **שלהבת ירוקה**, עמ' 39-68.
76. פישמן-מיימון, **חמישים שנות תנועת הפועלות**, עמ' 27.
77. יורעאלי, 'תנועת הפועלות בארץ ישראל', עמ' 125.
78. פישמן-מיימון, **חמישים שנות תנועת הפועלות**, עמ' 89.
79. על השתתפותה של מייזל-שושט בקונגרס הציוני ה-12 והמשא ומתן שניהלה עם ההסתדרות וויצו על המימון לבית הספר החקלאי ראו: כרמל-חכים, **שלהבת ירוקה**, עמ' 102-114.
80. ללא שם מחבר, 'ועידת הנשים הציוניות קרלסבד 1925', **דאר היום**, 14 ספטמבר 1925.
81. כרמל-חכים, **שלהבת ירוקה**, עמ' 124.
82. על משקי הפועלות ראו: אלפר רבקה. **בנות בניר: קורות משק הפועלות**, תל אביב, תש"ו. (להלן: אלפר, **בנות בניר**).
83. דבורה ברנשטיין, **אישה בארץ ישראל, השאיפה לשוויון בתקופת הישוב**, תל אביב, 1987, עמ' 96. (להלן: ברנשטיין, **אישה בארץ ישראל**).
84. Mark A. Raider, 'Pioneer Women in the United States', *Jewish Women's Archive*, 20 March 2009, <https://jwa.org/encyclopedia/article/pioneer-women-in-united-states> נדלה ב: 4 באפריל 2020.
85. בת שבע מרגלית-שטרן, **מהפכנית, עדה פישמן-מיימון סיפור חיים**, ירושלים, 2018, עמ' 176. (להלן: מרגלית-שטרן, **מהפכנית**).
86. כרמל-חכים, **שלהבת ירוקה**, עמ' 112.
87. מרגלית-שטרן, **מהפכנית**, עמ' 177.
88. המשבר הכלכלי בארץ פרץ בתקופת העלייה הרביעית (1924-1931) עליית זו שכונתה גם 'עליית גרובסקי' על שם שר האוצר הפלוני שהטיל מיסים כבדים על היהודים בני המעמד הבינוני. עלייה זו התאפיינה בשינוי אופיים של העולים שרובם נמנו עם המעמד הבינוני-בורגני וביקשו להתיישב בערים, ובעיקר בתל אביב חיפה וירושלים. העולים הביאו לפיתוח עירוני מואץ שהתבטא בפיתוח ענף התעשייה וענף הבנייה. בשנת 1926 ירד היקף הכספים שהגיע לארץ בעקבות הרעת מצבם של יהודי פולין. לארץ החלו להגיע עולים חסרי אמצעים והיישוב נקלע למשבר חריף שהתאפיין באבטלה, הפסקת תנופת הבנייה ופשיטות רגל. ראו: דן גלעדי, **המשבר הכלכלי בימי העלייה הרביעית (1926-1927), הציונות ב'**, 1971, עמ' 119-147.
89. אהוד מנור, **ממשקי פועלות לבתי ספר פנימייתיים**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, תל אביב, 1987, עמ' 236. (להלן: מנור, **ממשקי פועלות לבתי ספר פנימייתיים**).
90. עדה פישמן, 'קשרי העבודה בין מועצת הפועלות וההסתדרות העולמית לנשים ציוניות ויצו', **אוקטובר** 1931, מכון לבון ארכיון העבודה, תיק IV-230-6-100. (להלן: אה"ע).

91. שם, שם.
92. 'תנאי החווה אשר מציעה האקזקוטיבה של הסתדרות עולמית לנשים ציוניות למועצת הפועלות לסידור משקי הפועלות בארץ ישראל', 10 באפריל 1927, אה"ע, תיק IV-23006-100.
93. מנור, ממשקי פועלות לבתי ספר פנימייתיים, עמ' 217.
94. עדה פישמן, 'קשרי העבודה בין מועצת הפועלות וההסתדרות העולמית לנשים ציוניות ויצו', אוקטובר 1931, אה"ע, תיק IV-230-6-100.
95. מנור, ממשקי פועלות לבתי ספר פנימייתיים, עמ' 250.
96. שם, עמ' 148.
97. 'הצעת הסכם לביסוס משקי הפועלות ולאחזקתם', 16 במאי 1930. ארכיון המדינה (להלן אמ"י), תיק פ-2078/38.
98. על המשא ומתן בין ויצו לבין ארגון הדסה ראו עבודה זו עמ' 30-31.
99. מכתב מאת עדה מיימון למועצת הפועלות, 24 ביוני 1930, (על המכתב מופיעה בכתב יד התוספת 'לא לפרסום'), אמ"י. תיק פ-2078/38.
100. הנרייטה סאלד כיהנה בשנים אילו כראש מחלקות החינוך והבריאות בהסתדרות הציונית. מחלקת החינוך הייתה במצב קשה ונזקקה לתרומות כספיים ולגיבוש רפורמות ויצירת מדיניות חינוך מסודרת. ראו: הכהן, מנהיגה ללא גבולות, עמ' 308.
101. מכתב מאת עדה מיימון למועצת הפועלות, 24 ביוני 1930, אמ"י, תיק פ-2078/38.
102. מכתב מאת עדה פישמן לחברות האקזקוטיבה בויצו עולמי, 10 באוקטובר 1930, אה"ע, תיק IV-230-6-100.
103. חתימת החווה התאפשרה בזכות פרישתן של רבקה זיו, מרים מארקס ואדית אידר מהנהלת ויצו בלונדון כאות מחאה על עיכוב האיחוד בין ויצו-ארצי לבין הסתדרות נשים עבריות כפי שיתואר בהמשך פרק זה.
104. 'פרוטוקול הועדה הרביעית של הפועלות', (ללא ציון תאריך), אה"ע, תיק: IV-230-5-19 עמ' 60-61.
105. עדה פישמן, 'כספים שהתקבלו מויצו בשביל משקי וחבורות הפועלות בשנות תרפ"ז-תרצ"א', אה"ע, תיק IV-230-6-100.
106. 'קהילת ציון' חברה שנוסדה בארצות הברית בשנת 1914 על ידי ציוני אמריקה ושמה לה מטרה לרכוש קרקעות להתיישבות יהודית בארץ ישראל. בשנת 1924 רכשה את אדמות הכפר "איל פולה" שעליו הוקם היישוב העירוני עפולה. על תולדות העיר עפולה ראו: שבתאי גל און (עורך), עפולה לגבורות – שמונים שנה לעיר יזרעאל, עפולה, 2005.
107. אלפר, בנות בניר, עמ' 161.
108. שם, עמ' 159.
109. שרה מלכין, (1885-1949) הייתה מחלוצות העלייה השנייה, ממייסדות תנועת הפועלות. עבדה במושבות בפתח תקווה וברחובות כפועלת חקלאית. הייתה חברה בקומונה החדרתית באום ג'וני ובין הפועלות בחוות העלמות בכנרת. מלכין נמנתה על מייסדי קבוצת דגניה. בין השנים 1927-1944 ניהלה את משק הפועלות בעפולה. על שרה מלכין ראו: שרה מלכין, עם העלייה השנייה – זיכרונות, תל אביב, תרפ"ט. וגם: דבורה ברנשטיין, 'קולות מן הגרעין הקשה – מסיפוריהן של צעירות העלייה השנייה, מתוך: יעל עצמון (עורכת), התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית, תל אביב, 2001, עמ' 116-134.
110. גלעדי דן, 'עפולה – "עיר העמק" או עיר מול העמק', מתוך: מרדכי נאור (עורך), עמק יזרעאל 1900-1967: מקורות, סיכומים ופרשיות נבחרות, ירושלים, 1993, עמ' 109.
111. 'מכתב מאת אליעזר בבלי, מנהל מחלקת התיישבות להנהלת ויצו', 15 יולי 1928, אצ"מ תיק S15/435.
112. דו"ח משק פועלות עפולה לוועד המפקח, 4 בספטמבר 1928, ארכיון כפר הנוער ויצו ניר העמק, (ללא סימול).

113. מכתב משרה מלכין משק הפועלות בעפולה למזכירות ויצו בירושלים, אוקטובר 1930, אצ"מ תיק F49/1245/42.
114. מכתב משרה מלכין מממשק פועלות עפולה למזכירות ויצו בירושלים, ספטמבר 1931, אצ"מ תיק F49/1245/67.
115. מכתב משרה מלכין לוועד המפקח של משקי הפועלות, ספטמבר 1931, ארכיון כפר הנוער ויצו ניר העמק, (ללא סימול).
116. הדסה סמואל (1897-1983) ילידת יפו, ובתו של יהודה גור המורה לעברית הראשון של מקווה ישראל. בשנת 1918, הכירה את אדווין סמואל, בנו של הרברט סמואל, הנציב הבריטי הראשון בארץ ישראל והשניים נישאו. סמואל החלה את פעילותה הציבורית בויצו כיו"ר הסניף בירושלים ובשנת 1933 מונתה ליו"ר ארצית משותפת של הארגון. נטייה ליבה של סמואל הייתה בעד החינוך החקלאי וסייעה בהקמת משק פועלות עיינות וכפר הנוער 'הדסים'. ראו: ענת גרנית-הכהן, אישה עברייא אל הדגל, נשות היישוב בשירות כוחות הבריטיים במלחמת העולם השנייה, ירושלים, 2011, עמ' 44. (להלן: גרנית-הכהן, אישה עברייא אל הדגל). רוזה גינצברג-גינסר 1890-1979. אשת שלמה גינצברג בנו של אחד העם. גינצבורג, למדה משפטים בפריז ועם הקמת ויצו בלונדון הצטרפה לארגון. לאחר עלייתה ארצה בשנת 1922 המשיכה למלא תפקידים שונים בארגון. בשנת 1951 נבחרה ליושבת ראש ויצו עולמי. גינצברג הייתה עורכת הדין הראשונה בארץ. לקריאה נוספת: כתבן, אייל הלפרין ורות הלפרין קרדי, 'כשאשה נעשית עורך דין, על התפתחותה של זהות פמיניסטית'. מתוך: מרגלית שילה ואייל כתבן, חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה: זכויות ומשפט בתקופת המנדט, רמת גן, 2010, עמ' 253-292.
117. 'פרוטוקול הפגישת בין נציגות ויצו ונציגות מועצת הפועלות, דיון במצבה של המשק בעפולה', 4 במאי 1933, אצ"מ תיק F49/1245-0098.
118. 'פרוטוקול פגישת בין נציגות הפועלות לנציגות ויצו, הדיון בגורל משק פועלות עפולה, תל אביב, 22 במאי 1933, אצ"מ תיק F49/1245-222.
119. Minutes of Executive meeting held in Prague on the 7th WIZO Conference, 1933. אצ"מ תיק F49/2614.
120. מכתב מאת הדסה סמואל לפדרציית ויצו הארגוניאית, 21 בנובמבר 1932, אצ"מ, תיק F49/1245-49.
121. ללא שם מחבר, 'יישובי עמק יזרעאל מטרה לכדורי מתנקשים', דבר, 13 ביוני 1936.
122. מכתב מיושבת ראש הנהלת ויצו בארץ ישראל, הדסה סמואל למשק הפועלות עפולה, 6 ביוני 1936, אצ"מ תיק F49/1245-80. ללא שם מחבר, 'אורחות בעמק', דבר, 8 באפריל 1937.
123. מכתב מגב' אידה בן ציון, חברת ויצו עולמי למזכירות ויצו ארץ ישראל בתל אביב, 8 באוגוסט 1938, אצ"מ. תיק F49/1245-57.
124. מכתב ממזכירות ויצו עולמי בלונדון למזכירות ויצו תל אביב, 27 בנובמבר 1938, אצ"מ F49/1245-43.
125. 'שרה מלכין, ואלה תולדות: דו"ח על משק פועלות עפולה', (ללא ציון תאריך), ארכיון ויצו ניר העמק, כרטיסיה ב13\3.
126. תיאור קורות משק הפועלה בעפולה בזמן מלחמת העולם השנייה ולאחריה מתוארים בהמשך הספר.
127. אסתר זמורה, נשים עבריות ציוניות, סיפורה של הסתדרות נשים עבריות, תל אביב, 2002, עמ' 35. (להלן: זמורה, נשים עבריות ציוניות).
128. שם, עמ' 19.
129. ללא שם מחבר, 'בירושלים', הארץ, 7 בספטמבר 1920.
130. זמורה, נשים עבריות ציוניות, עמ' 47.

131. ד"ר הלנה כגן, (1889-1978) האישה הראשונה שקבלה מידי השלטון העות'מאני רישיון לעסוק במקצוע, הקימה את מחלקת הילדים בויצו, עמדה בראש המחלקה עד שנת 1966, והייתה חברת הנהלת ויצו עולמי. על ד"ר הלנה כגן ראו: ציפורה שחורי-רובין, 'ד"ר הלנה כגן: הרופאה שהפכה לאגדה', קתדרה 118, תשס"ו וגם: הלנה כגן, ראשית דרכי בירושלים, ירושלים, 1985. (להלן: כגן, ראשית דרכי בירושלים).
132. Ann Schofield, Flora Benenson Solomon, <https://jwa.org/encyclopedia/article/benenson-solomon-flora> נדלה ב: ינואר 2023.
133. גרינברג, והרצוג, ארגון נשים וולונטרי, עמ' 26.
134. שכונת נווה שלום הוקמה בשנת 1890 והייתה השכונה היהודית השנייה מחוץ ליפו. (נווה צדק הייתה הראשונה). השכונה אוכלסה ביהודי יפו ובעולי המזרח. ראו: בן-שחר פנחס, **בתי יפו תל אביב מספרים: תולדותיה של העיר העברית הראשונה**, תל אביב, 1990.
135. גרינברג והרצוג, ארגון נשים וולונטרי, עמ' 28.
136. על מפעל הרקמה 'שני' ראו: שרה בן-ראובן, **הדסה וחוט השני: תולדות חייה ופועלה של הדסה פלקמן-קלווארי-רונבלית 1891-1945**, ירושלים, 2008 (להלן: בן ראובן, **הדסה וחוט השני**) וגם: יעל גילעת, 'רוקמות האומה-ארגוני הנשים כפטרון האומנות העממית הרשמית', מתוך: רות מרקוס, (עורכת) **נשים יוצרות בישראל 1920-1970**, תל אביב, 2008, עמ' 181-225. (להלן: גילעת, 'רוקמות האומה').
137. אניטה וינר, **מגמות והכוונות בסידור קטינים מחוץ לביתם בארץ ישראל 1918-1945**, ירושלים, תשל"ט, עמ' 10. (להלן: וינר, **מגמות והכוונות בסידור קטינים מחוץ לביתם**)
138. זמורה, **נשים עבריות ציוניות**, עמ' 48.
139. שם. עמ' 58.
140. 'סקירה קצרה על התפתחות בית התינוקות בירושלים', נובמבר 1944, אצ"מ תיק F49/1168-3.
141. M. Turnowsky-Pinner, "Ready for Newcomers, Some Facts about the Baby Home in Jerusalem", *WIZO Public Department*, F49/1168-9 תיק.
142. על מאורעות תרפ"ט ראו: הלל כהן, **תרפ"ט – שנת האפס בסכסוך היהודי הערבי**, ירושלים, 2013, עמ' 149-194.
143. 'סקירה קצרה על התפתחות בית התינוקות בירושלים', נובמבר 1944, אצ"מ תיק F49/1168-3.
144. בית התינוקות המיוחד במינו, ויצו מחלקת התעמולה, 23 במאי 1945, אצ"מ תיק F49/1168-6.
145. על המרד הערבי הגדול ראו: יובל ארנון-אוחנה, **מרד ערבי בארץ ישראל 1936-1939**, ירושלים 2013 וגם: יגאל אייל, **האינתיפדה הראשונה, דיכוי המרד הערבי על ידי הצבא הבריטי בארץ ישראל 1936-1939**, קריית אונו, 1998.
146. ללא שם מחבר, 'התנקשויות המרצחים בליל שבת', דבר, 21 ביוני 1936.
147. על ויצו במועצת ארגוני הנשים ראו בהמשך ספר זה.
148. ללא שם מחבר, 'הנשים היהודיות בארץ ישראל', "דבר אימהות אל אימהות", דבר, 5 ביולי 1936.
149. נהוג לתקף את גל העלייה הרביעית בין השנים 1924-1928, למרות שבשנת 1927 פסקה העלייה כמעט לחלוטין בעקבות המשבר הכלכלי שפקד את הארץ. ראו: גור אלרואי, **ארץ מקלט, ההגירה לארץ ישראל, 1919-1927**, שדה בוקר, 2021, עמ' 229.
150. דן גלעדי, 'המשבר הכלכלי בימי העלייה הרביעית (1926-1927)', **ציונות ב**, 1971, עמ' 129.
151. ברנשטיין, **אישה בארץ ישראל**, עמ' 71.
152. Mrs. 'Henrietta Irwell Visit in Sydney', *The Australian Jewish Chronicle*, 10th, October 1929. No author,

153. ללא שם מחבר, 'ועידת ההסתדרות העולמית של הנשים הציוניות', דאר היום, 12 בספטמבר 1927.
154. ללא שם מחבר, 'בועידת נשים ציוניות בבאזל', הארץ, 12 בספטמבר 1927.
155. גרינברג והרצוג, 'ארגון נשים וולונטרי, עמ' 60.
156. ללא שם מחבר, 'מפעולות ויצו (הסתדרות ארצית לנשים ציוניות)', הארץ, 28 ביולי 1927.
157. גרינברג והרצוג, 'ארגון נשים וולונטרי, עמ' 67.
158. ללא שם מחבר, 'על עבודת ויצו', העולם, 10 בינואר 1930.
159. אסתר (פירה) רוזוב (1893-1951) ילידת העיירה דוקשיצה שברוסיה. בת לראשוני חובבי ציון. המשפחה עלתה לארץ בשנת 1908. בשנת 1914 גורשה המשפחה לאלכסנדריה, ורוזוב עבדה למען הגדוד העברי. באלכסנדריה הכירה את יוסף טרומפלדור והתארסה עימו. לאחר מותו לקתה בדיכאון ונשלחה על ידי משפחתה לארצות הברית ללמוד בבית הספר הגבוה לחקלאות ומשק בית. בארצות הברית התוודעה לשיטת החקלאות הנוודת. בחזרתה החלה לעבוד לצד מייזל-שוחט בהוסטל לנערות בשכונת צ'לנוב. בשנת 1923 נישאה למשה עוזיאל, פעיל ציוני מראשוני ועד קהילת תל אביב ואיש מפלגת הציונים הכלליים. במשך השנים פרסמה רוזוב ספרי עזר לעזרת עקרת הבית. ראו: רחל ינאית, 'לזכר אסתר רוזוב-עוזיאל', הארץ, 23 באפריל 1951.
160. אסתר רוזוב-עוזיאל, 'משק הבית, תל אביב, תרפ"ז, עמ' 1.
161. שם, עמ' 20.
162. מרטה במברגר (1899-1995), ילידת פרנקפורט, הייתה פעילת ויצו בעירה. עם עלייתה ארצה החלה לפעול במסגרת ויצו במפעל הרקמה שני וייסדה את חנות ויצו הראשונה בירושלים, ועמדה בראש המחלקה לתעשיות הבית של ויצו. ראו: גילעת, 'רוקמות האומה', עמ' 196.
163. "Resolutions of the 4th WIZO Conference", 27-30 August 1927 in Basle, p. 21, אצ"מ, תיק KH4/21131.
164. רחל כגן, 'דו"ח על פעולות הסתדרות נשים ציוניות (ארגון ארצי של ויצו)', אפריל 1937, ארכיון חיפה, תיק 8\00060 ת.ז. 1183.
165. ללא שם מחבר, 'ועידת הסתדרות נשים עבריות', דבר, 12 בינואר 1928.
166. אסתר זמורה (1890-1951) נולדה במיר שברוסיה למשפחה ציונית אמידה. כשהחלו בקוסייה רדיפות אחר תומכי המהפכה הסוציאליסטית נשלחו אסתר ואחותה לגרמניה. בעיר קניגסברג פגשה משה זמורה, סטודנט יהודי למשפטים ובשנת 1914 השניים נישאו. בשנת 1922 עלתה לארץ. זמורה החלה לכתוב לעיתון האשה ובשנת 1928 נבחרה להנהלת ה.נ.ע. בשנת 1941 לקתה באירוע מוחי וסבלה משיתוק כפלג גופה הימני. לאחר שחלתה התפטרה מתפקידיה בויצו וכתבה את הביוגרפיה על חייה ותפקידה בהסתדרות נשים עבריות. אחותה, ג'ני בלומנפלד כיהנה כראש ויצו בירושלים. ראו: אירמה פולק, "ציון לנפש (אסתר זמורה ז"ל)", דבר, 28 באוקטובר 1951.
167. פרטיכל הועד הפועל של הסתדרות נשים עבריות בארץ ישראל, 22 ביוני 1928, אצ"מ A215/326.
168. הדסה קלווארי-רוזובליט (Hadassah Kalvari 1891-1945). ילידת קניגסברג שבגרמניה, נשלחה בשנת 1910 על ידי הוריה לצפת לסעוד את סבה וסבתה. בצפת ייסדה סדנת תחרה לנערות מטעם ארגון הקולטורפרבנד. לאחר סגירת סניפי הארגון בשל מלחמת העולם הראשונה, נישאה למשה קלווארי מנהל בית ספר שפיה. לאחר גירושיה עברה להתגורר בשכונת שמעון הצדיק בירושלים. קלווארי הצטרפה לשורות ה.נ.ע והחלה לפעול בשכונה שם נחשפה לרקמות הייחודיות של נשות תימן. קלווארי פעלה להנצחת מסורת יהודי תימן ושילובם בארץ. יוזמת הקמת מפעל 'שני' לרקמה תימנית. ראו: בן-ראובן, 'הדסה וחוט השני, עמ' 115-126.
169. זמורה, 'נשים עבריות ציוניות, עמ' 159.

170. שושנה פרסיץ (1892-1969). ילידת קייב. הייתה מראשי מפלגת הציונים הכלליים' מפלגת מרכז-ימין בעלת גישה אנטי-סוציאליסטית. בשנת 1926 ייסדה את ההוצאה לאור "אומנות" הייתה ראש מחלקת החינוך בתל אביב בין השנים 1926-1935. חברת ועד החינוך של ההנהלה הציונית, חברת ויצו ארצית, וחברת בכנסות הראשונה-השלישית מטעם מפלגת הציונים הכלליים. בשנים 1948-1954 הייתה יו"ר ארגון הנשים הציוניות הכלליות. ראו: ללא שם מחבר, 'מתה שושנה פרסיץ', מעריב, 23 במרץ 1969.
171. 'דו"ח על ההסכם עם ויצו, סיכום ועידת ציריך', 28 באוקטובר 1929, אצ"מ תיק A251/326.
172. ללא שם מחבר, 'מהסתדרות ויצו, חנה מייזל מסכמת את ועידת ויצו', הארץ, 7 בספטמבר 1931.
173. WIZO: Report to the Sixth Conference, Basle, 22nd-28th June 1931, p. 9, אצ"מ, תיק KH4/21119.
174. Ibid, p. 15.
175. זמורה, נשים עבריות ציוניות, עמ' 140.
176. ללא שם מחבר, 'סיכום כינוס ויצו עולמית בווינה', הארץ, 26 ביולי 1932.
177. 'פרטיכל ישיבת הסתדרות נשים עבריות', 27 ביוני 1932, אצ"מ תיק A215/326.
178. ללא שם מחבר, 'הסתדרות נשים ציוניות בארץ ישראל', הארץ, 10 בינואר 1933.
179. 'תזכיר לאקזקוטיבה העולמית של ויצו, הסתדרות נשים ציוניות', (ללא תאריך אך מצוין שהתזכיר יצא לאחר האיחוד), אצ"מ תיק A215/325.
180. ללא שם מחבר, 'תמה ועידת ויצו', הארץ, 16 באוגוסט 1933.
181. שם, שם.
182. ד"ר סלומיאה לויטה מייסדת הפדרציה בפולין ויו"ר הפדרציה עד פרוץ מלחמת העולם השנייה. אשת ליאון לויטה יו"ר ההסתדרות הציונית בפולין. בני הזוג עלו לארץ ישראל בשנת 1939 והתיישבו בתל אביב. לויטה המשיכה את פעילותה בויצו ובשנים 1956-1960 כיהנה כסגנית יו"ר ויצו עולמי. ראו: passing of WIZO Founder, The Australian Jewish Times, January 1982.
183. י. קלינוב, 'פוליטיקה או בלי פוליטיקה, הנשים הציוניות בפראג', הארץ, 18 באוגוסט 1933.
184. ארגון אימהות עובדות במשק ביתן (להלן: א.א.ע.) הוקם כארגון נשי העובדים בהסתדרות ביוני 1929. מטרתו הייתה לצרף גם את הנשים שלא עובדות למנגנון ההסתדרות. התפיסה שעמדה בבסיסו גרסה שהאימהות עקרות הבית אף הן עובדות ועל כן נחשבות לגרום יצרני בחברה. בפועל ביקש א.א.ע. לצרף לשורותיו גם נשים מה"חוגים האזרחיים" ולכן פעל הארגון גם בערים, בקרב העולים ובקרב בני עדות המזרח. מתחילת שנות השלושים היה א.א.ע. כפוף למועצת הפועלות. פעולות א.א.ע. עבור נשים כללו בין השאר: קורסים מקצועיים להכשרת עקרת הבית, מועדונים לנשים, מעונות ומוסדות לילדים, קליטת עלייה ועוד. השקת תחומי הפעילות עם ויצו הביאה לשיתוף פעולה בין שני הארגונים. ראו: בת שבע מרגלית-שטרן, גאולה בכבלים תנועת הפועלות בארץ ישראל 1920-1939, ירושלים, 2006, עמ' 324-377.
185. בשנת 1938 שונה שמו של ההוסטל ל'בית הספר למשק בית על שם אנה יפה'. אנה יפה, מפעילות ויצו הראשונות בארץ, הייתה מנהלת ההוסטל עד מותה.
186. רחל כגן, 'דו"ח על פעילות הסתדרות נשים ציוניות (ארגון ארצי של ויצו) לשנים אוקטובר 1935 עד אפריל 1937', ארכיון חיפה, תיק 00060/8 ת.ז. 1183.

פרק שני:

הצביעי נ' – ויצו בזירה הפוליטית

א. מאבק הנשים על מעמדן בתנועה הציונית

פרק זה קוטע את רצף האירועים הכרונולוגיים ודן בפעילות ויצו בזירה הפוליטית מיום הקמתו ועד קום המדינה. הבחירה להקדיש פרק נפרד לעיסוק הארגון בפוליטיקה נובעת ממאבקן הממושך של הנשים להשתתפות מלאה במרחב הציבורי.¹

במחצית השנייה של המאה ה-19 פתחה התנועה הסופרז'יסטית באנגליה במאבק למען זכות הבחירה לנשים. בשנת 1918 השיגו נשים אנגליות נשואות מעל גיל שלוש את הזכות לבחור ולהיבחר, ובשנת 1928 הן זכו בשוויון זכויות מלא. בארצות הברית אושר בשנת 1920 התיקון ה-19 לחוקה, שהעניק לנשים את זכות הבחירה.² גם לאחר שזכו בשוויון זכויות רשמי, דרכן להשתתפות בפוליטיקה הייתה רצופת קשיים ומכשולים. בפני נשים שחפצו להיות מעורבות בפוליטיקה ניצבו שתי חלופות: להצטרף למפלגות הכלליות ולפעול בהתאם לדפוסים 'גבריים', או להקים מפלגות נשים בניגוד לנוהג המקובל.³

בסוף המאה ה-19 החלו גם הנשים היהודיות להצטרף לתנועות פוליטיות. שתי אפשרויות עמדו בפני הנשים היהודיות במזרח אירופה שבקשו להיות מעורבות בפעילות פוליטית. האחת להצטרף לארגונים דוגמת הבונד והקומוניסטים, שדגלו במהפכה סוציאליסטית ואוטונומיה תרבותית, וגייסו נשים וגברים לשורותיהם על בסיס שוויוני. השנייה להצטרף לאחד מפלגיה של התנועה הציונית.⁴ הנשים שהצטרפו לתנועה הציונית נמנעו מלהיאבק על מעמדה של האישה בתנועה. סוגיה זו נתפסה כשולית אל מול המאבק להקמת הבית הלאומי.⁵ מבשרי הציונות סברו שעל האישה למלא תפקידים מסורתיים כגון: שמירת הבית היהודי וקבלת אחריות על הפריון והחינוך. בנימין זאב הרצל גרס שבמדינה הציונית יוענקו פרסים לנשים פוריות

המחנכות את הילדים לפי המסורת הפטריארכלית.⁶ לתפיסה שמרנית זו היה ביטוי פוליטי. בקונגרסים הציוניים הראשונים מיעטו נשים להביע את דעתן ולפעול למען קידום מטרותיהן, הן בשל הסתייגותה של תנועת המזרחי מהצבת נשים בעמדות הנהגה והן בשל נטייתם של אנשי חזית ציון לשמר את תפקידי האישה המסורתיים.⁷

בקונגרס הציוני הראשון השתתפו 12 נשים מבין 250 צירים. לנשים הותר להשתתף אך נמנעה מהן זכות הבחירה. השתתפותן בקונגרס הייתה חידוש כיוון שעמדה בניגוד למסורת היהודית, שדגלה באי התערבותן בקהל. המשתתפות בקונגרס הורשו להשתתף רק כנספחות בזכות קשרי משפחה עם באי הוועידה. בקונגרס השני התקיימה לראשונה ועידת נשים. בוועידה נקבצו כמאה נשים, רובן אורחות הקונגרס. בוועידה זו נקבעו תקנות שהעניקו לנשים את זכות הבחירה, אך למעשה, מעטות הנשים שבחרו להשתתף בפוליטיקה הציונית.⁸ בקונגרס הציוני השמיני בשנת 1907 תיאר הסופר שלום אש את מקומן של הנשים: "הן משוות לקונגרס חן מיוחד, חבל שאף אחת מהן אינה חפצה או אינה מסוגלת להופיע על הבמה".⁹

ברטה פפנהיים, שעמדה בראש ארגון הנשים היהודיות הפמיניסטיות בגרמניה, התרעמה על היעדר ייצוג מספיק של נשים בתנועה הציונית. פפנהיים יצאה נגד התעלמותה של התנועה הציונית מסוגיות הקשורות בנשים.¹⁰ בשנת 1913 היא פנתה ללשכה המרכזית של הקרן הקיימת בקלן שבגרמניה וביקשה את עזרתם בהפצת עלון בקרב קהילות היהודיות, כדי להתריע מפני תופעת הסחר בנשים. המוסדות הציוניים נמנעו מלשתף פעולה בעניין זה, בנימוק שהציונות היא תנועה פוליטית שלא עוסקת בעניינים חברתיים ודתיים.¹¹

בשנת 1918 פרסמה פועה רקובסקי בפולין מנשר בשם "האישה היהודייה", ששילב את הרעיונות הפמיניסטיים עם ציונות. במנשר צוינה תרומתן של הנשים היהודיות לתיקון חברתי באירופה ומנגד הודגש מספרן הקטן בתנועה הציונית. רקובסקי פנתה ליהודיות פמיניסטיות והזמינה אותן לפעול למען קידום צורכיהן של הנשים בתנועה הציונית.¹²

כנס הייסוד של ויצו ביקרו המייסדות את יחסה של הנהגת הציונות להתארגנויות של נשים. לדבריהן ההסתדרות הציונית לא ייחסה להן חשיבות זולת היותן מנגנון לגיוס כספים.¹³ במשך השנים צעדו מנהיגות ויצו על חבל דק בסוגית ההגדרה של הארגון. בעוד שויצו עולמי נמנע מלהשתתף בפוליטיקה הציונית, בחר הארגון הארצי להפר את החלטות הנהלת הארגון ולהשתתף בפוליטיקה היישובית והמוניציפלית. הבחירות

למועצת עפולה ידגימו את המתח המובנה שהתגלם בהחלטה זו. כלומר מצד אחד להשתתף בזירה הפוליטית ככל המפלגות ומצד שני להיחשב כארגון א־פוליטי.

ב. התביעה לייצוג – מעמדו של ויצו עולמי במוסדות הציוניים

כבר בוועידת הייסוד של ויצו, שהתקיימה ביולי 1920 בלונדון, הועלה רעיון הקמת מפלגה כדי להשיג ייצוג בהסתדרות הציונית. יושבת הראש רבקה זיו העלתה את מורכבות הסוגיה, זיו הבחינה בין השתתפות בזירה הפוליטית הציונית לבין זו הארצית. לדעתה על הנשים בארץ־ישראל להשמיע את קולן בסוגיות בנוגע לחקיקה של זכויות נשים וילדים: "לנשים צריך להיות קול חזק וברור הן בנושאים האזרחיים והן בנושאים דתיים הנוגעים לחיי היהודים".¹⁴ על השאלה אם ויצו צריך להקים מפלגת נשים בהסתדרות הציונית ענתה באופן מעורפל: "ראיית הנכון לאומה הוא שיוביל להחלטה על הפעילות הפוליטית".¹⁵ זיו גרסה שאם ברצונן של הנשים לפעול בארץ־ישראל למען נשים עליהן להקים מפלגה שלה קווי פעולה "נשיים".¹⁶

עמדתה של פועה רקובסקי הייתה מנוגדת לזו של זיו. לדעתה הארגון צריך להיות מעורב בזירה הפוליטית הציונית בעולם, אולם בארץ־ישראל עליו להתמקד בעבודה מעשית בלבד.¹⁷ הלנה וייסברג (Wiesberg), מפרצייט הנשים הציוניות באנגליה שללה מעורבות פוליטית כלשהי. וייסברג ציינה שנשות התנועה הציונית אומנם זכו בשוויון פוליטי אך לא מימשו אותו. בשנת 1909 ייסדה וייסברג את 'ועדת התעמולה של הנשים הציוניות באנגליה', שפעלה בחסות ההסתדרות הציונית במדינה. מטרת הוועדה הייתה לעודד נשים להצטרף לפעילות פוליטית בהסתדרות. ועדה זו לא הצליחה לגייס נשים חדשות לפעילות פוליטית. וייסברג סברה שנשים אינן נמשכות לפוליטיקה ועל־כן הדרך היעילה להשפיע היא בהקמת ארגון נשים בין־לאומי של נשים ציוניות. חברת הפדרציה האנגלית אולגה גינצבורג־אלמן צידדה בעמדתה של וייסברג. לדבריה כבר קיימים ארגוני נשים יהודיים הקשורים למפלגות במדינות השונות. לכן מיותר לייסד מפלגה פוליטית חדשה שעלולה לפלג את ציבור הנשים כיוון שהתוצאה תהיה הרבה דעות ומעט עבודה. בקרב רוב נשות הוועידה שררה תמימות דעים שמפלגת נשים ציונית לא תעודד גיוס נשים לשורותיהן ואף תמנע מהן להצטרף כחברות לארגון. את הדיון חתמה רבקה זיו בהבהירה שויצו לא יהיה מעורב בפוליטיקה מפלגתית בתנועה הציונית. ההחלטה לגבי

מעורבות הארגון הארצי בפוליטיקה בארץ-ישראל נותרה מעורפלת: "נשות ארץ ישראל יפתרו את בעיותיהן בדרכן".¹⁸ הנהלת ויצו נותרה איתנה בהחלטתה לא להגדיר את הארגון כמפלגה פוליטית. גם כאשר דחתה ההסתדרות הציונית את בקשתן להכיר בארגון כחלק מההסתדרות ללא מסגרת מפלגתית וסירבה לתת לו ייצוג בוועדותיו. דחייתה של ההסתדרות הציונית את תביעת ויצו הורידה מהפרק את הדיון על מעורבותו של ויצו עולמי בפעילות הפוליטית-ציונית בשנים הבאות.¹⁹ גם ארגון הדסה נקט בקו פעולה זהה בראשית דרכו והצהיר על היותו גוף א-פוליטי וא-מפלגתי.²⁰ הדסה זכה לייצוג בקונגרסים הציונים כחלק ממשלחות הסתדרות ציוני אמריקה, על בסיס חלקיות השקל הציוני שרכשו חברותיו. בעיתון הארגון שפורסם ביולי 1925 ציינו חברות הדסה את החובה שמוטלת עליהן להוכיח להסתדרות הציונית באמריקה את חשיבותן:

השתתפותנו בכינוסים הציוניים והלאומיים היא זכות וגם חובה [...] עלינו להוכיח לארגון האמריקני שהדסה, ארגון הנשים הציוניות הלאומי היחיד מוכן לעבוד עמה כתף אל כתף בכל ענייני הציונות. רק על ידי שיתוף פעולה כזה ניתן לתרום תרומה אמריקאית נאותה לפיתוח היישוב בארץ ישראל.²¹

חרף תמימות הדעים בין שני ארגוני הנשים בסוגיית הניטרליות הפוליטית, החלו להתגלע ביניהם מתחים סביב שאלת הייצוג והסמכות. לאחר הקמת הסוכנות היהודית בשנת 1929, שבה ועלתה בהנהלת ויצו שאלת ייצוג הארגון במוסדות הציונים.²² הנהלת ויצו פנתה במכתב להנהלת סוכנות היהודית וביקשה לשמש גוף מייצג לצורכי פעילות נשים בארץ ישראל. כשנודע דבר הפנייה להנהלת ארגון הדסה הביעה הנרייטה סאלד את התנגדותה למהלך. סאלד טענה שהכרה בויצו כגוף מייצג תפגע בזכויות הייצוג של הדסה.²³ בכדי לגשר על המחלוקת יזמה סאלד את התכנית לשיתוף פעולה בין ויצו לבין הדסה שעיקרה חלוקת תחומי הרווחה בסוכנות היהודית בין הארגונים. בין החודשים יוני ודצמבר 1930 ערכו נציגות שני הארגונים ישיבות משותפות במטרה לסכם ברוח חיובית את שיתוף הפעולה. הנושאים העיקריים שעלו במפגש היו חלוקת התפקידים בין שני הארגונים ושאלת ייצוגם בסוכנות היהודית. כך סיכמו המשתתפות את הפגישות המשותפות:

אנו ממליצים כי שני ארגוני הנשים: ויצו והדסה, יפרטו בפני הסוכנות היהודית תכנית הדרגתית להגדלת היקף עבודתם בארץ ישראל, באופן שלא יפגע בפעילותם הנוכחית. הארגונים מבקשים להגיע להסכם עם הסוכנות היהודית, ההסתדרות הציונית, קרן היסוד וכנסת ישראל ולייסד גוף קבוע של נשים בתפוצה לטובת ייצוג נשות הארץ.²⁴

בשנת 1932 עלה המשא ומתן בין שני הארגונים על שרטון בשל חילוקי דעות לגבי המעורבות של ויצו עם ארגוני הנשים בארץ-ישראל. הנרייטה סאלד תמכה בהפרדה ארגונית מובהקת בין הארגונים הפועלים בתפוצה לבין הארגונים שפעלו בארץ. ויצו פעל להרחבת קשריו עם ארגונים אלה.²⁵ ויצו ויתר על שיתוף הפעולה עם הדסה ועל הצטרפותו להנהגת המוסדות הציונים במחיר שמירה על קשריו עם ארגוני הנשים בארץ ישראל. עליית הנאצים לשלטון בגרמניה בשנת 1933 עוררה מחדש את הדיון על מידת השפעתו של הארגון ללא ייצוג פוליטי. בוועידת ויצו שהתקיימה בפראג באותה השנה דרשה יושבת ראש ויצו ורשה, ד"ר סלומיאה לויטה שויצו יקים מפלגה שרשימת המועמדות בה תייצג את הסיעות השונות בארגון. עדה פישמן, נציגת מועצת הפועלות בהנהלת ויצו תמכה ברעיון והדגישה את חשיבות המעורבות הפוליטית בתנועה הציונית. פישמן הציעה פשרה שתפייס את המתנגדות להקמת מסגרת מפלגתית לארגון. ויצו יקרא לחברות הסניפים בפרוצדורות השונות להצטרף למפלגות השונות ולהתמודד מטעמן לבחירות בקונגרס. כאשר תעלה סוגיה בה יבקש ויצו להשפיע, יתאחדו חברות ויצו מבין המפלגות השונות ויצביעו כגוש אחד. הצעתה של פישמן לא התקבלה, אך בסיומה של הוועידה הוחלט לפנות שוב למוסדות הציונים ולתבוע ייצוג לויצו על בסיס פעילותו הוולונטרית וכן לפנות לארגון הדסה ולנסות לחדש את המשא ומתן לשיתוף פעולה עימן.²⁶

ב-17 באוקטובר שיגרה הנהלת ויצו מכתב להנהלת ארגון הדסה ובקשה לדון בחידוש שיתוף הפעולה בין הארגונים במוסדות הציונים. המכתב ציין שעליית המשטר הנאצי באירופה הפכה את הצורך לפעול למען הנשים והילדים לקריטי. המכתב התקבל בהנהלת הדסה מעט לפני התכנסות הארגון השנתית ועלה לדיון הוועד המנהל בישיבתו הראשונה. במכתב התשובה להנהלת הארגון דחתה יושבת ראש הדסה, רוז לוריא הלפרין (Halprin 1896-1978) את הבקשה. הלפרין ציינה שהמשא ומתן בין שני הארגונים לקבל ייצוג משותף במוסדות הציונים נמשך שלוש שנים. איחוד הכוחות זכה

להסכמת הסוכנות היהודית וארגון הדסה ונמנע בגלל ההבדלים המהותיים במדיניות של שני הארגונים. מאחר ולא חל שינוי באותם עקרונות שהביאו לביטול שיתוף הפעולה, ארגון הדסה לא רואה אפשרות לחדשו. את מכתבה סיימה הלפרין בהתראה:

אנו מבקשות בכל לשון של בקשה שלא תקיימו את החלטת ועידת ויצו האחרונה שהסמיכה את הנהלת הארגון לבקש ייצוג בהסתדרות הציונית ובסוכנות היהודית ללא דיון מקדים בנינו. אם תבחרו לעשות זאת אנא הודיעו לנו מראש כדי שנוכל לפנות להסתדרות הציונית ולסוכנות ולשטוח בפניהם את נקודת המבט שלנו בנושא. כפי שהבהרנו לכם, אם תמשיכו במאמצים לזכות בנציגות שכזו נאלץ גם אנחנו לדרוש ייצוג בהתאם לכוחנו כארגון הנשים הציוניות הגדול בעולם וגם משום עבודתנו הענפה בקרב נשים וילדים בארץ ישראל.²⁷

בשנת 1934 אישרה הסוכנות היהודית לויצו ייצוג בשתי וועדות. בפגישה שנערכה בפברואר באותה השנה, נכחו מטעם הסוכנות היהודית יצחק גרינבוים ואליעזר קפלן, שניהן כראש מחלקת הכספים בסוכנות. מטעם ויצו נכחו בפגישה הדסה סמואל ועדה פישמן. בפגישה זו הוסכם לשתף נציגות מטעם הארגון בוועדת העלייה ובמועצה ליישוב יהודי גרמניה. עוד סוכם שהנהלת הסוכנות תמנה נשים לתפקידים ציוניים מיוחדים הקשורים עם פעולות האישה העברית, בארץ ומחוצה לה. למרות רצונה להיות חלק מההסתדרות הציונית, סירבה הנהלת ויצו עולמי להשתתף בה על בסיס מפלגתי. החברות דרשו ייצוג על בסיס תרומתן הוולונטרית למען היישוב בארץ.²⁸

בוועידת ויצו עולמי שהתקיימה לראשונה בתל אביב בשנת 1935, הדגישה ורה וייצמן בנאום הפתיחה שויצו עולמי דבק במשנתו הא-פוליטית. בדבריה רמזה לעליונות הנשים בתרומתן חסרת הפניות, לעומת הגברים המונעים מסכסוכים פוליטיים:

ייסוד ראשון עיקרי בעבודתנו הוא בניין הבית הלאומי. העבודה למען הבניין בלי לערב בה פוליטיקה מפלגתית. ואולי זו הנקודה החזקה ביותר בתוכנית שלנו. אותנו מעניין קודם כל

הצד המעשי בבניין ארץ ישראל. לאחר שיסודות הבית הלאומי יהיו מושרשים יוכלו אלה שירצו בכך להרשות לעצמם את המותרות של עיסוק בפוליטיקה. אבל בשעה שמניחים את היסודות ובשעה שמפעם לפעם צפויות סכנות ליסודו, נובע פרץ בפינה זו או בפינה אחרת, הרי זוהי חובתו של כל אחד ואחד ובעיקר של הנשים לרכז את כל מאמציהן וכוחותיהן בעבודה מעשית ולסלק הצידה את כל הסכסוכים הפוליטיים ולהראות בדרך זו גם לגברים את הנזק שבמריבות ובסכסוכים פוליטיים.²⁹

שוב הוחלט כי יש להימנע מכניסה למלכודת המסוכנת של הפוליטיקה מחשש לפילוג הארגון. במכתב גלוי לסניפי ויצו בתפוצות כתבה העיתונאית רחל פיינברג:

הפוליטיקה שהיא תפקיד גברי מאז היות האנושות, שקעה בימינו בתהום של רדיפת כבוד ורדיפת בצע ושלטון איש ברעהו, ולנשים אין מה ללמוד בפרשה זו מפי הגברים. האישה היהודייה שיצאה זה עתה מד' אמות של ביתה וכחלוצה בעבודה ציבורית צריכה באמת להיזהר ביחסיה הפוליטיים. משום שהפוליטיקה בזמננו מתוך שאיפותיה, החניקה את האדם.³⁰

בוועידה זו עלתה לראשונה האפשרות להפריד פוליטית בין ויצו עולמי לבין ויצו-ארצי. את הרעיון העלתה עדה פישמן. פישמן טענה שלארגון יש את האמצעים ואת היכולת להשפיע בפוליטיקה הארצית. לדעתה על הארגון להשתמש במשאביו למעורבות פוליטית ולהשפיע למען המטרות החשובות לו. לא ברור מדוע צידדה פישמן בהקמת מפלגת נשים מהמחנה האזרחי, ייתכן והתשובה נעוצה בהצעתה לארגון ויצו בנושא הבחירות להסתדרות הציונית: הרצון להרבות נשים בפוליטיקה המקומית שיפעלו בנושאים הקשורים לקידום הנשים. גם בסיומה של ועידה זו לא שונתה החלטת הארגון העולמי: להימנע מפעילות פוליטית לצד ניסיונות השתלבות במוסדות הציונים על בסיס מעמד מיוחד. הוועידה הטילה על הנהלת ויצו לנהל משא ומתן עם הוועד הפועל הציוני בנושא ייצוג הארגון במוסדות הציונים: "הכרחי למצוא את הדרך להבעת זכות דעה במוסדות הציונים

העליונים להסתדרות המקיפה 70,000 נשים ציוניות, גם אם הסתדרות זו אינה מייצגת שום מפלגה פוליטית".³¹

החלטת ויצו עולמי לשמר את הקו הא-פוליטי של הארגון קיבלה משנה תוקף בוועידת ז'נבה בשנת 1939. בהחלטות הוועידה נאמר כי בבחירות לקונגרס הציוני רשאית כל חברה בויצו להיות מועמדת של מפלגה הרצויה לה, אולם בתוך ויצו חל איסור לנהל תעמולה פוליטית.³² באות הוועידה הסכימו כי שאיפות ויצו לייצוג בסוכנות היהודית מוצדקות לאור גודלו של הארגון ומפעליו הרבים, ויש להתחשב בנסיבות המיוחדות המקשות על התארגנות פוליטית בשורותיו: "ארגון ויצו הוא ארגון מסועף מבחינה פוליטית, גאוגרפית ותרבותית יש הבדלים רבים בין חברותיו. קשה יהיה לכנסן לכפיפה אחת".³³ פעם אחר פעם דחתה הנהלת הארגון בלונדון את ההכרעה על מעורבות פוליטית במוסדות הציונים מחשש לפילוג ופירוד בארגון.

בניגוד לויצו עולמי שדבק בעמדתו הא-פוליטית ונותר מחוץ למעגלי ההשפעה בהנהלה הציונית, שינה ארגון הדסה את עמדתו. בסוף שנות השלושים הבינה הנהלת הדסה שמעמדו של ארגון נשים כתנועה א-פוליטית מותיר אותו ללא השפעה. הארגון הצטרף להתאחדות העולמית של מפלגת הציונים הכלליים והפך לגורם דומיננטי בתנועה הציונית בארצות הברית. ארגון הדסה בקש לפעול באופן שחרג מתחום פעילותם של ארגוני הנשים ולהיות מעורב בהתוויית דרכה של הציונות בארץ. אחת מהסוגיות העיקריות שהדסה בקש להשפיע בהן, הייתה התמודדות הציונות עם השאלה הערבית.³⁴

הדיונים בין ויצו לסוכנות היהודית נמשכו גם לאחר מלחמת העולם השנייה. מיום הקמתו ועד קום המדינה פנתה הנהלת ויצו שש פעמים להנהלה הציונית בבקשה להעניק לארגון נציגות רשמית. באוגוסט 1947, שלחה הדסה סמואל יו"ר הנהלת ויצו ארץ ישראל מכתב לוועד הפועל הציוני בשם ההנהלה העולמית.

במשך כל שנות קיום הסתדרותנו ידענו לשמור על שלמותה ולא הסכמנו להופיע בבחירות כארגון בעל פרצוף מסוים. ואולם, מתוך שמירה זו על שלמות ארגונו נמנע מאתנו להופיע בשמינו המפורש במספר צירות בקונגרס. עובדה זו פגעה בארגון קשות וגרמה להאבקות רצינית בשורותינו, ורבות דורשות שנופיע גם אנו ברשימה מיוחדת בבחירות.

הודגש כי אי הופעתנו כצירות נבחרות יש בזה הפחתת ערך הסתדרותנו ופעולתנו בארץ. בהתאם לנאמר נראה לנו שלא נוכל להתמיד בדרך זו מבלי שתהיה לנו נציגות רשמית מסויית בקונגרס, ובוועד הפועל [...] החלטנו לפנות אליכם וזו בקשתנו: שלויצו תאושר נציגות של חמש חברות בקונגרס הציוני עם זכויות מלאות של צירי קונגרס. נציגות אלה תבחרנה על ידי ויצו באופן פנימי ובדרך זו נמנע מעריכת רשימה מיוחדת לבחירות בקונגרס. אנו משוכנעות שזו דרישה מינימלית ומוצדקת בהחלט. אנו בטוחות שתמצאו את הדרך לקבוע לנו סעיף מתאים בחזקת ההסתדרות הציונית אשר יאפשר לנו להשתתף בקונגרס בנציגות לפי ההצעה הנ"ל, בכדי לאפשר לנו לשמור גם להבא על שלמות ארגוננו ולא להופיע ברשימה מיוחדת ולהוסיף פלגנות בישראל.³⁵

יש לציין שתביעתו של ויצו להכרה כסיעה בקונגרס הציוני ללא מעורבות פוליטית, נענתה רק בשנת 1965. ויצו הוכר כסיעה בהסתדרות הציונית ו-12 נציגות מטעמו הופיעו כצירות שוות זכויות בקונגרס ה-26.³⁶ בשעה שויצו עולמי נמנע במהלך השנים ממעורבות פוליטית בזירה הציונית, ביקש הארגון הארצי להשתלב בתחום זה בארץ.

ג. הקול המקומי – ה.נ.צ.ויצו בזירה המוניציפלית והארצית

בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה היה היישוב היהודי בארץ-ישראל נתון למרותו של שלטון המנדט הבריטי. הבריטים שרצו למנוע התנגדות לשלטונם, הנהיגו שיטת ממשל דואלית. סמכויות החקיקה נמסרו לידי של הנציב העליון, ולצד הגופים השלטוניים פעלו ההסתדרות הציונית וכנסת ישראל (אסיפת הנבחרים).³⁷

מבין שני הגופים, ההסתדרות הציונית ואסיפת הנבחרים, הייתה ההסתדרות הציונית לגורם המשפיע על חיי היישוב היהודי בארץ.³⁸ חולשתה של הפוליטיקה המקומית לעומת ההסתדרות הציונית נבעה מכמה גורמים, בהם קביעתו של הנציב הבריטי כי סמכות הוועד הלאומי תכלול את ענייני היישוב הפנימיים בלבד. בנוסף הותר לו לגבות מיסים מקומיים, בשעה שההסתדרות הציונית חלשה על כלל משאביה הכלכליים של התנועה.³⁹ בין השנים 1920-1948 נערכו בחירות לאספת הנבחרים ארבע פעמים בלבד:

באפריל 1920, בדצמבר 1925, בינואר 1931 ובאוגוסט 1944. אספת הנבחרים בחרה את הוועד הלאומי, שבחר את הנהלתו.⁴⁰

למרות חולשתה של אסיפת הנבחרים התפתחה ביישוב מערכת פוליטית ענפה והשתתפו בה ארבעה מגזרים עיקריים: הפועלי, האזרחי, הדתי והעדתי. ארגוני הנשים התפלגו בהשתייכותם הפוליטית. חברות תנועת הפועלות נמנו עם המחנה הפועלי ונציגותיהן פעלו במפלגות הפועלים השונות. לעומתם, התאחדות נשים לשיווי זכויות בארץ-ישראל ייסדה מפלגת נשים עצמאית. המפלגה השתייכה למחנה האזרחי, אך הגדירה עצמה כמפלגה א-מפלגתית.⁴¹ מאבקה של התאחדות נשים לשיווי זכויות להיבחר לאספת הנבחרים זיכה אותה בנציגות נשית בשתי אספות הנבחרים הראשונות. למרות הצלחתן להיבחר לאסיפה, התארגנות נשים במפלגה עצמאית עוררה הסתייגות ביישוב. "פוליטיקה נשית" נחשבה כקריאת תיגר על הסדר החברתי.⁴²

לקראת הבחירות לאספת הנבחרים השלישית, שהתקיימו בינואר 1931, חברו נשות ה.נ.ע למפלגת הנשים העצמאית של התאחדות נשים לשיווי זכויות. המניע של ה.נ.ע להצטרף לזירה הפוליטית נבע משיקולים כלכליים ומשיקולים מעשיים. ארגון הדסה הודיע על הפסקת תמיכתו הכלכלית בהסתדרות הנשים. ה.נ.ע. התקשתה לעמוד בהתחייבויותיה הכספיות ונקלעה לגירעון כספי חמור. בו בזמן הגיע המשא ומתן עם ויצו עולמי על איחוד שני הארגונים בארץ-ישראל למבוי סתום. גם השינוי הארגוני בסמכויות הסוכנות היהודית עודד את הצטרפותן לפוליטיקה. תחום העבודה הסוציאלית שהיה באחריות ההסתדרות הציונית עבר לסמכות הוועד הלאומי. אם חברות ה.נ.ע. רצו להוביל את תחום העבודה הסוציאלית היה עליהן להשתתף בכנסת ישראל. חברות ה.נ.ע. הציעו גם לויצו-ארצי לחבור אליהם להתמודדות המשותפת, אך זה אימץ את החלטת הארגון העולמי שדגל בניטרליות פוליטית.⁴³

שתי סוגיות הטרידו את רשימת הנשים המשותפת של ה.נ.ע והתאחדות נשים לשיווי זכויות: הסיכוי לקבל תמיכה ציבורית במצע המקדם סדר יום סוציאלי והסיכוי לגרוף את אהדת הנשים לרשימת עצמאית ובלתי תלויה. בראש המתנגדות לרשימה עצמאית עמדה חנה הלנה טהון, שסברה שנושות הישוב מעורבות בפוליטיקה הכללית ורשימת נשים על-מפלגתית לא תזכה לאמון. מנגד גרסו המצדדות בהתמודדות עצמאית כי רשימת הנשים תזכה להצלחה אם יציבו בראשה מועמדת שמקובלת על כל בני היישוב. הרשימה המשותפת פנתה להנרייטה סאלד וביקשה ממנה לעמוד בראשה. היענותה

של סאלד שכנעה את אחרונות המתנגדות והוחלט על התמודדות ברשימת נשים עצמאית.⁴⁴

בבחירות שנערכו בינואר 1931 נבחרו 3 צירות מטעם רשימת הנשים: הנרייטה סאלד, שרה עזריהו וד"ר הלנה כגן. הישג זה לא הקנה להן ייצוג בהנהלת הוועד הלאומי. החלטתו של בן-גוריון לוותר על מושב אחד של מפא"י לטובת הנרייטה סאלד, אפשרה את הקמת המחלקה לעבודה סוציאלית בוועד הלאומי בראשותה.⁴⁵

האיחוד של ויצו-ארצי וה.ג.ע בשנת 1933 והקמת ה.ג.צ-ויצו, הכשירו את כניסתו של הארגון הארצי לפוליטיקה המקומית. בזמן האיחוד כבר כיהנה מפלגת הנשים של ה.ג.ע והתאחדות נשים לשיווי זכויות באספת הנבחרים השלישית. לאחר האיחוד, במאי 1933, שיגרה ההנהלה הארצית המשותפת תזכיר לויצו עולמי ובו הסבירה את חשיבות המעורבות בפוליטיקה המקומית:

אנו משתדלות לשמר את ההחלטה של האקזקוטיבה בדבר הניטרליות הפוליטית. אבל בארץ ישראל הדבר קשה יותר מאשר במקום אחר. כי פה רב השאלות הן "פוליטיות" ודורשות הגבה לא רק בתיאוריה או בשעת בחירות. כי בחיי היום יום.⁴⁶

בשנת 1935 לאחר הוועידה העולמית של ויצו שהתקיימה בתל אביב, התכנסה ועידת ה.ג.צ-ויצו הארצית. ורה ויצמן הביעה התנגדות למעורבות פוליטית של הפדרציה הארץ-ישראלית אך רוב החברות תמכו בהשתתפות בחיים הציבוריים. הוועידה הורתה לוועד הפועל הארצי לכנס ישיבה מיוחדת אשר תחליט על דרכי ההתארגנות לקראת הבחירות לרשויות המקומיות.⁴⁷ הנהלת הארגון הארצי ייחסה חשיבות להשתתפות בבחירות המקומיות יותר מאשר השתתפות בבחירות לאספת הנבחרים. החברות בכנסת ישראל הייתה רשות ולא חובה. פעם בשנה (בחודש אייר) היה רשאי כל אזרח יהודי להוציא את שמו מפנקס הבוחרים, לעומת זאת הרשות המקומית הייתה סמכות טריטוריאלית וכל אזרח חויב לקבל את מרותה.⁴⁸

תחילה רצו חברות ה.ג.צ-ויצו להיבחר לרשויות המקומיות דרך מפלגות הגוש האזרחי. הקשיים שהוערמו בדרכן של הנשים בהתמודדות הובילו את הארגון למסקנה שרק רשימה עצמאית מטעמן תקדם אותן. כך למשל, בשנת

1935 השתתפו שתי נציגות ה.נ.צ. ויצו בתל-אביב לאה וילנסקי, מועמדת רשימת 'הפרוגרסיביים' ונדיה שטיין מועמדת 'עולי גרמניה', בבחירות לעירייה.⁴⁹ ועדת הבחירות המקומית פסלה את מועמדותן על סמך תקנה של הרשויות המקומיות בסוגית 'זכות הבחירה הפאסיבית לנשים'. לפי תקנה זו הותר לנשים נשואות, שבעליהן משלמים את המיסים המינימליים לשנה בסך של 500 לא"י לבחור, אך לא הייתה להן זכות להיבחר. מועמדת שרצתה להיבחר לרשות מקומית חויבה להירשם כמשלמת מיסים בקהילה. גם כאשר הצהירו בעליהן כי נשותיהם תומכות בפרנסת המשפחה – ולכן שותפות בתשלום המיסים – לא ניתנה להן הזכות להיבחר למועצת תל אביב.⁵⁰

במושבה פתח תקווה הצטרפו נשות ה.נ.צ. ויצו למאבק הנשים שהחל עוד בשנת 1927. נשות המושבה גילו לתדהמתן כי שמותיהן נמחקו מרשימת הבוחרים במושבה אף-על-פי ששילמו מיסים. גם במערכות הבחירות הבאות במושבה לא הותר לנשים להיבחר. בשנת 1935 הצטרפו נשות ה.נ.צ. ויצו והתאחדות נשים לשיווי זכויות למאבקן של נשות פתח תקווה להיבחר לעירייה. המאבק בפתח תקווה נמשך עד שנת 1940, שבה נבחרה רבקה נוביק, יו"ר ה.נ.צ. ויצו המקומי, כנציגה יחידה לעירייה. ביומן ויצו מחודש

תעמולה לבחירות המקומיות בעיריית פתח-תקווה שנות הארבעים.
מאוספי ביתמונה, צילום: פוטו שוורץ.

יולי 1940 צוין דבר בחירתה: "בפעם הראשונה בתולדות היישוב בארץ ישראל יוצאת האישה לבחירות לעירייה ברשימת נשים מיוחדת. יש להודות לא קטנים היו חששותינו ולא מועטות אבני הנגף שהונחו על דרכנו בידי חוגים המתיימרים להיות הפרוגרסיביים ביישוב דווקא".⁵¹ בבחירות שנערכו בסבירה במרץ 1940 נפסלה מועמדותה של נציגת ויצו באמתלה של שיוך כפול – לויצו ולהסתדרות.⁵²

במועצה המקומית חולון חפצו נשות ה.ג.צ.-ויצו להשתתף בפוליטיקה המקומית עוד לפני הקמת היישוב. במרץ 1940 הוכרז על הקמת המועצה המקומית החדשה – חולון. מיד כשהתפרסמה ההחלטה הוצף משרדו של קצין מחוז המושבות בתל אביב בפניות של גופים פוליטיים שונים, וביניהם גם ה.ג.צ.-ויצו, בבקשה לשריין עבורם מקומות במועצה. באפריל 1940 פנו נציגות הארגון לקצין המחוז והציעו את שולמית סטרוימן, תושבת שכונת אגרונון כנציגתן. בפנייה מטעם הוועד הארצי של הארגון כתבו כי תנועתן מונה כ-100 פעילות בשכונות הסמוכות למקום שבו עתידה לקום המועצה החדשה. בתאריך 17 לאפריל הן שיגרו מכתב נוסף ובו צורפו 100 חתימות של נשים הקוראות למנות אישה במועצת חולון, עוד בטרם ייערכו הבחירות.⁵³

בשנת 1939 הודיעה ההנהלה הארצית של ה.ג.צ.-ויצו: "חברות ה.ג.צ.-ויצו מדגישות שתפקיד החברות בבחירות הוא לחנך את הנשים לדעת לוותר על האינטרסים המפלגתיים והמעמדיים שלהן כשהן מייצגות את ה.ג.צ.-ויצו".⁵⁴ החלטה העמידה את חברות הארגון בפני דילמה כפי שמדגים סיפורה של המועצה המקומית עפולה.

בשנת 1942 נערכו בעפולה בחירות ראשונות על פי חוקת הבחירות החדשה. בבחירות התמודדו חמש רשימות: ההסתדרות, בעלי מלאכה וחרדים, הסוחרים ובעלי הבתים, הנוטעים והבלתי מפלגתיים וויצו. השתתפות ויצו בבחירות בסיעת נשים נפרדת עוררה עניין רב ביישוב ומחוצה לו, כפי שתואר בעיתון הארץ:

שלוות ושקטות היו נשי האזרחים בעפולה. ריב מפלגות, "פוליטיקה גבוהה" באלה לא לקחו חלק, אלה היו נחלת הגברים [...] אך באה ויצו ובלבלה עליהן את עולמן, כשנוסד הסניף יצאו הנשים מד' אמותיה של פינתן הצנועה, לשיא הגיעו בבחירות למועצה המקומית. באספת התעמולה שלהן יצאו בסיסמאות מפוצצות כגון: לא לשמוע בקול הבעלים,

לתפוס מקומות בכל המוסדות הציבוריים בהתאם למספרן, גם האישה מוכשרת לנהל עניינים ציבוריים לא פחות מהגבר.⁵⁵

גם בעיתון דבר פורסמה הידיעה על השתתפות ויצו-ה.נ.צ. בבחירות: "אין לשכוח שהסדרות זו היא חדשה לגמרי ומקום הופעתה ברשימה מיוחדת כנגד הבעלים, הסוחרים או החרדים היה בזה הרבה מהמרד ומהחתימה לעצמאות".⁵⁶ לפני הבחירות סירבו נשות ה.נ.צ-ויצו המקומיות להצעת חברי הסיעות האזרחיות (הסוחרים ובעלי הבתים) לצרף לרשימתם אישה מטעמן. למרות סירובן האמינו חברי הסיעות האזרחיות שהנשים ישתפו עימם פעולה כיוון שרבות מנשות ויצו היו בנות זוגן. הבחירות התנהלו בפיקוחו של קצין העמק, שמלבד שמירה על הסדר הקפיד גם על עצמאות הנשים בבחירות ו"לא נתן לבעל להיכנס עימה אל תא הפתקאות".⁵⁷ בבחירות למועצת עפולה זכתה ההסתדרות בחמישה צירים מבין עשרה, בעלי המלאכה בשני צירים, בעלי הבתים והסוחרים בשניים וויצו בצירה אחת. ויצו היה לשון המאזניים.

בישיבה הראשונה לבחירת יושב ראש המועצה נתגלע סכסוך בין נציגת ה.נ.צ-ויצו לנציגי הגוש האזרחי. בשל הימנעותה של הנציגה שטרן בהצבעה היה רוב לנציגי ההסתדרות. לאות מחאה נטשו חברי הסיעה האזרחית את הישיבה. חברות ה.נ.צ-ויצו עפולה פנו אל נציגתם בדרישה שתצביע בהתאם לדעת רוב חברות הסניף או שתתפטר. לדבריהן הצבעתה נבעה משיקול אישי, משום שהובטח לה על ידי נציגי ההסתדרות את תפקיד סגן יושב ראש המועצה. שטרן עמדה על דעתה כי לאחר שנבחרה היא זכאית להצביע כרצונה, כל עוד היא לא נוגדת את דעת ההנהלה הארצית. כשסירבה להיענות לדרישתן, התלוננו חברות ה.נ.צ-ויצו עפולה בפני הוועד המנהל של הארגון והביעו את מורת רוחם מהתנהלותה. הן תבעו את התפטרותה כנציגתן במועצה או שתקבל עליה את מרות הרוב בסיעת הנשים המקומית.⁵⁸

בחודש נובמבר התכנסה ההנהלה הארצית לדיון בנושא הבחירות בעפולה. הצירה הנבחרת שטרן הודיעה שבכוונתה לפעול במועצה ברוח ויצו, היינו עבור פעולות סוציאליות בעיר, ואין ברצונה להיכנס למלחמת הסיעות. ההנהלה הארצית גרסה כי אין בסמכותה לכפות על הצירה הנבחרת את דעת עמיתותיה והציעה למועצת עפולה לפנות לוועד הלאומי ליישוב הסכסוך שהיה בעיקרו מפלגתי.⁵⁹ המחלוקת בין חברות סניף עפולה לנציגתן שיתקה

את פעילות הסניף המקומי והוא נסגר. פתרון הסתמן רק בהתערבות הוועד הלאומי, בו הוחלט להגדיל את הייצוג של הגוש האזרחי בעיר.⁶⁰ מקרה הבוחן של הבחירות בעפולה העסיק את הנהלת ה.ג.צ. ויצו בארץ. בישיבת ההנהלה שהתקיימה בנובמבר 1942 הוחלט לדבוק בעקרון הא-מפלגתיות: "על נציגות ה.ג.צ. להימנע מכל הצבעה בשאלות מפלגתיות. בכל שאר הנושאים על הנשים לפעול על פי ראות עיניהן וברוח הארגון".⁶¹ כעבור שבועיים חודדו ההנחיות והתקבלו ההחלטות הבאות:

- א. לגבש מצע פרוגרסיבי אחיד שישקף את מצע הארגון ויחייב את כל המתמודדות מטעמו.
- ב. סניף יוכל להחליט על השתתפות בבחירות מקומיות רק במלאת שנה להיווסדו.
- ג. מחלקת הארגון של ההנהלה תגבש תוכנית לסניפים ובה יוגדר הסבר על תפקיד הנציגה, קריטריונים לבחירתה ונוהל פעולה במקרה של עודף קולות.
- ד. על כל מועמדת יהיה להפקיד מראש בידי ההנהלה המרכזית מכתב התפטרות שימומש על-פי החלטת המרכז.⁶²

גם לאחר חידוד ההנחיות הציב עקרון הא-מפלגתיות אתגרים בפני נשות הארגון שרצו להתמודד ברשימות המקומיות. בשנת 1943 התקיימו הבחירות למועצה המקומית נתניה. לקראת הבחירות החליטו חברות הארגון להתאחד עם רשימתו של עובד בן-עמי מ'הציונים הכלליים'.⁶³ בן-עמי התחייב לחברות ה.ג.צ. ויצו שהן רשאיות לפעול כרצונן. כלומר להצביע במועצת העיר לפי החלטות מרכז ה.ג.צ. ויצו. חברות ה.ג.צ. ויצו נתניה הציגו בפני ההנהלה הארצית את התחייבותו של בן-עמי. הן ציינו שהתמודדות ברשימה משותפת עימו אינה סותרת את עיקרון הא-מפלגתיות, לכן הן עומדות בתקנון הארגון. ההנהלה הארצית התנגדה. בהחלטה שהתקבלה בדצמבר 1942 החליטה הנהלת ה.ג.צ. ויצו כי לא תסייע לסניף נתניה בבחירות והמליצה לנציגתו נחמה וינר להתפטר מהרשימה.⁶⁴ סניף נתניה סירב להמלצת הנהלת הארגון, חבר לרשימת עובד בן-עמי והתמודד עימה בבחירות. וינר נבחרה וכיהנה כיושבת ראש הוועדה הסוציאלית העירונית.⁶⁵

עד שנת 1944 נבחרו נציגות ה.ג.צ. ויצו לוועדי הקהילות ולמועצות המקומיות ברחבי הארץ. בירושלים נבחרו שלוש נציגות מבין 33 צירים

ואחת מהן אף נכנסה להנהלת ועד הקהילה.⁶⁶ בשנת 1943 נבחרה ש. גולדשטיין למועצה המקומית ראש פינה לאחר שזכתה ב-112 קולות.⁶⁷ בכפר סבא נבחרה מאשה סקיבין כנציגת ה.נ.צ-ויצו למועצה המקומית ועמדה בראש המחלקה הסוציאלית.⁶⁸ אולם לא בכל המקומות נחל הארגון הצלחה. ברחובות, למשל, לא הצליחה רשימת ה.נ.צ-ויצו להיבחר למועצה. עודפי הקולות של הארגון עברו לרשימת אגודת ישראל. בעיתון הופיעה ידיעה: "הצד המבדח של תוצאות הבחירות הוא העובדה שתפקידו המרכזי של ויצו-שחרור האישה נמסר ל'ידיים הנאמנות' של אגודת ישראל".⁶⁹ כשנקבע מועד הבחירות לאספת הנבחרים הרביעית הודיע ה.נ.צ-ויצו על כוונתו להתמודד גם בבחירות הארציות.

ההחלטה על השתתפות בפוליטיקה הלאומית התקבלה בוועידת ה.נ.צ-ויצו בשנת 1935, בה נועדה אספת הנבחרים השלישית לסיים את כהונתה. שרשרת של אירועים, בייחוד המאורעות שפרצו בשנת 1936 הקשו על קיום הבחירות לאספה הרביעית במועדן. פרוץ מלחמת העולם השנייה דחה את הבחירות עד למועד לא ידוע וממשלת המנדט האריכה את כהונת הוועד הלאומי לזמן בלתי מוגבל. הארכת כהונת אספת הנבחרים עוררה התנגדות של חוגים נרחבים ביישוב, שהתלוננו שהרכב האספה אינו מבטא את השינויים הדמוגרפים שהתחוללו ביישוב. אלפי עולים חדשים ותושבים שהגיעו לגיל בחירה לא נכללו בפנקס הבוחרים ולא ניתנה להם הזדמנות לקבוע את נציגיהם. כדי לעדכן את פנקס הבוחרים היה צורך לקיים מפקד אוכלוסין. לקראת סיום המלחמה הוכן פנקס בוחרים חדש ונקבעו בחירות לחודש אוגוסט 1944.⁷⁰

בישיבת ההנהלה של ה.נ.צ-ויצו שהתקיימה ביולי 1939 נומקו הסיבות להחלטה על השתתפות בבחירות הארציות:

ה.נ.צ. יוצאת לבחירות לאספת הנבחרים ברשימה מיוחדת בסיסמת ה"אל מפלגתיות". אספת הנבחרים הבאה שתבחר תעמוד בפני תפקידים גדולים ואחראים ועל ארגונינו להבטיח לעצמו נציגות בוועד הלאומי ועל ידי זה השתתפות פעילה בכל העבודה החיונית הזאת.⁷¹

בהנהלה הארצית הועלה חשש שמא יהיו חברות שיחפצו להתמודד מטעם מפלגות אחרות, והדבר יוביל לפילוג בארגון. הפתרון שהוצע היה לגבש מצע רחב המוסכם על רוב החברות, בשאלות שבהן יוצצו חילוקי

דעות יינתן לחברות חופש הצבעה.⁷² ההנהלה החליטה שהתקציב שנדרש להתמודדות בבחירות לא ייגבה מתקציב ה.ג.צ. ויצו, ועל החברות הוטל מס בחירות בסך 250 מא"י (מיל ארץ-ישראלי). נקבע שבראש הרשימה תעמוד חברה עירונית ולאחריה חברה כפרית. המקום השלישי יישמר לגוף שיצטרף לרשימת ה.ג.צ. ויצו.⁷³ רחל כהן-כגן נבחרה לעמוד בראש רשימת הנשים.⁷⁴

כגן (1888-1982), ילידת אודסה שברוסיה, גדלה במשפחה ציונית ומבוססת. בבגרותה למדה מתמטיקה באוניברסיטה לנשים והתנדבה בקהילה היהודית באודסה. בשנת 1913 נישאה לרופא הנשים ד"ר נוח כגן. בתום מלחמת העולם הראשונה עלה נוח כגן לארץ-ישראל והצטרף לאימו ולאחותו – ד"ר הלנה כגן. בשנת 1919 עלתה רחל כגן לארץ, הצטרפה לגיסתה בפעילותה בה.ג.ע. ומונתה ליושבת ראש הוועדה למען הילד בירושלים. בשנת 1926 עברה המשפחה להתגורר בחיפה וכגן נבחרה לראשת סניף ה.ג.ע. בעיר.

בשנת 1933 נבחרה כגן לוועד הקהילה של חיפה ומונתה לתפקיד יושבת ראש הוועדה לעזרה סוציאלית בעיר. היא ייסדה לשכות משפטיות למען נשים מוכות, הקימה מחלקה לטיפול באסירים, פעלה למען הנכים בעיר ולמען המשפחות השכולות. לאחר האיחוד בין ה.ג.ע. וויצו-ארצי נבחרה כגן לסגניתה של אסתר זמורה, שכיהנה כיושבת ראש משותפת בארגון המאוחד. בשל השבץ שבו לקתה זמורה בשנת 1941 פעלה כגן כיושבת ראש בפועל של הארגון הארצי.⁷⁵ רחל כגן תמכה בהקמת מפלגת נשים, וכך נימקה את תמיכתה:

יש להביא לפני המוסדות המוסכמים את דרישות הנשים, כי הגברים קובעים את פני הדברים לבדם [...] הנשים מהוות מחצית מהציבור העברי אך ייצוגן במוסדות היא 5% בלבד, האישה בארגוני הגברים, לא הצליחה לחדור למקום שהיא זכאית בו.⁷⁶

הרשימה המשותפת פנתה לנשים והסבירה להן את התפקיד הכפול של המפלגה: כאזרחיות וכנשים:

על הנשים להיות שותפות מלאות במפעל בניין הארץ, ועליהן לעשות ככל יכולתן להטביע את חותמן והשפעתן על מהלך

העניינים ביישוב. על מפלגת הנשים לפעול למען זכויות הנשים. רשימת הנשים תופיע כשליחת ציבור הנשים. כוחה ויתרונה של רשימת הנשים יתבטא באי תלותה במפלגות ובסיעות.⁷⁷

חששן הגדול של חברות ההנהלה הארצית מפני התנגדות להשתתפות בפוליטיקה הארצית התממש. כשהתפרסמה ההודעה על ההתמודדות בבחירות יצאו כמה חברות מה.נ.צ-ויצו במחאה נגד עמדתו "הדו-פרצופית" של הארגון. המבקרות אמרו שבעוד שה.נ.צ-ויצו מכריז על היותו א-פוליטי הוא תומך במפעליהן של מועצת הפועלת ובכך מזדהה עם המחנה הפועלי.⁷⁸

נשות סניף ויצו ברמת גן פרסמו כרוז ובו האשימו את ה.נ.צ-ויצו בשינוי דרכו ובניסיונות לפילוג הגוש האזרחי:

אנו נשות רמת גן היינו הראשונות אשר הרמנו את קולנו נגד המרכז שלנו שסחב את ארגונינו ארגון ויצו אל תוך המערבולת הפוליטית של היישוב. אין לנו נשי ויצו האזרחיות כל אינטרס בשטח הפוליטי מאשר לבעלינו וחלילה לנו ליצור פילוג בכל בית ובכל משפחה [...] עליכן לדעת כי כל קול הניתן עבור ויצו מגביר את הכוח הלוחם נגד האינטרסים החיוניים ביותר שלנו, לפיכך אנו פונות לכל חברותינו בארץ שלא לתת ידיהן לקציצת הענף עליו אנו יושבות.⁷⁹

גם חברות ה.נ.צ-ויצו תל אביב, בנות העדה הספרדית, הודיעו כי יימנעו מלהשתתף בהן.⁸⁰

ההנהלה הארצית הואשמה שבשל רצונה להשתתף בפוליטיקה הארצית היא זנחה את הרוח הדמוקרטית ששררה בארגון ויצו עולמי. הצירות לוועידות ויצו עולמי נבחרו על-פי מתכונת הבחירה לקונגרס הציוני. כל אישה ששילמה מס בסך חצי השקל הציוני נחשבה לחברת הארגון. חברות זו הקנתה לה את זכות הבחירה בפדרציה שאליה השתייכה. הצירות לוועידות העולמיות נבחרו לפי מפתח של צירה אחת לכל מאה חברות. שלא כמו ויצו עולמי, ההנהלה הארצית הייתה זו שבחרה את הצירות לוועידות העולמיות ולרשימת ה.נ.צ-ויצו לבחירות.⁸¹ בשל הביקורת עודכן תקנון הארגון הארצי ונקבע שחברת הסתדרות ה.נ.צ-ויצו יכולה להיות כל אישה מגיל 18 ומעלה

המכירה בתוכנית בזל, בעקרונות ויצו עולמי, במטרות ה.נ.צ. ויצו ובחוקתה והרוכשת חצי השקל הציוני. נקבע שהזכות להיבחר תינתן לכל חברה מעל גיל 25.⁸²

החלטת ה.נ.צ. ויצו להתמודד בבחירות הושפעה לבסוף גם מהרצון לקרוא תיגר על ההגמוניה הגברית ביישוב. ביוני 1944 פרסמה רחל כגן מכתב תגובה לכתבה של משה קליינמן בעיתון ה'זמן' וכתרתה: "בנות ציון ומפלגותיהן".⁸³ במכתב השיבה כגן בפירוט לנימוקים שהעלה קליינמן נגד התמודדות מפלגת הנשים בבחירות: "שמחתי לקרוא על תגלית האישה מעל דפי העיתון, אשרנו שהגענו לכך שבת ציון זוכה לתשומת לב מיוחדת והתחילה לשמש אף כנושא לוויכוח". התנגדותו העיקרית של קליינמן נגעה בקשרים של הפדרציה הארצית עם ויצו עולמי. לדבריו ויצו לא רשאי להתמודד בבחירות הארציות כיוון שהוא משמש כפדרציה מקומית של ארגון שמושבו בלונדון. לביקורת זו ענתה כגן שראוי שדין זה יחול תחילה על הסתדרות המזרחי, על הרוויזיוניסטים ועל מפלגת הציונים הכלליים. לנימוק נוסף שהעלה לפיו הפדרציה המקומית צריכה לאמץ את מדיניותו של ארגון הגג העולמי, שאינו פוליטי, ענתה כגן שהארגון העולמי אומנם אינו מפלגה אך הוא בהחלט ארגון פוליטי כיוון שהציונות כולה היא תנועה פוליטית. קליינמן קרא לנשים להתמודד במסגרת המפלגות הכלליות, ועל כך השיבה לו כגן: ראשית לנשים יש ארגון משלהן והן אינן צריכות להתפשר עם מצעי מפלגות שאינם משקפים את מטרותיהן. שנית אין במפלגות השונות ייצוג הולם לנשים. כגן הדפה גם את אמירתו שענייני היישוב הבורחים דחופים יותר מאשר עיסוקי ארגון הנשים, בנימוק שמועצת הנשים פעלה ללא לאות נגד הספר הלבן ולמען גיוס נשים.⁸⁴

ההתנגדויות מבית ומחוץ והחשש ממפני התמודדות עצמאית בזירה הפוליטית עודדו את ראשות ה.נ.צ. ויצו לפתוח במשא ומתן עם 'התאחדות נשים לשיווי זכויות' לשם איחוד הכוחות. ההתאחדות נענתה לפנייה אך הגבילה את שיתוף הפעולה לצורך ההתמודדות בבחירות בלבד. להלן נימוקיה של שרה עזריהו, מראשות ההתאחדות:

תמוהה מאוד השקפתכן שהסתדרות ויצו בארץ מחויבת משום מה לכלול בתוכה את שאר ארגוני הנשים בא"י, כגון: שווי זכויות, הדסה, נשי מזרחי וכו'. שאיפה מעין זו אינה הולמת את רוח הזמן ויש בה משום נטייה אימפריאליסטית. עד כמה שאני מצויה במקצת בספרות הנשים לא נזדמן לי לפגוש

דוגמה שהסתדרות נשים אחת תתאמץ לחסל את כל שאר ארגוני הנשים בארצה (...) אתן באות לפנינו בהצעה פשוטה – הצעת "איחוד" שפרושה האמיתי הוא חיסול התאחדות נשים לשיווי זכויות, את זה לא נוכל לקבל בשום פנים.⁸⁵

בישיבת המרכז הארצי של התאחדות נשים שהתקיימה בינואר 1943 התקבלו ההחלטות הבאות:

- א. להקים ועדה ארצית משותפת של ויצו והתאחדות נשים לשם גיבוש עמדה פוליטית משותפת.
- ב. להשתתף כגוש אחד בבחירות המקומיות והארציות.
- ג. לעזור לה.ג.צ-ויצו בהתארגנות לקראת הבחירות גם במקומות שבהן אין סניפים להתאחדות נשים.
- ד. לשתף פעולה גם בעבודה התרבותית, אך ללא טשטוש ההבדלים בין הארגונים.

לאחר האיחוד נקבעה רשימת הנשים לאספת הנבחרים. בראש רשימת הנשים ניצבה רחל כגן מה.ג.צ-ויצו, וכסגניתה נבחרה שרה עזריהו מהתאחדות הנשים. עוד נקבע שהנציגות הבאות יהיו מיכל אייזנברג מרחובות, נציגת ה.ג.צ-ויצו במושבות ושרה אשבל, יו"ר ויצו ירושלים. האות שנבחרה לייצג את מפלגת הנשים בקלפי הייתה נון לציון המילה: "נשים".⁸⁶ לקראת הבחירות לאספת הנבחרים הציגה מפלגת הנשים את מצעה, שהקיף נושאים מגוונים של שוויון זכויות לנשים, חינוך ותנאים סוציאליים. מצע המפלגה פנה לציבור הנשים בלבד.⁸⁷

בחודש יוני 1944 פתחו המפלגות את מסע התעמולה לקראת הבחירות לאספת הנבחרים, שנקבעו לחודש אוגוסט. ויצו החל לקיים כינוסים במועדוני ויצו ובבתי החברות.⁸⁸ הכינוסים התמקדו בחשיבותה של מפלגת נשים וביכולתה לחולל שינוי. תעמולת המפלגה נועדה בעיקר לשכנע את חברות הארגון להצביע עבור המפלגה. רחל כגן הדגישה כי הארגון אינו כופה את דעתו על החברות אלא משתדל לשכנען להצביע למען מטרותיהן המשותפות.⁸⁹

מרבית הכנסים למען הבחירות נערכו בשלוש הערים הגדולות: תל אביב, ירושלים וחיפה. פעילות המפלגה חילקו ביניהן את פעילות ההסברה בשכונות העיר בה התגוררו. בחודש יולי הורחב חוג הפגישות הביתיות לעוד יישובים: נתניה, כפר-סבא, מגדיאל, הדר, שדה-ורבורג, בת-ים, רחובות,

כרזת בחירות לאסיפת הנבחרים 1944. באדיבות ארכיון ויצו תרומת אניטה ויצחק פרידמן.

רמתיים, צפת, אבן-יהודה, יסוד-המעלה, יוקנעם, יבנאל, רעננה, ראש-פינה, בית-יצחק, עקרון, בנימינה וקריית-מוצקין.⁹⁰ הפעילות הנמרצת עוררה ציפיות גבוהות בקרב הנהלת הארגון – לפחות עשר צירות לאספה.⁹¹ בבחירות שהתקיימו באחד באוגוסט 1944 מימשו את זכותם לבחור 202,448 איש מתוך 300,018 בעלי זכות בחירה (67.3 אחוזים). ה.נ.צ. ויצו מנה 22,000 חברות ב-52 סניפים ברחבי הארץ. מבין כלל המצביעים זכתה מפלגת הנשים ב-4,329 קולות.⁹² קולות אלה היו 20 אחוזים מכלל חברות ויצו ו-2.17 אחוזים מכלל הבוחרים. התוצאה זיכתה את המפלגה בארבע צירות לאספה: רחל כהן-כגן, שרה עזריהו, שרה אשבל ומיכל אייזנברג.⁹³ מניתוח תוצאות הבחירות עולה שמבין 310 נקודות יישוב שבהן הוצבו קלפיות רק ב-62 מהן (20 אחוזים מהיישובים) הצביעו נשים למפלגת ויצו. יש לציין שהמפלגה זכתה בקולות גם ביישובים שבהם לא היו סניפים לארגון. בירושלים, בתל אביב ובחיפה זכתה מפלגת הנשים בין 2-3 אחוזים מהקולות, בדומה לממוצע הארצי. נתון זה מעיד שהמאמץ הרב שהשקיעה המפלגה בערים הגדולות לא הניב פרי. לעומת זה בכמה מושבות זכתה

המפלגה להצלחה יחסית. לדוגמה באבן-יהודה ובקדימה זכתה המפלגה לקולותיהם של 13 אחוזים מכלל הבוחרים. אין לדעת מדוע זכתה המפלגה להצלחה דווקא באותן מושבות. ייתכן שהקמת 'כפר הנוער הדסים' בשנת הבחירות תרמה לפופולריות שלה.⁹⁴ לעומת זאת נראה כי הסניפים שבהם התנהלו מאבקים פנימיים בבחירות המוניציפאליות, השפיעו לרעה על נתוני ההצבעה הארציים. בעפולה לדוגמה קיבלה מפלגת הנשים 3 קולות בלבד מתוך 819 מצביעים.

ד. על סדר היום – האתגרים וההישגים של מפלגת הנשים באסיפת הנבחרים

לאספת הנבחרים היו כמה תפקידים: לאשר את תקציב הוועד הלאומי, לפרסם צו מיסים באישור ממשלת המנדט ולבחור ועד לאומי חדש. הוועד הלאומי היה אחראי לקידום תחומי החינוך, העבודה הסוציאלית, הבריאות והדת, כלומר ניהול ענייני הפנים. הסוכנות היהודית וההנהלה הציונית הופקדו על סדר היום המדיני.⁹⁵ אלא שלא תמיד הייתה חלוקת תפקידים ברורה בין תפקידי כנסת ישראל ותפקידי ההנהלה הציונית, ופעמים רבות דנו חברי הוועד הלאומי בנושאים מדיניים.⁹⁶

אספת הנבחרים הרביעית, שהחלה את פעולתה מספר חודשים לפני סיום מלחמת העולם השנייה, קראה להצלתם המהירה של יהודי אירופה. האספה פנתה לארגון האומות המאוחדות בדרישה לבטל את הספר הלבן, לפתוח את שערי הארץ ולכוון בארץ-ישראל מדינה יהודית. באוקטובר 1945 ארגנה אספת הנבחרים את "עצרת היישוב" שמחתה על פעולות הממשלה הבריטית נגד המעפילים. בנובמבר אותה שנה הנהיג הוועד הלאומי יום שבתון נגד "הצהרת בוויין".⁹⁷

באספת הנבחרים הרביעית זכתה מפלגת מפא"י בשליש מקולות הבוחרים. משמאל לה היו 'השומר הצעיר', 'פועלי ציון' ו'אחדות העבודה', שזכו למעט יותר מ-20 אחוזים מקולות הבוחרים. הגוש האזרחי קיבל 22 אחוזים מהקולות. המפלגה הגדולה בגוש האזרחי, 'הציונים הכלליים', החרימה את הבחירות. לריק שנוצר בגוש האזרחי נכנסה מפלגת 'עלייה חדשה', שייצגה את יוצאי מרכז-אירופה ובעיקר את העולים מגרמניה. המפלגות הדתיות: 'הפועל המזרחי', 'ה'מזרחי' ו'הדתיים הבלתי מפלגתיים' זכו ב-14 אחוזים מקולות הבוחרים. חילוקי הדעות בין מפלגות השמאל

מנעה הקמה של הנהגה משותפת ומפא"י שיתפה פעולה עם הדתיים וחלק ממפלגות הגוש האזרחי.⁹⁸

פעילותה של מפלגת הנשים באספת הנבחרים הושפעה ממספר גורמים ובהם: דרך התנהלותה של האספה, תפיסת הנשים את תפקידן במליאה, ההתייחסות לגודלה של המפלגה והאתגרים המדיניים שהיו בתקופת כהונתה. במושב הראשון של האספה, שהתקיים בדצמבר 1944, קיבלה רחל כגן את זכות הדיבור במליאה. נאומה הראשון בישר על דפוס פעילותה של המפלגה באספת הנבחרים: הימנעות מאמירות מדיניות לצד הבעת דעה ברורה בנושאים סוציאליים. בפתח דבריה מחתה כגן על הזמן הקצר שהוקצב לנאומי הנציגים של המפלגות הקטנות במליאה. כגן הגיבה בדבריה לנאומו של משה שרתוק, ראש המחלקה המדינית בסוכנות היהודית. בנאום תבע שרתוק להנהיג מדיניות של "שלושה משטרים": משטר ילודה, משטר קליטת עלייה ומשטר התנדבות.⁹⁹ כגן הביעה מורת רוח מדברי שרתוק על משטר ההתנדבות: "יש משטר התנדבות שמעלים על נס ומשטר התנדבות שעוברים עליו בשתיקה".¹⁰⁰ פעילותו של ויצו היא דוגמה להתנדבות שאינה זוכה להכרה הראויה, ולראייה לדוד בן-גוריון נודע על היקף הפעילות של ויצו רק לאחרונה: "בן גוריון יודע הרבה דברים, הוא יודע את ההיסטוריה, יודע לבנא עתידות, אבל על קיום ארגון נשים מתנדבות הוא לא ידע; הוא צריך היה לגלות אותנו לפני שנתיים".¹⁰¹

באספה הרביעית שהתקיימה בפברואר 1946 מסר ד"ר מקס סלובטשיק, ראש מחלקת החינוך בוועד הלאומי, נתונים על מערכת החינוך בארץ ועל קשייה. לאחר סקירתו עלו לנאום שרה אשבל ושרה עזריהו נציגות מפלגת הנשים. השתיים מתחו ביקורת על המספר הקטן של ילדים עזובים (2,000) שהציג סלובטשיק בפני המליאה. אשבל אמרה שהמספר גדול בהרבה וכי יש להביא בחשבון את אלה שנושרים לאחר 2-3 שנות לימוד ואת מצוקת הילדים בשעות אחר הצהריים ובחופשות.¹⁰² עזריהו ציגה שהמספר האמיתי של ילדים עזובים הוא 10,000-15,000. היא הציעה להקציב סכום כסף קבוע עבור ילדים שנטשו את לימודיהם. עזריהו דרשה להשאיר את ההחלטות בנושאי חינוך בידי אספת הנבחרים ללא התערבותה של הסוכנות היהודית בנימוק שרק יושבי הארץ ייטיבו לפעול למען החינוך ביישוב. את מטרת החינוך הגדירה: "קיבוצי גלויות שצריכים להחיות את השפה העברית וליצור עם אחד".¹⁰³ דוד רמז, יושב ראש הוועד הלאומי, הצביע בישיבה זו על השינוי שחל ביישוב בקשר להכרה בתרומתם של ארגוני הנשים לחברה היישובית

ושל ויצו בפרט. לדבריו ארגוני הנשים קידמו את החינוך, התרבות, הצדקה, הבריאות והטיפול בחיילים.¹⁰⁴

בשנת 1946 מונתה רחל כגן ליושבת ראש המחלקה הסוציאלית בוועד הלאומי.¹⁰⁵ באספות ה.נ.צ. ויצו הדגישו את החשיבות בבחירתה, ובעיקר את אמת המידה לבחירתה: על סמך ניסיונה ופעילותה ולא לפי מפתח מפלגתי כפי שהיה נהוג.¹⁰⁶ את נאומה במושב החמישי של אספת הנבחרים הקדישה לנושא הסוציאלי. מושב זה שהתכנס במאי 1947 נחלק לשניים. חלקו הראשון עסק בעניינים המדיניים הדחופים של היישוב כגון: תמיכה בהעפלה, קריאה לאומות המאוחדות לתמוך בפתרון מדיני ליהודים בארץ-ישראל ודרישה מהמנדט הבריטי להתיר את העלייה.¹⁰⁷ חלקו השני של המושב הוקדש לשירות הסוציאלי במלאת 15 שנה להיווסדו. צירי האספה הביעו דאגה בקשר לתקציבים הקטנים שנועדו לשירותים הסוציאליים לנוכח התגברות העלייה.¹⁰⁸ כגן דרשה לחשוף את ההחלטות שעל פיהן נקבעים התקציבים בהנהלת הוועד: "מפני שבהנהלה איננו יושבים ואת הוועד-הלאומי לא שואלים", ודרשה להקדיש אספה מיוחדת לנושא תקציב העבודה הסוציאלית.¹⁰⁹ כגן גם הלינה על חוסר ההתחשבות של הוועד הלאומי בניסיון העצום שצבר ויצו בנושאים הסוציאליים רק בשל ממדיה הקטנים של המפלגה.¹¹⁰

חברתה למפלגה, שרה עזריהו שעלתה לנאום אחריה, הייתה נחרצת יותר בביקורתה על האספה. עזריהו גינתה את הפוליטיזציה המכרסמת בכל חלקה טובה ביישוב והדגישה את השוני של הפוליטיקה הנשית שלא מונעת על ידי אידיאולוגיות: כל "מנהיג מפלגה חושב שהאמת שלו היא האמת והיחידה. אבל יש מן האמת להקשיב לאמת של איש מהשורה, או יותר נכון אישה מהשורה אשר היא אינה באה להביא את ההיסטוריה שלה אשר היא צריכה להגן עליה"¹¹¹ באוגוסט 1947 חל שינוי במינוי הנהלת הוועד הלאומי. רחל כגן, נציגת ה.נ.צ. ויצו וראש מחלקת הסעד, צורפה להנהלה. מינוי זה סלל את כניסתה למועצת המדינה הזמנית שנוסדה לפני הקמת המדינה.¹¹² לאחר בחינת הזירה הפוליטית והשפעותיה על האידיאולוגיה של הארגון ועל התפתחותו, הפרק הבא חוזר לרצף הכרונולוגי של הדיון בקורות ויצו שפסק בשנת 1933 עם האיחוד של ויצו ארצי והסתדרות נשים עבריות. שנה זו עם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה בישרה על עידן חדש בגורל הפדרציות של ויצו באירופה.

הערות

1. בפעילותו הפוליטית של ויצו בשנים שלאחר קום המדינה אדון בפרק העוסק במעבר מיישוב למדינה. הפרדה זו נובעת מהמניעים השונים למעורבות פוליטית בשתי התקופות הנדונות.
2. פוגל-ביז'אווי, דמוקרטיה ופמיניזם, עמ' 45.
3. דפנה שרפמן, נשים ופוליטיקה, חיפה, 1990, עמ' 22.
4. Harrit Davis-karm, "The Story of the sisters in the Bond", *Contemporary Jewry*, Vol.5 No. 2, 1980, p. 27-43.
5. פולה היימן, האישיה היהודייה בסבך הקידמה, ירושלים, 1997, עמ' 37. (להלן: היימן, האישיה היהודייה).
6. רחל אלבוים-דרור, 'הגברים של המחר ונשים מן העבר: מגדר באלטנוילנד', מתוך: אבי שגיא וידידה צ' שטרן (עורכים), הרצל אז והיום יהודי ישן, אדם חדש?, ירושלים, 2008, עמ' 11-27.
7. היימן, האישיה היהודייה, עמ' 70.
8. נירית כהנא, השתתפות נשים בפוליטיקה, המאבק על זכות ההצבעה לנשים בתקופת היישוב 1919-1926, עבודת גמר, אוניברסיטת חיפה, 1984. עמ' 3. (להלן: כהנא, השתתפות נשים בפוליטיקה).
9. רחל אלבוים-דרור, 'האישיה הציונית האידיאלית' בתוך: יעל עצמון (עורכת), התשמע קולי ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית, ירושלים, 2001, עמ' 100.
10. ברטה פפנהיים (1859-1936), פמיניסטית יהודייה ילידת וינה. בשנת 1904 ייסדה ארגון גג של נשים יהודיות בגרמניה במטרה לקדם נושאים פמיניסטיים וחברתיים ביהדות כגון: מצבן של העגונות, סחר בנשים, מצוקת האימהות הלא נשואות ועוד. פפנהיים ניהלה בפרנקפורט במשך ארבעה עשורים מערך של סיוע סוציאלי ופעילות חברתית. היא התבטאה נגד הציונות על אף שעמדה בקשרים עם רבים ממנהיגיה. על ברטה פפנהיים ראו: נטלי ניימרק-גולדברג (עורכת), ברטה פפנהיים זכותה של אישה, מבחר כתבים על פמיניזם ויהדות, ירושלים, 2019, (להלן: ניימרק-גולדברג, ברטה פפנהיים).
11. שם, עמ' 56.
12. היימן, האישיה היהודייה, עמ' 76.
13. 'Report of WIZO Conferences until the Fifth Conference of WIZO', Zurich, 1939, אצ"מ תיק KH/421131.
14. 'Excerpts from Minutes of the International Conference', July 1920 p. 2, אצ"מ, תיק F49/3062.
15. Ibid.
16. Ibid.
17. "Minutes of the International Conference Convened by The Federation of Women Zionists of The United Kingdom, London", 11th July 1920 p.6.
18. Ibid., p. 7.
19. Ibid., p. 11.
20. זמורה, נשים עבריות ציוניות, עמ' 198.
21. 'Hadassah at the World Congress', *Hadassah newsletter*, July 1925, אצ"מ, תיק הרברט סמואל – עיתונות, פ-650/21.
22. הסוכנות היהודית המורחבת הוקמה בשנת 1929 בעקבות המושבר הכלכלי שפקד את הארץ. הקמתה הייתה יוזמה של חיים וייצמן ומטרתה הייתה להקים גוף משותף שיכול את החוגים ביהדות (בעיקר בארצות הברית) שנחשבו ל"לא ציונים". כלומר יהודים אמידים בעלי עמדה ציבורית בארצותיהם שהיו מוכנים לתמוך במפעל הציוני מבלי להשתתף

- להסתדרות הציונית העולמית. ראו למשל: מרדכי נאור ודן גלעד, **ארץ ישראל במאה ה-20 מיישוב למדינה 1920-1950**, תל אביב, 1990 עמ' 210. (להלן: נאור וגלעד, **ארץ ישראל במאה ה-20**) וגם: יגאל עילם, **הסוכנות היהודית השנים הראשונות 1919-1929, ירושלים, 1990**, עמ' 252-255.
23. 15 p. "WIZO-Report of the 6th Conference", Basel, 1931, KH/421111, אצ"מ.
24. Ibid, p.17.
25. "Hadassah Resolution", July 1932, L.M.A. 4175/02/01/019.
26. עדה פישמן, 'ציונות או פוליטיקה', דבר, 9 במרץ 1934.
27. Letter from Rose L. Halprin, National President of Hadassah, to Women's International Zionist Organization, London, November 17th 1933, אצ"מ תיק A215/337.
28. ללא שם מחבר, 'לזכויות ויצו בסוכנות', דאר היום, 12 בפברואר 1934.
29. 'בוועידה הארצית של ויצו', ינואר 1935, אצ"מ תיק S90/2041/5.
30. רחל פיינברג, 'האישה העברית בפוליטיקה', דבר, 6 במרץ 1935.
31. ללא שם מחבר, 'בהסתדרות העולמית לנשים ציוניות', דבר, 20 באוקטובר 1936.
32. רחל כנן, 'קונגרס ציריך', דבר, 28 באוקטובר 1936.
33. "Minutes of the 10th Conference of the W.I.Z.O., Genève", August 1939 15-12, אצ"מ תיק F49/2370.
34. זהר שגב, **מפוליטיקאים אתניים למנהיגים לאומיים: ההנהגה הציונית אמריקנית, השואה והקמת מדינת ישראל, ירושלים, 2007**, עמ' 23. (להלן: שגב, **מפוליטיקאים אתניים למנהיגים לאומיים**).
35. 'מכתב מאת הדסה סמואל לוועד הפועל הציוני', 10 באוגוסט 1947, אמ"י, מושב הוועד הפועל הציוני בציריך 1947, תיק פ-7/975.
36. ת. לוריא, 'ויצו סיעה חדשה בקונגרס הציוני', מעריב, 1 בינואר 1965.
37. יצחק גל נור ודנה בלאנדר, **המערכת הפוליטית בישראל, כך א', תל אביב, 2013**, עמ' 22.
38. שי חורב, **אספת הנבחרים והוועד הלאומי 1920-1948**, חיפה, 2009, עמ' 10. (להלן: חורב, **אספת הנבחרים והוועד הלאומי**).
39. יעקב שביט, 'הארגון הפוליטי והציבורי של היישוב היהודי: מיישוב למדינה שבדרך', בתוך: פורת יהושע ויעקב שביט (עורכים), **ההיסטוריה של ארץ ישראל, המנדט והבית הלאומי, כך 9, ירושלים, 1998**, עמ' 177.
40. שם, עמ' 174-193.
41. תופעה זו לא הייתה ייחודית לארגוני הנשים בלבד. היו ארגונים נוספים התמודדו לאספת הנבחרים במצע בלתי מפלגתי, למשל: רשימת הסוחר העברי, מכבי, והאיחוד הדתי הבלתי מפלגתי, לקריאה נוספת ראו: ענת קדרון ואודי כרמי, 'הפוליטיזציה של הספורט הא-פוליטי בישראל', **מגמות ז', 2021**, עמ' 93-110.
42. חנה הרצוג, 'נשים בפוליטיקה ופוליטיקה של נשים', מתוך: דפנה יורעלי ואחרות, **מין מיגדר פוליטיקה, תל אביב, 1999**, עמ' 334.
43. 'פרוטוקול הוועד הפועל של הסתדרות נשים עבריות', 18 במאי 1930, אצ"מ A215/327.
44. זמורה, **נשים עבריות ציוניות**, עמ' 175.
45. הכהן, **מנהיגה ללא גבולות**, עמ' 329.
46. 'תזכיר לאקוטיבה העולמית של ויצו', מאי 1933, אצ"מ, תיק, A215/325.
47. 'מהחלטות ועידת ה.ג.ע.', ינואר 1935, אצ"מ תיק S90/2041/6.
48. 'לידיעת הבחורות, הסתדרות נשים ציוניות בארץ ישראל, יולי 1944, אצ"מ תיק DD1/2324.
49. לאה וילנסקי (1889-1966), ילידת העיר גורדונו שברוסיה עלתה ארצה בשנת 1911 והצטרפה לחוות הלימוד לנשים בכנרת שייסדה אחותה, חנה מייזל. בזמן שהותה בחווה

נישאה לאברהם וילנסקי. בשנת 1918, עבר הזוג להתגורר בצפת, שם לימדה לאה את מקצוע הגננות בבית הספר העממי. בשנת 1919 ייסדה בעיר את הסניף של הסתדרות נשים עבריות. שנה מאוחר היה שותף סניף ה.נ.ע. המקומי למאבק של נשות צפת בעד זכות הבחירה לנשים לוועד הקהילה. נשות ההסתדרות ארגנו הפגנת מחאה, צעדו אל הקלפי ודרשו את זכות הבחירה. בעקבות ההפגנה נעצרה וילנסקי. החל משנת 1928 הייתה וילנסקי שותפה פעילה בשיחות האיחוד בין ה.נ.ע. ובין ויצו-אראצי, לאחר האיחוד מונתה למוזכירה הכללית של ה.נ.צ-ויצו. משנת 1945 כיהנה כחברת הנהלה של ויצו עולמי. ראו: ללא שם מחבר, 'לאה וילנסקי בת 75', הבוקר, 25 בדצמבר 1965. נדיה שטיין (1881-1961) לבית ברודסקי נולדה ברוסיה. בשנות נעוריה התגוררה בויה וסיימה לימודי כלכלה באוניברסיטה בציריך, שטיין הוסמכה כדוקטור במדעי הכלכלה והייתה בין מייסדי ה"ליגה הבין לאומית לנשים למען השלום והחירות". בתקופת מלחמת העולם הראשונה התנדבה בארגוני עזרה לפליטים יהודים בויה. שטיין השתתפה בכנס הייסוד של ויצו. בשנות העשרים הצטרפה לויצו וסייעה בהקמת הפדרציות ברומניה, הונגריה וגרמניה. בשנת 1932 עלתה לארץ ישראל והייתה בין מנהיגות הפדרציה המקומית ופעילה סוציאלית בעיריית חיפה סייעה רבות לאוכלוסייה הבוגרת. ראו: קר. 'לזכרה של ד"ר נדיה שטיין', הארץ, 7 בינואר 1962.

50. ללא שם מחבר, 'ידיעות ויצו מארץ ישראל', דאר היום, 31 בדצמבר 1935.
51. ללא שם מחבר, 'איישה בבחירות באם המושבות', ידיעות ויצו בארץ ישראל, יולי 1940, אצ"מ תיק KKL5/11162.
52. ללא שם מחבר, 'בחירות לוועד הקהילה בטבריה', הארץ, 20 במאי 1940.
53. 'מכתב מאת ד"ר צימרמן, בשם הוועד הפועל הארצי של ה.נ.צ-ויצו אל אדון קופרמן, קצין המחוז למושבות, תל אביב, מועצה מקומית חולון', חוקה 1939-1940, אמ"י תיק מ-1747/25
54. 'פרוטוקול הנהלה הארצית של ה.נ.צ-ויצו', 14 בדצמבר 1942, אצ"מ תיק A215/332.
55. ללא שם מחבר, 'במערכת נשי ויצו בעפולה', הארץ, 14 בדצמבר 1942.
56. ללא שם מחבר, 'פרשת הבחירות למועצה מקומית בעפולה', דבר, 9 באוקטובר 1942.
57. שם, שם.
58. 'פרטיכל מיישיבת הנהלה הארצית של ה.נ.צ-ויצו', 11 בנובמבר 1942, אצ"מ תיק A215/332, עמ' 1.
59. שם, שם.
60. ללא שם מחבר, 'במערכת נשי ויצו בעפולה', הארץ, 14 בדצמבר 1942.
61. 'פרטיכל מיישיבת הנהלה הארצית של ה.נ.צ-ויצו', 11 בנובמבר 1942, אצ"מ תיק A215/332, עמ' 2.
62. 'פרטיכל מיישיבת הנהלה הארצית של ה.נ.צ-ויצו', 23 בנובמבר 1942. אצ"מ תיק A215/332.
63. עובד בן עמי, 1905-1988, החל את דרכו כעיתונאי בעיתון דאר היום, יום יחד עם איתמר בן אבי את ארגון ההתיישבות 'בני בנימין' שנועד לתת מענה לילדי הארץ שיצאו נגד ההגמוניה הרוסית בתנועה הציונית. ייסד בשנת 1932 את אור יהודה, כיהן כראש העיר של נתניה בן השנים 1933-1972 לסירוגין, היה ממייסדי עיתון מעריב ומראשי תעשיית היהלומים בארץ, השתייך למפלגת הציונים הכלליים. לקריאה נוספת: 'בן עמי (דנקנר) עובד', בתוך: דוד קלעי, ספר האיש: לקסיקון ארצישראלי, תל אביב, תרצ"ז, עמ' 93-94.
64. 'פרטיכל הנהלה הארצית', 14 בדצמבר 1942, אצ"מ תיק A215/332.
65. ללא שם מחבר, 'בחירות ועדות במועצת נתניה', הארץ, 29 במרץ 1943.
66. ג, סואט, 'פנקס ירושלמי, הבחירות לקהילת ירושלים', דבר, 4 בפברואר 1943.
67. ללא שם מחבר, 'איישה נבחרה למועצת ראש פינה', הארץ, 5 בנובמבר 1943.
68. ללא שם מחבר, 'שמונה רשימות לבחירות בכפר סבא', המשקיף, 27 באוקטובר 1943.

69. ללא שם מחבר, 'נצחון להסתדרות בבחירות למועצה המקומית ברחובות', על המשמר, 6 בפברואר 1945.
70. חורב, **אסיפת הנבחרים והועד הלאומי**, עמ' 102.
71. 'המועצה הארצית של ה.נ.צ. ויצו', 3 ביולי 1939, אצ"מ, תיק DD1/2324.
72. רחל כהן-כגן, 'תשובה למר קלימן למאמרו ב"הזמן" "בנות ציון ומפלגותיהן" ארכיון חיפה, תיק 00060/10 ת.ז. 1191, 18 ביוני 1944. (להלן: כגן-כהן, 'תשובה למר קלימן').
73. 'פרטיכל המועצה הארצית של ה.נ.צ. ויצו', 3 ביולי 1939, אצ"מ, תיק DD1/2324.
74. ללא שם מחבר, 'לקראת הבחירות לאסיפת הנבחרים', ידיעות ויצו בארץ ישראל, אצ"מ תיק DD1/2324.
75. בשל השבץ שבו לקתה זמורה בשנת 1941 פעלה כגן כיושבת ראש בפועל של הארגון הארצי. ראו: שביט בן אריה, **חברות כנסת, נשים מובילות בישראל**, תל אביב, 2011, עמ' 216-220.
76. ללא שם מחבר, 'דבר ויצו לקראת הבחירות, שיחה עם הגב' רחל כגן', הארץ, 4 ביולי 1944.
77. שרה עזריהו, 'מדוע הולכת התאחדות נשים לשוויו זכויות אל הבחירות לאספה'נ ברשימת נשים', **בטאון הסתדרות נשים ציוניות בארץ ישראל**, יוני 1944, אצ"מ, תיק DD1/2324.
78. בת מרים, 'ועידת ויצו', הירדן, 1 באפריל 1935.
79. ללא שם מחבר, 'פעילות ויצו ברמת גן נגד רשימת ויצו', הבוקר, 1 באוגוסט 1944.
80. שם, שם.
81. חיה וייצמן-ליכטנשטיין, 'אחרי הועדה השנתית של ויצו עולמית', הארץ, 21 במאי 1935.
82. 'החלטות המועצה הארצית של ה.נ.צ. ויצו', 3-4 ביולי 1939, אצ"מ, תיק A215/332.
83. משה קליינמן (1870-1948), עורך עיתון "העולם" העיתון הרשמי של התנועה הציונית. לקריאה נוספת: א.ל. גרייבסקי 'רבי משה קליינמן העיתונאי', העולם, 17 בנובמבר 1948. את הכתבה עצמה של משה קליינמן לא הצלחתי לאתר, הכותרת של רחל כגן מציינת מכתב תגובה לכתבה שפורסמה בעיתון 'הזמן'.
84. כהן-כגן, 'תשובה למר קלימן'.
85. 'פרוטוקול הפגישה של התאחדות לשוויו זכויות והסתדרות נשים ציוניות – ויצו', 22 בפברואר 1943, אצ"מ תיק A215/332.
86. 'רשימת המועמדות לאסיפת הנבחרים הרביעית', אצ"מ, תיק DD1/2324.
87. 'מצע הבחירות לאסיפת הנבחרים' 1944, אצ"מ תיק J1/1463.
88. ללא שם מחבר, 'תעמולת הבחירות מתחילה', הארץ, 28 ביוני 1944.
89. רחל כגן, 'דבר ויצו לקראת הבחירות', אצ"מ, תיק DD1/2324.
90. ללא שם מחבר, 'במושבות', הארץ, יוני-יולי 1944.
91. ללא שם מחבר, 'הפלגים "ההסתדרותיים" ו"עלייה חדשה" יחלקו ביניהם את המנדטים – הכיצד?', הבוקר, 26 ביולי 1944.
92. 'תוצאות הבחירות לאסיפת הנבחרים', אצ"מ, תיק J1/4175.
93. 'הסתדרות נשים ציוניות והתאחדות נשים לשוויו זכויות, רשימת המועמדות לאספת הנבחרים הרביעית', אצ"מ תיק DD1/2324.
94. תימני כנרת, הכוונה לתימנים שגורשו מאזור המושבה כנרת והתיישבו במושבות בית וגן ובינאל. ראו: יהודה ניני, **ההיית או חלמתי חלום-פרשת התיישבותם ועקירתם תרע"ב-תר"צ**, תל אביב, 1996.
95. שמואל סגר, 'על מקורותיו של המשטר הפרלמנטרי בארץ ישראל', מולד, כרך ד' (כ"ז), חוברת 22 (232), 1971, עמ' 327-339.
96. שם, עמ' 337.
97. 'דו"ח הועד הלאומי, נובמבר 1944–דצמבר 1946', אמ"י תיק פ-38/1946.

98. את הבחירות החרימו מפלגות נוספות כגון: הרוויזיוניסטים ואגודת ישראל, ראו: נאור וגלעדי, **ארץ ישראל במאה ה-20 מיישוב למדינה**, עמ' 389.
99. דברי רחל כגן במושב הראשון של אסיפת הנבחרים הרביעית, 4 בדצמבר 1944, 'פרוטוקול המושב הראשון של האסיפה הרביעית', אצ"מ, תיק J1/8179.
100. שם, שם.
101. שם, שם.
102. נאום שרה אשבל, המושב הרביעי של אספת הנבחרים הרביעית, 12-13 בפברואר 1946, אצ"מ תיק J1/7223.
103. נאום שרה עזריהו, המושב ברביעי של אסיפת הנבחרים הרביעית, 12-13 בפברואר 1946, אצ"מ תיק J1/7223.
104. נאום דוד רמז, המושב ברביעי של אספת הנבחרים הרביעית, 12-13 בפברואר 1946, אצ"מ תיק J1/7223.
105. אריה בן-שביט, **חברות כנסת מובילות בישראל**, תל אביב, 2011, עמ' 216.
106. 'ישיבת הוועד הפועל הארצי של ה.נ.צ-ויצו', אלול, תש"ח, אמ"י, תיק גל-45491/8.
107. החלטות המושב החמישי של אספת הנבחרים הרביעית, 20-22 במאי 1947, אצ"מ תיק J1/7190.
108. שם, שם.
109. רחל כגן-כהן, המושב החמישי של אספת הנבחרים הרביעית, 20-22 במאי 1947, אצ"מ תיק J1/7190.
110. שם, שם.
111. שם, שם.
112. ללא שם מחבר, 'חלוקת התפקידים בהנהלת הוועד הלאומי', **הארץ**, 12 באוגוסט 1947.

פרק שלישי:

פְּעִילוֹת ללא ארגון – ויצו עולמי בתקופת השואה

א. נשים בשואה

הדיון בקורותיו של ויצו במלחמת העולם השנייה מתמקד במקום רחוק מארץ-ישראל, אך הוא חיוני להבנת השבר הגדול שפקד את הארגון כולו. במהלך חיבור פרק זה עלו כמה שאלות – מהן מתודולוגיות ומהן עקרונות. לדוגמה האם להתרכז בקורותיו של ארגון ויצו בשואה או בחברות הארגון ובמאבקן לחיים? במה נבדלה ההתמודדות שלהן עם מוראות השואה מזו של גברים? מה ייחד את נשות ויצו בתקופה זו לעומת נשים אחרות?

לפי ההיסטוריונית ג'ואן מ. רינגלהיים מתברר שהמחקרים על השואה עד שנות השמונים של המאה הקודמת נעדרו זהות מגדרית. כלומר המחקרים נגעו לכלל השורדים ולחוויותיהם כמקשה אחת, ללא הבחנה במינם. קולה הייחודי של האישה לא נשמע. משנות השמונים ואילך התמקדו המחקרים גם בהיבט המגדרי של השואה, והראו שגברים ונשים הושפעו בדרך שונה מהאירועים ההיסטוריים.¹ ההכרה בהבדלי ההתמודדות של נשים וגברים עם משברים תרמה לעידוד חקר המגדר בשואה. שרה הורוביץ ציינה שתי מטרות למחקרים אלו: שחזור חוויותיהן הייחודיות של נשים ועיצוב מחדש של זיכרון השואה.²

כבר בשלבים הראשונים של השואה ניצבו אתגרים שונים בפני גברים ונשים, והם התמודדו איתם בדרך שונה. ההיבט הגופני היה רכיב שקבע את מידת הסכנה שבה נמצא האדם ואת סיכוייו לשרוד. הגברים, למשל, זוהו כיהודים בגלל ברית המילה, סממן שהפחית את סיכוייהם לשרוד באזורי הכיבוש. לעומת זאת בגטאות ובמחנות גברו סיכוייהם לשרוד בעבודות כפייה שדרשו כוח פיזי.³ התפקידים המסורתיים של הנשים כמו טיפול

בילדים ובקשישים, הכנת מזון ושמירה על ההיגיינה קבלו בתקופת השואה משמעות חדשה ומצילת חיים. היכולת להתמודד עם משברים, תכונה שנחשבת ל'נשית' – חיזקה אותן בעתות משבר והגדילה את סיכוייהן לשרוד.⁴

יהודית קול-ענבר הצביעה על שלושה מאפיינים של גבורה נשית בתקופת השואה: פעילות רוחה והצלה בחיי היום-יום, כמו חיבור מתכוני אוכל וקביעת כללים לשמירת ההיגיינה בגטאות ובמחנות, פעילות מחתרתית ומאבק מזוין והשלישי הקמה של ארגוני רוחה בחסות המשטר הנאצי.⁵ המחקרים החדשים על מגדר ושואה גם ציינו שבעתות משבר משתנים יחסי הכוחות בין המינים, ובפני הנשים נפתחות הזדמנויות למילוי תפקידים שאינם מזוהים עם דימוין המגדרי.⁶ ואכן, בתווה ובוהו שנוצר בתקופת המלחמה נרתמו נשים למשימות חדשות שבעבר היו נחלת הגברים.⁷ מחקרים אלה גם ציינו שעם סיום המלחמה חזרו הנשים ונדחקו לשולי ההנהגה החברתית-פוליטית.⁸

ארגון ויצו ערך את ועידתו האחרונה לפני המלחמה בו'נבה באוגוסט 1939 כשהוא מונה כ-110 אלף חברות. בפרוץ המלחמה התקשה הארגון להפנים את הסכנה האורבת לו ולעם היהודי. איש לא שיער שבעבור שש השנים יאבד הארגון את מחצית מחברותיו. הנהלת הארגון בקשה להמשיך ולהתנהל בדפוסים הישנים שהוקדשו לפעילות למען ארץ ישראל, אלא שהמציאות המשתנה באירופה העמידה בפניו אתגרים חדשים.⁹

כפי שצינתי במבוא לעבודה זו, חסרים חלקים רבים בתמונה הכוללת של ארגון ויצו בשואה. קשה במיוחד היה לאתר את קורותיהן של פדרציות הארגון במדינות שלאחר המלחמה השתייכו לגוש הקומוניסטי ונאסר לחדש בהם את סניפי הארגון. מהממצאים שמצאתי מקטעי עדויות ומחלקי פאזל שונים שצרפתי זה לזה הצלחתי לשפוך אור על פועלן של נשות ויצו בפראג שבצ'כוסלובקיה ובלודג' שבפולין. תיאור קורותיהם של פדרציות אלה ושל פדרציית ויצו בצרפת יובאו כמקרי חקר לפעילות חברות ויצו במהלך השואה. עדויות נוספות מעידות על פעילויות דומות של חברות ויצו במדינות נוספות כאוסטריה, הולנד, בולגריה ועוד. אציג גם את סיפורן של נשות ויצו, שהקימו תאי פעולה של הארגון בגטאות. הן קיימו פעילות תרבותית, הצילו ילדים ממוות, שיקמו את שורדי השואה אחרי המלחמה ושיקמו את הפדרציות שנחרבו. לעיתים, במקומות שבהם נחרב הארגון כולו פעלו נשות ויצו כארגון של אדם אחד.

ב. תחת הכיבוש הנאצי – ויצו צ'כוסלובקיה וויצו צרפת כמקרי בוחן

צ'כוסלובקיה נוסדה באוקטובר 1918 לאחר פירוק האימפריה האוסטרו-הונגרית. המדינה החדשה איחדה מחוזות בעלי אופי תרבותי, דתי וכלכלי שונה: צ'כיה (בוהמיה ומורביה), סלובקיה וקרפאטו רוס. יהדות בוהמיה ומוראביה התאפיינה בקהילות משכילות ומשולבות תרבותית במרחב הגרמני והצ'כי. כבר במחצית המאה ה-19 החלה בצ'כיה התעוררות לאומית יהודית. בשנת 1893 נוסדה בפראג אגודת סטודנטים ציונית בשם "מכביה" ובשנת 1899 קם בבוהמיה ארגון "ציון" שהיה הארגון הציוני הראשון. האגודות הציוניות החלו להפיץ את הרעיון הציוני בפראג ובערים נוספות. יהודי בוהמיה ומורביה שחיו בסביבה רווית מתח בין הרוב הצ'כי למיעוט הגרמני, ראו בציונות דרך להגדיר את עצמם כמיעוט אתני-לאומי עצמאי ולא כ"אסטרטגיית יציאה" מהמדינה.¹⁰ גם הנשים במחוזות אלה התארגנו במסגרות ציוניות. בשנת 1901 נוסדה "התאחדות הנשים היהודיות" בפראג (Der Jüdische Frauenverein). חברות ההתאחדות קיימו בעיקר פעולות רווחה בקהילה.¹¹

בסלובקיה, לעומת זאת, אימצו היהודים את דפוסי ההתארגנות שהיו מקובלים ביהדות הונגריה ונחלקו לשני פלגים עיקריים: הנאולוגים והאורתודוקסים.¹² אלא שלא כמו בהונגריה, בה היה רוב לנאולוגים, שיעור האורתודוקסים בסלובקיה היה כ-75 אחוזים מהאוכלוסייה היהודית. לאחר כינון הרפובליקה הצ'כוסלובקית המאוחדת החל הרעיון הציוני לחלחל בכל החוגים היהודים בסלובקיה. כשסופח חבל הקארפאטו-רוס לצ'כוסלובקיה, נוספו למדינה שטחים נרחבים ובהם ריכוזים גדולים של אוכלוסייה יהודית מסורתית, ענייה, חולה ונחשלת. היהודים שחסו בעבר תחת ההנהגות היהודיות של האימפריה האוסטרו-הונגרית, עברו לחסותה של המדינה הצ'כוסלובקית המודרנית.¹³

כדי לגשר על הפערים בין הקהילות השונות נוסדה כבר בשנת 1919 "המועצה הלאומית היהודית בפראג". הציונים והיהודים הליברלים ייסדו הסתדרות משותפת והקימו את המפלגה היהודית הפרו-ציונית (Zidovska strana). בבחירות לפרלמנט הצ'כוסלובקי בשנת 1929, נבחרו שניים מנציגיה לבית הנבחרים. בעקבות הפעילות הציונית המאומצת במדינה, הוכרו היהודים כמיעוט לאומי רשמי. בין שתי מלחמות העולם מנתה האוכלוסייה היהודית במדינה כ-350,000 נפש, והם נהנו משוויון זכויות מלא.¹⁴ ממפקד אוכלוסין

שנערך בשנת 1930 עלה שיותר ממחציתם הגדירו את עצמם כבני הלאום היהודי.¹⁵

בשנת 1923 נוסדה הפדרציה של ויצו במדינה. עד הכיבוש הנאצי התרכזה הפדרציה המקומית בהכשרת צעירים וצעירות לקראת עלייה לארץ, בתמיכה במפעלים בארץ-ישראל כגון 'מפעל מסריק' לחיבור בית הספר בנהלל לתשתית מים, ובטיפוח רשת חינוך יהודית.¹⁶ לפדרציה של ויצו בצ'כוסלובקיה היו שני סניפים עיקריים: הסניף הצ'כי בפראג, בראשות חנה שטיינר ומארי שמולקה והסניף הסלובקי בברטיסלבה בראשות גיזי פליישמן. חנה (יוהאנה) שטיינר (Steiner 1894-1944) לבית דוב נולדה בעיר ליפא שבבוהמיה למשפחה של יצרני בדים ממשי. בצעירותה היא התגלתה כפסנתרנית מוכשרת וזכתה במלגת לימודים בבית הספר לנערות "סנט פול" בלונדון.¹⁷ בסיום לימודיה שלחו אותה הוריה לטיול בארץ-ישראל. בעת ביקורה בארץ היא נשבתה ברעיון הציוני ועם שובה לצ'כוסלובקיה החלה בפעילות ציונית. בשנת 1917 נישאה לפרופסור לודוויג שטיינר, מורה בבית-ספר תיכון בפראג, ועברה להתגורר עימו בעיר. בשנת 1923 השתתפה שטיינר בוועידת ויצו השנייה שהתקיימה בקרלסבד כצירה מטעם צ'כוסלובקיה. כששבה מהוועידה ייסדה את פדרציית ויצו. שטיינר נבחרה ליושבת ראש הפדרציה הארצית, עמדה בראש הסניף של הארגון בפראג ונבחרה לחברת הנהלה של ויצו עולמי. שטיינר ייסדה את מוסף הנשים 'העלון לאישה היהודייה', (Blaetter Fuer die Juedische Frau) בשבועון הציוני 'הגנה עצמית' (Selbstwehr) וערכה אותו עם ד"ר מרים שווייר (Scheuer).¹⁸ חברתה ושותפתה לדרך מארי שמולקה (Schmolcka 1893-1940) לבית אייזנר, נולדה למשפחה מבוססת בפראג. בצעירותה נישאה לקרוב משפחתה עורך הדין לאופולד שמולקה, שנפטר חמש שנים לאחר נישואיהם. לאחר פטירתו יצאה שמולקה לטיול במצרים, סוריה וארץ-ישראל. בשהותה בארץ נחשפה לפעילות הארגון וכששבה לפראג החלה לפעול בויצו יחד עם חנה שטיינר והתמנתה לסגניתה. הצטרפותה לשורות ויצו תרמה רבות להתרחבותו של הארגון במדינה, לגיוס כספים ולהקמת סניפים חדשים. קשריה החברתיים סללו לארגון דרכי גישה לחוגי הממשל הגבוהים.¹⁹ בנוסף לפעילותה בויצו כיהנה שמולקה גם כיושבת ראש 'ליגת הנשים למען חופש ושוויון' (Women's International League for Peace and Freedom – WILPF) ופעלה גם בתנועה הפמיניסטית הצ'כית. שמולקה קידמה שיתופי פעולה בין הארגון הפמיניסטי המקומי לארגוני נשים בין-לאומיים ולויצו.²⁰ עמדתה כלפי ההסתדרות הציונית הייתה דו-ערכית: אהדה לערכי הציונות

מצד אחד וסלידה מעסקנות, רדיפת כבוד ומאבקי הכוח מפלגתיים מצד אחר.²¹

שטיינר ושמולקה היו בקשרי חברות עמוקים עם גיזי פליישימן – ראש הסניף בברטיסלבה.²² השלוש פעלו למען יהודי הקרפטורוס העניים. הן ערכו סיורים בחבל ארץ זה ולמדו על הצרכים הייחודיים של היהודים. השלוש שיתפו פעולה עם עדה פישמן וייסדו ועדה במסגרת ארגון ה'חלוצ' שסייעה בהכשרת נעורות לקראת עלייה לארץ.²³

ניסיון המעשי של שלוש הנשים בעבודות סעד ורווחה למען נשות הקרפטורוס עמד בפני אתגרים חדשים לאחר עליית הנאצים לשלטון בגרמניה. אלפי יהודים, בהם ראשי הארגונים היהודיים, חברי מפלגות השמאל ואינטלקטואלים הגרו לצ'כוסלובקיה השכנה. הודות לניסיון מונו שמולקה ושטיינר לחברות ועדת התיאום הלאומית לפליטים בצ'כוסלובקיה. שמולקה אף נבחרה לתפקיד יושבת ראש סניף ה-HICEM (היצ'אם) בפראג, ארגון שנוסד בשנת 1927 במטרה לעזור לפליטים יהודים באירופה.²⁴ שמולקה שהכירה בעלי תפקידים בעמדות מפתח בממשל ובמשטרה, עמלה להשיג באמצעותם אשרות מעבר לפליטים. היא ניהלה משא ומתן עם נציגי הממשל כדי להשיג מגורים ותמיכה כלכלית לפליטים, ופנתה למעסיקים שונים כדי למצוא עבורם מקומות עבודה.²⁵

בשנת 1934 היו שמולקה ושטיינר בין מקימות הוועד להצלת יהודי גרמניה שפעל בפראג. בשנת 1935, כשפורסמו חוקי נירנברג, הגיע גל שני של פליטים יהודים שנסו מגרמניה וביקשו מקלט בצ'כוסלובקיה. שמולקה ושטיינר פעלו למען הפליטות חסרות ההכשרה. הן ייסדו עבורן קורסי הכשרה מקצועית, ובסיומם הן העניקו להן תעודות הסמכה מטעם ויצו. תעודה זו העניקה להן אפשרות לזכות באשרת עלייה לארץ. עד פלישת גרמניה הנאצית לצ'כוסלובקיה עזבו בדרך זו כ-400 נשים בחודש את המדינה.²⁶ ביולי 1936, על-פי הצעת ממשלת צ'כוסלובקיה, אוחדו כל הארגונים שפעלו להצלת פליטים יהודים בוועדת תיאום לאומית בראשות שמולקה. דוח של המכון החברתי של הקהילות היהודיות חשף את מצבם הקשה של הפליטים שהגיעו למדינה, ואת אוזלת היד של הארגונים היהודים להתמודד עם מצוקתם.²⁷ ביולי 1938 יצאה שמולקה לוועידת אויאן בצרפת, שהתכנסה לדון בבעיות הפליטים היהודים. בוועידה זו התחוויר לה שהדמוקרטיות המערביות לא יעזרו ליהודי אירופה.²⁸

בשנת 1938 בעקבות סיפוח אוסטריה לגרמניה (ה"אנשלוס") והשתלטותה של גרמניה על חבל הסודטים (ועידת מינכן) הציפו כ-160,000 פליטים את

המדינה.²⁹ בעוד הפליטים הצ'כוסלובקים זכו לסיוע מהממשלה, התקבלו הפליטים היהודים דוברי הגרמנית בחשדנות, ולא זכו לעזרה. הפליטים היהודים לא הורשו להיכנס לפנים הארץ ונותרו חסרי־כל בשטח ההפקר בין חבל הסודטים לגבולותיה החדשים של צ'כוסלובקיה. פליטים שזכו להיכנס למדינה רוכזו במחנות סביב פראג. רבים מהפליטים היהודים נמנעו מרישום אצל הפקידים המקומיים מחשש לגירושם.³⁰

שמולקה בקרה בריכוזי הפליטים, אספה עדויות על תנאי החיים ומצבם של הילדים. לנוכח המצוקה הקשה היא פנתה לאישים בעמדות מפתח ולגופי הסיוע ההומניטריים וביניהם לדורין וורנר (Warriner 1904-1972) שעמדה בראש הוועד הבריטי למען הפליטים בצ'כוסלובקיה (British Committee for Refugees from Czecho-Slovakia – BCRC). וורנר, מרצה לכלכלה בלונדון קולג' ובעלת אידיאולוגיה קומוניסטית, הגיעה לפראג במטרה לסייע לפליטים הפוליטיים – האנטי נאצים. כשהתבררו לה ממדי הבריחה מחבל הסודטים והתנאים הקשים ששררו במחנות המעבר, שבה לבריטניה וייסדה בה את ועד ההצלה הבריטי למען הפליטים בפראג. ממשלת בריטניה העמידה קרן של ארבעה מיליון לירות שטרלינג כ'קרן מתנות צ'כית' לרשות ממשלת צ'כוסלובקיה למטרות הגירה ויישוב מחדש של הפליטים. הוועד הבריטי פעל בראש ובראשונה לטובת פליטים פוליטיים מגרמניה ומאוסטריה משום שהיו בסכנה מיידית של מאסר או גירוש. וורנר סייעה בהברחתם של פעילים אנטי־נאצים דרך פולין ושוודיה לבריטניה.³¹

נקודת תפנית בפעולות ועד ההצלה הבריטי התחוללה בעקבות מאורעות ליל הבדולח שפרצו בנובמבר 1938.³² ב־21 בנובמבר הסכימה ממשלת בריטניה לאפשר למספר קטן של ילדים יהודים מגרמניה ומאוסטריה להיכנס לשטחה ללא ליווי הוריהם. תוכנית זו נודעה בשם: 'הקינדר־טרנספורט'. הרעיון לקלוט ילדים ללא הוריהם הדהד את מדיניות ההגירה של בריטניה: ילדים מעוררים סימפטיות, הם לא מאיימים על שוק העבודה, ובעיקר, הם שוהים זמן קצוב ועתידיים לשוב להוריהם אחרי המלחמה.³³

מרגרט לייטון מזכירת ה־BCRC, הציעה לוורנר לייסד תוכנית דומה גם עבור ילדי פליטים יהודים מצ'כוסלובקיה.³⁴ וורנר עבירה את פרטי התוכנית למתנדב צעיר וחדש בוועד בשם מרטין בלייק. הוא פנה לשטיינר ולשמולקה כנציגות ה־HICEM והן התגייסו מיד לעזרה. בה בעת פנה בלייק לחברו בלונדון, ניקולס וינטון (Winton 1909-2015) וינטון בן למשפחה מומרת יוצאת גרמניה, היה סוכן בורסה בלונדון. הוא היה בדרכו לחופשת סקי באוסטריה כאשר קיבל בדצמבר 1938 מברק בהול מפראג:

600 ילדים מפראג וממקומות אחרים בצ'כוסלובקיה צריכים להגר מיד לאנגליה. 300 מהם ילידי גרמניה ואוסטריה ו-300 מחבל הסודטים ומשטח ההפקר. אנא העבר את הפנייה הדחופה למועצה ליהדות גרמניה.³⁵

וינטון שינה את תכניתו ויצא מיד לפראג, בה שהה כשלושה שבועות.³⁶ בסמוך להגעתו ייסדה ה-BCRC מחלקת ילדים ומינתה את ווינטון לעמוד בראשה. המחלקה נועצה עם שמולקה ושטיינר ובעזרתן הוכנו רשימות ילדים המיועדים לקינדרטרנספורט. כששב וינטון ללונדון החל לטפל בקליטת הילדים במדינה. אחת מפעולותיו העיקריות הייתה גיוס כספים עבור הילדים. ממשלת בריטניה דרשה סכום של 50 לירות שטרלינג עבור כל ילד.³⁷ את מקומו של וינטון בפראג כראש מחלקת הילדים מילא טרוור צ'דוויק (Chadwick 1907-1979), והוא היה זה שארגן את יציאתם של הילדים מפראג לפולין ברכבות ומשם לבריטניה באוניות. בסך הכול אירגן הוועד הבריטי בעזרת עם שמולקה ושטיינר שמונה משלוחים ובהם 699 ילדים מפראג. המשלוח התשיעי עם 250 ילדים תוכנן לצאת ב-3 בספטמבר, לאחר פלישת גרמניה לפולין. הגרמנים עצרו את המשלוח ומנעו את מעברו דרך פולין.³⁸

בבריטניה שיתף וינטון פעולה עם הפדרציה המקומית של ויצו ה-F.W.Z שנתמזה למען הילדים שהגיעו מאירופה. בחסות רבקה זיו נוסדה בלונדון הוועדה הבריטית להכשרת חלוצים צעירים לפלשתינה (British Council for Pioneer Youth Training for Palestine), שפיקחה על כל פעולות עליית הנוער במדינה. ויצו בריטניה נתן חסות לאלף בני נוער שהגיעו מאירופה, מאתיים מהם שוכנו בחוות הכשרה שייסד ויצו בוויטינגהאם (Whittinghame) שבסקוטלנד.³⁹ זיו התמנתה גם ליושבת ראש המחלקה להכשרה חקלאית ב'וועדה למען הפליטים' (The Council for Jewish Refugee) שפעלה למען כ-50,000 פליטים שהגיעו לבריטניה לפני המלחמה.⁴⁰

בינואר 1939 שלחה שטיינר מכתב לחברתה עדה פישמן ובו תיארה את המצב הקשה של הפליטים שנמלטים לעיר ומשוכנים בדירות ששכרה הקהילה. שטיינר הדגישה כי הן לא זנחו את עבודתן הציונית, אך עליהן לפעול בעת הזו למען הקהילה. היא קבלה על אשרות העלייה המעטות שנשלחו עבורן. היא תיארה את הקושי לבחור את הבנות המתאימות להכשרה, בשעה שרבות כל כך זקוקות לאשרה שהיא מצילת חיים. היא

ציינה שהפליטים שנמצאים במדינה ללא מעמד חוקי אינם זכאים לאשרות אלה.⁴¹ היא הפצירה בראשי מוסדות בארץ להגדיל את מכסת האשרות.⁴² שטיינר המשיכה לקבל בקשות נואשות לאשרות עלייה, כמו מכתב זה שמעיד על מצבה של חברת ויצו הצעירה, צביה מרקוביץ:

לכבוד הנהלת ויצו בפראג, לידי הגברת חנה שטיינר, מלאת ייאוש ומבלי לדעת אנה לפנות ואיך לצאת מהמיצר, הנני פונה להנהלת ויצו [...] אימי גרה עם ארבעה ילדים בבית, נשארנו בלי פרנסה. אף הלחם היום-יומי אין. גם קרובים שבאפשרותם לעזורני אין לי. את הגבול עברתי מזה שלושה חודשים. אף תחלצת [כך במקור] מינימלית אין לי. ובכן, הנני מבקשת את הנהלת הויצו ואת כבוד הגברת לאפשר לי את העלייה.⁴³

ב-15 במרץ 1939 כבש צבא גרמניה את האזורים הצ'כים של המדינה. למוחרת הכריז היטלר על השטח כמדינת חסות (פרוקטורט) של גרמניה. כשנכנס הצבא הנאצי לפראג הורה הגסטאפו על סגירת כל המוסדות היהודים ועל מעצרים של כל עובדיהם ובהם שטיינר. שמולקה התייצבה במשרדי הגסטאפו לחלץ את חברתה והודיעה לממונים שהיא שותפתה של שטיינר בניהול משרד HICEM ובו במקום נעצרה גם היא. שטיינר שוחררה כעבור שלושה שבועות ואילו שמולקה נותרה בכלא פנקרץ (Pankrác) כחודשיים. חברתה פאולה וייס, שהייתה עצורה עימה, תיארה כיצד הקפידה על חזות אופטימית גם כשחקירותיה הקשות נמשכו שמונה שעות ברציפות.⁴⁴ שמולקה שוחררה בעקבות התערבותם של פוליטיקאים צ'כים, והודות למאמציהן של חברותיה מתנועת הנשים הפמיניסטית בצ'כוסלובקיה, ובהן הפוליטיקאית הפמיניסטית, פרנטישקה פלמינובה (Flaminova 1875-1942).⁴⁵ לשמולקה ולשטיינר הותר להמשיך בעבודתן בקהילה בהשגחת פקיד גסטאפו.⁴⁶

באוגוסט 1939 יצאה שמולקה לצרפת ולאנגליה בהוראת אדולף אייכמן, במטרה לזרז הגירה כפויה של יהודים מהמדינה.⁴⁷ לאחר סיפוח אוסטריה נשלח אייכמן לווינה כדי לארגן את הגירת היהודים מהמדינה. הוא פיתח שיטה של הגירה כפויה שפעלה בשלוש דרכים: החרמת רכוש היהודים, השתלטות על המוסדות היהודיים ואילוץ המנהיגים היהודים לשתף איתו פעולה בהשגת אשרות כניסה למדינות זרות. לאחר כיבוש צ'כיה העביר

אייכמן את שיטת ההגירה הכפויה גם למדינה זו.⁴⁸ במשך שהותה בפריז פרצה מלחמת העולם השנייה ונמנע ממנה לשוב לפראג. שמולקה עברה ללונדון והמשיכה את עבודתה למען הפליטים. היא התגוררה עם חברתה הסופרז'יסטית מארי שיפשנסק (Sheepshanks 1872-1960). ב־27 במרץ 1940, חצי שנה לאחר שהגיעה ללונדון, נפטרה מארי שמולקה מהתקף לב והיא בת 46 בלבד. בהלווייתה ספדו לה פוליטיקאים ואנשי רוח גולים ממולדתה ובהם יאן מסריק, בנו של נשיא צ'כוסלובקיה הראשון ושר החוץ של ממשלת צ'כוסלובקיה הגולה. הסופר מקס ברוד תיאר את אישיותה: "היה משהו שקט להפליא באישה הזו ובשלווה הזו היא פעלה למען כולם. מעולם לא ראיתי אותה בייאוש, אפילו כשהקשיים אימו להטביע את כולנו".⁴⁹

חנה שטיינר מילאה את מקומה של שמולקה ב־HICEM. עד שנת 1943 ניהלה שטיינר קשר מכתבים הדוק עם חברים שעזבו את פראג ועם חברות ויצו. מהמכתבים אפשר ללמוד על הלך רוחה, עולמה הפנימי ואישיותה. במכתב משנת 1940 ששיגרה לחברתה בטסי ורומן-סנפאר, יושבת ראש ויצו הולנד ששהתה בניו־יורק, תיארה את געגועיה לילדיה ואת צערה הגדול על מות חברתה מארי שמולקה. היא ציינה את אשרת העלייה לארץ שהייתה ברשותה ושעליה ויתרה בשל העבודה הרבה שיש לה בפראג.⁵⁰ במכתב משנת 1941 כתבה:

אני מעבירה את ימיי בעיסוקי הישנים, וזה הפך למכאיב מאוד. כל חברינו הקרובים עזבו, אך עדיין יש כאן אנשים רבים הזקוקים לעזרה. אין ביכולתי לעשות הרבה, הסיוע הוא בעיקר מורלי ולא חומרי. כולנו בונים כעת עולם רוחני במקומו של העולם הממשי.⁵¹

במכתב משנת 1943 לחברת ויצו ששהתה בשווייץ תיארה את עבודת הנשים למען הקהילה:

אני עובדת כאן ככל שאני יכולה ועדיין כועסת מאוד על אפליית הנשים. תחום הפעילות שלנו עדיין לא מוצה. לא ניתן עוד להתעלם מהעבודה שלנו למען הכלל, בשעת צרה יוצא כוחנו. אני רואה עבודת נשים בכל מקום.⁵²

בסיום המכתב רמזה על סכנת הגירוש הקרובה וחתמה בברכת געגועים ודרישת שלום לחברות ויצו שאותן ציינה בשמן הפרטי: הדסה, עדה, טוני, רומנה, וורה.⁵³

בקיץ 1943 נשלחו שטיינר, בעלה וחמותה לגטו טרזין, שם היא פגשה חברות ויצו מגרמניה ומאוסטריה ואת ברטה שנייבל (Schnabel) שהייתה יו"ר ויצו בעיר ברנו. שנייבל ששרדה את המלחמה תיארה כי בהגיעה לגטו נראתה שטיינר חלשה וחולה מאוד. גם בעלה הפרופסור שעבד בספריית הגטו נראה תשוש ומוכה. למרות חולשתה השתתפה שטיינר בעבודה התרבותית ובפעילות הרווחה בגטו. היא הקימה עם חברות ויצו מאוסטריה ומגרמניה סניף חשאי של ויצו.⁵⁴ שטיינר חגגה את יום הולדתה החמישים בטרזיינשטט ושמתה מאוד שילדיה שוהים במקום בטוח. בסוף כל יום נהגה לומר: "הנה, עכשיו אני מוכנה לצאת לארץ, הפעם לא אסרב לסרטיפיקט. אגיע לארץ ואספר את כל קורותינו".⁵⁵

בסתיו 1944 גורשו שטיינר ובעלה לאושוויץ, משם לא שבו.⁵⁶ על פועלן של שמולקה ושטיינר כתב הסופר מקס ברוד:

הן תמיד נראו לי מלאכיות במסווה אנושי; הן היו שם ושמרו על אנושיות ואומץ בתקופה בה היה נראה שכל ערכי המוסר מתערערים [...] נהגתי לבלות בפראג לילות ללא שינה, תוהה שעות על גבי שעות מה נשאר מהטוב והאצילי שבהם האמנתי? האם לא התרסק כל מה שהחשבתי לקדוש? ואז הייתה מבריקה בי המחשבה: אחרי הכול, אם יש כאלה נשים בלתי אנוכיות ובלתי נלאות – לא הכול אבוד! במחשבה זו הייתי נרדם כדי לצבור כוחות להמשך.⁵⁷

בעוד החלק הצ'כי של המדינה הפך למדינת חסות תחת שלטון גרמני ישיר, המציאות בסלובקיה הייתה שונה. לאחר חתימת הסכם מינכן הכריז הכומר ד"ר יוזף טיסו (Tiso 1887-1947), מנהיג מפלגת העם הסלובקית, על סלובקיה כישות אוטונומית.⁵⁸ ב-14 במרץ 1939 הוכרה סלובקיה כמדינה עצמאית בחסות המשטר הנאצי. הממשל פרסם שהמדינה החדשה תפתור את ה'בעיה היהודית' על ידי אימוץ חוקי גירנברג.⁵⁹ לאחר הקמתה של סלובקיה התאגדו כל הארגונים היהודיים וייסדו את 'הלשכה היהודית המרכזית לארץ סלובקיה' ה־א.ו.ז.ה (Zidovska Ustredna pre Krajino Sloveska – UZ). בין הארגונים שהצטרפו ל־UZ היה גם הסניף הסלובקי

של ארגון HICEM שבראשו עמדה ראש ויצו ברטיסלבה, גיזי (גיזלה) פליישמן.

גיזי פליישמן (Fleischmann 1892-1944) לבית פישר, נולדה בברטיסלבה בינואר 1892 להורים אורתודוקסים, שניהלו מלון ומסעדה ברובע היהודי בעיר. בשנת 1915 נישאה לג'וזף פליישמן ולזוג נולדו שתי בנות. פליישמן נחשפה לרעיונות הציוניים בזכות שני אחיה. בשנת 1925 היא ייסדה סניף של ארגון ויצו בעיר עם עמיתתה יוליה קנופלמכר, (Knoepfelmacher 1887-1944). פליישמן נבחרה לסגניתה של קנופלמכר והתרכזת בסיוע ליהודי קארפטי-רוס בעזרת חברותיה לויצו בפראג. לאחר התפטרותה של קנופלמכר מטעמי בריאות התמנתה פליישמן ליושבת ראש ויצו סלובקיה. פעילות ויצו בסלובקיה נתקלה בהתנגדות ארגוני הנשים של הקהילה האורתודוקסית ושל הקהילה הניאולוגית. ארגונים אלה שללו את פעילות ויצו למען ארץ-ישראל משום שסברו שהיא חסרת אחריות ויש לפעול תחילה למען יהודי המקום: "מונעים כסף מהיהודים העניים ובמקום הכספים המגיעים להם מעבירים אותם למטרות בלתי בדוקות והרפתקניות בארץ רחוקה ופראית".⁶⁰ פליישמן הפחיתה את התנגדותן, איגדה את כל ארגוני הנשים היהודיות ורתמה אותם לפעילות ויצו. היא הצליחה לגייס צוות מתנדבות מסור שהרחיב את פעילות הארגון. אירועי התרבות של ויצו נעשו מוקד של חיי החברה היהודיים בעיר.⁶¹ נוסף על פעילות הסעד בקהילה, הכשיר ויצו את הצעירות היהודיות וסייע להן לרכוש מקצוע לקראת עלייתן ארצה. גם את בנותיה שלחה פליישמן לארץ עם אשורות הסטודנטים של ויצו.⁶²

בערב פסח 1938 התקיים שיתוף הפעולה האחרון בין פליישמן לחברותיה בויצו פראג, בעקבות גירושם של כ-70 יהודים מאזור הבורגלנד שבאוסטריה. המגורשים לא הורשו לקחת עימם דבר והועברו לאי קטן בלב הדנובה, אזור שנחשב לשטח הפקר בין אוסטריה, צ'כוסלובקיה והונגריה. הגרמנים ציפו כי אחת מהמדינות תסכים לקלוט את היהודים, אך שלטונות צ'כוסלובקיה והונגריה סירבו לאשר את כניסתם, בנימוק שהיענותם תעודד הגעת פליטים נוספים. הידיעות על מצב היהודים המגורשים עוררו תגובות נרחבות בקרב הארגונים היהודיים, אשר דרשו את שחרורם והבטיחו לדאוג לחיבתם. כאשר הדרישות לא נענו, יהודי ברטיסלבה שכרו סירת גרר קטנה וניסו להבריח את הקבוצה לחוף. הסירה נתפסה ושלטונות הונגריה התירו לה לעגון בקרבת החוף, אך מנעו מהיהודים לרדת ממנה במשך חודשים רבים. שמולקה ופליישמן הצליחו להשיג אישור משלטונות הונגריה לבקר

את היהודים הנצורים בספינה, ובזכות התערבותן הושגו עבור הפליטים מבורגנלנד אשרות עלייה לארץ.⁶³

השמועה על הצלת תושבי הסירה ומדיניות עידוד ההגירה הכפויה של המשטר הנאצי באוסטריה, הובילו להתגברות זרם הפליטים לברטיסלבה. הפליטים החדשים נאלצו לשהות בעיר חודשים רבים, מובטלים מעבודה וחסרי אשרות יציאה מהמדינה. הקהילה היהודית בעיר שכרה מבנים לשיכונם ופליישמן דאגה לספק את צורכיהם הפיזיים ולעודד את רוחם.⁶⁴ במאי 1939 נסעה פליישמן עם יושב ראש ההסתדרות הציונית בסלובקיה, ד"ר אוסקר ירמיהו נוימן (Neumann 1894-1981) לפגישות עם אנשי הג'יינט בפריז ובלונדון.⁶⁵ בפריז הם נפגשו עם נציגי הארגונים היהודים והפצירו בהם לפעול בקרב נציגי שגרירויות של מדינות להשיג לפליטים אשרות הגירה. בלונדון הם נפגשו עם נציגי הממשלה הבריטית, אך בקשותיהם לאשרות עלייה לארץ-ישראל נדחו. בעת שהותם בלונדון ערכה רבקה זיו בביתה ערב התרמה מטעם ויצו עבור יהודי סלובקיה.⁶⁶

חברות ויצו הפצירו בה לא לשוב לברטיסלבה לאור העובדה שהיה ברשותה דרכון של פרגוואי, אך היא סירבה לעזוב את בעלה ואת עבודתה למען הפליטים היהודים.⁶⁷ פעילותה של פליישמן עבור הפליטים מטעם ה-HICEM, נמשכה עד להוצאת הארגונים היהודיים מחוץ לחוק והקמת היודנראט בשנת 1940. הגזירה החדשה עוררה פחד בקרב ההנהגה היהודית, ובין הארגונים התעורר ויכוח בנושא ההצטרפות ליודנראט. פליישמן צידדה בהצטרפות, כיוון שראתה חובה לפעול מתוך הארגון. לאחר הצטרפותה מונתה לעמוד בראש מחלקת ההגירה. מתוקף תפקידה היא המשיכה במגעים עם שגרירויות זרות ועם הארגונים היהודיים בניסיון להשיג אשרות יציאה רבות ככל האפשר. עם ביטול מדיניות עידוד ההגירה של הנאצים מונתה פליישמן לראש מחלקת הרווחה.⁶⁸

במאי 1941 מונה סבסטיאן ארפד, (Arpad 1878-1944) לראשות היודנראט בברטיסלבה. ציותו העיוור לשלטונות הנאצים עורר מורת רוח בהנהגה היהודית. במשרדה של פליישמן החלה להתגבש קבוצה שנקראה לימים 'קבוצת העבודה' (Pracovna Skupina).⁶⁹ הקבוצה מנתה אישי ציבור יהודים שהתנגדו לשיתוף הפעולה של היודנראט בהנהגת ארפאד עם השלטונות הנאצים.⁷⁰ בראש הקבוצה עמדה גיזי פליישמן.⁷¹ פעולתה המחתרנית של הקבוצה החלה באביב 1942 עם תחילת מדיניות הגירוש של יהודי סלובקיה לאושוויץ. מחודש מרץ ועד אוקטובר גורשו כ-55,000 יהודים שהיו יותר ממחצית אוכלוסייתם

במדינה. כשנכשלה 'קבוצת העבודה' למנוע את הגירוש היא החלה לפעול במחתרת.⁷²

'קבוצת העבודה' בהנהגת פליישמן הפעילה רשת מרגלים שעסקה בהברחת יהודים להונגריה, שנחשבה ארץ בטוחה באותה עת. בשנת 1942 יצאה פליישמן מספר פעמים להונגריה, ממנה העבירה הודעות לשווייץ ולוועד ההצלה של הסוכנות היהודית שפעל בקושטא, טורקיה.⁷³ פליישמן עדכנה את הארגונים היהודים בחוץ לארץ, ובהם ועד ההצלה, על תנועת הפליטים ועל מקום הימצאם. ועד ההצלה העריך מאד את פעולותיה של 'קבוצת העבודה' וכינה את הקשר עימה: "החלון היחיד לשואה".⁷⁴ במכתביה לוועד ההצלה בקשה פליישמן להפיץ מידע על הנעשה בסלובקיה, בגטאות ובמחנות ההשמדה. בשנת 1944 הצליחו שני אסירים בשם אלפרד וצלר ורודולף ורבה להימלט ממחנה ההשמדה אושוויץ ולהגיע לסלובקיה. השניים מסרו לחברי 'קבוצת העבודה' דוח על מבנה המחנה ועל דרכי ההשמדה בו. הם בקשו לשלוח אותו להסתדרות הציונית ולמדינות החופשיות בתקווה לעזרה.⁷⁵

הפעילות העיקרית של הקבוצה התמקדה בניסיונות לעצור את גירוש היהודים מסלובקיה לפולין. לחברי הקבוצה הגיעה שמועה שדיטר פון ויסלצני (Wisliceny), נציג המשרד הראשי לביטחון הרייך RSHA בסלובקיה, שחרר יהודי ממשלוח לפולין תמורת תשלום.⁷⁶ הם פנו אליו בהצעה להפסיק את שילוחי היהודים תמורת שוחד. פליישמן נבחרה לעמוד בראש המשא ומתן עם ויסלצני. היא נבחרה לתפקיד בגלל קשריה הקרובים עם נציגי הארגונים היהודיים בעולם ובשל כשרונה לגייס כסף. פליישמן שמרה על קשרים מחתרתיים עם סאלי מאייר (Mayer), נציג הג'יינט בשווייץ, ריכרד ליכטיים (Lichtheim), נציג הסוכנות היהודית ונתן שוואלד (Schwald) נציג ועד ההצלה בקושטא. בסתיו 1942 נפסקו השילוחים מסלובקיה לפולין וחברי הקבוצה האמינו כי השילוחים נפסקו בזכות פעולתם.⁷⁷ מעודדים מהצלחתם ביקשו חברי הקבוצה להרחיב את יוזמת ההצלה ולסייע לכל יהודי אירופה. תוכנית זו, שגובשה בתמיכת ראשי ההסתדרות הציונית, כונתה 'תכנית אירופה' – הצלת שרידי יהדות אירופה תמורת שוחד. 'קבוצת העבודה' בראשות פליישמן פתחה במשא ומתן עם ויסלצני כנציגו של אייכמן בסלובקיה, שבישר להם על הסכום הנדרש למילוי העסקה – שלושה מיליון דולר.⁷⁸

פליישמן, לא עצרה את פעילותה גם כשבעלה שנפטר ממחלה ממושכת, והיא נאלצה לעזוב את ביתה ולעבור להתגורר עם אימה ברובע היהודי.

משנת 1943 ואילך תיווכה פליישמן בין נציג השלטונות הנאציים ובין נציגי הג'וינט בשווייץ. בשל עיכוב בגיוס מקדמה בסך 200,000 דולר נסוגו הגרמנים מ'תוכנית אירופה'. ויסלצני גילה לחברי הקבוצה על תוכנית אחרת שהתגבשה בין גרמניה ובריטניה: תוכנית להצלת 5,000 ילדים יהודים והעלאתם לארץ-ישראל, תמורת שחרור אסירים נאצים. הוא מסר כי אלף ילדים כבר הועברו מגטו ביאלסטוק לגטו טרזין. פליישמן נרתמה להשגת אישורי מעבר לילדים בשטח סלובקיה. היא פנתה לאיזידור קוסו (Koso), מנהל משרד הפנים הסלובקי לקבלת האישורים. כשקוסו סירב לבקשתה, שיחזה פליישמן את רעייתו. היא העניקה לה טבעת יהלומים יקרה והבטיחה כי הארגונים היהודיים בשווייץ ימסרו לידה סכומי כסף גדולים לחינוך בנה במוסד קתולי במדינה. פליישמן ציידה את אשת מנהל משרד הפנים הסלובקי במכתב לנתן שוואלב וכן בהמחאה לבנק בשווייץ. רעייתו של קוסו ביקשה מתופרת להסתיר את המסמכים בבטנת מעילה ויצאה לדרכה לשווייץ. התופרת נחפזה להלשין והמברחה נעצרה בגבול. מסמכיה נחשפו והוחרמו, ובהם רשימותיה של פליישמן. מציאת המכתבים שהציעו שוחד מהיהודים לרעיית הממונה על גירוש יהודים הובילו למעצרה של פליישמן על ידי הגסטאפו.⁷⁹

פליישמן נעצרה למשך זמן קצר ושוחררה בתנאי שלא תחשוף את פרשת השוחד. כעבור כמה ימים ביקש הגסטאפו לעצרה בשנית. פליישמן הוזהרה בזמן ומשום שלא נמצאה במשרדה הגיעו אנשי הגסטאפו אל ביתה ועצרו את אימה המבוגרת והחולה. האם לא שיתפה פעולה ולכן עצרו הגרמנים את אחיה גוסטב כבן-ערובה. פליישמן הסגירה את עצמה ונעצרה. היא הועברה מכלא לכלא במשך ארבעה חודשים, בהם נחקרה, עונתה והושמה בבידוד. לבסוף שוחררה בהתערבות חברי הקבוצה ובעזרת ויסליצני. לאחר שחרורה הוצע לה שוב לעזוב את ברטיסלבה, ואף נערכו סידורים כדי למלט אותה להונגריה וממנה לארץ ישראל, שם ציפו לה בנותיה. פליישמן סירבה לעזוב למרות שידעה כי מעתה יתחקר הגסטאפו אחר צעדיה. בספטמבר 1943, לאחר שסירבה לעזוב את ברטיסלבה, שיגרה מכתב לבתה בארץ-ישראל:

הגורל החליט שאנחנו חייבות להיפרד למשך השנים הקרובות. הגורל קבע שאמא שלך תמלא שליחות מיוחדת בשנים הקשות ביותר לעמנו, שמטרתה הקלה במעט על סבלו. אני מאמינה שחיי לא היו לשווא, לכן גם את צריכה לקבל את הפרידה שלנו...{בשנים האחרונות ראיתי אומללות שקשה

לתארה במילים. נאלצתי לחזות בעיניים וברדיפות של אחינו היהודים, ראיתי כיצד צעירים בני גילך נלקחו לפולין, ארץ האמים. בכל יום אני מודה שבנותיי בארץ־ישראל, שכן בארץ טמון האידאל הגבוה למענו אני חיה. עם כל הסבל שאני רואה כאן אני עדיין שומרת על אמונה באנושות טובה, ואנו חייבים כיחידים וכקהילה לעשות הכול כדי לעמוד במכות הגורל ולהיות חזקים.⁸⁰

באותה העת נודע לפליישמן שבתה הבכורה בארץ חלתה ונזקקה לניתוח. היא נקרעה בין חוסר הידיעה על הקורה עם בנותיה בארץ ובין מחויבותה לאימה החולה וליהודים שעוד נותרו בברטיסלבה.⁸¹

ביום שחרורה של פליישמן מהכלא החל גירוש יהודי הונגריה. בקיץ 1944 פנה ישראל קסטנר, חבר 'ועד העזרה וההצלה בבודפשט' ל'קבוצת העבודה' בבקשת עזרה. הוא ביקש לגייס את פליישמן לצורך השגת משאיות, שהיו חלק מהמשא ומתן שניהל עם נציגי הנאצים להצלת יהודי הונגריה. 'קבוצת העבודה' התנתה את עזרתה בהצלת יהודי סלובקיה, שמצבם הלך והתדרדר. המרד של המחתרת הסלובקית שפרץ בשנת 1944 נגד משטרו של ראש הממשלה יוזף טיסו, שהיה נתון למרות הנאצים, הוביל לפלישת צבא גרמניה למדינה. הגרמנים החלו ללכוד את יהודי המדינה בעזרת משתפי פעולה סלובקים ולכלוא אותם במחנה העבודה סרד (Sered), שהפך למחנה ריכוז.⁸² שוב הייתה לפליישמן האפשרות למלט את עצמה ולעבור לאזור החופשי שהיה בשליטת הפרטיזנים ושוב סירבה לעזוב את ברטיסלבה.⁸³

בספטמבר 1944, מונה קצין ה־SS אופטשטורמפיהרר אלויס ברונר (Brunner) לאחראי על יהודי סלובקיה. ברונר, שנודע באכזריותו, היה אחראי על גירוש היהודים מיוון ומצרפת. מיד כשהגיע לברטיסלבה, הורה ברונר לארגן את פינוי כל היהודים שנותרו בעיר למחנה הריכוז סרד. לגיזי פליישמן הוצע להסתתר באחד מאלף הבונקרים שהוכנו בברטיסלבה ובסביבותיה. פליישמן סירבה אך מצאה מסתור למשפחת אחיה ולאימה.⁸⁴ השמועות על אכזריותו של ברונר לא מנעו ממנה לנהל עימו משא ומתן של "סחורה תמורת דם". היא ביקשה לשכנע אותו להשיב את מחנה הריכוז סרד למעמדו כמחנה עבודה ולמנוע את גירוש היהודים. בליל ה־28 בספטמבר 1944 נערכה פשיטה גדולה ללכידת היהודים שעוד נותרו בעיר. 1,800 יהודים, ובהם כמעט כל אנשי 'קבוצת העבודה', הובלו למחנה הריכוז סרד. פליישמן נותרה במשרדה בבניין שהפך למפקדת הגסטאפו ולבית כלא עבור

היהודים שנתפסו לפני גירושם למחנה. הוטל עליה לדאוג לצורכיהם של היהודים הכלואים בבניין.⁸⁵

ב-15 באוקטובר שהתה פליישמן לבדה במשרדה והחלה לענות למכתב של יהודי מסתתר שביקש את עזרתה. היא הספיקה לכתוב לו: "לצערי אני בלוע האריה" כאשר קצין SS פרץ לחדרה ואסרה. פליישמן נשלחה לסרד, שם נחקרה בעינויים בניסיון לגרום לה לגלות מקומות מסתור של יהודים. פליישמן לא שיתפה פעולה וכעבור יומיים, ב-17 באוקטובר, הועלתה על הטנספורט האחרון מסלובקיה לאושוויץ. ברונר שלח עם מפקדי המשלוח מסמך ובו צוינו האותיות R.U. Ruckkehr Unerwünscht שפירושם חזרה לא רצויה. עדי ראייה סיפרו שכאשר עצרה הרכבת באושוויץ קראו אנשי SS בשני שמות, אחד מהם היה שמה. היא הובלה מהרציף ישר למשרפות.⁸⁶ מבין 120,000 יהודים שחיו בבוהמיה ומורביה לפני השואה כ-28,000 היגרו ממנה ונרצחו כ-80,000 במחנות ההשמדה.⁸⁷ מבין 90,000 יהודים שחיו בסלובקיה לפני פרוץ המלחמה 69,500 נספו בשואה.⁸⁸ סיפורן של נשות ויצו צ'כוסלובקיה והשתתפותן בהנהגות הארגונים היהודים בשואה לא היה ייחודי לצ'כוסלובקיה בלבד. סיפורה של פדרציית ויצו צרפת מדגים כי יש לראות במחויבות של חברות ויצו לקהילה דפוס התנהגות קבוע.

בשנת 1935 נוסדה פדרציית ויצו בצרפת כשהצטרפה 'אגודת הנשים היהודיות למען פלשתינה' (Union des Femmes Juives de France pour la Palestine) לויצו עולמי. מסדמס פילדרמן (Filderman) נבחרה לנשיאת ויצו צרפת, ג'ולייט שטרן (Stern 1893-1963) מונתה ליושבת הראש ולאחריה רייך (Raich 1901-1987) נבחרה כסגניתה. ג'ולייט שטרן לבית Spanjaard נולדה למשפחה מתבוללת ממוצא הולנדי שהיגרה לפאריס. בגיל 22 התאלמנה מבעלה הראשון וולדמר סילביאן האואר (Hauer) שנהרג במלחמת העולם הראשונה. היא נישאה לחברו לנשק, רוברט שטרן, מהנדס כימיה במקצועו. עליית השלטון הנאצי ורדיפות היהודים בגרמניה הובילו את שטרן להכרה כי הפתרון לבעיית היהודים טמון בציונות. בתחילת שנות ה-30 היא ביקרה בארץ-ישראל. במכתביה מהארץ תיארה את התרשמותה:

זה עם צעיר ובווער, קיבוצניקים ופועלים שהיו בעברם סוחרים, מורים או עורכי דין וכעת מקדישים את עצמם לעבודה הקשה הדרושה לבניית חברה חדשה.⁸⁹

כששבה לפריז היא ייסדה את תנועת "קדימה" הציונית, שעסקה בלימוד היסטוריה יהודית. בנוסף לפעילותה הציונית הייתה שטרן פעילה בארגון הסופרו'סטיות בצרפת בדרישתן לזכות הצבעה לנשים. יותר מאלף נשים הצטרפו לסניף הפריזאי של ויצו, ובהן נשות המעמד העליון. ויצו צרפת פעל למען הנשים בארץ-ישראל, תמך במיזם טיפות החלב והשתתף בפרויקט עליית הנוער ובהכשרת נערות לעלייה לארץ-ישראל.⁹⁰ כאשר פרצה המלחמה שינתה עבודת הארגון את אופייה. נשות ויצו נרתמו למען משפחות המגויסים היהודים לצבא צרפת.⁹¹

במאי 1940 הכניעו צבאות גרמניה את בלגיה ואת הולנד. כיבוש מדינות אלה הקל על כיבושה המהיר של צרפת. צפון המדינה ובה עיר הבירה פריז היו תחת כיבוש גרמני ודרומה של המדינה כונה "האזור החופשי" ובה נקבעה בירתו החדשה – העיר וישי. המרשל אנרי פיליפ פאטן (Petain 1856-1951) מונה לראש ממשלת וישי, שהייתה כפופה לתקנות גרמניה הנאצית ושיתפה עימה פעולה.⁹²

בזמן הכיבוש היו בצרפת רבתי כ-350,000 יהודים, כחצי מהם מהגרים חסרי אזרחות צרפתיים. רדיפתם החלה כשנכבשה המדינה. תחילה נפגעו היהודים בעלי הנתינות הזרה. רבים מהם נעצרו ונשלחו למחנות עבודה. אזרחי צרפת היהודים האמינו כי יזכו להגנת המדינה בשל אזרחותם. בנובמבר 1941 הוקם הארגון הכללי של יהודי צרפת היוז'ף (Union Générale des Israélites de France – UGIF) בהוראת השלטונות הנאצים.⁹³ הארגון היה כפוף לקומוסריון הכללי לענייני יהודים – גוף מנהלי שטיפל ב'בעיית היהודים'.⁹⁴ כל הארגונים היהודיים חויבו להיות חלק מארגון זה. הארגון פעל בדרום תחת משטר וישי (UGIF-SUD) ובצפון (UGIF-NORD) בפריז הכבושה.⁹⁵

כשהוקם UGIF פעלו נשים רבות במשרדיו, אולם בשל המבנה הדואלי שלו קשה להעריך את מספרן המדויק. מעורבותן בהנהגה היהודית התאפשרה בשל התוהו ובוהו ששרר בצרפת עם הסכם הכניעה לגרמניה הנאצית. הכיבוש הביא לקריסת חלק גדול מארגוני הקהילות היהודיות. כ-120,000 היהודים שהצליחו לברוח מאזורי הכיבוש בצפון הפכו לפליטים בדרום והתפזרו באזורים שבהם לא חיו יהודים. הם הקימו מוסדות יהודיים זמניים ופתחו מרכזים חדשים בערי הדרום הגדולות כמו מרסיי וליון. חידוש הפעילות היהודית נעשה ללא תכנון מוקדם ולכן איפשר את השתלבותן של נשים בעשייה ציבורית. הצטרפותן של נשים לארגוני ההנהגה היהודים נבעה גם מהעובדה שכאשר החלה המלחמה הן מילאו את מקומם של גברים

יהודים רבים שגויסו לצבא צרפת, ואף נפלו בקרב או נישבו.⁹⁶ בארגון הצפוני בלטו שתי נשים בהנהלה המרכזית: לוסיין שייד-האס (Schied-Haas), שהייתה ראש המחלקה המשפטית של הארגון וגו'לייט שטרן. שטרן שעמדה בראש הוועדה האחראית לסיוע הסוציאלי ב-UGIF שכונתה "דירקטוריון 5". בתחילת שנות ה-40 עדיין לא נסגרו הארגונים היהודים בצרפת באופן רשמי, אך נאסר עליהם לקיים כינוסים ציבוריים, ועל מנהיגיהם נאסר לפרסם הודעות רשמיות. שטרן, שכינה כראש המדור לשירותים חברתיים ב-UGIF, צירפה את חברות ויצו שנותרו בפרוץ למחלקה הסוציאלית של דירקטוריון 5. נשות ויצו סייעו למשפחות מהגרים שאיבדו את פרנסתם ואת אורחותם בגלל חוקי הגזע.⁹⁷

אחד מתפקידיו המרכזיים של דירקטוריון 5, בראשות שטרן, היה לדאוג לילדי המגורשים למחנה הריכוז בדראנסי (Camp d'internement de Drancy). המחנה שנוסד באוגוסט 1941 נועד להיות מחנה מעצר ליהודים בעלי אזרחות זרה. אחר-כך שימש כמחנה ריכוז ליהודי צרפת לפני גירושם למזרח. הנוהל במחנה היה להפריד את הילדים מהוריהם. הילדים הועברו לחסות אנשי דירקטוריון 5, שדאגו לשיכונם הזמני במעונות ילדים של UGIF עד שהושבו לדראנסי לשם גירושם.⁹⁸

ב-16 ביולי 1942 החל גל של מעצרים של יהודים בעלי אזרחות זרה בפרוץ. בהוראת השלטונות הגרמנים נעצרו ביום אחד כ-11,000 יהודים ונכלאו באצטדיון לספורט החורף של פאריס ולודרום ד'אייבר (Vélodrome d'Hiver). היהודים נכלאו באצטדיון במשך ימים רבים בצפיפות, בתנאי היגיינה קשים וללא מזון ומים. כעבור שבוע הגיע מספר הכלואים באצטדיון ל-13,000 יהודים ובהם 4,000 ילדים. בסוף יולי ובמשך אוגוסט הופרדו הילדים מהוריהם שגורשו לדארנסי או למחנות באזור הלואר מדרום לפרוץ, והועברו לטיפול דירקטוריון 5.⁹⁹

בעקבות מאורעות קיץ 1942 שינה דירקטוריון 5 את דפוסי פעילותו. שטרן ייסדה במשרדי UGIF את השירות החשאי של ויצו לשיכון הילדים (Service Clandestine de Placement d'Enfats) שנקרא שירות B42 וגם SF-WIZO. המטרה הרשמית של השירות הייתה מציאת פתרונות עבור הילדים שהוריהם גורשו, או שוכנו אצל קרובים בעת המעצרים. שטרן החלה להבריא את הילדים למקומות מסתור בניגוד להוראות ה-SS. ויצו צרפת פעל כמחתרת בלתי לגאלית בארגון UGIF.¹⁰⁰

בראש המחתרת עמדה ג'וספין גטינג (Getting 1877-1943). גטינג, עובדת סוציאלית במקצועה, ייסדה עם שטרן את רשת הברחת הילדים.

הרשת פעלה למציאת מקומות מסתור במשפחות אומנה לא יהודיות, בפנימיות ובמנזרים ובהברחת הילדים מבתי הילדים של הארגון לאזור הלא כבוש, לשווייץ, לספרד ולארץ-ישראל. הברחתם של הילדים הייתה סודית ומסוכנת. תחילה סופקה להם זהות בדויה. אחר-כך נמצא עבורם מקום מסתור, ולבסוף הועברו. ההברחה בוצעה בשני שלבים: הצד היהודי שהכין את הילדים למעבר והצד ה"ארי" שקשר את הקשר עם המשפחות והמוסדות המאמצים. בתווך היו הנשים שהעבירו את הילדים למקומות המסתור או מעבר לגבול. הן דאגו להעברת התשלום למשפחות ושמרו על קשר עימן. בין הצדדים נשמרה סודיות מוחלטת אשר לזהותם.¹⁰¹

אחת מהנשים שהופקדה על הברחת הילדים הייתה חברה תנועת הנוער של ויצו – ויצו הצעירה, בשם מילה רסין (Racine 1919–1945). רסין, ילידת מוסקוואה, היגרה עם משפחתה לפריז וכשנכבשה העיר נמלטה המשפחה לדרום צרפת. בתחילת 1943 הצטרפה רסין לקבוצת צעירים שהתנדבה להבריח ילדים לשווייץ. באוקטובר נעצרה כשניסתה להבריח ילדים את הגבול והובלה למשרדי הגסטאפו. רסין הצליחה להסתיר את זהותה היהודית ונשלחה למחנה רוונסבריק. ב־30 במרץ 1945 נהרגה בהפצצת בעלות הברית על המחנה.¹⁰²

על הסתרת הילדים והדאגה לשלומם הייתה אחראית לאה רייך, שכינה כסגניתה של שטרן בויצו. רייך עמדה בקשר עם ארגונים שסייעו בהצלת הילדים כמו אליאנס, הצלב האדום, ועדת רחוב אמלו, אנשי סעד מקומיים, עיריות ומוסדות חילוניים ודתיים.¹⁰³ לאחר שנמצא לילדים מקום וניתנה להם זהות חדשה, נהגה רייך לטשטש את עקבותיהם במסמכים הרשמיים של UGIF. לכל ילד סודרו מספר כרטיסיות שנשמרו במקומות שונים. כרטיסיה אחת שבה נרשמו פרטי הילד: שמו, משפחתו ומצב בריאותו. כרטיסיה שנייה תיעדה את זהותו הבדויה. בכרטיסיה שלישית צוין מקום מסתורו. במדריך כללי קודדו מספרי הבקרה של כל הכרטיסיות הנוגעות לכל ילד. מערכת זו אפשרה לחברות הארגון לעקוב אחר הילדים ולהיות בקשר עם המטפלים.¹⁰⁴ העלות של הצלת הילדים, הברחתם והתשלום למשפחות או למוסדות המאמצים הייתה כ־800,000 פרנקים צרפתיים. המחתרת קיבלה תקציב מהג'וינט בסך 500,000 פרנקים.¹⁰⁵ יתרת הסכום גויסה מתרומות פרטיות. שטרן חצתה את הגבול לאזור החופשי ונפגשה עם נציגי הקרן הקיימת בעיר ליון, שהעבירו לידיה סכומי כסף נוספים. כדי לעמוד בהתחייבויות האחרות השתמשה שטרן בכספי UGIF בתחבולות שונות, וללא ידיעת ראשי הארגון.¹⁰⁶

באביב 1943 הסבה פעילותה של שטרן את תשומת ליבו של ג'וזף אנטיניאק (Antignac), הנציב הכללי לענייני יהודים. אנטיאק דיווח להיינץ רוטקה (Rothke), מפקד המחלקה היהודית בגסטאפו, על חשד לפעילות בלתי חוקית ושליחת ילדים למשפחות נוצריות. ב־30 ביולי 1943 פשט הגסטאפו על משרדי דירקטוריון 5 ועצר 20 מעובדיו ובהם את המנהלת ג'וזפין גטין. כל העצורים נשלחו לדראנסי ומשם למחנות ההשמדה. בזמן המעצר לא הייתה שטרן במשרד וכך ניצלה. למרבה המזל נשארו תיקיות הילדים במשרדי שירות SF-WIZO והועברו לאחר הפשיטה למשמרת אצל הממונה על כנסיית הנוטרדאם דה שיון, האב תאומיר דבו (Devaux 1885-1967), שהוכר לאחר המלחמה כחסיד אומות עולם.¹⁰⁷ שטרן וחברותיה למחתרת ההצלה של ויצו הצליחו להציל בזמן המלחמה 1,250 ילדים. כששחררה פריז באוגוסט 1944 החלו נשות ויצו ששרדו לפעול בגלוי להשבת הילדים ולברר מה עלה בגורל משפחותיהם. היתומים שהוריהם נספו במחנות נמסרו למשפחות יהודיות או שוכנו בבתי ילדים יהודים. נציגות ויצו פריז ליוו את הילדים עד עלייתם לישראל לאחר הקמת המדינה.¹⁰⁸

רבות מהנשים שתוארו לעיל נתפסו על ידי הנאצים ונשלחו למחנות הריכוז ולמחנות ההשמדה. נשות ויצו שהיו מורגלות בפעילות הציבורית בקשו להתאגד ולהמשיך את פעילותן גם בגטאות. בגטו טרזין נוסד סניף של הארגון באישור 'זקן היהודים' של הגטו.

ג. בין החומות – תאי ויצו בגטאות טרזין ולודז'

כשנכבשה צ'כוסלובקיה החל 'סיהור' היהודים בשטחי הפרוטקטורט. בנובמבר 1941 גורשו כ־5,000 יהודים לגטו לודז'. הצפיפות בגטו והחשש מהתפרצות מחלות באזור כולו הניעו את ריינהרד היידריך (Heydrich), ראש הפרוטקטורט של צ'כיה, לחפש פתרון זמני לאכלוס היהודים עד לגירושם למזרח. העיר טרזין, השוכנת על הדרך בין פראג לדרזדן, נבחרה כמתאימה להקמת גטו בשל היותה עיר מבצר מוקפת חומות. באוקטובר 1941 הכריז היידריך כי פינוי 7,000 תושבי העיר יאפשר לאכלס בגטו כ־60,000 אלף יהודים מהפרוטקטורט וזקנים 'מיוחסים' מאוסטריה ומגרמניה. ביוני 1942 פונו האזרחים הצ'כים מטרזין והעיר כולה הפכה גטו. תושבי הפרוטקטורט התעודדו מהעובדה שלא יגורשו למזרח והאמינו שבעיר החדשה תקום קהילה יהודית שתספק את כל צרכיה.¹⁰⁹

הגטו היה נתון לסמכות ה־SS, אולם נוכחות חייליו בגטו הייתה דלה. השומרים היו צ'כים והגטו התנהל תחת מנהל יהודי. בראש הגטו עמד "זקן היהודים" (Judenaelteste) ולצידו פעלה מועצה יהודית בת 12 חברים, גברים בלבד.¹¹⁰ במשך שנות קיומו הפעילו האסירים בטרזין שירותי דת, חינוך לילדים, ספרייה ופעילות תרבותית. בשנת 1944 הציגו הנאצים את הגטו כהתיישבות יהודית מאורגנת בחסות הרייך. אך למעשה, מיצג שווא זה הסתיר את תנאי המחיה הקשים. מבין 160,000 היהודים שנשלחו לטרזין כרבע מהם מתו בגטו ממחלות ומרעב.¹¹¹

הגירוש אל הגטו החלו עוד בטרם הוא הוכן לקליטת ההמונים. כשהגיעו לגטו שוכנו המשפחות במגורים נפרדים לגברים ולנשים. התמודדות הנשים המבוגרות עם המעבר לגטו תוארה כטראומתית וקשה. הן התקשו להסתגל לפרידה מבני משפחתן, לתנאי המקום הקשים ולעבודה המפרכת.¹¹² ביוני 1942 הגיע לטרזין טרנספורט ראשון מהעיר קלן שבגרמניה, ובו הרבנית קלה קארו (Caro 1886-1979) לבית בירמן, יושבת־ראש סניף ויצו בעיר. קארו, בת למשפחה אורתודוקסית מברלין, הצטרפה למועדון הנשים הציוניות בעירה בגיל 17. בשנת 1909 נישאה לרב איזידור קארו, והזוג עבר להתגורר בקלן, בעקבות מינוי בעלה לרב בעיר. קארו פעלה באגודת הנשים הציוניות בעיר. עד עליית השלטון הנאצי היא התמקדה בטיפול באסירות יהודיות ובמאושפזות יהודיות במחלקה הפסיכיאטרית של בית החולים העירוני. קארו שיתפה פעולה עם הפמיניסטית היהודייה ברטה פפנהיים במאבק למען זכויות נשים. בשנת 1929, כשהתאחדה אגודת הנשים הציונית בגרמניה עם ארגון ויצו עולמי, נבחרה קארו לעמוד בראש הסניף של הארגון בקלן. קארו גישרה בין יהודים אורתודוקסים ליהודים ליברלים וגייסה נשים מכל הזרמים לפעולה למען הציונות.¹¹³

לאחר עליית הנאצים לשלטון סייעה קארו ליהודים רבים להגר מגרמניה. בשנת 1935 לרגל 25 שנות פעילות בקהילה, קיבל הזוג קארו, מתנת הוקרה מיהודי העיר – נסיעה לארץ־ישראל. בעת ביקורם בארץ דחו בני הזוג הצעות להשתקע בארץ או לקבל אשרת הגירה לבריטניה או לקובה. כששבו לקלן נאלצו ככל יהודי העיר לעזוב את ביתם ולהתרכז בצפיפות בדירה קטנה עם 13 דיירים נוספים. כשהחל גירוש יהודי קלן לטרזין התנדבו קארו ובעלה ללוות את בני קהילתם בטרנספורט הראשון לגטו. המסע בקרונות הבקר נמשך כשלושה ימים, וכשהגיעו נחשפו לתנאי החיים הקשים בגטו שלא היה ערוך לקליטתם. הרב איזידור קארו מונה לקצין הלוויות של הגטו ונפטר כעבור שנה מתת־תזונה.¹¹⁴

הנשים שהובלו לגטו שוכנו במתבן ישן ואולצו לישון על הרצפה החשופה. באותם ימים גמלה בליבה של קארו ההחלטה להקים תא של ויצו במחנה. היא פנתה בחשאי ליעקב אדלשטיין, 'זקן היהודים', וזה אישר לה ליסד ארגון נשים חשאי בגטו.¹¹⁵ אדלשטיין הכיר לה את ברטה שנייבל, יושבת ראש ויצו מהעיר ברנו שבצ'כוסלובקיה.¹¹⁶ שנייבל וקארו חברו למנהיגות ויצו נוספות במחנה כמו ברטה פלקנברג (Falkenberg 1876-1946) יושבת ראש ויצו ברלין וארנה פאטאק (Patak 1871-1955) מייסדת הפדרציה של ויצו באוסטריה.¹¹⁷ כך תיארה קארו את המפגש עם נשות ויצו:

בטרזיינשטט פגשנו את נשות ויצו מגרמניה, מצ'כוסלובקיה ומאוסטריה. וכאילו כיוון אותנו תמרור בלתי־נראה. תחילה נפגשנו 20 חברות בחדר קטן בכל שבת אחר הצהריים. במהרה גדלנו לחמישים ואז למאה חברות ויותר. שבת אחר הצהריים היה עבורנו היום החשוב ביותר בשבוע. מנהיגים ציוניים כמו רוברט שטריק וליאו בק הרצו בפני הציבור היהודי על פילוסופיה, היסטוריה וספרות. זו הייתה חוויה בלתי נשכחת.¹¹⁸

פעילות ויצו בגטו התבטאה בעיקר בארגון הרצאות. נושאי ההרצאות השבועיות היו צריכים לקבל את אישור 'מועצת הזקנים' ונאסר על הדוברות לקיים תעמולה ציונית או פוליטית. בזיכרונותיה ציינה קארו את קשת הנושאים הרחבה של ההרצאות: ציון חגי ישראל, ימי זיכרון לדמויות מפתח בציונות כמו הרצל וביאליק ועוד. קארו התגאתה ברמתן הגבוהה של ההרצאות ותיארה אותן ככאלה שלא היו מביישות פעילות תרבותית בערים כמו פראג, ברלין ווינה. קארו הדגישה את תעצומות הנפש שנדרשו מהאסירות והאסירים לקיים חיי תרבות בזמן שהם סובלים ממחלות ומתת תזונה.¹¹⁹

ביולי 1943 התקיים הגירוש האחרון של יהודים מפראג לטרזין ובו הגיעה גם חנה שטיינר. שטיינר הצטרפה לפעילות ויצו והחלה ללמד שיעורים בשפה העברית. פעילות ויצו בטרזין נמשכה עד ראש השנה 1944. לפני החגים נקרא פרנס קאהן, ראש המחלקה התרבותית בגטו, לבירור בפני אנשי הגסטאפו, שהחלו לחשוד בקיום פעילות ציונית במחנה. אחרי המפגש הם החלו לשלוח נציגים מטעמם להרצאות. בשבת שאחרי ראש השנה נערך מפגש ויצו האחרון בגטו. למחרת, ביום כיפור יצאו עשרה משלוחים ובהם

20,000 יהודים למחנה ההשמדה אושוויץ. בין המגורשים היו כל חברי הנהגת הגטו ובהם גם חנה שטיינר. קארו הייתה בין 5,000 היהודים שנותרו בגטו. בפברואר 1945 היא שוחררה ונשלחה לשווייץ. לאחר סיום המלחמה עברה קארו להתגורר בניו יורק שבארצות הברית והמשיכה בפעילותה הציונית. קארו נפטרה בשנת 1979 בגיל 93.¹²⁰

בעוד שפעילות הנשים בטרזין הושפעה מאופיו הייחודי של המקום ומחיי התרבות שהתפתחו בו, סיפורן של נשות ויצו בגטו לודז' – התאפיין בבידוד קיצוני ובמשטר עבודה כפוי.

הפדרציה של ויצו בפולין הייתה הפדרציה הגדולה ביותר בארגון ובין הוותיקות שבו. את מרכז ויצו הראשון ייסדה ד"ר סלומיאה שרה לויטה בוורשה בשנת 1922. שני מרכזי ויצו נוספים נוסדו בגליציה המערבית, בעיר קרקוב, ובגליציה המזרחית, בעיר לבוב. בשנת 1927 התאחדו שלושת המרכזים לפדרציה אחת. לוועד המנהל של שלושת המרכזים היה ייצוג בקרן הייסוד ובוועדת השקל. בערים רבות נוסדו סניפים של ויצו ושל תנועת הנוער של הארגון – ויצו הצעירה. חניכות ויצו הצעירה הוכשרו בעבודה חקלאית לקראת עלייה לארץ בחוות הכשרה משותפות לויצו ולתנועת החלוץ שהגדולה שבהן הייתה בעיר צ'יקוב (Czykow).¹²¹

בשנת 1937 נמנו עם הפדרציה הפולנית יותר מ-10,000 חברות, שפעלו ב-102 סניפים. בתחילת שנת 1939 עוד הקים הארגון מפעלי הכשרה ציוניים, ועל כך יעיד שיפוץ מבנה חוות ההכשרה של ויצו בחסותה של רבקה זיו. במאי אותה שנה נערכה בקרקוב צעדת מחאה של פעילות ויצו נגד הספר הלבן השלישי שפורסם על ידי ממשלת המנדט.¹²² בקיץ 1939 קראה מארי אפטא (Apte 1894-1942) נשיאת הפדרציה של ויצו בגליציה המערבית להיערך לקראת המלחמה. במכתב ששלחה להנהלה בלונדון כתבה:

פליטים עוברים את הגבול באלפיהם. גברים, נשים וילדים תשושים, גוועים ברעב ולובשי סמרטוטים. עלינו למצוא להם מקלט להלביש אותם ולהאכיל אותם. אני גאה לציין שהקהילות היהודיות בקרקוב ובערים פולניות נוספות מחוללות פלאים עבורם. אנו נשות ויצו אחראיות על פעולות הרווחה, הנשים שלנו עובדות במסירות ובמשמעת שזיכתה אותנו בהערכה רבה [...] אני מפצירה בכן לנסות להשיג כמה שיותר אשורות עליה, לא רק לנוער הגרמני אלא גם ליהודי פולין. ארץ ישראל היא הדרך היחידה לחופש עבורם.¹²³

ביוני 1939 נפגשו ראשות שלושת המרכזים הגדולים בפולין: ד"ר סלומיאנה לויטה מוורשה, ד"ר עדה ריכנשטיין (Reichenstien) מלוב ומארי אפטה מקרקוב. הן הכינו רשימה של כל הסניפים, המוסדות, הארכיונים והספריות של הארגון בפולין ושל שמות כל החברות. הרשימה נשלחה למשרד הראשי בלונדון, למקרה שתפרוץ מלחמה. כמו כן הן הכינו תוכנית לפעילות מחתרטית למקרה שפולין תיכבש. באוגוסט 1939 השתתפה אפטה בוועידת ויצו הבינ-לאומית העשירית שהתקיימה בז'נבה. היא סירבה להצעת ההנהלה המרכזית להישאר בלונדון. לאחר כיבוש פולין ניסתה הנהלת ויצו בלונדון להציל את אפטה ואת משפחתה. הם שילמו את הסכום הנדרש עבור אשרת העלייה של המשפחה אך לשווא, התעודה לא הגיעה ליעדה. בשל הכיבוש המהיר של פולין אבד הקשר עם חברות ויצו במדינה.¹²⁴ כשהתברר היקף ההשמדה של יהדות פולין אחרי המלחמה, נחשף סיפור התארגנות נשות ויצו בגטו לודז'.

לודז' הייתה אז העיר השנייה בגודלה בפולין. ערב מלחמת העולם השנייה התגוררו בה כ-233,000 יהודים, שהיו כשליש מאוכלוסייתה. בחודש ספטמבר 1939 נכנסו הגרמנים לעיר ובנובמבר היא סופחה לרייך הגרמני. כעבור חודש החל גירוש יהודי העיר לשטחי הגנרל גוברנמן.¹²⁵ כ-164,000 היהודים שנותרו בעיר נכלאו בגטו שבודד מחלקי העיר האחרים. היהודים אולצו למסור את רכושם ולהמיר את כספם לשטרות שהונפקו בגטו, והיו חסרי ערך מחוץ לגבולותיו, כדי למנוע הברחות ושגשוג של שוק שחור. ל"זקן היהודים" בגטו מונה מרדכי חיים רומקובסקי – דמות שנויה במחלוקת.¹²⁶ הגרמנים העניקו לרומקובסקי סמכויות נרחבות לארגון החיים הפנימיים ולארגון העבודה בגטו. הוא ייסד בגטו מערכת שירותים שדאגה לחיי קהילה בתנאי המצוקה הקשים והרעב. רומקובסקי האמין כי העבודה תציל את אנשי הגטו והקים מפעלי ייצור רבים. בסך הכול הוקמו בגטו לודז' למעלה ממאה מפעלי תעשייה שנקראו "רסורטים".¹²⁷ אחת מפעולות הגטו שהנהיג רומקובסקי, ללא ידיעת הגרמנים, הייתה מחלקת תיעוד. צוות עובדים דאג לתעד את המתרחש בגטו מידי יום ביומו, כרוניקה שנשתמרה כמעט במלואה ומעידה על חיי הגטו.¹²⁸

בגטו התקיימו חיי חברה, תרבות ואף דיונים פוליטיים. הניסיון לשמור על השגרה התבטא בהקמת מפעלי רווחה כמו בתי תמחוי וקואופרטיבים של צרכנים, לפי שייכות פוליטית וחברתית. נציגי המפלגות זכו לייצוג במועצת היהודים. נוסף להם פעלו בגטו זרמים ציונים א-מפלגתיים וקבוצות של יהודים דתיים.¹²⁹ בשנת 1941 פעלו בגטו כמאה מטבחים ובהם מטבחים

קהילתיים, מטבחי בתים ומטבחי רסורטים. הסועדים התבקשו למסור את תלושי המזון שלהם לטובת המטבחים בתמורה לסעודה יומית. בשנת 1941 קרוב ל-95% מהאוכלוסייה (כ-140,000 איש) סעדו במטבחים הציבוריים.¹³⁰ בסוף שנת 1941 גברו הצפיפות, המחלות והרעב כשהגיעו לגטו 5,000 יהודים מאוסטריה, גרמניה ושטחי הפרוטקטורט. בינואר 1942 החלו גירושים של 70,000 מיהודי הגטו להמתה במשאיות גז במחנה ההשמדה חלמנו. בחודש ספטמבר, באקציה אכזרית במיוחד שכונתה ה"שפרה", נלקחו מהגטו הזקנים, החולים, וכל הילדים מתחת לגיל 10. מאז ועד יוני 1944 לא נערכו גירושים מהגטו והוא הפך למחנה עבודה גדול. ביוני 1944 חודשו הגירושים לאושוויץ, מבין 204,000 היהודים שחיו בגטו לודז' שרדו 10,000 בלבד.¹³¹

ב-1 במאי 1940 נשלחה לגטו יושבת ראש ויצו לודז', פליסיה (פלה) שיפר (Szyper).¹³² לימים סיפרה על הצורך שלה לפגוש את חברות הארגון: "בגטו חיפשתי אחר אחיותיי מויו. פעילותנו המשותפת עזרה לנו לשכוח את אומללותנו".¹³³ הפעולה המשותפת הראשונה של נשות ויצו בגטו הייתה הקמת מטבח קהילתי והפעלתו לרווחת הציבור. במטבח הראשון סופקו 600 מנות ביום ואחרי פתחו הנשים מטבח נוסף שבו סופקו 1,100 ארוחות ערב מידי יום ביומו. החברות הפעילו בגטו מחסן לחלוקת בגדים עבור נזקקים. שיפר רתמה את נשות ויצו לעזרת בעלה יעקב אלימלך שיפר, שהיה יושב ראש המחלקה הסוציאלית בגטו וחבר מפלגת ה'ציונים הכלליים'.¹³⁴ עד האקציה הגדולה בשנת 1942, שבה גורשו כל הילדים מתחת לגיל 10, פעלו גני הילדים בחסות היודנראט בהשגחת נשות ויצו. בשנה זו פעלו הנשים גם לקליטת המגורשים מאוסטריה, גרמניה וצ'כוסלובקיה. כאשר הורע המצב הכללי בגטו נרתמו הנשים לעזרת החולים. הן עברו בין בתי החולים וסייעו ככל יכולתן.¹³⁵

נשות ויצו ייסדו בגטו תנועת נוער של ויצו הצעירה עבור נערות, ואלה סייעו לעבודת הארגון. אחת לשבוע נתנו חברות ויצו הרצאה לצעירי הגטו, ולימדו אותם עברית. מידי יום חמישי נערכו מפגשי ויצו בדירתה של פליסיה שיפר ששכנה בסמוך לגבול הגטו, ליד גדרות התיל והשומרים הגרמנים. במפגשים שוחחו על נושאי יהדות וציונות, ציינו ימי זיכרון וחגגו את חגי ישראל. כל פגישה הסתיימה בשירת התקווה.¹³⁶ כשהחל חיסול הגטו באוגוסט 1944 נשלחה פישר למחנה ההשמדה אושוויץ. היא שהתה במחנה מספר ימים בלבד ומשם הועברה למחנה הריכוז שטוטהוף. בשטוטהוף שהתה כשלושה חודשים, וממנו הועברה

למחנה בדרזדן, שם נפטר בעלה יעקב. באפריל 1945 נשלחה לטרזין ובמאי 1945 שוחררה. כששוחררה שבה שיפר ללודו' והחלה לארגן מחדש את פעילות ויצו בעיר. כמוה עשו חברות ויצו נוספות ששרדו את המלחמה ושבּו לעירן.¹³⁷

ד. איסוף השברים – פעולות שיקום והצלה של ויצו לאחר המלחמה

מוראות המלחמה ושואת יהודי אירופה שינו את דפוסי עבודתן של פעילות ויצו ששרדו והתרכזו בניסיונות לשקם את ההריסות. כך תיארה מזכירת ויצו בוורשה את המשימה שעמדה בפניה:

פחתנו מאוד כיוון שרבות מחברותינו לא חזרו מהגטאות, ממחנות הריכוז, מתאי הגזים ומן היערות [...] משימתנו כעת הרבה יותר קשה ממה שהייתה לפני המלחמה. אלפי ילדים יתומים כמהים להגנה ולטיפול אימהי ואלפי נשים בודדות זקוקות לתמיכה ולסיוע [...] עלינו לעזור את הנשים להשתתפות פעילה בחיי הציבור ולהגביר את מעורבותן בפתרון כל הבעיות של ימינו.¹³⁸

המשימות שנטלו עליהן חברות ויצו היו קשות לנוכח מצבן הירוד ואי הודאות לגבי עתידן האישי. במאי 1945 הפקידה חנה הולצמן, חברת הנהלת ויצו ורשה, מכתב בידי קצין יהודי בצבא בריטניה שהיה בין משחררי מחנה ברגן-בלזן, במטרה שיעביר אותו להנהלה בלונדון.¹³⁹ הולצמן תהתה אם ארגון ויצו עדיין קיים:

אינני יודעת איך להתחיל מכתב ראשון זה לאחר כל הזוועות שעברנו במחנות הריכוז הגרמניים [...] ראשית אספר מי אני, כי ודאי אינכם זוכרים את כל חברי ההנהלה בנשיאויות ויצו ברחבי העולם. אני התגוררתי בוורשה והייתי חברת הנהלה של נשיאות ויצו המרכזית של ויצו פולין מאז הקמתה [...] אומנם עברו שבועיים מאז שיחררו אותנו הבריטים מהידיים הרצחניות והסדיסטיות הללו, אולם אנו חיים עדיין בתחושה שהמוות עומד לנגד עיניי בכל רגע ורגע. לפיכך איני יודעת

בדיוק מה אני רוצה לבקש מנשיאת ויצו. אולי חשוב רק לספר לכן שעודני בחיים. אני לא יודעת אם זו ברכה כי כנראה אני היחידה שנותרה מכל משפחתי ואני חשה בדידות נוראה. אני עדיין סבורה שביכולתי לשרת את הקהילה היהודית והייתי רוצה להגיע לפלשתינה, יחד עם בני ולהמשיך שם את מפעל החיים הציוני [...] הייתי רוצה לדעת אם ויצו עדיין פעיל בבריטניה ובפולין.¹⁴⁰

התארגנות הנשים במסגרות ויצו נבדלה ממקום למקום והותאמה לצורכי השעה. הקשר עם לונדון טרם חודש ולכן פעלו הנשים על-פי שיקול דעתן. בפולין התעורר הצורך לסייע ל-240,000 השורדים ששבו למדינה לאחר המלחמה. השורדים היו יהודים שנמלטו לרוסיה, שורדי המחנות ויהודים שהתחבאו במשך המלחמה. בעיר לודז' התקבץ ציבור יהודי גדול שמנה כ-58,000 נפש. פחות משמונה אחוזים מהשבים היו מתחת לגיל 14 וכשמונה אחוזים מעל גיל 45. הרוב, כ-85 אחוזים היו בגילאי 14-45. הארגונים היהודים שהוקמו בעיר לאחר המלחמה סיפקו לחוזרים קורת-גג, לבוש, מזון, עזרה רפואית ועבודה.¹⁴¹

כששבה לעירה, חידשה פליסיה שיפר את פעילות סניף ויצו בלודז'. במכתב ששיגרו שיפר וסגניתה אליס קייל (Keil) באפריל 1946 הן ציינו שזה ניסיון השלישי לקשור קשר עם ויצו בלונדון והן טרם נענו. הן דיווחו שהן חברות ויצו היחידות שחזרו לעיר לאחר ששרדו את המלחמה. מזה כחודשיים חידשו את פעילות סניף ויצו בעיר וכבר הצליחו לגייס כמאה חברות חדשות לשורות הארגון. הסניף בלודז' שאף לסייע לנשים השבות לעיר ולילדים היתומים. הן תיארו במכתב את הקשיים הרבים של השורדים, ובעיקר את מצבם הנפשי הקשה. את מכתבן סיימו בתחינה:

כאן בלודז' אנו חושבות רק על אחיותינו בויצו ארץ-ישראל. כיוון שאין באפשרותנו לעלות באופן חוקי אנו פונות לחברותינו בלונדון ובארץ-ישראל. נהיה אסירות תודה אם תעשו את כל שביכולתכן להשיג לנו אשרות עלייה במהירות האפשרית.¹⁴²

כעבור חודש שלחו שיפר וקייל מכתב נוסף ובו ביקשו עזרה להקמת בית ילדים ומרכזי הכשרה לנשים.¹⁴³ ביולי אותה השנה הן שלחו ללונדון מברק

בהול: "מצבינו הכלכלי קשה, ילדים רעבים, אנא עזרתכם הדחופה".¹⁴⁴ בספטמבר 1946 חל שיפור במצבם של היהודים ששבו לפולין הודות לחידוש פעילותו של הג'וינט, שרכש עבורם לבוש, מזון ועזרה רפואית.¹⁴⁵ בין השנים 1946-1948 נוסדו עשרים סניפים של ויצו ברחבי פולין ובהן כ-2,000 חברות. הפדרציה המקומית פרסה את חסותה על כ-1,000 ילדים יתומים ששוכנו ב-14 בתי ילדים ברחבי המדינה. בלודז' נוסד בית תינוקות ובשלוזיה התחתונה נערך מחנה קיץ ל-250 ילדים. בערים סיפקו נשות ויצו ליהודים שעברו דרך פולין בדרכם למקומות אחרים מזון וביגוד.¹⁴⁶ בגרמניה, באוסטריה ובאיטליה החלה התארגנות ספונטנית של נשות ויצו. במדינות אלה התעורר הצורך לפעול עבור שורדי המלחמה שלא שבו למולדותיהם ושוכנו במחנות העקורים שייסדו עבורם בעלות הברית.¹⁴⁷ ב-15 באפריל שחררו הבריטים את מחנה הריכוז ברגן בלזן. בעת השחרור היו במחנה כ-60,000 ניצולים, רבע מהם נפטרו בחודשים הראשונים שלאחר השחרור. ברגן בלזן היה למחנה העקורים הגדול בגרמניה. בגלל המצב התברואתי הקשה של המחנה, הועברו הניצולים למחנה הצמוד ששימש את צבא גרמניה במלחמה והיה מרוחק כקילומטר ממחנה הריכוז.¹⁴⁸ את הקמת סניף ויצו במחנה העקורים ברגן בלזן הגתה רבקה וובר, חברת ויצו הצעירה בתל אביב, שהגיעה מהארץ כשליחת הסוכנות היהודית. בהגיעה למחנה היא קיבצה את הנשים כדי להכין אותן לקראת עלייה לארץ-ישראל ולהעניק להן סיוע נפשי. במחנה היא פגשה שורדות שואה שהיו חברות ויצו לפני המלחמה, והן הביעו את רצונן לחדש את פעילותן. ב-21 במאי 1946 נפתח סניף ויצו בברגן בלזן בנוכחות נציג הסוכנות היהודית ונציגות הוועד המרכזי של המחנה. סלה לבקוביץ, חברת ויצו מהעיררה כשאנוב (Chrzanow) שבפולין, פתחה את האירוע. בנאומה היא פירטה את עקרונות ויצו והפצירה בשורדות להתגבר על מצב הרוח הקודר במחנה, על העייפות והבדידות ולהכין את עצמן לחיים מלאי משמעות בארץ-ישראל.¹⁴⁹ בזמן שצבא בריטניה שיחרר את המחנה היו בו כ-500 ילדים, מרביתם הגיעו מבוכנוולד ומטרזין. בשנת 1946 הגיעו פליטים מפולין ומהונגריה ומספר הילדים במחנה גדל. הילדים סבלו מטראומות קשות, מחוסר אמן בבני אדם ומדפוס התנהגות הישרדותיים. מספר התינוקות הגדול במחנה היה פרי נישואי בזק, תופעה שרווחה במחנות העקורים. במקרים רבים נישאו השורדים לאחר היכרות קצרה ובשל רצונם להפיג את בדידותם, לפצות על האובדן ולממש את יצר הקיום. בשנת 1946 נערכו בברגן בלזן 1,070 חתונות. בשנת 1948 שהו במחנה כ-3,000 ילדים, שליש מהם בני פחות

משלוש שנים. מספר ההריונות הגבוה במחנה, לעיתים של נשים צעירות מאוד שטרם הבראו גופנית ונפשית, העיק על שירותי הבריאות. רבות מהן סבלו מתת-משקל והתקשו להניק בתנאים של מחסור. הן חסרו ידע וניסיון בגידול ילדים ובניהול משק בית ובעיקר, הן חסרו מעטפת משפחתית תומכת.¹⁵⁰ נשות ויצו התגייסו למען הנשים ההרות וילדיהן; הן פרסו את חסותן על הטיפול בתינוקות והפעילו עבורם מעונות יום.¹⁵¹

בספטמבר 1946 הגיעה רבקה זיו, יושבת ראש ויצו עולמי, לביקור בברגן בלזן כשליחת הקונגרס הציוני והביאה עימה את ברכת הארגון לחברות הסניף במחנה.¹⁵² זיו שיבחה את מאמצי השיקום של שורדי השואה לנוכח תנאי המחיה הקשים במחנה, חיי הבטלה, חוסר המעש והיעדר הפרטיות. בפגישה שקיימה עם רבקה וובר הן החליטו להכשיר את הנשים בחקלאות זעירה כמו גידול ירקות לשימוש עצמי. הכשרה זו נועדה לשרת אותן לאחר עלייתן לארץ-ישראל. את ביקורה סיימה זיו במילים הבאות: "רוח חיים מהעולם החופשי חייבת לזרום אל המחנות ולעורר באנשים כוחות פנימיים. להפוך את הביצה העכורה של הקיום במחנה למים זורמים של החיים היהודיים".¹⁵³ באזור מינכן, שבו שלט הצבא האמריקני, נוסדו 12 סניפי ויצו חדשים ובהם 4,500 חברות. הנשים פעלו בארבעה מרכזי עקורים עיקריים: שטוטגרט, רייכנסהאל, רגנסבורג ומינכןברג,¹⁵⁴ במחנות אלה ייסדו חברות ויצו מעונות יום ובתי תינוקות ודאגו לנשים בהריון. הן הקימו קורסים ללימוד השפה העברית וקורסים מקצועיים בתפירה, סריגה והכנת צעצועים.¹⁵⁵

התארגנות ויצו לאחר המלחמה התקיימה ללא עזרה של הארגון העולמי. כל סניף נאלץ לגייס את האמצעים לפעילותו. תרומתו של הארגון העולמי הייתה בעיקר בהעלאת החוסן הנפשי. כך עולה ממכתב ששיגרה הנהלת ויצו במינכן לרבקה זיו: "אנו שעברנו סבל כה רב וייסורים קשים לא יודעות מה יעלה בגורלנו. הקושי העיקרי שלנו נובע מכך שאנו עדיין חיות במחנות על אדמתם של אלה שרצחו בנו. כארגון, אנו עושות הכול כדי לחזק את חברותינו ולעודד אותן לעשות גם למען הקהילה וגם למען הארץ".¹⁵⁶

באפריל 1945 חודשה פעילות ויצו גם באיטליה.¹⁵⁷ יושבת ראש הסניף של נאפולי איזבלה לאטס קויפמן (Lattes-Coifmann 1912-2006) תיארה את ההתרגשות שאחזה ביהודי העיר כשהבחינו שבין חיילי כוחות הברית ששחררו את העיר היו גם חיילי הבריגדה היהודית, ולזרועם מגן-דוד.¹⁵⁸ המועדון של חיילי הבריגדה בעיר, 'מועדון החייל היהודי', נעשה מקום המפגש עבורן. במועדון הן פגשו גם את בנות ארץ-ישראל שהתנדבו לשירות חיל העזר הבריטי לנשים – A.T.S.¹⁵⁹ מראה החיילים והחיילות

מארץ־ישראל עודד את בנות המקום להתאגד ולייסד מחדש את ארגון ויצו בעיר. הן החלו לאסוף ביגוד ומזון עבור הפליטים היהודים. כשעזבו חיילי הבריגדה את העיר חידשו נשות ויצו את קשריהן עם הסניף ברומא ועם ההנהלה בלונדון. בינואר 1946 פנתה לאטס לעזרת ההנהלה בלונדון. היא תיארה את מראם קשה של הפליטים היהודים שמגיעים לעיר ואת הקושי הרב להשיג בדים, צמר וכלי־תפירה.¹⁶⁰

במחנה העקורים פירומנטי די טרזיה (Ferramonti di Tarsia) שבדרום איטליה הקימו 300 חברות ויצו סניף של הארגון.¹⁶¹ הנשים הושיטו עזרה בכל תחומי החיים במחנה: סיעוד החולים, תיקון בגדים, טיפול בילדים ובעיקר הכשירו את הפליטים לקראת עלייה לארץ־ישראל.¹⁶²

בבודפשט, הונגריה, התארגנו נשות ויצו במטרה לעזור לשבים מהמזרח. הפעילות קיבלו את פני הפליטים היהודים בתחנות הרכבת וסייעו להם להשיג אוכל, לבוש ומקום לינה. הן ייסדו בבודפשט את 'בית חנה סנש' – פנימייה שבה למדו מאה יתומות ורכשו מקצוע. ברומניה נפתחו עשרים סניפי ויצו בערים שונות ובהן נערכו הרצאות בנושאים ציוניים. בבוקרשט שברומניה, נשות ויצו המקומי ייסדו את ה'בית להגנת האישה והילדה היהודייה', שבו קוימו הכשרות מקצועיות. בעיר ארד שבטרנסילבניה סייעו נשות ויצו ליהודים השבים לערים לאחר שגורשו מבתייהם ואיבדו את בני משפחתם, וסייעו להם להשיג מקום מגורים ואמצעי מחייה ראשונים.¹⁶³

אחרי המלחמה השתנה ארגון ויצו באירופה ללא הכר. רבות מחברותיו נרצחו בשואה ואחרות לא שבו לערי מוצאן. החברות ששרדו את המלחמה וביקשו לחדש את סניפי הארגון היו במעמד שונה לחלוטין, הן היו פליטות חסרות כל. למרות הקשיים הן ייסדו מחדש את הסניפים, גייסו חברות חדשות ונרתמו לעזור לשורדים ככל יכולתן. הרצון של השורדות להתאגד במסגרות ויצו לאחר המלחמה מעיד על מקומו של הארגון בחייהן ועל החשיבות שלו בשיקומן. לחורבן הפדרציות באירופה הייתה השפעה מכרעת על מצבו של ויצו בארץ ישראל שנאלץ להתאים את דפוסי פעילותו למציאות החדשה ולמצוא נתיבים חדשים להמשך פעילותו.

הערות

1. Joan M. Ringelheim, "The Unethical and Unspeakable: Women and the Holocaust", in: Neli Levi and Michael Rothberg (Editors), *The Holocaust: Theoretical Readings*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2003, pp. 77-169.
2. Sara R. Horowitz, "Gender, Genocide, and Jewish Memory", *Prooftexts*, vol. 20, no. 1-2, 2000, p. 176.
3. Dalia Ofer, "Will You Hear My Voice? Women in the Holocaust: Memory and Analysis", in: Denisa Nestakova, Katja Grosse-Sommer, Borbala Klacsmann and Jakub Drabik (Editors), *If This Is a Woman: Studies on Women and Gender in Ofer, Will You Hear My Voice? the Holocaust*, Boston: Academic Studies Press, 2021, p. 3.
4. אסתר הרצוג (עורכת), **נשים ומשפחה בשואה**, בני ברק, 2006, עמ' י"ח. (להלן: הרצוג, נשים ומשפחה בשואה).
5. יהודית קול-ענבר, 'הקול שהואלם: האישה היהודייה בשואה', **בצלאל גיליון 29**, 2013, באתר: <https://journal.bezalel.ac.il/he/protocol/article/3500> (להלן: קול-ענבר, 'הקול שהואלם').
6. Joan. M. Ringelheim, "Women and the Holocaust: A reconsideration of Research", *Signs*, Vol. 10, 1985, pp. 745-741.
7. Judith T. Baumele-Schwartz, *Double Jeopardy: Gender and the Holocaust*, London, 1998. pp 4-10.
8. Ofer, "Will You Hear My Voice?", p. 5.
9. קול-ענבר, 'הקול שהואלם'.
10. משה יגר, **צ'כוסלובקיה הציונות וישראל**, ירושלים, 1997, עמ' 19. (להלן: יגר, **צ'כוסלובקיה הציונות וישראל**).
11. Katerina Capkova, *Czechs, Germans, Jews? National identity and the Jews of Bohemia*, New York, 2012, p. 235.
12. הניאולוגים – זרם ייחודי שהתפתח בהונגריה ודגל בהתאמת הדת לעת המודרנית ובהשתלבות בכל תחומי החיים. הניאולוגים תפסו עצמם כבני הלאום ההונגרי. ראו: גיא מרון, **אנה סלאי ושלמה שפיצר**, תמיד הונגרים: יהודי הונגריה בתמורות העת החדשה, רמת גן, 2021, עמ' 21.
13. גילה פטרן, **תולדות השואה בסלובקיה**, ירושלים, 2015, עמ' 18. (להלן: פטרן, **תולדות השואה בסלובקיה**).
14. ליוויה רוטקינק, **חורבן יהדות סלובקיה: תיאור היסטורי בתעודות**, ירושלים, תשכ"א, עמ' 10.
15. יגר, **צ'כוסלובקיה, הציונות וישראל**, עמ' 34.
16. Fay Grove-Pollack, *WIZO Saga of a Movement 1920-1970*, Tel Aviv, 1907, p. 233. (להלן: Grove-Pollack, *WIZO Saga of a Movement*).
17. "Hannah Steiner Zur Erinnerung zu Ihrem 60 Geurtstag, Von Dr. Fritz Ulman", (חנה שטיינר לזכור את יום הולדתה ה-60 מאת ד"ר פריץ אולמן), **אצ"מ תיק F49/2835**.
18. חנה שטיינר, **ארכיון יד ושם** (להלן: איו"ש), תיק 3091.
19. אירמה פולק, **מריה שמולקה**, דבר 24 ביוני 1940.
20. Anna Hajková and Martin Šmok, "History Forgets: Marie Schmolka, the woman who saved thousands from the Holocaust", *Jewish Voice for Labour*, 2017 <https://www.jewishvoiceforlabour.org.uk/article/marie-schmolka-inspired-kindertransport> נדלה: 23 ביוני 2023.

21. שלמה ליפסקי, 'מריה שמולקה אישיות דגולה', דבר 4 באפריל 1940.
22. על גיזי פליישמן ופועלה בהמשך פרק זה. עמ' 76.
23. בת שבע מרגלית-שטרן, "עיינות הקמת משק פועלות כתחנת מרד פמיניסטי", קתדרה 196, תשע"ט, עמ' 132.
24. HIAS (Hebrew Immigrant Aid Society) מניו יורק, (Jewish Colonization Association) ICA מצרפת ו-Emigdirect (United Committee for Jewish Emigration) מברלין. שמו של הארגון נגזר מראשי התיבות של שלושת הארגונים הללו. ראו: מרכז מידע יד ושם, "HICEM", https://www.yadvashem.org/odot_pdf נדלה: 14 פברואר 2022.
25. Anna Hajková and Martin Šmok, "Remembering and Rethinking: Marie Schmolka and the Emigration from Czechoslovakia", *AJR Journal: The Association of Jewish Refugees*, vol. 19, no. 8, August 2019, p. 10 (להלן: Hajková and Šmok, "Remembering and Rethinking").
26. Fay Pollack-Grove, "WIZO Women gave all to save Jewish lives" *F49/2180*.
27. Livia Rothkirchen, *The Jews of Bohemia and Moravia facing the Holocaust*, Lincoln, 2005, p. 53.
28. שמיר חיים, 'עידית אויאן, בעיית הפליטים והציבוריות הבריטית', דפים לחקר השואה והמרד ב', תשל"ג, עמ' 88-100.
29. לאחר פירוק האימפריה האוסטרו-הונגרית סופח חבל הסודטים שהיה מיושב ברובו בגרמנים לצ'כוסלובקיה. בועידת מינכן ב-29 בספטמבר 1938 ביקש ראש ממשלת אנגליה, נוריל צ'מברליין למנוע מלחמה וחתם על סיפוח חבל הסודטים לגרמניה. ראו: ויליאם ל. שירר, עלייתו ונפילתו של הרייך השלישי, תל אביב, 1962 עמ' 262-289. (להלן: שירר, עלייתו ונפילתו של הרייך השלישי)
30. Laura E. Brade and Rose Holmes, "Troublesome Sainthood: Nicholas Winton and the Contested History of Child Rescue in Prague, 1938-1940", *History and Memory*, (Brade and Holmes, "Troublesome Sainthood" vol. 29, no. 1, 2017, pp. 1-2).
31. Brade and Holmes, "Troublesome Sainthood", p. 10.
32. ב-7 בנובמבר 1938, ירה פליט יהודי-גרמני, הרשל גרינשפן בזכיר השגרירות הגרמנית בפריז. בתגובה ליירי פרסם שר התעמולה, יוזף גבלס בערב ה-9 בנובמבר הוראות לקיים ברחבי גרמניה ואסטרטגיה הפגנות ספונטניות נגד היהודים. ריינהארד היידריך, ראש המשרד הראשי לביטחון הרייך, פרסם הוראות לביצוע ההפגנות שכללו שריפת בתי כנסת, החרבת עסקים של יהודים ודירות פרטיות והוראה לאסור יהודים רבים במחנות ריכוז. ההוראה למשטרה הייתה להימנע מלהתערב. לקריאה נוספת: שירר, עלייתו ונפילתו של הרייך השלישי, עמ' 354-448.
33. יהודית תידור-באומל, האהבת והאהובה: יומנה של סוזי אדלר, ילדת הקינדר טרנספורט, ירושלים, תשס"ד, עמ' 20.
34. Nurit Grossman, "The Emergence of the Kindertransport in Prague: The Barbican Mission to the Jews, a unique endeavor", *Jewish Historical Studies*, Vol 51, 2020, p. 210.
35. Brade and Holmes, "Troublesome Sainthood", p. 3.
36. ibid.
37. על פועלו של ניקולס וינטון ראו: Barbara Winton, *If it's not Possible... The life of Sir Nicholas Winton*, London, 2014.
38. על פועלו של טרוור צ'אדוויק ראו: Anthony Grenville, "Doreen Warriner, Trevor Chadwick and the 'Winton children'", *AJR Journal*, 2011, p. 2.

39. Letter from Rebecca Sieff to Judith Epstien', 19th October 1939, L.M.A 4125/08/01/023.'
40. Ibid.
41. "Letter from Hannah Steiner, Prague to Ada Fishman", Ajanoth, 20th January 1939, אצ"מ F49/2835.
42. ראו למשל מכתב מאת חנה שטיינר פראג, לד"ר זיגריד להמן, כפר הנוער בן שמן, 5 פברואר 1939, HIAS-HICEM Archives, Folder 2, Reel MKM 15.135. (RG 245/10).
43. HIAS-HICEM Archives, 1939, פברואר, מכתב מאת צביה לבקוביץ לחנה שטיינר, Folder 2, Reel MKM 15.135. (RG 245/10).
44. "Marie Schmolka, WIZO Women under Nazi role", p. 6. Fay Pollack-Groove, אצ"מ תיק F49/2180.
45. פרנטישקה פלמינובה הייתה פמיניסטית וסופר/יסטית צ'כית ומתנגדת חריפה למשטר הנאצי. היא נעצרה על ידי הגסטאפו בשנת 1939 ולאחר שיחרורה הייתה במעקב על ידי הגסטאפו. בשנת 1942 נעצרה שוב בפקודת היינריך ונשלחה למחנה טרונשטאט ובשנת 1942 הוצאה להורג. לקריאה נוספת: Barbara Reinfeld, "Farntiska Plaminova: (1875-1942) Czech Feminist and Patriot", *Nationalities Papers*, Vol 25, 1997, pp. 13-33.
46. 'חנה שטיינר', איו"ש, תיק 3091.
47. Hajková and Šmok, "Remembering and Rethinking", p. 8.
48. ישראל גוטמן, (עורך), *האנציקלופדיה של השואה* כרך א', תל אביב, 1990, עמ' 76.
49. מקס ברוד (1884-1968) סופר, מוסיקאי ומחזאי צ'כי וידידו הקרוב של פרנץ קפקא. ברוד היה פעיל בתנועה הציונית. בשנת 1939 נמלט מהכיבוש הנאצי ועלה לארץ ישראל. לקריאה נוספת: יוסף סלעי, *מאכס ברוד: עיונים במשנתו*, תל אביב, תשל"ב 1.
50. 'מכתב מאת חנה שטיינר פראג, לבטסי ורון-סנאפר', ניו יורק, 12 באוקטובר 1940, תאריך אצ"מ תיק F49/2835.
51. Copie Eines Briefes an Betsy Vroman-Snapper, (עותק של מכתב לבטסי ורומן-סנפאר), 22 במרץ 1941, אצ"מ תיק F49/2835.
52. Kopie eines Briefes von Hanna Steiner, an Frau Lichtenstien (עותק ממכתבה של חני שטיינר לפראו ליכטשטיין בשווייץ), 12 אפריל 1943, אצ"מ תיק F49/2835.
53. שם; שם; שם.
54. על פעילות ויצו בגיטו טרזין ראו בהמשך פרק זה.
55. Fay Grove Pollack, "WIZO Women gave all to save Jewish lives" אצ"מ תיק F49/2180.
56. חנה שטיינר, איו"ש, תיק 3091.
57. Fay Grove Pollack, "WIZO Women gave all to save Jewish lives" אצ"מ תיק F49/2180.
58. יוזף טיסו, כומר ודוקטור לתיאולוגיה חבר 'מפלגת העם הסלובקית', מפלגה לאומנית קאתולית, עם כינונה של האימפריה הצ'כוסלובקית. לאחר התפטרותו של הנשיא בנש הכריז טיסו על עצמאות סלובקיה ונעצר על ידי הנשיא האכה מחליפו של בנש. טיסו הובר מהכלא והובא ללשכתו של היטלר שהחתיים אותו על מסמך עצמאות של סלובקיה תחת חסות גרמניה. ראו: אמיר השכל, *תולדות השואה בסלובקיה*, 2009, עמ' 4. <https://meyda.education.gov.il/files/noar/slovakia.doc> נדלה: 23 במאי 2023.
59. רות לנדאו, *מחיר השתיקה של ההנהגות היהודיות בסלובקיה ובהונגריה בתקופת השואה*, תל אביב, 2022, עמ' 43.
60. חיים כפרי, 'גיזוי פליישמן חיים ומוות למען הכלל', על המשמר, 23 בנובמבר 1970.

61. Oscar Yirmeyahu Neumann, *Gisi Fleishmann the story of Heroic Woman*, Tel Aviv, 1970, p. 8.
62. Joan Campton, *In the Lion's Mouth, Gisi Fleishmann and the Jewish Fight for Survival*, (Campton, *In the Lion's Mouth*: להלן: *Survival*, London, 1987, p. 13.
63. ש, ליפסקי, "גורל הסירה של יהודי בורגנלאנד", דבר, 19 באוגוסט 1938. על סיפור יהודי בורגנלאנד. ראו גם: חיים כפרי, "גיזי פליישמן כלוחמת ומצילה בסלובקיה", מורשת, 1971.
64. Grove-Pollack, *WIZO The Saga of Movement*, p. 236.
65. אוסקר ירמיהו נוימן, היה פעיל ציוני בתנועות הנוער, בזמן לימודיו באוניברסיטה היה בין מייסדי ארגון הבלארווייס בעירו, ערך את עיתון ה"ידישע פולקס צייטונג". עם פרוץ מלחמת העולם השנייה היה נציג הקרן הקיימת בברטיסלבה ולאחריה חבר הנהלת ההסתדרות הציונית בסלובקיה. במהלך המלחמה היה ממנהיגי "קבוצת העבודה". אוסקר נוימן גורש לסדר ואחר כך לגטו טרוין, הוא ניצל בזכות היותו נשוי לגיורת. לאחר המלחמה עלה לארץ ישראל. ראו: ירמיהו נוימן, **בצל המוות המערכה להצלת יהודי סלובקיה**, תל אביב, תשי"ח. עדות אוסקר נוימן, יולי 1961, ארכיון מורשת, תיק A.175.
66. שם, עמ' 3.
67. Campton, *In the Lion Mouse*, p. 21.
68. חיים כפרי, "גיזי פליישמן חיים ומוות למען הכלל", על המשמר, 23 בנובמבר 1970.
69. עבודה זו לא תרחיב על פעילות "קבוצת העבודה" ועל התוכנית שהגו: "תוכנית אירופה" לפרסומים בנושא ראו: יהודה באואר, חנה יבלונקה, וישעיהו לינק, **מנהיגות בעת מצוקה: קבוצת העבודה בסלובקיה 1942-1944**, קיבוץ דליה, 2001, (להלן: באואר, יבלונקה ולינק, **מנהיגות בעת מצוקה**) וגם: גילה פטרן, **האם מאבק על הישרדות, הנהגת יהודי סלובקיה בשואה, 1935-1945**, תל אביב, 1992, עמ' 173-180, גילה פטרן, **תולדות השואה בסלובקיה**, עמ' 247-315, (להלן: פטרן, **תולדות השואה בסלובקיה**) וגם: יהודה באואר, **יהודים למכירה? משא ומתן בין יהודים לנאצים 1933-1945**, ירושלים, 2001.
70. בין חברי קבוצת העבודה נמנו: אוסקר נוימן, וויטך וינרשטיין, הרב ארמין אבא פרחדר, טיבור קובאץ', אנדרי שטיינר, ארנסט אבס, ווילי פירסט מתוך: פטרן, **תולדות השואה בסלובקיה**, עמ' 248.
71. הרב מיכאל דב וייסמנדל יליד העיר דברצן שבהונגריה נשלח עם פרוץ המלחמה מטעם 'אגודת ישראל' לברטיסלבה והיה מפעיליה הבולטים של קבוצת העבודה. בשנת 1944 שלח הרב וייסמנדל מכתב לתנועה הציונית ולאנגליה בקריאה להפציץ את מסילות הרכבת לאושוויץ. לאחר המלחמה יצא וייסמנדל נגד התנועה הציונית והקמת המדינה בטענה שהתעלמו מקריאותיהם להעביר כספים להצלת יהודים ב'תוכנית אירופה'. לקריאה נוספת: אברהם בן יעקב פוקס, **קראתי ואין עונה זעקתו של רחמ"ד וייסמנדל בתקופת השואה**, ירושלים, 1985. יהודה באואר, **יהודים למכירה? משא ומתן בין יהודים לנאצים 1933-1945**, ירושלים, 2001.
72. פטרן, **תולדות השואה בסלובקיה**, עמ' 261.
73. ועד ההצלה המאוחד שליד הסוכנות היהודית פעל בקושטא בין השנים 1943-1944. הוועד כלל נציגים של כל הזרמים הפוליטיים בארץ ישראל. פעולות ועד העזרה וההצלה התרכזו בשלושה תחומים: יצירת קשר עם קהילות יהודיות בארצות הכבושות והעברת מידע עליהן וביניהן, העברת כספים לצרכים השונים של הקהילות השונות וארגון עלייה לגאלית ובלתי לגאלית. לקריאה נוספת: 'ועד ההצלה בקושטא', אתר יד ושם https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%201608.pdf נדלה: 20 באפריל 2022.
74. Gila Fartan, "Gisi Fielischmann" *Jewish Woman Archive*, <https://jwa.org/encyclopedia/article/fleischmann-gisi> Archive, נדלה 18 במרץ 2023.

75. שרון גבע, אל האחות הלא ידועה גיבורות השואה בחברה הישראלית, תל אביב, 2010, עמ' 227. (להלן: גבע, אל האחות הלא ידועה).
76. דיטר פון ויסלצני מונה בשנת 1940 על ידי אייכמן לתפקיד יועצו לענייני יהודים ותיאור בין חברי קבוצת העבודה לבין השלטונות הנאצים ב'תכנית אירופה'. בשנת 1943 מונה על שילוח יהודי סלובקיה לאושוויץ ולאחר מכן היה עוזרו של אייכמן בגרוש יהודי הונגריה. ניהל משא ומתן עם קסטנר על עסקת "דם תמורת סחורה" לשחרור 10,000 יהודים תמורת משאיות, עסקה שלא יצאה אל הפועל. לאחר המלחמה העיד במשפטי נירנברג הוסגר לצ'כוסלובקיה ובמאי 1948 הוצא להורג. על ויסלצ'ני ראו: Wisilincy Dieter מרכז לחקר השואה, יד ושם. https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%20206524.pdf נדלה: 30 במרץ 2023.
77. יש הגורסים כי השילוחים נפסקו בגלל התערבות פוליטיקאים סלובקים, הוותיקן והכמורה המקומית ראו: באואר יבלונקה ולינק, מנהיגות בעת מצוקה, עמ' 88.
78. פטרן, תולדות השואה בסלובקיה, עמ' 273.
79. פעילותה למען ילדי ביאליסטוק הייתה לשווא שכן טרם תפסת המכתב הם הועברו לטרזין ומשם נשלחו לאושוויץ.
80. Oscar Yirmeyahu Neumann, *Gisi Fleishmann the story of Heroic Woman*, Tel Aviv, 1970, p. 32.
81. Campton, *In the Lion's Mouth*, pp. 70-75.
82. מחנה העבודה סדר הוקם בשנת 1941 בהתאם לקודקס היהודי שקבע חובת עבודה על כל יהודי מגיל 16-60. עד שנת 1942 גורשו מהמחנה 4500 יהודים. בשנה זו כאמור הופסקו הגירויים ותנאי החיים במקום השתפרו. בשנת 1944 התארגנה במקום מחתרת ובפרוץ המרד הסלובקי נפרצו שערי המחנה וצעירים רבים הצטרפו אל המורדים. לאחר כיבוש הגרמנים את סלובקיה הפך סדר למחנה ריכוז. מאוקטובר 1944 ועד מרץ 1945 נשלחו 13,500 יהודים מהמחנה לאושוויץ וגטו טרוזין. ראו: 'סדר', מרכז המידע אודות השואה, יד ושם, https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%20202137.pdf נדלה: 23 מרץ 2023.
83. J. Campton, *In the Lion's Mouth*, P 70-75.
84. חיים כפרי, דיוקנה של לוחמת אחת למען הכלל, עמ' 8, אצ"מ F49/2837.
85. שם, שם.
86. Gila Fartan, "Gisi Fielischmann' Jewish Woman Archive <https://jwa.org/encyclopedia/article/fleischmann-gisi> Archive נדלה: 18 במרץ 2023.
87. 'בוהמיה ומוראביה, פרוטקטורט', מרכז המידע אודות השואה, יד ושם, https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%2020786.pdf נדלה: 20 אפריל 2023.
88. 'סלובקיה: רקע היסטורי בתקופת השואה', מרכז המידע אודות השואה, יד ושם, <https://www.yadvashem.org/he/righteous/stories/slovakia-historical-background.html> נדלה: 20 אפריל 2023.
89. Joelle Hansel, "Juliette Stern (1893-1963) A Jewish Woman in Search of Her People", <http://www.jewishteacher.org/wp-content/uploads/2014/05/Juliette-Stern.pdf> נדלה: 23 במרץ 2023.
90. No Author, Jewish World, "WIZO Heroines in France", *Lapid World WIZO* (No Author, "WIZO Heroines in France" Department of Education and Organization, No 104, 2012, p. 11. (להלן: WIZO Heroines in France).
91. Grove-Pollack, *WIZO the saga of a Movement*, p. 48.
92. אנרי פאטן, מצביא צרפתי שזכה לתהילה על גבורתו במלחמת העולם הראשונה. לאחר תבוסת צרפת מונה לראש ממשלת וישי האנטישמית. לאחר המלחמה נשפט נידון למוות

- באשמת בגידה ועונשו הומתק למאסר עולם. ראו: קציעה אביאלי-טביביאן, **מסעות בזמן משלום למלחמה**, תל אביב, 2009, עמ' 182. על המערכה לכיבוש צרפת ראו: אליסטר, הורן, **כך נפלה צרפת**, ירושלים, 1971.
93. ראו: Zosa Szajkowski, "The Organization of the UGIF in Nazi-Occupied France", Szajkowski, "The Jewish Social Studies, Vol 9, No 3, 1947, pp 239-256 (Organization of the UGIF).
94. הקומיסריון הכללי לענייני יהודים CGQJ Commissariat General aux Question (Juifs) נוסד במרץ 1941 בהוראת ה-SS. הקמת הקומיסריון והעברת הטיפול לידי המשטר הצרפתי הייתה חריגה שכן בגרמניה ובמדינות החסות היה ה-SS אחראי לביצוע הפתרון הסופי ולא הממשל המקומי. בצרפת היו לקומיסריון הכללי סמכויות כגון: יוזמת חוקים נגד יהודים, תפישת רכוש, הפצת תעמולה אנטי-יהודית.
95. Szajkowski, "The Organization of the UGIF", p. 239.
96. Lucienne Lazare, "Resistance, Jewish Organizations in France: 1940-1944", Jewish Women's Archives' 2021, <https://jwa.org/encyclopedia/article> נדלה: 15 במאי 2023.
97. Ibid.
98. Laurien Vastenhout, "Female Involvement in the "Jewish Councils" of the Netherlands and France: Gertrude van Tijn and Juliette Stern", in Denisa Neštáková and others, *If This is a Women?* p. 151.
99. The Vel' d'Hiv Roundup: The Holocaust in France", *Yad Vashem* נדלה: 22 באפריל 2023.
100. Céline Rattier, "Lucienne Clément de l'Épine et le sauvetage des enfants juifs dans le département de la Sarthe (1939-1945)", *Revue d'Histoire de la Shoah*, (Rattier, "Lucienne Clément" no. 174, 2002, p. 75
101. sabe Isabelle Vaha, "Getting Joséphine, née Rothschild (1877-1943)", *Le Groupe de Recherche en Histoire du Service Social* 29, January 2022, <https://grehss.fr/2022/01/29/getting-josephine-nee-rothschild-1877-1943/> נדלה: 30 מאי 2023.
102. No Author, WIZO Heroines in France, p. 11.
103. ועדת רחוב אמלו (Amelot Commity), ארגון סיוע יהודי שאיחד כמה ארגוני מהגרים יהודים ועסק בפעילויות בלתי לגאליות של הברחת יהודים מהמחנות, מתן תעודות מזויפות והברחת ילדים. ראו: 'אמלו', מרכז המידע אודות השואה https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%2020423.pdf נדלה: 30 במרץ 2023.
104. Rattier, 'Lucienne Clément', p. 72.
105. Nancy Lefenfeld, "Unarmed Combat: Jewish Humanitarian Resistance in France during the Shoah" in Patrick Henry, *Jewish Resistance Against the Nazis*, Washington, 2014, p. 106.
106. Grove-Pollack, *WIZO Saga of a Movement*, p. 50.
107. Rattier, "Lucienne Clément", p. 77.
108. F49/2180, "WIZO Women Under Nazi Rule" Fay Grove-Pollack, *אצ"מ* תיק F49/2180.
109. רות בונדי, **שורשים עקורים, פרקים בתולדות יהדות צ'כיה 1939-1945**, ירושלים, תשס"ב, עמ' 39-40. (להלן: **בונדי, שורשים עקורים**).
110. Hájková, Anna, "Women as citizens in the Theresienstadt prisoner community", 2016, *Online Encyclopedia of Mass Violence*: 1-15 <https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/en/document/women-citizens-theresienstadt-prisoner-community.html> נדלה: 4 ביוני 2023.

111. Ruth Schwertfeger, *Women of Theresienstadt, Voices from a Concentration Camp*, New York, 1989, p. 15. (להלן: 'Women of Theresienstadt' Schwertfeger).
112. בונדי, **שורשים עקורים**, עמ' 43.
113. Klara Caro, "More powerful than the sword! In commemoration of the martyrs of Terezin", European Holocaust Research Infrastructure (EHRI) (להלן: "More powerful than the sword" Caro), 2023.
114. עדות קלרה קארו אשת הרב איזידור קארו על קורותיה וקורות היהודים בעיר קלן ובגטו טרזין, אי"ש, תיק 287.
115. יעקב אדלשטיין, יושב ראש היודנראט בגטו טרזין, היה מנהל המשרד הארצישראלי בפראג. לאחר כיבוש הנאצים את פראג מונה לאחראי על ההגירה הכפויה של היהודים ולנציג הרשמי של היהודים בפני ההנהגה הנאצית. באוקטובר 1939 יצא אדלשטיין עם משלחת של 1000 יהודים לאיזור לובלין במסגרת תוכנית הגרמנים ליישב יהודים באיזור. עם חזרתו לפראג נלחם נגד גירוש תושבי הפרוטקטורט לפולין וראה בהקמת גטו טרזין הישג. עם הקמת הגטו מונה לראש היודנראט "זקן היהודים". הוא הודח מתפקידו בינואר 1943 לאחר שהתגלו אי סדרים בין רישום יהודים בגטו ומספרם בפועל. הוא נשלח לאושוויץ עם משפחתו ושם הוצא להורג בירייה. לקריאה נוספת: רות בונדי, **אדלשטיין נגד הזמן**, תל אביב, 1981.
116. Schwertfeger, 'Women of Theresienstadt', p. 75.
117. ברטה פלקנברג לבית גינסברג, (1876-1946), ילידת ברלין הייתה פעילה ציונית פמיניסטית ופעילה בויצו גרמניה מיום הקמתו, חברה באסיפה ייצוגית של יהודי ברלין, חברה הנהלה בית הספר של הקהילה הידית בעיר וחברה בחבר הנאמנים של בית היתומים היהודי על שם רייכנהיים. בשנת 1931 הוכתרה בין האישים היהודים המצטיינים בברלין. באוגוסט 1942 גורשה לטרזין, שוחררה במשלוח היהודים לשוויץ בפברואר 1945. נפטרה בשווייץ שנה לאחר השחרור. ראו: Lara Daemmig, "Berta Falkenberg, Juden in Berlin", *Hagalil Com*, <http://www.berlin-judentum.de/frauen/falkenberg.htm>, נדלה: 1 ביולי 2023. ארנה פאטאק (1871-1955), ילידת העיר ברנו שבצ'כוסלובקיה עברה להתגורר בשנת 1890 עם בעלה בעיר וינה. בווינה התמקדה בעבודה סוציאלית וציונית בקהילה. פאטאק הייתה מיוודת עם בני משפחתו של הרצל ובשנת 1898 ייסדה בעיר את אגודת הנשים הציוניות. עם הצטרפותה של האגודה לשורות ויצו עולמי מונתה פאטאק ליושבת ראש הפדרציה. לאחר סיפוח אוסטריה סירבה פאטאק להצעות לעזוב את המדינה. היא גורשה לטרזין בשנת 1942 בגיל 71 ושוחררה בשנת 1945. לאחר הקמת המדינה עלתה לארץ-ישראל ונפטרה בתל אביב. ראו: Dieter J. Hecht, "Erna Patac 1871-1955", *Jewish Women's Archive*, <https://jwa.org/encyclopedia/article/patac-erna>, 2021, נדלה: 1 יולי 2023.
118. קלרה קארו, Die Wizo im KZ Theresienstadt ויצו בגטו טרזינשטט, אצ"מ תיק F29/832.
119. Caro, *More powerful than the sword*, p. 8.
120. Ibid, p. 22.
121. Groove-Pollack, *WIZO Saga of a Movement*, p. 245.
122. הספר הלבן השלישי על שמו של שר המושבות, מלקולם מקדולנד פורסם במאי 1939. במסמך זה הודיעו הבריטים על הגבלת מדיניות העלייה ומכירת קרקעות ליהודים ועל תוכניתם להקים בשטחי הארץ מדינה דו-לאומית. לקריאה נוספת: נתנאל קצבורג, "העשור השני למשטר המנדט בארץ ישראל 1933-1939", בתוך: משה ליסק, (עורך), **תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט הבריטי**, חלק ראשון כרך ג', ירושלים, תשנ"ד, עמ' 426-428.
123. מכתב מאת מארי אפטה להנהלה בלונדון, יוני 1939, אצ"מ תיק F49/2181.

124. Fay Grove-Pollack, Report about WIZO Women under Nazi rule, p. 5. תיק F49/2180, אצ"מ.
125. לאחר כיבוש פולין ועל פי חוזה ריבנטרופ-מולטוב חולקה פולין בין גרמניה וברית המועצות. שטחים נרחבים סופחו לרייך וארבעה מחוזות ובהם ורשה, לובלין, ראדום וקראקוב הוכרו כשטח ממשל כללי – גנרל גוברנמן – שטחים כבושים בפולין שלא סופחו לגרמניה. התכנית הייתה לגרש יהודים ופולנים מהאזור שסופח לרייך לשטחי הממשל הכללי וליישב במקומם גרמנים. ראו: 'אנרגורנצן', מרכז המידע אתר יד ושם. https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%20203304.pdf נדלה: 1 באפריל 2023.
126. חיים רומקובסקי (1877-1944) יליד הכפר אילינו שברוסיה, השתקע בגיל צעיר בלודז', נכשל בעסקיו והיה לעסקן ציבורי זוט. בשנת 1937 נבחר להנהלת הקהילה היהודית בעיר מטעם מפלגת הציונים הכלליים ולאחר שהסתכסך עם חברי מפלגתו, המשיך לעמוד בראש ההנהלה בניגוד לרצון המפלגה. עם כיבוש הגרמנים את העיר מונה על ידי שלטונות הכיבוש לראש היודנראט בעיר. לקריאה נוספת: סטיב סס-סנדברג, מלך היהודים רמקובסקי, (תרגום, רות שפירא), אור יהודה, 2012.
127. על החיים בגטו לודז' ראו: מיכל אונגר, (עורכת), הגטו האחרון: החיים בגטו לודז', ירושלים, 1995.
128. אריה בן מנחם ויוסף רב (תרגום וביאור), כרוניקה של גטו לודז', ירושלים, תשמ"ז. (להלן: בן מנחם ורב, כרוניקה של גטו לודז').
129. בן מנחם ורב, כרוניקה של גטו לודז', כרך א' עמ' ס"ט.
130. שם, עמ' 260.
131. בן מנחם ורב, כרוניקה של גטו לודז', עמ' 242.
132. פליסיה שיפר (ילידת מאי או ינואר 1901, תאריך מוות לא ידוע). תיעוד אודותיה מופיע בארכיון אורלסן (Arolsen Archives) לרדיפות הנאצים בארצות הברית. התיעוד שנמצא אודותיה מתייחס לניסיונות עורך דינה בשנים 1955-1956 להוכיח את היותה אסירה. התיעוד האחרון אודותיה מופיע בדו"ח רפואי משנת 1977 מהעיר קובלנץ שבגרמניה. ראו: Felicia Szyper, Online Arolsen Archives of Nazi Persecution, <https://collections.arolsen-archives.org/en/search/person/11089507?s=fela%20szyper&t=1074000&p=0> (להלן: Szyper, Online Arolsen Archives) נדלה: 15 ביולי 2023.
133. Fay Grove-Pollack, 'WIZO in Polish Ghettos', P. 45. תיק F49/2180. להלן: Grove-Pollack, "WIZO in Polish Ghettos".
134. בן מנחם ורב, כרוניקה של גטו לודז', כרך ג' עמ' 189.
135. Grove-Pollack, "WIZO in Polish Ghettos", p. 48.
136. Ibid, p. 47.
137. Szyper, Online Arolsen Archives נדלה: 15 ביולי 2023.
138. Fay Grove-Pollack, 'Report about WIZO Women under Nazi rule', p. 31. תיק F49/2180, אצ"מ.
139. בנה ובעלה של חנה הולצמן לא שרדו את השואה. לאחר שחרורה היא החלה לארגן את עבודת ויצו במחנה ברגן בלזן. הולצמן טיפלה בילדים היתומים שהגיעו למחנה העקורים. במאי 1946 עלתה עם קבוצת ילדים מהמחנה לארץ ישראל, מכתב מאת שרה הולצמן לנשיאת ויצו בלונדון, מאי 1945, במת האשה, גיליון 164, 2004, עמ' 24.
140. שם, שם.
141. ישראל גוטמן, היהודים בפולין אחרי מלחמת העולם השנייה, ירושלים, תשמ"ה, עמ' 24.
142. 'מכתב מאת פליסיה שיפר ואלים קייל, ויצו לודז' להנהלת ויצו בלונדון', 19 באפריל 1946, L.M.A. 4175/02/01/035.

143. 'מכתב מאת פליסיה שיפר ואלים קייל, ויצו לודו' להנהלה בלונדון', 31 במאי 1946, L.M.A. 4175/02/01/035.
144. 'מברק מויצו לודו' להנהלת לונדון, 15 ביולי 1946, במת האישא 164, 2004 עמ' 24.
145. שוש גוטנטג, תקציר תולדות קהילת יהודי לודו' 1871, ועד שנות ה-70 של המאה ה-20, קריית אונו, 2006, עמ' 54.
146. 'WIZO Revival Throughout Europe', *WIZO Readers Digest*, April 1946, p. 41. No Author,
147. על פעילות ה.נ.צ.ויצו מחנות העקורים ראו פרק רביעי בספר זה.
148. חגית לבסקי, לקראת חיים חדשים, ניצולים ועקורים בברגן-בלזן ובאזור הכיבוש הבריטי בגרמניה 1945-1950, ירושלים, תשס"ו, עמ' 28-40. (להלן: לבסקי, לקראת חיים חדשים).
149. 'מכתב מאת רבקה וובר, שליחת הסוכנות היהודית למחנה ברגן-בלזן, להנהלת ויצו בלונדון', 26 במאי 1946, L.M.A. 4175/02/01/034.
150. לבסקי, לקראת חיים חדשים, עמ' 164.
151. 'מכתב מאת רבקה וובר שליחת הסוכנות היהודית למחנה ברגן-בלזן להנהלת ויצו בלונדון', 26 במאי 1946, L.M.A. 4175/02/01/034.
152. 'New year's message from Rebecca Sieff', 11th August 1947, L.M.A. 4175/02/01/04.
153. 'Rebecca Sieff Spends Rosh Hashana in DP Camp, Extracts from an interview with Mrs. Sieff', *WIZO Review*, December 1946, p. 28.
154. 'Report on Childcare, Education, Training, Relief and Rehabilitation carried out by WIZO group in Europe', L.M.A. 4175/02/01/015.
155. Ibid.
156. 'Letter from WIZO Munich to Mrs. Sieff', 19 April 1948, L.M.A. 4175/02/01/04.
157. בשנת 1927 נוסדה התארגנות הנשים ציוניות באיטליה ה-Associazione Donne Ebrei d'Italia-ADEI. בוועידת ויצו ביולי 1931 התאחדה הסתדרות הנשים הציוניות ADEI עם ויצו ועל כן עד היום נקראים סניפי הארגון באיטליה WIZO-ADEI ראו: אתר ויצו איטליה, <https://www.adeiwizo.org/> נדלה: 24 באפריל 2023.
158. חיילי חי"ל – חטיבת יהודית לוחמת (הבריגדה היהודית) הוקמה בשנת 1944 לאור ריבוי המתנדבים מהארץ לשירות צבא בריטניה. הבריגדה שמנתה כ-5000 חיילים לחמה באיטליה כנגד צבא גרמני עד לכניעתו. לאחר כניעת גרמניה פעלו חיילי הבריגדה שהוצבו באיטליה למען הקהילות היהודיות ומחנות העקורים במדינה. ראו: חנוך פטיש, מחתרת במדים ה"הגנה והחיילים הארץ ישראלים בצבא הבריטי 1939-1946, חיפה, 2006, עמ' 167-190.
159. על מעורבות ויצו בגיוס בנות הארץ לחיל העזר לנשים הבריטי ה-A T S ראו פרק רביעי בספר זה.
160. 'מכתב מאת איזבלה לאטס (ADEI Milan-WIZO) להנהלת ויצו בלונדון', 14th February 1946, L.M.A. 4175/02/01/028.
161. מחנה המעצר פרומנטי די טרוזיה נוסד בשנת 1940 על ידי בניטו מוסוליני בדרום איטליה. במשך המלחמה נכלאו במחנה עצורים פוליטיים-אנטי פאשיסטים ויהודים חסרי נתינות. בספטמבר 1943 שוחררו אסירי המחנה. היהודים שנכלאו במקום נשארו במחנה שהפך למחנה עקורים עד סגירתו בדצמבר 1945. ראו: 'פרומנטי די טרוזיה', אתר יד ושם, https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%201894.pdf נדלה 17 ביולי 2023.
162. ללא שם מחבר, 'התארגנות נשות ויצו בפרומנטי', הארץ, 2 בפברואר 1944.
163. Report on Childcare, Education, Training, Relief and Rehabilitation carried out by WIZO group in Europe, L.M.A. 4175/02/01/015.

פרק רביעי:

התחזקות בצל חורבן – ויצו בארץ-ישראל במלחמת העולם השנייה

א. ה.נ. ציויצו בצל המלחמה

באחד בספטמבר 1939, כשפלשה גרמניה הנאצית לפולין, ופרצה מלחמת העולם השנייה חיו ביישוב היהודי בארץ-ישראל 450,000 נפש. בפרוץ המלחמה סבל היישוב ממשבר כלכלי מתמשך בשל המרד הערבי. המחסור ששרר ביישוב הוביל לעליית מחירים ולאבטלה. הלשכות הסוציאליות התקשו לפעול לרווחת כל הנזקקים ורבים מבין הפונים לעזרה לא זכו למענה.¹ הצטרפותה של איטליה למלחמה לצד גרמניה הנאצית תרמה להידרדרות נוספת במצב הכלכלי. בשל שליטתה של איטליה בחלקו המזרחי של הים התיכון נותקו הקשרים בין ארץ-ישראל לארצות המערב ונפגע יבוא הסחורות וחומרי הגלם.²

לראשונה חשו התושבים בארץ-ישראל איום של ממש ביולי 1940 כשהפציץ חיל האוויר האיטלקי את חיפה. בהפצצה נהרגו חמישים אזרחים ורבים נפצעו. בספטמבר אותה השנה הופצצה גם תל אביב מהאוויר. בהתקפה זו נהרגו 117 אזרחים יהודים בהם 22 ילדים מתחת לגיל עשר. ביישוב התעורר חשש שמא המלחמה תגיע לגבולות הארץ. סוריה, שנשלטה על ידי צרפת, הפכה לארץ אויב לאחר כניעתה של צרפת לגרמניה. בחזית הדרומית התקדמו לכיוון הארץ כוחות הצבא הגרמני בפקודו של גנרל רומל.³ בלימת הגרמנים בקרב אל עלמיין לא הפיגה את החשש מפני עתידה של הארץ. החשש מהסגת הכוחות הבריטיים עורר יחס דו-ערכי כלפי שלטון המנדט.⁴ מצד אחד המשיכו מנהיגי היישוב להתנגד למדיניות המנדט כפי שפורסמה בספר הלבן השלישי, ומצד שני שאפו בני היישוב להצטרף למלחמה בגרמניה הנאצית ולהיערך לפלישת כוחות ה"ציר"

למזרח התיכון.⁵ ההנהגה הציונית תמכה בשיתוף פעולה עם הבריטים, בין היתר כדי לקדם את הקמת המדינה ולהכשיר כוח מגן.⁶ בספטמבר 1940 החלו להתגייס יחידות מתנדבים מבני היישוב היהודי לצבא העזר הבריטי. במשך כל שנות המלחמה התנדבו ליחידות אלה כ-30,000 יהודים ובהם גם כ-3,600 נשים.⁷

בתחילת שנות הארבעים החל המצב הכלכלי בארץ להתייבב. בשנת 1941 הקימה ממשלת המנדט בקהיר את 'מועצת ההספקה המלחמתית', (War Supply Board) שנועדה להבטיח את הקיום הבסיסי של המשק המקומי ואת גיוסם של תושבי הארץ למאמץ המלחמתי.⁸ אלפי עובדים ביישוב גויסו לעבודות ציבוריות כגון הקמת מחנות צבאיים לאלפי החיילים שהתקבצו בארץ ואספקת שירותים שוטפת. האבטלה הקשה אומנם הצטמצמה, אך בה בעת התווספו אוכלוסיות נזקקות כמו משפחות המגויסים ופליטים.⁹ בשנות המלחמה התמעטה העלייה לארץ והעולים שהצליחו להגיע היו נטולי אמצעי קיום ונזקקו לעזרה. ביניהם בלט מספר רב של ילדים.¹⁰

הג.צ.ויצו נערך לתמוך באוכלוסיית היישוב, ולהקל על חבלי קליטתם של הפליטים שהגיעו חסרי כל. לוועידת ויצו הבין לאומית שהתקיימה בז'נבה בשנת 1939 שלח הג.צ.ויצו 11 נציגות ו-3 צירות של ויצו הצעירה. הנציגות תיארו את הפרעות ואת המצוקה הכלכלית שדרדרה מעל 50,000 איש למעמד של נזקקים.¹¹ בד בבד הן מנו את הישגי הג.צ.ויצו בשנתיים שעברו מאז כינוס הוועידה הקודמת. הפדרציה של ארץ-ישראל גדלה במשך שנתיים ב-5,000 חברות ובשנת 1939 נמנו עימה 12,000 חברות. 27 מוסדות סוציאליים הוקמו לטובת 12,000 ילדים נזקקים. 13 בניינים חדשים נבנו במשקי הפועלות, הורחב המוסד לאם ולילד בתל אביב ובית התינוקות בירושלים עבר למשכן חדש. בוועידה זו אושר סופית ההסכם בין ויצו לג'וינט, על-פיו התחייב ויצו לשלב את עליית הנוער במוסדותיו. הנציגות פנו לארגון העולמי ובקשו את תמיכת הפדרציות בהכנת משקי הפועלות לקליטת הנוער.¹²

ויצו עולמי השכיל לחזות את היחלשות הארגון באירופה בעקבות עליית המשטר הנאצי והחל להתרחב ולייסד פדרציות ביבשות אחרות. לפני הוועידה יצאה אידה בן-ציון, חברת ההנהלה העולמית, למסע למדינות אמריקה הדרומית: מקסיקו, קובה, צ'ילה וברזיל. בוועידת ז'נבה השתתפו נציגות מארבעת הסניפים החדשים שייסדה.¹³ בתמיכת בן-ציון ייסדה הפדרציה בארגנטינה קרן מיוחדת לקליטת פליטות מאוסטריה.¹⁴ אולם למרות המאמצים לשמר את המצב הקיים, בפרוץ המלחמה ירדו הכנסות

הארגון לשפל חסר תקדים. מצבן המעורער של הפדרציות האירופאיות והתגייסותה של יהדות אנגליה למאמץ המלחמתי, השפיעו לרעה על הפניית הכספים לארץ.¹⁵

המצב הלך והחמיר כשב-7 בספטמבר 1940 פתח חיל האוויר הגרמני, הלופטוואפה, בהפצצות אוויריות נרחבות על ערי בריטניה ("הבליץ") לקראת פלישה לאי. בשל ההפצצות הקשות פונו הנשים והילדים אל אזורי הספר של המדינה.¹⁶ ההנהלה העולמית בלונדון הכינה תוכנית חירום למצב שבו הארגון יהיה נתון בסכנת קיום. כחודש לאחר תחילת הבליץ נשלחה איגרת בהולה מלונדון לארץ: "בשים לב למצב המלחמה על בריטניה וריכוז התקפות האויב הקשות על לונדון ערכה האקזקוטיבה בלונדון תוכניות לניהול העבודה בעתיד באם התנאים יביאו לידי שינוי בהסדרים הקיימים".¹⁷ בביטאון של ויצו ארץ-ישראל שיצא לאור בשפה האנגלית (Palestine WIZO News), דווח כיצד נרתמו נשות ויצו למגבית עבור קרן הייסוד בלונדון המופצצת: "באופן מעורר השראה הן ריכוזו את הפעילות בשכונה אחת ששמרה אותן קרובות אחת לשנייה וכך הצליחו להמשיך בעבודתן ללא הרף".¹⁸

ההנהלה בלונדון הגיעה למסקנה שלא תוכל להמשיך לקבל אחריות לאחזקת מוסדותיה ללא עזרת הארגונים הציוניים שלא נפגעו במלחמה, לכן הציעה לפדרציה בארץ-ישראל לפנות לוועד הלאומי בבקשה לפרוס את חסותו על הפעולות הסוציאליות של הארגון. פניות אלה נענו בשלילה.¹⁹

הפדרציה של ארץ-ישראל נקלעה למשבר כלכלי. סכומי הכסף שנשלחו מויוצו עולמי והירתמות הפדרציות שלא נפגעו במלחמה לא הספיקו למימון מפעליה. גם מקורותיה האחרים – המוסדות הלאומיים, ירידים, מגביות, תרומות והשתתפות החברות בתשלום עבור קורסים – יבשו כמעט לגמרי.²⁰ בשל הירידה החדה בהכנסות הארגון – כ-40% בלבד מהכנסותיו בעבר, נאלץ ה.ג.צ-ויצו למצוא פתרונות מקוריים כדי לשרוד.

האתגר העיקרי שניצב בפני חברות הארגון הארצי היה לפעול בעצמאות לנוכח חורבן הפדרציות של הארגון והקשר הרופף עם ההנהלה בלונדון המופגזת. בפרק אתמקד בתיאור פעילות הארגון בעיר תל אביב משני טעמים. העיר הייתה שרויה במצב סוציאלי קשה ביותר ופרנסיה התקשו לעזור לנזקקים. סניף ה.ג.צ-ויצו בתל אביב היה הסניף הגדול בארגון. פעילותו הענפה תשפוך אור על תרומת ה.ג.צ-ויצו להמשך הקיום בעיר תל אביב חרף האתגרים שניצבו בפני אזוריה.

ב. "לא הקלה אלא עזרה בונה", הכשרה מקצועית לנשים

"לא הקלה אלא עזרה בונה" – זו הייתה העמדה העקרונית של הפדרציה של ארץ-ישראל בנוגע לתמיכתה בנשות הארץ. לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה גבר הביקוש לקורסי ההכשרה של הארגון. האבטלה הקשה הותירה משפחות רבות ללא מפרנס עיקרי. אוניות המעפילים הביאו נשים רבות ללא בני זוגן ובארץ התגייסו רבים מהגברים לצבא הבריטי. הנשים נאלצו לשאת בעול הפרנסה, גם במלאכות שנחשבו "גבריות". ה.נ.צ-ויצו בשיתוף מועצת הפועלות החל להכשיר נשים במקצועות חדשים שהתאימו לצורכי השעה. לדוגמה: נגרות קלה, תעשיית מיטות, ייצור מזרונים, תפירת בגדי גברים, סנדלרות, הכנת רשתות דייג, הכנת צעצועים, כריכת ספרים, עבודות עטיפה ועוד.²¹ מלבד עזרה לנשים הייתה לפעילות זו גם מטרה מעשית – ייסוד משק עצמאי המקיים את עצמו במקרה של הפסקת יבוא מצרכים לארץ. כך למשל כשפסק יבוא הצמר פיתחו ה.נ.צ-ויצו ומועצת הפועלות יוזמה משותפת – גידול צאן בקיבוצים. הארגונים ייסדו תעשיית צמר מקומית והדריכו נשים בטוויית צמר ובסריגה.²²

נשים שרצו לרכוש מקצוע, התקשו לקיים עצמן בזמן הקורס ובד בבד לממן את עלותו. עבורן ייסד הארגון קרנות הלוואות. קרן ההלוואות הראשונה – 'קרן ההלוואות הקונסטרוקטיביות', נוסדה עוד לפני המלחמה. קרן זו, שנתמכה בכספי ויצו עולמי, העניקה לנשים הנוקדות מלגות בתקופת הכשרתן לשם שיכונן במעון העולות ורכישת ציוד וחומרי גלם. תוצרת עבודתן נמכרה בחנויות הארגון, שנתמכו גם הן על ידי הקרן. החנות הראשונה של ויצו נפתחה בשנת 1938 בבנימינה והשנייה בחיפה. החנויות שיווקו את תוצרת המפעל 'שני', שייצר רקמות תימניות ואת יצירות האומנות של עולות מאירופה. החנויות תכננו למכור את תוצרתן לתיירים, אך כשפרצה המלחמה הן שינו את ייעודן והחלו למכור תוצרת שימושית (כלי מטבח ולבוש בסיסי) לתושבי הארץ.²³ בדצמבר 1939 נחנכה חנות שלישית בתל אביב. בהזמנה שנשלחה לישראל רוקח, ראש העיר לכבוד הפתיחה החגיגית נכתב:

הרבה חברות מהעולות החדשות וגם הוותיקות אינן מוצאות כל אחיזה בארץ בתנאים הקשים השוררים בה עתה. על ידי פתיחת החנות יצרנו מקום מכירה לתעשיית החברות מה שעודד אותן לעסוק במלאכה ולמצוא על ידה מטה סעד להן ולבני ביתן.²⁴

כשפרצה המלחמה, פחתה תמיכת הארגון העולמי בקרן ההלוואות. בחודש פברואר פנתה לאה וילנסקי לרוקח וביקשה את עזרת העירייה.²⁵ היא תיארה בפניו את פעולות הקרן והתריעה מפני סגירתה ומפני פגיעה במפעלי הארגון בעיר.²⁶ 'בית הַחֲבֵרָה', שנועד לשכן עולות חדשות, עמד בפני סגירה. הארגון העולמי שמימן את אחזקת הבית חדל להעביר כספים כשפרצה המלחמה. גם בית הספר לבנות ללימודי ערב, שבוגרותיו מכרו את תוצרתן בחנויות הארגון, עמד בפני סגירה. בית־ספר זה שנפתח בשנת 1929, הכשיר תלמידות מכל העדות, בהן גם נערות אנאלפביתיות שנאלצו לצאת לעבודה בגיל צעיר. בבית הספר למדו התלמידות לימודים עיוניים והוכשרו לעבודה במשק בית, בבישול, בתפירה ובמלאכת מחשבת. אחזקת תלמידה אחת בבית הספר עלתה ארבע לא"י בחודש. בשל המלחמה רבות מהבנות התקשו לעמוד בתשלום דמי הלימוד ונאלצו לעזוב את לימודיהן כדי לעזור בפרנסת המשפחה.²⁷

כשהבינה וילנסקי שהעירייה לא תרתם לעזרת הסניף המקומי, פנתה בבקשת עזרה להנהלת 'המִפְדָּה האזרחי' (מס שהטיל הועד הלאומי על אזרחים למען בטחון העורף בשעת המלחמה):

רבות הן היודעות לתפור, לסרוג לרקום, לעשות כפפות, ילקוטים צעצועים, עוגות ומיני מתיקה. חלק מהן הולך מבית לבית בניסיון למכור את סחורתן [...] בשביל להבטיח להן חוג לקוחות קבוע פתחנו בתל אביב לפני שנה חנות לממכר סחורתן. החנות מרכזה סביבה 150 יצרניות. עלייד החנות קיים חבר מומחיות העוזרות ליצרניות ומכשירות אותן בידיעת המקצוע. בדרך כלל מקבלת החנות את הסחורה ומשלמת לנשים רק לאחר שהסחורה נמכרה. ברוב המקרים נאלצת החנות לתת לנשים מפרעות על חשבון החומר הגלמי וגם ע"ח העבודה. בפעולה זו כבר השקענו 300 לא"י, אבל מספר הנשים הפונות לחנות הולך וגדל ואין האמצעים שלנו מספיקים. אנו חושבות שעל דרך זו של הבטחת פרנסה לנשים מן המעמד הבינוני לרציונלי מאוד ומקוות שהמפדה יקציב לנו לפחות 100 לא"י למטרה זו.²⁸

וילנסקי הדגישה את חשיבותן של החנויות גם מהטעם שהן מספקות מוצרי יסוד בתקופה שבה התמעט הייבוא לארץ.²⁹

בשנת 1942 הפסיק ויצו עולמי לתמוך בקרן ההלוואות הקונסטרוקטיביות. ה.ג.צ-ויצו ייסד קרן הלוואות חדשה עם מועצת הפועלות – "הקרן להלוואות לבודדות לרכישת מקצוע". קרן זו נועדה לעזור לנשים חסרות כל הכשרה. במועצת הפועלות השותפה בקרן התעקשו להעניק את ההלוואות נשים שהוכיחו שאינן כשירות לצאת להכשרה חקלאית. בין השנים 1941-1943 העניקה הקרן הלוואות ל-274 נשים.³⁰

קרן הלוואות נוספת שייסד הארגון הארצי הייתה "קרן הוותיקות". קרן זו נועדה לעזור לחברות ויצו בארצות מוצאן שנוקקו לעזרה כשהגיעו ארצה. באמצעות הקרן שוכנו החברות בדירות וזכו לארוחות במחיר מסובסד ולקצבת הבראה צנועה. הקרן גם קיימה עבורן אירועים חברתיים שמטרתם הייתה להפיג את בדידותן. בשנת 1940 היה התקציב של "קרן הוותיקות" 240 לא"י, ובשנה שלאחר המלחמה, עלה ל-6,000 לא"י.³¹

כשהתרוקנו קופותיהן של הקרנות החדשות, הלוותה הסוכנות היהודית לויצו סכומי כסף כדי להמשיך בפעילותו. בעזרת ההלוואות פתח ה.ג.צ-ויצו חנויות נוספות ברחובות ראשיים בתל אביב, בחיפה ובירושלים. החנויות מכרו תוצרת בסיסית לצד יצירות אומנות מקומיות. החנויות העניקו לעולות את היכולת להתפרנס מעבודתן והסירו מהן את הדאגה לשיווק מרכולתן בארץ שאת שפתה ותרבותה טרם הכירו. בזכות הגדלת ההיצע הצליחו החנויות לפעול ברווחיות.³²

בשנה זו נחתם הסכם לשיתוף פעולה בין ה.ג.צ-ויצו לבין מוסד בצלאל החדש בירושלים, לטובת הכשרת נשים למקצועות האומנות. בתום לימודיהן מונו הבוגרות למדריכות בחנויות ויצו ובמחלקת ההכשרה לתעשיות הבית של הארגון.³³ בשנת 1943 הרחיב ה.ג.צ-ויצו את פעילותו והגדיל את מספר המועסקות, בעיקר הודות לפתיחת "מרכזי תיקון" בשלוש הערים הגדולות. במרכזים אלה הועסקו נשים בתיקון בגדים, בתפירה ובגיהוץ. בשנת 1944 החל ויצו לשתף פעולה גם עם ארגון הדסה בהסבה מקצועית של נשים עובדות.³⁴

ההתמודדות עם האתגרים של קליטת נשים בעיר הייתה שונה מהאתגרים שהציבו המוסדות להכשרה חקלאית. בסוף 1940, הגיעו למשקי הפועלות ולבית הספר החקלאי בנהלל אחרונות התלמידות שהצליחו להימלט מאירופה.³⁵ בדצמבר שלחה ההנהלה בלונדון הוראה לקיצוץ בתקציבי המשקים לשנת 1941. יתכן, הן התריעו, שבמחצית השנייה של השנה יחולו קיצוצים נוספים. המכתב הסתיים בהתראה – לא לחרוג מהתקציב גם אם המשמעות היא להקטין את מספר החניכות בכל משק. כדי להתמודד

חנות ה.נ.צ.-ויצו בתל אביב, שנות הארבעים מאוספי ביתמונה, צילום: פוטו שוורץ.

עם המצוקה התקציבית פנתה טוני הוזר, המזכירה הכללית של ויצו בארץ-ישראל, למזכירות מועצת הפועלות בבקשה לסייע באחזקת המוסדות בשל מצבו הקשה של הארגון העולמי:

בקשר ברור עם המצב הכספי של ויצו בישיבת ההנהלה מינואר 1940 הובאה הצעה שנעשתה כבר בישיבות הראשונות לאחר פרוץ במלחמה, לפנות למועצת הפועלות בבקשה להגדיל במידה ניכרת את השתתפותה בתקציב משקי הפועלות המשותפים. חברות ההנהלה מלבד עדה פישמן שהייתה באת כוח היחידה של מועצת הפועלות בישיבה, הביעו את דעתן שהגיע הזמן שמועצת הפועלות תקבל על עצמה חלק גדול יותר של העול הכספי של מוסדות אלו. בהתחשב בקשיים שנגרמו לויצו באיסוף הכספים לרגל המלחמה, יצאו מנקודת מבט שמועצת הפועלות הוא הארגון היחידי שיש לו אפשרות לפעול באמריקה ולקבל תקציבים משם.³⁶

הבקשה ממועצת הפועלות לגייס כספים מאמריקה הייתה מנוגדת להסכם שנחתם בין שני הארגונים, שלפיו התנגד ויצו לקשר בין מועצת הפועלות לארגון הנשים הסוציאליסטי בארצות הברית – ליגת החברות.³⁷

הסוכנות היהודית הציעה לארגון הארצי לרכוש את הנערות שנותרו בשניים או שלושה משקים ולשנות את ייעודם של השאר. ה.נ.צ.ויצו ומועצת הפועלות התנגדו למהלך והתעקשו להשאיר את כל המשקים פתוחים. כדי להמשיך את פעולת המשקים בקשו ה.נ.צ.ויצו ומועצת הפועלות לשנות את ייעודם ולגייס להכשרה נערות מהארץ. בפברואר 1941 פנתה טוני הוזר בשם הנהלת ויצו למחלקת החינוך של הוועד הלאומי. היא ביקשה לקבל רשימה של בנות בגיל בית ספר עממי שסיימו את לימודיהן בבתי הספר השייכים לוועד הלאומי.³⁸ ההיערכות לקליטת בנות הארץ, בוגרות בתי הספר עממיים (גילי 13-14) הצריכה התארגנות מיוחדת כיוון שהמשקים נערכו עד אז לקליטת עולות בוגרות בגילי 17-23.³⁹

לנוכח השינוי שהוצע בייעוד משקי הפועלות שיגרה הוזר מכתב לד"ר מוסיון ממועצת החינוך של הוועד הלאומי: "מתוך ניסיון של שנים בשטח ההכשרה החקלאית למדנו לדעת שהכנה מתאימה למקצוע בבתי הספר העממיים היא תנאי ראשון להמשך רצון להתמדה במקצוע לאחר גמר בית הספר".⁴⁰ הרעיון היה להכשיר עתודה חינוכית למוסדות ההכשרה החקלאיים. באפריל 1943 העביר ה.נ.צ.ויצו למחלקת החינוך תוכנית לימודים מפורטת בשם 'החינוך הטרום מקצועי במקצועות המלאכה והחקלאות'. מטרת התוכנית היו: "לעורר בילדים חיבה ויחס לעבודה חקלאית ולמלאכה ולפתח את הכישורונות הסממיים בהם. להכנים למקצועות המשמשים הכשרה נפשית ומעשית לחיי עבודה בעתיד".⁴¹

לאחר הגשת התוכנית שב הארגון וביקש ממועצת החינוך של הוועד הלאומי להפנות תלמידות למוסדותיו. כעבור חודש נענתה בקשתו. ממועצת החינוך בוועד הלאומי נשלח מכתב לכל מנהלי בתי הספר העממיים ובו הם התבקשו להפנות בנות למוסדות ההכשרה החקלאית של ויצו. צוין שתוכנית הלימודים בת שלוש השנים הותאמה לבוגרות בית הספר העממי ועלות שכר הלימוד היא 3-4 לא" לחודש, בהתאם למצב המשפחה.⁴² בחופשת הקיץ של אותה השנה נשלח מכתב נוסף באותו העניין למנהלי בתי הספר העממיים:

הניסיון של שנים אלה יש בו משום ערובה כי החינוך במוסדות מביא ברכה לנערות, מסייע להתפתחותן הרוחנית והגופנית, מטפח את עצמאותן ומעלה את פעילותן החברתית.

מאות נערות הוצאו בשנים אלה מן הערים והמושבות וכוונו לחיי לימוד ועבודה ברוח ההגשמה הציונית. מרבית הבנות מהמחזורים שסיימו את לימודיהן יצרו גרעינים הכשרתים ויצאו לנקודות התיישבות שונות.⁴³

כדי להתאימם לייעודם החדש, אחרי פרוץ המלחמה חלו במשקי הפועלות שלושה שינויים עיקריים: התקבלו להכשרה בנות הארץ במקום עולות חדשות. הורד גיל הקבלה ל-14 שנים, משך הלימודים נקבע לשלוש שנים ונוספו לתוכנית מקצועות כלליים. ביולי 1943 נחתם זיכרון דברים בין ד"ר סלובושטיק, מנהל מחלקת החינוך בוועד הלאומי לבין הדסה סמואל וטוני הוזר, נציגות ויצו בנושא קבלת נערות מהארץ למשקים.⁴⁴ גרוניה ראש, המזכירה הכללית של מועצת הפועלות, שיגרה מכתב מטעם המועצה ובו ביקשה להפנות את בוגרות בתי הספר העממיים גם למשקים שפעלו בחסותה של מועצת הפועלות בלבד.⁴⁵ במכתב זה הפצירה בסלובושטיק שלא להפנות מועמדות שנפלטו ממסלולי לימוד אחרים.

בהזדמנות זו ברצוננו להעיר דעה מוטעית הרווחת בקרב חלק מן המחנכים: אין לחשוב כי אל המוסדות ההכשרה אפשר לכוון את החומר הנכשל אשר אינו מתאים לכל תפקיד אחר. מוסדותינו הם בתי ספר הדורשים מן התלמידות יכולת למחשבה לימוד ועבודה עיונית ובדרך כלל דורשת החקלאות מן העובד לא פחות כוח שכלי וכוח רצון מכל מקצוע אחר.⁴⁶

לא לשווא העלתה ראש את נושא איכותן של המועמדות. פעמים רבות הופנו למשקי הפועלות נערות "עזובות" או נערות שיצאו ל"תרבות רעה", כלומר קשרו קשרים רומנטיים עם חיילים בריטים ובילו איתם במועדונים. כדי להרחיקן מהעיר הן נשלחו למשקים המבודדים.⁴⁷ בשנת 1941 התקבלו לראשונה נערות מארץ־ישראל להכשרה חקלאית. המשק הראשון שקלט אותן היה 'עיינות' שבנס־ציונה. התלמידות הראשונות שהתקבלו מהארץ נערות בנות עדות המזרח. פישמן ציינה את התנגדות ההורים ללימודי בנותיהם במשק לאחר סיום בית הספר העממי. לעיתים נאלצו הבנות לעזוב את לימודיהן בניגוד לרצונן, על פי דרישת המשפחות.

למרות הקשיים בוגרות הקבוצה הראשונה שסיימה בהצלחה את ההכשרה החקלאית, הקימו גרעין התיישבות והצטרפו לקיבוץ גבעת-חיים. מחזור הבנות השני הצטרף לשנת הכשרה נוספת בבית השיטה ובנווה איתן. בשנת 1943 התקבל בחוות הלימוד לראשונה נוער מעורב ובו בנים ובנות וקבוצת צעירים מילדי טהרן ששהו במשק כשישה שבועות.⁴⁸ באותה השנה התקבלו במשק קבוצות נערות עולות מסוריה ומטורקיה. תוכנית הלימודים הותאמה לחניכות אלה ושולבו בה תכנים כמו לימוד עברית בסיסית, תולדות העם והציונות והכשרה חקלאית. רוב הנערות סיימו את לימודיהן והשתלבו בהתיישבות החקלאית. בשנות המלחמה התמקד המשק בענפים חקלאיים שתאמו לצורכי המלחמה. המשק קיבל מהקרן הקיימת שישים דונמים לגידול מספוא עבור הפרות שסיפקו חלב ליחידת הצבא האמריקאי שחנתה בקרבת מקום.⁴⁹

בית הספר החקלאי לבנות בנהלל, שהקימה פדרציית הדסה-ויצו בקנדה, שרד את שנות המלחמה הראשונות ללא קשיים מיוחדים. בדוח שהגישה חנה מייזל-שוחט מנהלת המוסד לארגון ויצו עולמי היא ציינה את הסיבות להישרדותו: ניהול כלכלי נכון, הצטיידות במלאי מזון לפני המלחמה והימנעות מכל השקעה פזיזה במהלכה. נוסף על כך היא ציינה את עליית המחירים של התוצרת החקלאית בתחילת המלחמה שהגיבה רווחים למוסד. בשנת 1942 נקלע המוסד למשבר זמני. כוחות הצבא הבריטי בקשו לפנות את בית הספר מתלמידותיו ולהשתמש בבנייניו לצרכי הצבא. חנה מייזל הצליחה לשכנעם לא לפגוע במהלך הלימודי של המוסד ובתוצרתו שמשרתת את אנשי האזור, והאיום הוסר. בשנים 1943-1944 הגיעו הכנסות בית הספר לשיא ועמדו על 19,121 לא"י בעוד שהוצאות המוסד הסתכמו ב-15,081 לא"י בלבד. הקושי העיקרי עימו התמודד בית הספר בנהלל היה מחסור בסגל הוראה עקב התגייסות המורים לצבא. בשנת 1945 נקלטו בבית הספר צעירים מעליית הנוער והמוסד נעשה לבית ספר גם עבור תלמידים אקסטרנים מקרב תושבי נהלל והסביבה.⁵⁰

למרות הקרבה הגיאוגרפית, המשק בעפולה לא זכה לאותן תנאים כמו אלו של נהלל. המחסור החמור במים לצד הסכנה הביטחונית בעקבות מאורעות המרד הערבי, יצרו איום ממשי על המשך קיומו של המשק. נוכח התנאים הירודים הוחלט בה.נ.צ-ויצו ובמועצת הפועלות כי המקום חסר את המוכנות לקליטת נערות מהארץ. הוסכם שהמשק יישאר במתכונתו הנוכחית עבור הכשרת עולות בוגרות.⁵¹

בשנת 1943 נעשה ניסיון להסב את המשק להדרכה חקלאית עבור נשים בוגרות. נשים שכבר חיו מספר שנים בארץ, התקשו להתערות בה והיו מובטלות מעבודה. על פי התוכנית תוכנן משק עפולה להכשיר 25 נשים, אימהות לילדים, בחקלאות. ההיענות למיזם הייתה מעטה. למשק הגיעו 12 נשים בלבד ועימן 8 ילדים, שלא נמצא עבורם פתרון חינוכי הולם. בתחילת 1944 התקבלה למשק קבוצה של 25 עולות מטורקיה וקבוצת עולות מתימן. האחרונות נשארו במשק זמן קצר בלבד ועזבו כשקרוביהן החליטו שהגיע זמןן להינשא. כשסיימה קבוצת העולות מטורקיה את הכשרתה קלט המשק לראשונה נוער מסוריה. קבוצת עולים זו הורכבה מנערים ונערות בגילאי 14-16. חלק מהנערים היו בוגרי תלמוד תורה בארץ מוצאם. עבורם חולקה הקבוצה לשתי קבוצות לימוד: קבוצת בנים שקיבלה חינוך תורני בצד חקלאות וחינוך עברי וקבוצה חילונית מעורבת.⁵²

גם המשקים בנחלת־יהודה, בפתח־תקווה ובשכונת בורוכוב נקלעו לקשיים במלחמה והחלו לקלוט נערות מארץ־ישראל. בשכונת בורוכוב ובנחלת־יהודה התקבלו בנות שלא הצליחו לסיים את לימודיהן בבית הספר העממי. לשכות הסעד העירוניות הגדירו את חלקן כמקרים סוציאליים קשים. הסתגלות הנערות לתנאי החיים במשק נמשכה זמן רב; הן התקשו להתמיד בעבודה הפיזית הכרוכה בחיי משק. עבורן ערכו המוסדות התאמות בתוכנית הלימודים והפחיתו את שעות העבודה. התוכנית צלחה ומרבית הנערות סיימו את לימודיהן והשתלבו במושבים ובקיבוצים כמו דפנה וחפציבה.⁵³ כאשר סבלו המשקים מהיעדר ידיים עובדות נרתמו לעזרתם קבוצות תלמידים מבתי ספר עירוניים. לדוגמה בשנת 1944 הגיעו למשק בשכונת בורוכוב תלמידי בית הספר הריאלי בחיפה ותלמידים מבית הספר יסוד המעלה בתל אביב.⁵⁴

במשק פועלות פתח־תקווה התקבלה באוקטובר 1945 חבורת נוער ראשונה מרומניה, שורדי מחנות טרנסניסטריה. כשהגיעו למשק סיפרו העולים על קורותיהם במלחמה. בשנת 1941 כבשה גרמניה את סרביה, צפון בוקובינה וחלקים ממולדובה. בפקודת יון אנטונסקו (Antonescu), ראש ממשלת רומניה, גורשו 150,000 יהודים לאזור טרנסניסטריה. כמחציתם מתו מתלאות הדרך והאחרים נכלאו במחנות ואולצו לעבוד בעבודות כפייה. בפברואר 1943, כשהחל הצבא האדום לכבוש את האזורים הסמוכים לטרנסניסטריה, אישר ראש ממשלת רומניה להחזיר את היהודים המגורשים. תחילה הוחזרו יתומים עד גיל 15 ובמרץ 1944 כששוחזרה

טרנסניסטריה, חזרו יתר הילדים. את הילדים היתומים קלטה ברומניה ועדה שהורכבה מארגוני נשים יהודיות ובהם ויצו, שדאגה להעלות אותם לארץ.⁵⁵

בדוח שנשלח מחוות הלימוד פתח-תקווה להנהלת ויצו עולמי צויין מצב הילדים שהגיעו "לבושים בלויי סחבות, רזים וחסרי אמונה בבני-אדם".⁵⁶ עוד צויין שלאחר שנה במוסד, קשה היה להבדיל בינם ובין הנוער הארץ-ישראלי. בדצמבר 1945 נקלט נוער ממחנות טרנסניסטריה גם במשק בשכונת בורוכוב. בדוח של המשק תואר הטיפול בהם:

עברו עליהם שנים קשות. הטיפול בהם דרש רוח ועדינות ויחד עם זאת יד חזקה. הם נשארו כולם יתומים ללא אב ואם, והמוסד היה צריך למלא להם את מקום הבית שנהרס עליהם, להשריש בהם מחדש את הרצון להיות אזרחים מועילים במולדת.⁵⁷

לאחר המלחמה הפכו כל משקי הפועלות, חוץ מהמשק בשכונת בורוכוב, לחוות לימוד עבור עליית הנוער. באוקטובר 1947 שינה גם משק הפועלות בשכונת בורוכוב את ייעודו והפך לבית עולות. בחודשיים הראשונים נקלטו במוסד 65 נשים בגילאי 17-54 עולות מהונגריה, מרומניה ומפולין, ואחדות מעיראק וממצרים. בעלות מקצוע מבין הנשים הועסקו במקצוען בסמיכות למעון ואחרות נשלחו לקורסי ההכשרה של הארגון. בשנת 1949 נקלטו במקום גם חיילות משוחררות חסרות דיור.⁵⁸

משקי הפועלות שרדו הודות לשינויים שבוצעו בהם בהתאם לצרכי הארץ. שיתוף הפעולה עם הוועד הלאומי ועדכון תכניות הלימודים פתחו את המשקים לקליטת נוער ארץ-ישראלי. לקראת תום המלחמה נרתמו המשקים לטובת עליית הנוער והחלו לקלוט נוער מעורב. ניסיונו של הארגון בחינוך חקלאי, בהדרכה בתזונה ובהוראת משק בית התגלה כחיוני ביותר עם פרוץ המלחמה. ה.נ.צ-ויצו רתם את ניסיונו בהדרכה החקלאית הנודדת, שהחלה במשבר הכלכלי בשנות העלייה הרביעית, לעזרת התמודדות עם הרעב והמחסור במצרכי קיום בסיסיים בשנות מלחמת העולם השנייה.

ג. כלכלת מלחמה – ה.נ.צ'ויצו למען הביטחון התזונתי בימי חירום

כשפרצה המלחמה נפגעה אספקת המזון לארץ. בסוכנות היהודית נוסדה 'הוועדה המרכזית לתזונה' שליד חקר מכון הכלכלה של הסוכנות'. המחלקה פעלה להבטחת מלאי של חומרי מזון אם תתפשט המלחמה לים התיכון. תפקידי הוועדה היו לבחון את היערכות היישוב למצב של חוסר במצרכי מזון, להדריך את הציבור בשימוש חסכוני של מוצרי מזון, לגבש תוכנית להזנה מינימלית הדרושה לאדם ולחנך את הציבור למשמעת עצמית.⁵⁹

ה.נ.צ'ויצו ונציגות הדסה בארץ הכינו לוועדה תוכנית הדרכה שכוונתה 'תזונה רציונאלית'. לפי התוכנית הוצעו מתכונים מזינים ומגוונים בהתאם לגידולי עונות השנה ומצרכים המצויים במשק. מדי יום ביומו התפרסמו בעיתונים מתכונים בהתאם לעונות השנה, מלווים בהוראות הכנה. כך למשל באפריל 1942 פורסם מטעם ה.נ.צ'ויצו בעיתון הארץ ההסבר הבא:

הפול הוא הירק הזול ביותר בעונה זו. אל תזלזלי בו, ערכו רב ואפשר להכין ממנו הרבה תבשילים טעימים מאוד. כל עוד הפול צעיר אפשר לבשלו על תרמיליו דוגמת התבשילים משועעית ירוקה: פול מאודה, פול מאודה במיץ עגבניות, פול מאודה חמוץ מתוק וכדומה.⁶⁰

המחלקה לתזונה ולהכשרת משק בית של ה.נ.צ'ויצו הגדירה מחדש את מטרותיה בהתאם להוראות הוועדה המרכזית לתזונה בתקופת המלחמה: "להחדיר לכל שורות הציבור את הצורך בניצול חומרי המזון המיוצרים בארץ, הסברת הערך בתחליפים השונים והסברת המינימום ההכרחי בתזונה רציונאלית".⁶¹ ההדרכות בנושא התזונה הרציונאלית וניהול משק הבית התבססו על מודלים שעוצבו בארצות הברית ובאירופה ושנועדו להנחיל דרך מדעית ויעילה לניהול משק הבית. רעיונות אלה, תאמו את השקפות נשות הארגון שהתבססו על תיאוריית הפמיניזם החברתי (Social Feminism).⁶² המודלים דגלו בתרומת הנשים לחברה על פי תכונותיהן הטבעיות. כלומר, ניהול משק הבית אינו מונע מהנשים להיות אזרחיות שוות, פעילות ותורמות. אדרבה, ניהול משק בית נכון בעת משבר מעצים את תפקידה של האישה במארג המשפחתי והחברתי.⁶³

בשנת 1941 הכשירה מחלקת ההדרכה של ה.נ.צ.ו.יצו 201 מדריכות לתזונה, שהדריכו אלפי אנשים. מחלקת ההדרכה של ה.נ.צ.ו.יצו חקרה את ייעול ניהול המטבחים גם במושבים ובקיבוצים ושיתפה פעולה עם הקיבוץ המאוחד, הקיבוץ הארצי וחבר הקבוצות. יחד עם נציגותיהן ייסד ה.נ.צ.ו.יצו את 'ועדת המטבחים'. ועדה זו גייסה מועמדות לקורסים לניהול מטבחים, ועזרה לקיבוצים לקבל הלוואות מהסוכנות לשם ניהולם. בשנים 1941-1942 נערכו הדרכות נודדות ב-93 קיבוצים. ההדרכה בנושאי תזונה הייתה חיונית בייחוד בהתיישבות הקיבוצית, כיוון שבמרבית הקיבוצים היו החברות עולות חדשות וצעירות. הצעירות היו חסרות ניסיון בבישול המותאם לתנאי הארץ וחסרות ידע בניהול מטבחים גדולים. קורסי בישול נוספים התקיימו בזרמי ההתיישבות השונים כגון ארגון המושבים, חבורות מעפילים, תחנות גפירים ועליית הנוער. מדריכות ה.נ.צ.ו.יצו הדריכו גם במטבחי פועלים במושבות. הן פיקחו על 15 מטבחים שהעסיקו 54 נשים וחילקו 1,850 ארוחות ביום.⁶⁴

מחלקת ההדרכה תכננה קורסים גם עבור קופות החולים בנושאים כמו בניית תפריטים מאוזנים לילדים ובישול דיאטטי למבוגרים על בסיס המוצרים של השוק המקומי.⁶⁵ בשיתוף עם ועדת התזונה של עיריית תל אביב הקימה מחלקת ההדרכה קורסי בישול עבור העובדות הסוציאליות. המחלקה פרסמה חוברות הדרכה בנושאים שונים כמו מתכונים להזנת הילד, חוברת על 'בעיית הלחם', חוברת למחסנאות, פנקס חשבונות לניהול המטבח ועוד. לבקשת הסוכנות היהודית תוכנן קורס הדרכה בבישול למעפילים שרצו להתגייס לצבא כטבחים. בשל המוניטין הרב של הקורסים פנה הצלב האדום לה.נ.צ.ו.יצו בבקשה לקיים שני קורסי בישול לטבחים של הצבא הפולני ששהו בארץ (הצבא הפולני במזרח, שהוקם על ידי ברית המועצות והיה נאמן לממשלה הפולנית הגולה בלונדון). בקורסים שנמשכו כשבועיים למדו החיילים מפולין כיצד להכין מאכלים מתנובת הארץ. ה.נ.צ.ו.יצו שיתף פעולה גם עם הוועד הלאומי בתוכניות להקמת מטבחים זולים למען הציבור. מטבחים כאלו נפתחו בירושלים, בבנימינה, ברחובות ובהרצליה ובתל אביב.⁶⁶

כאשר החמיר המצב הכלכלי וחסרו חומרי גלם בסיסיים כגון שומנים, תבואות וסוכר הנהיגה ממשלת המנדט מדיניות פיקוח על המזון. הנציב העליון, הרולד מקמייקל, מינה את ג'פרי וולש למפקח על המזונות בארץ.⁶⁷ בהנהגתו החלה ממשלת המנדט להקציב תלושי מזון. בשנת 1942 בוטלה מדיניות ההקצבה בתלושים, ובמקומה אומצה השיטה שהייתה

נהוגה באנגליה – שיטת הנקודות.⁶⁸ על פי שיטה זו כל אדם קיבל כרטיס ובו מכסה חודשית של 800 נקודות והוא הרכיב את תפריטו על־פי רצונו. שוויה של נקודה אחת לדוגמה היה ארבעים גרם לחם, או שלושים גרם קמח או 25 גרם של בשר, עוף או דגים. ערכה של ביצה אחת היה שתי נקודות, ועבור עשרה גרם קפה, תה או קקאו 'שולמה' נקודה אחת. על פי החישוב של וולש הקנו 800 נקודות חודשיות מצרכים שערכם התזונתי הגיע לאלפיים קלוריות ביום. את אלה הקלוריות הנוספות היה על האזרח להשלים מצריכת פירות וירקות, שלא היו בפיקוח הנקודות. אציין ששיטת הנקודות נועדה להעניק מספר קלוריות מינימלי לאדם במנוחה וכדי להשלים את כמות הקלוריות היומית היה צורך בכמות גדולה של פירות וירקות.⁶⁹

באוקטובר 1942 הביעה הוועדה המרכזית לתזונה של הוועד הלאומי חשש שמא יכול הירקות והפירות של המשק החקלאי בארץ לא יוכל לספק את צורכי התושבים להשלמת הקלוריות היומית. הוועדה קראה לציבור לנצל את החצרות ואת השטחים הבלתי מיושבים לגידול ירקות.⁷⁰ מחלקת ההדרכה של ה.נ.צ.ו.יצו נרתמה להדריך את התושבים בהקמת גינות ירק ביתיות.⁷¹ באותה שנה הדריכו מדריכות הארגון ב־1,226 משקים ששכנו ב־28 מושבות וסייעו בהם בהקמת גינות ירק, נטיעת עצי פרי ובניית לולים. גם בשכונות הפועלים בערים עזרו מדריכות הארגון לייסד משקי עזר קטנים לצריכה פרטית. מדריכות ה.נ.צ.ו.יצו סייעו להקים 937 משקים זעירים ב־41 נקודות יישוב בשטח של 912 דונמים. הדרכות התקיימו גם בארבעים קיבוצים הסמוכים לערים שחבריהם התפרנסו בעיקר מעבודות־חוץ.⁷²

מדריכות ה.נ.צ.ו.יצו בשיתוף עם מחלקת החינוך של הוועד הלאומי החלו להכשיר תלמידים בבתי הספר לגדל ירקות לשימוש עצמי להזנת התלמידים. לכל מוסדות החינוך נשלח חוזר שהבהיר את חשיבות גינות הירק בשעת החירום. 62 בתי הספר ו־73 גני־ילדים (שבהם פעלו חברות ויצו) ברחבי הארץ אימצו את המפעל.⁷³ המפעל גילם את הערכים הציוניים נוסף על יתרונותיו המוחשיים. כך הציגה מחלקת ההדרכה של ויצו את הערך המוסף של הקמת הגינות:

חשיבותם של ענפי החקלאות הללו היא לא בלבד בתוכנם הלימודי והשימושי, אלא גם בערכים החינוכיים שהם מקנים לחניכים, כגון: פיתוח היחס לטבע ולעבודה חקלאית, רכישת

הרגלי עבודה משותפים, טיפוח הרגשת היצירה בעבודה
וכושר ההסתכלות והחקירה.⁷⁴

בעוד מדריכות ה.נ.צ-ויצו דאגו לחינוך החקלאי ברבים מבתי הספר וגני הילדים שבאחריות הועד הלאומי, נקלעו המוסדות הארגון עבור הגיל הרך לקשיי קיום. עלויות האחזקה הגבוהות של הילדים הצעירים במוסדות, קשיי ההורים והמוסדות הלאומיים להשתתף בתשלומי השכר ומצב הארגון העולמי, העמידו לא פעם מוסדות אלה בפני מצוקות קיומיות וסכנת סגירה. על כך נוסף הצורך ההולך וגובר לתת מענה לעוד ועוד ילדים נזקקים.

הדרכה בכלכלת בית, תל-אביב, מאוספי ביתמונה,
צילום: פוטו שוורץ.

ד. מקלט בטוח – הטיפול בילדים בזמן המלחמה, סניף תל-אביב כמקרה בוחן

בשנות העלייה החמישית (1932-1939) שילשה העיר תל-אביב את אוכלוסייתה ומנתה 156,000 תושבים, שהיו יותר משליש מהאוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל.⁷⁵ גידול האוכלוסייה המהיר הקשה על חבלי הקליטה של עולים שסבלו מהמצב הכלכלי הקשה ששרר בעיר. בשנים אלה התמקדה פעילותו של ה.ג.צ-ויצו באוכלוסיות נזקקות שהתגוררו בשכונותיה הדרומיות של תל אביב. בלשכה הסוציאלית של העיר התרכזו דיווחים על ילדים המסתובבים עזובים והוריהם מתקשים לגדלם.⁷⁶ הסיבות לתופעה זו היו מגוונות: מחלות גופניות ונפשיות שבהן לקו ההורים בשל הקושי להסתגל לתנאי הארץ, שיעור גירושין גבוה, או מוות של אחד ההורים.⁷⁷

בשנת 1939 השתנה הרכב האוכלוסייה שפנה לעזרת הלשכות הסוציאליות. בין הפונים לעזרה היו משפחות שעד אז קיבלו עזרה מקרוביהם בחוץ לארץ ולא זכו לה יותר בשל ניתוק הקשר. הפונים לעזרה החדשים היו אנשי המעמד הבינוני: בעלי מלאכה, סוחרים זעירים ובעלי מקצועות חופשיים, פועלים, עובדים זמניים ועולים רבים שלא הצליחו להיקלט בארץ. בין אפריל 1939 למרץ 1940 פנו 5,818 משפחות שמנו 15,727 נפש למחלקה העירונית בבקשת עזרה סוציאלית. מתוך כלל המשפחות 4,959 פנו לעזרה במחצית השנייה של השנה, כלומר לאחר פרוץ המלחמה. עבור 3,660 משפחות הייתה זו הפנייה הראשונה. רבים מבין הפונים החדשים פיגרו גם בתשלומי הדיור ועמדו בפני פינוי מביתם.⁷⁸

בשנים אלה מחצית ממוסדות ה.ג.צ-ויצו שטיפלו בגיל הרך התרכזו בעיר תל-אביב. סניף ה.ג.צ-ויצו בעיר היה הפעיל ביותר בתחום העזרה הסוציאלית לילדים מגיל לידה ועד גיל שש. בית התינוקות של ה.ג.צ-ויצו – 'המוסד לאם ולילד' ברחוב קינג ג'ורג', קלט תינוקות פגים, חולים או נטושים שהופנו אליו מהלשכות הסוציאליות או מבית החולים העירוני. עיריית תל אביב השתתפה בשליש מתקציב המוסד, בעוד שויצו עולמי השתתף בשני שליש מתקציב זה. התינוקות שלקו במחלות קשות הועברו ל'בית התינוקות' בירושלים, שנתמך על ידי ויצו עולמי. עיריית תל אביב וויצו עולמי מימנו את אשפוזם של הילדים בני העיר במוסד בירושלים במשותף. תינוקות ופעוטות שנוקקו לטיפול יומי בלבד התקבלו בהמלצת התחנות הסוציאליות למעונות היום של ה.ג.צ-ויצו בתל אביב. זכות בכורה במעונות ניתנה לילדים נזקקים, לילדי אלמנות ולילדי נשים חד-הוריות. העירייה השתתפה במחצית

העלות של אחזקת הילדים במעונות ויצו בעיר. הביקוש למעונות ה.נ.צ-ויצו היה גדול, ולראיה 298 ילדים התקבלו למוסדותיו, לעומת 155 ילדים שטופלו במעונות העירייה.⁷⁹

ה.נ.צ-ויצו הפעיל בתל אביב שבעה מעונות יום; שניים מהם שימשו גם כמקלט לילדי עולים. במקלטים שהו ילדי עולים מגיל 3-12 שטרם התקבלו למוסדות חינוך.⁸⁰ הצורך ההולך וגובר לעזור לילדי העיר הנזקקים, הפגיעה בהכנסות הארגון הארצי והקטנת הסיוע הכלכלי שהגיע מהארגון העולמי החלו לכרסם בתקציב ה.נ.צ-ויצו תל אביב ופגעו בטיפול הארגון בילדים. זאת ועוד, סכומי כסף שהתחייבה עיריית תל אביב להעביר לויצו עוד לפני המלחמה לא הועברו. באוגוסט 1939 התריעו חברות ה.נ.צ-ויצו תל אביב כי בשל חוב העירייה, שעמד על סך 800 לא"י, הולך שכרן של עובדות המעונות מזה שלושה חודשים. חברות הארגון התריעו שאם לא ישולם החוב לא ייפתחו המעונות בשנת הלימודים הקרובה. לבסוף חמקה העירייה מתשלום החוב והוא שולם הודות לתרומה של מרים סאקר, ממייסדות ויצו עולמי.⁸¹ תשלום החוב לא פתר את מצוקת מוסדות הארגון לילדים בעיר, ואסתר זמורה, יושבת ראש ה.נ.צ-ויצו, פנתה לעירייה בבקשת עזרה:

במשך עשרות שנים הקימה ויצו מוסדות חשובים לאין ערוך לילד ולאישה. תנאי חייה של האישה בארץ אינם דומים לאלה של האישה בחו"ל. העלייה מורכבת ברובה ממשפחות חסרות אמצעים. קשים הם חבלי ההסתגלות וההיאחזות בארץ ולעיתים קרובות מסוגלת דווקא האישה ולא הגבר להיות משען למשפחה כולה, תפקידו הוא לשמש סעד לנשים מסוג זה [...] שאלת הילדים אף היא חמורה ביותר, האישה העובדת אין לה כל אפשרות לטפל בילדיה כראוי. לכך דואגים המוסדות שלנו לסוגיהם (...) כעת אזלה היד ואנו עומדות בפני סגירת המוסדות [...] הננו פונות אליכם, ואל המוסדות העליונים בקריאה ובבקשה נמרצת לעזור לנו ולעודדנו בתמיכה כדי שלא נאלץ לסגור את המוסדות.⁸²

כשנה לאחר פרוץ המלחמה החמיר המצב הכלכלי. בשנת 1940 פנו 7,345 בתי אב ללשכות האזוריות בתל אביב לטיפול סוציאלי. בשל התקציבים המוגבלים טיפלו העובדות הסוציאליות במקרים הקשים ביותר כגון חולים,

נכים, אלמנות, נשים עזובות, משפחות מרובות ילדים, משפחות של הורים מובטלים וחולי שחפת.⁸³

בשנה זו לנוכח מצבו הקשה של הארגון העולמי החליטה הנהלתו לקצץ במחצית את מספר התינוקות שיקלטו במוסד לאם ולילד ולקלוט רק 20 תינוקות.⁸⁴ בשנת 1940 ספג המוסד מהלומה קשה. בית החולים בלינסון הפנה את התאומים בני החודש יעקב וברכה וקסבורג למוסד. אימם של התינוקות מתה לאחר הלידה והתאומים סבלו מהצטננות קלה. לאחר הגעתם התברר שהילדים סבלו משפעת 'מדבקת וממארת', שהדביקה את כל ילדי האולם שבו שוכנו.⁸⁵ רבים מבין התינוקות ששהו במוסד באותה העת נדבקו במחלה ושישה מהם נפטרו. בחקירה הרפואית שערך ד"ר תיאודור גרושקה, מנהל בית החולים העירוני, התברר שסידור התינוקות באולמות שינה גדולים מיושן ואינו מתאים לטיפול בהם.⁸⁶ גרושקה המליץ לפצל את אולמות השינה הגדולים לחדרי שינה קטנים, להוסיף חדרי בידוד ולהקפיד על ביקור יומי של רופא במוסד במקום פעם או פעמיים בשבוע, כפי שהיה נהוג.⁸⁷ יעקב שיפמן, מהנדס העיר, שלח חוות דעת דומה לזו של גרושקה.⁸⁸ שוב פנה הארגון לעזרת העירייה בדרישה לתמיכה כספית ולהגנה ציבורית מפני השמועות על הזנחה בשל מות התינוקות:

המוסד לאם ולילד שרת את תל אביב שירות טוב. בעשר שנות קיומו טופלו במוסד 2,149 תינוקות, אחוז תמותת תינוקות היה 3.53% (76 תינוקות בלבד), היינו אחוז תמותה נמוך ביותר. אף פעם לא פרצו מגיפות, והקהל היה מלא שבח והודיה למוסד [...] הננו בטוחות בעזרתה הפעילה של העירייה ובהגנתה המוסרית נגד התקפות בלתי מוצדקות.⁸⁹

לאחר ההפצצה האווירית על תל אביב, התברר כי יש צורך בתקציב נוסף שלא חושב מראש. בשל ההפצצות שהתרכזו ברחובות טרומפלדור ובוגרשוב הסמוכים למוסד לאם ולילד נוצר צורך למגן את המוסד. הריסים שפגעו בחצרות הבניינים סיכנו את העברת התינוקות למקלט בבית החלוצות השכן. לפי תוכנית מהנדס העיר הוחלט בארגון להסב את אחד החדרים בקומה הראשונה למקלט. סניף ה.ג. צויצו תל אביב פנה לעזרת העירייה במימון המיגון משום שהמוסד שירת את ילדי העיר והוחזק במשותף עימה.⁹⁰ באוקטובר 1940 הכין סניף תל אביב תוכנית להתקנת מקלטים בכל מוסדות הילדים שבהנהלתו. בבדיקה התברר שיש צורך בתשתיות יקרות

שעלותן הסתכמה ב־230 לא"י.⁹¹ שוב פנו חברות הארגון לעיריית תל אביב. בחודש דצמבר אישר גזבר העירייה השתתפות בסך 25 לא"י לבניית מקלטים במוסדות ויצו. מהנדס העיר הביע את מורת רוחו מהפגיעה בתקציב העירוני: "אומנם הצענו סכום של 25 לא"י בתור השתתפות במקלטים הנ"ל מתוך הסכום של 2,000 לא"י האחרונים, אולם הממשלה מחקה סעיף זה".⁹² חברות ה.נ.צ.ו.יצו תל אביב המאוכזבות מיאנו לקבל את הסירוב וכך כתבו לראש העיריה:

אנו מציינות בסיפוק את הודעת כבודו על דבר עמדתו הפרינציפיונית שאין העירייה צריכה לבוא לעזרת המוסדות סוציאליים על חשבונה אם נמצאו גואלים להם מצד הארגונים הציבוריים [...] היחס הזה של העירייה ושל המחלקה הסוציאלית אינו לטובת העיר והוא גורם עלבון למאות חברותינו הפעילות בשטח העבודה הסוציאלית.⁹³

בחודש מאי 1941 ראש העירייה סתם את הגולל על המשך הדיונים בדבר מיגונם של המוסדות לילדים בטענה שבממשלה לא מחייבת אותו להשתתף: "הריני להודיעכן כי הממשלה מחקה את הסעיף של השתתפות מצד העירייה בהקמת מקלטים במוסדות".⁹⁴

שנת 1942 הסתיימה בגירעון של 1,982 לא"י בסעיף החינוך של הארגון בעיר. מנהיגות הארגון פנו שוב ושוב לעיריית תל אביב בניסיון לגייס עזרה למוסדות הארגון לנוכח הצרכים ההולכים וגדלים. הקשיים באחזקת המוסדות עבור ילדים לא היו נחלת העיר תל אביב בלבד. ה.נ.צ.ו.יצו התקשה לגייס את הסכומים הנחוצים לאחזקת הילדים במוסדותיו בכל הארץ, בייחוד לנוכח הגעתן של משפחות מעפילים ופליטים עם ילדים שנזקקו לעזרה.⁹⁵ עוד לפני פרוץ המלחמה היה הטיפול במעפילים ובפליטים אחד מתפקידיו הבולטים של ה.נ.צ.ו.יצו. בוועידה הארצית שהתקיימה ביולי 1939 הוחלט ליסד ועדות מיוחדות למען המעפילות בכל הסניפים, ולהקים מקלטים לילדי הפליטים.⁹⁶ על קליטת משפחות המעפילים היו אחראיות לשכות העבודה הסוציאליות שפעלו בחסות הוועד הלאומי. יושבות ראש סניפי ה.נ.צ.ו.יצו ביישובים השונים עמדו בדרך כלל בראש המחלקות הסוציאליות. חברות ויצו התגיסו למען המשפחות וסיפקו להם עזרה ראשונה, מקום לינה זמני, אוכל וביגוד.⁹⁷ בשנות המלחמה הגיעו מספר קבוצות של ילדים ללא הוריהם או אימהות בודדות שנזקקו לטיפול

גן ילדים בתל אביב, שנות הארבעים. מאוספי ביתמונה, צילום: פוטו שוורץ.

במוסדות סגורים. בין הקבוצות הבולטות שטופלו במוסדות הארגון היו ניצולות אוניית הגירוש 'פאטריה', 'ילדי טהרן', 'ילדי העלייה התימנית' ונוער מהמחנות בטרנסניסטריה.

בסוף 1940 הגיעו לארץ שלוש ספינות מעפילים 'מילוס', 'פסיפיק' ו'אטלנטיק' ועליהן 3,500 יהודים מאוסטריה, מגרמניה ומצ'כוסלובקיה. הספינות נתפסו על ידי הבריטים ונוסעי ה'מילוס', וה'פסיפיק' הועברו לאוניית גירוש ה'פאטריה', שעמדה להישלח לאיי מאוריציס. מוסדות היישוב החליטו למנוע בכל מחיר את גירוש האונייה באמצעות הטמנת מוקש מאולתר בגופה. ב־25 בנובמבר 1940 התפוצץ מטען החבלה בבטן האונייה. בעקבות חישוב לא נכון של משקל חומר הנפץ החלה האונייה

לשקוע במהירות. 216 מבין 1,800 הנוסעים טבעו. גל המחאות שפרץ בארץ בעקבות ההחלטה לגרש את הניצולים הביא לשינוי החלטת ממשלת המנדט, והם הועברו למחנה המעצר בעתלית (נוסעי ה'אטלנטיק' גורשו כעבור חודש לאי מאוריציוס).⁹⁸ כשהגיעו לעתלית הועברו התינוקות והאימהות למוסדות ה.נ.צ.ו.צ.⁹⁹

בדצמבר 1940 נקלטה בבית התינוקות בירושלים הקבוצה הראשונה ששוחררה ממחנה המעצר בעתלית ובה ניצולות מטביעת ה'פאטריה', ונשים ותינוקות מאוניות מעפילים נוספות.¹⁰⁰ עם הקבוצה נמנו 36 תינוקות, 26 מהם נקלטו יחד עם אימותיהם. מצבן של האימהות ששהו בספינות המעפילים בתנאים סניטריים גרועים ובלתי אנושיים היה קשה. אימהות שהגיעו מאוניית המפעילים 'סקריה' הדביקו במחלת הטיפוס 14 אימהות ועובדות במוסד. כעבור מספר חודשים נקלטה בבית התינוקות עוד קבוצה. עם קבוצה זו נמנו 41 תינוקות ו-30 אימהות. חלק מהאימהות הגיעו מספינות המעפילים והאחרות ממחנות המעצר. עשרים נשים שהיו ללא משפחה וללא הכשרה מקצועית נשארו במוסד חודשים ארוכים עד שנודע גורל בעליהן או עד ששוכנו במקום אחר. לעיתים הוכנסו לבית התינוקות פעוטות במצב ירוד שבני משפחתם התקשו לטפל בהם לאחר השחרור מהמחנה. משך הטיפול בכל תינוק נמשך כחמישה חודשים. לאחר שהרופאים אישרו שהילדים הדביקו את פערי ההתפתחות הם הוחזרו למשפחותיהם.¹⁰¹ בית התינוקות קיבל על עצמו את הנטל הכלכלי שהיה כרוך בטיפול בילדי מעפילים, בדוח על פעילות בית התינוקות בשנת 1942 צוין כי בהיעדר תוספת תקציב, הטיפול במעפילות ובילדיהן נגרע מטיפול בילדים נצרכים רבים מבני הארץ. בשנה זו העניק בית התינוקות בירושלים טיפול ל-167 ילדים, כמעט מחציתם (77), היו ילדי מעפילים. התקציב השנתי של המוסד עמד על 14,318 לא"י. בשנות המלחמה השתתף ויצו עולמי בחצי מההוצאות. שאר הכסף גויס מתרומות, מתשלומי הורים, מתשלומי תלמידות בבית הספר למטפלות, מעיריות וממוסדות שונים. הוועד הלאומי השתתף בסך של 300 לא"י. חרף המצוקה החל המוסד להיערך לקליטת קבוצת ילדים נוספת – 'ילדי טהרן'.¹⁰²

באמצע שנת 1942 החלו להגיע לארץ ידיעות מקוטעות על יציאת כשלושים אלף פליטים פולנים, ביניהם גם יהודים ממזרח רוסיה, אל טהרן שבאירן. הפליטים שנמלטו ממזרח פולין בפרוץ המלחמה, נלכדו על ידי הצבא האדום שהגלה רבים מהם לעבודות פרך בסיביר. כשפלשה גרמניה לרוסיה במבצע ברברוסה בשנת 1941 נעתרו הרוסים לבקשת צבא

פולין הגולה ואפשרו לפליטים לצאת מברית המועצות. הממשלה הגולה התכוונה להעביר את אנשיה לטהרן שבה שלט הצבא הבריטי. הרוסים אישרו לגולים לצרף ליוצאים יתומים פולנים ששוכנו בברייתומים בשטחם. כשנודע הדבר ביקשו אימהות יהודיות רבות לצרף את ילדיהן לבתי היתומים הפולנים ולהצילם מהרעב, מהמחלות ומהקור. בקיץ 1942 יצאו הפליטים הפולנים מרוסיה לטהרן. שליח מהסוכנות היהודית יצא לטהרן לאתר את היהודים ולהביאם ארצה. הוא פגש בפליטים ותיאר את מצבם הקשה: "נפוחי רעב, לבושי סמרטוטים, שבורים ברוח ואובדי תקווה".¹⁰³

אנשי הסוכנות קיבצו את הילדים היהודים ושיכנו אותם בבית היתומים היהודי שהקימו בעיר. בבית היתומים היהודי בטהרן שהו 687 ילדים. כמאה מהילדים היו בני חצי שנה עד עשר שנים וסבלו ממחלות וממחסור. בארץ נערכו לקליטת הילדים, כיוון שהלשכה לעליית הנוער טיפלה בילדים בוגרים בלבד, החל ויכוח לאילו מוסדות יישלחו הילדים. הוחלט לייסד ועדה מיוחדת לענייני הילדים בראשות הנרייטה סאלד, יושבת ראש עליית הנוער. הוועדה החליטה שהילדים מעל גיל 14 יבחרו בעצמם את המוסד שבו ילמדו. הילדים הצעירים יופנו למוסדות על פי דרך חינוכם בבית הוריהם.¹⁰⁴

בדצמבר 1942 דנה הנהלת ה.נ.צ. ויצו בסוגיית ילדי טהרן והביעה את נכונותה לקלוט ילדים במוסדות הארגון. הוחלט להרכיב ועדה של ה.נ.צ. ויצו ונציגות ויצו עולמי בארץ שתדון בתקציבים לאחזקת ילדי טהרן במוסדות.¹⁰⁵ כשהגיעו הילדים ארצה בפברואר 1943 בחרו רוזה וולשטיין, מנהלת בית התינוקות בירושלים והנרייטה סאלד ארבעים מהם שמצבם הגופני היה הירוד ביותר. הילדים שוכנו בחדריהן של מתלמדות בבית הספר למטפלות שפנו מהמקום.¹⁰⁶ עלות התאמת המגורים וחדרי בית הספר למטפלות לצורכי הילדים הייתה 628 לא"י. המוסד לעליית הנוער העניק סכום של 589 לא"י עבור אחזקת הילדים.¹⁰⁷ סכום זה לא שילם אפילו את התאמת המגורים לילדים.

הילדים הגיעו ל'בית התינוקות' בשתי קבוצות. מתורגמנית לפולנית תיווכה בינם לבין סגל המוסד. הקבוצה הראשונה מנתה 27 יתומים בגילאי גן. כעבור יומיים הגיעה קבוצה נוספת ובה שבעה תינוקות עם אימותיהם. בין התינוקות היו תינוק בן שבוע שנולד מיד עם הגעת הקבוצה ארצה, תינוקת בת שלושה שבועות שנולדה במחנה מעבר בהודו, שני תינוקות בני חודשיים וארבעה חודשים שנולדו בטהרן ותינוק בן עשרה חודשים חולה בדיפטריה שנולד בדרך מרוסיה לטהרן.¹⁰⁸ בסך הכול קלט בית התינוקות

בירושלים 61 ילדים מבין ילדי טהרן. שהותם במוסד הוצגה תחילה כסידור ארעי, אך בסופו של דבר נשארו בו שלושים ילדים עד שבגרו ועברו למוסד אחר. הגעת ילדי טהרן גרמה לצפיפות בבית התינוקות והובילה לא אחת להתפרצות מחלות.¹⁰⁹

ה.ג.צ-ויצו עזר גם לנשים שהגיעו בין פליטי טהרן. לשכות הייעוץ של הארגון הפנו נשים לבתי ספר ערב של הארגון ובהן הוכשרו בתפירה ובלימוד השפה העברית. הארגון סיפק להן מוצרי קיום ראשוניים והעניק ל-15 מהן מלגות לימודים בבית הספר "בצלאל". מחלקת תעשיות הבית של הארגון קלטה לעבודה בעלות מקצוע. מתנדבות לשכות הייעוץ של ה.ג.צ-ויצו תיארו את מצבן הרעוע של הנשים שסבלו ממחלות, מרעב ומנוקי גוף ונפש.¹¹⁰ עשרים מבין הנשים שהגיעו עם פליטי טהרן היו חברות ויצו בפולין, ארץ מוצאן. כשעלו לארץ נערכה להן קבלת פנים חגיגית בבית ויצו בתל אביב, נשים שהגיעו בגפן התארחו לקליטה ראשונית בבתים של חברות הארגון.¹¹¹

כשבגרו הפעוטות ששוכנו במוסד לאם ולילד שבתל אביב ובבית התינוקות שבירושלים התברר שיש מחסור במוסדות המשך לקליטת ילדים בגילי 3-6. הארגון הארצי נאלץ לחפש פתרונות יצירתיים. בשנת 1944 קיבל ה.ג.צ-ויצו תחת חסותו את 'משק ילדים' במגד שעל יד פרדס חנה.¹¹² משק ילדים נוסד בשנת 1936 על ידי קֶלֶר וַיִּמְסֶהֱיִימָר, מחנכת מגרמניה. ויימסהיימר, שניהלה מוסד לילדים יהודים במולדתה, רכשה עם עלייתה ארצה את המקום וניהלה בו מעון לילדים שהגיעו מגרמניה. בשנת 1944 עבר המוסד בהנהלתה לנהריה ונפתח מחדש בשם 'נווה הילד'.¹¹³ ה.ג.צ-ויצו שכר את המקום במגד והרחיב את המבנים במקום כך שיוכלו לקלוט כ-100 ילדים. עם פתיחתו נקלטו במקום 70 ילדים מבין ניצולי המחנות בטרנסניסטריה, ילדי תימן, משפחות החיילים המגויסים ו'מקרים סוציאליים'.¹¹⁴

ההנהלה הארצית החליטה לפתוח מוסד נוסף ולהסב את הקייטנה שפעלה באחוזת הרברט סמואל שעל הכרמל לאכסנייה זמנית עבור ילדי פליטים בגיל בית ספר עממי.¹¹⁵ דוד אידלסון ממלא מקום המחלקה הסוציאלית של עיריית תל אביב, ביקר במוסד שעל הכרמל. כך תיאר את רשמיו מהמקום:

עד לפני שלושה חודשים שימש המקום כקייטנה. המגרש בין מספר הדונמים ריק ואין עליו לא גינת נוי או ירק, רק עצים בודדים. המקום יפה ואויר צח נושם מן הים. במקום שני בנייני אבן אליהם מצורף צריף [...] בבניין השני שני

אולמות שינה ובאמצע המנהלת, בחדרה שני חלונות צרים, כל חדר פונה לאולם שינה אחד (שיטה ישנה ומכוערת להשגחה על ילדים). במקום דרים 36 ילדים בגילאי א'-ו, 16 נערים ו-20 נערות על פי החלוקה הבאה: 19 ילדי מעפילים, 10 ילדי מגויסים ו-7 מקרים סוציאליים. מבניהם 3-4 ילדים הזקוקים לטיפולים מיוחדים. הילדים מתקבלים למוסד ללא בקרה ואין בו הדרכה ופיקוח. כיום מנהלת את המוסד הגב' חיה שניהלה את הקייטנה ללא כל השכלה פדגוגית. היא גם מנהלת את קורס בישול המתנהל במקום. המסקנה: למוסד אין עדיין צורה של מוסד, הבניינים אינם מתאימים לתפקידם ויש לסדר ביקורת על כניסת הילדים למוסד. הפרסונל דורש הדרכה ופיקוח והם גם מבקשים את זה. אם יבוצע כל הנ"ל זה יכול להיות מוסד טוב.¹¹⁶

עלות אחזקת ילד במוסד בהר הכרמל הייתה 5.5 לא"י לחודש ובסך הכול 3,123 לא"י בשנה. בוויצו אוסטרליה נענו לבקשת ה.ג.צ-ויצו להפוך את המקום למוסד קבוע ולהשקיע את חלק הארי באחזקתו. הפדרציה האוסטרלית גייסה 15,000 לא"י להתאמתו למתכונת של מוסד סגור לילדים בגיל בית ספר עממי. תשעים הילדים שחסו במוסד הופנו מטעם לשכת הנוער והמחלקה הסוציאלית של הוועד הלאומי. בשנת 1944 תכננו בהדסה-ויצו קנדה את הקמתו של כפר ילדים גדול נוסף. הכפר נועד לקלוט 300 ניצולי שואה בגיל בית ספר עממי. הקרן הקיימת העמידה לצורך הקמת 'כפר הדסים' 500 דונם ליד אבן יהודה.¹¹⁷

בשנות המלחמה סייעו פעולות ה.ג.צ-ויצו לכ-20,000 ילדים ב-167 מוסדות ברחבי הארץ. חלק ממפעלי הארגון פעלו בשיתוף עם ארגוני הנשים אחרים בארץ, וחלקם מטעם הנהלת ויצו עולמי. ההנהלה העולמית העניקה חסות למוסדות הסגורים: בתי התינוקות, אחוזות ילדים שבחיפה ומשק ילדים בפרדס חנה. מוסדות אלה הוצבו בראש סדר העדיפויות של הארגון והופנו אליהם כספי הפדרציות, שנפגעו פחות בעקבות המלחמה.¹¹⁸

עד תום המלחמה הפעיל הארגון הארצי 21 תחנות לאם ולילד שבהם הוענק סיוע ל-1,840 אימהות וילדיהן, ו-21 גני ילדים שבהם התחנכו 785 ילדים. הארגון הארצי פתח ארבעה מועדונים בשעות אחר הצהריים עבור 180 ילדים. 5,500 ילדים השתתפו במפעל ההזנה של ה.ג.צ-ויצו

וזכו לארוחה חמה אחת לפחות ביום או שחולקו מצרכים לבתיהם. 5,500 ילדים ביקרו בקייטנות שהופעלו בחסות סניפי הארגון ביישובים השונים. הארגון הפעיל (בשיתוף עם ארגון הדסה) 16 תחנות טיפות חלב ששירתו 1,145 תינוקות ועשרה מטבחים. הארגון הקים (עם קרן גוגנהיים) 18 מגרשי משחקים עבור אוכלוסייה של כ-2,500 ילדים. נוסף על כך ייסד הארגון 16 מעונות יום (שישה מהם עם ארגון אימהות עובדות) שטיפלו ב-758 ילדים.¹¹⁹ ובנוסף ייסד הארגון מעונות יום עונתיים במושבות שטיפלו ב-192 ילדים שאימותיהם עבדו בחקלאות במושבות.¹²⁰ ה.נ.צ-ויצו המשיך לסייע לילדים גם במחיר מחיר הגדלת הגרעון הכספי של הארגון שהסתכם אחרי המלחמה ב-50,000 לא"י.¹²¹

שיתופי הפעולה של ה.נ.צ-ויצו עם ארגוני הנשים שפעלו בארץ לא הסתכמה בעבודת סעד בלבד. מועצת ארגוני הנשים (מא"ן) שהוקמה לאחר פרוץ המרד הערבי שינתה את פניה בזמן מלחמת העולם השנייה.

ה. "אל האשה העבריה בארץ" – פעילות ה.נ.צ-ויצו במועצת הנשים העבריות

בסוף יולי 1936 התכנסה ועידת היסוד של מועצת הנשים העבריות. בוועידה השתתפו נציגות מארגוני הנשים בארץ, ובהם ה.נ.צ-ויצו, התאחדות נשים לשווי זכויות, תנועת הפועלות ונציגות המזרחי. נוסף להם השתתפו נציגות מארגוני נשים בתפוצות כגון הדסה, ליגת החברות וויצו עולמי. בוועידה נידונו מטרות המועצה, סמכויותיה ודרכי פעולתה. הוסכם כי תפקידה של מועצת הנשים הארץ ישראלית יהיה לייצג את כל ארגוני הנשים בזירה הבין לאומית "בכל אותן שאלות המאחדות אותן כעם וכנשים".¹²²

בתקנון מועצת הנשים נקבעו שני כללים שנועדו להבטיח את פעילותם של הארגונים מבלי לפגוע בעקרוניותיהם המרכזיים: האחד הגביל את סמכות המועצה בקשר להתנהלותם הפנימית של הארגונים. האחר קבע שכל החלטות המועצה יתקבלו פה אחד. עוד הוחלט שלכל אחד מהארגונים יהיו שתי נציגות במועצה, והן יבחרו מביניהן שלוש נשים למזכירות הארגון. הבחירות למועצה יתקיימו שנה בשנה ותקציב הארגון יורכב ממיסים שייגבו מכל הארגונים, בשיעור שווה ללא קשר לגודלם.¹²³

ב-17 במאי 1939 פורסם "הספר הלבן" ומיד פרצו הפגנות סוערות ברחבי הארץ. חברות מועצת ארגוני הנשים השתתפו בהפגנות ובראשן

צעדו נציגותיהן: רחל ינאית בן־צבי, שרה הרצוג (רעייתו של הרב הראשי יצחק אייזיק הלוי הרצוג), איטה ילין, שרה עזריהו ואסתר זמורה, יושבת ראש ה.ג.צ.ו.צ. משלחת מטעם המפגניות נפגשה עם המזכיר הראשי של ממשלת המנדט והגישה לו כתב מחאה בשם הנשים. זו הייתה הפעם הראשונה שבה יזמה מא"ן פעילות פוליטית.¹²⁴

כשפרצה מלחמת העולם השנייה נרתמו נשות מא"ן לפעולה מעשית והחליטו לייסד שירות אזורי של נשים לשעת חירום. התפקידים שבהם הן ביקשו לפעול היו מתן עזרה ראשונה, התגוננות אווירית, כיבוי אש ועוד. מועצת הנשים בתל אביב גייסה מאות פוקדות שפעלו ב־22 תחנות שתפקידן היה לעודד את נשות העיר בגילי 18–50 להתייצב לשירות.¹²⁵

בשעה קשה ליישוב כשהמאורעות הגיעו לשיאם הקימה האישה בארץ את נציגותה לשעת חירום – את מועצת ארגוני הנשים. עתה אנו נתבעות למעשים. בשעת גורל לעולם כולו בשעה שהיישוב זקוק לכושר פעולה ומסירות. גדולה האחריות המוטלת עלינו נשי היישוב העברי בארץ, הנושא על כתפיו גם את גורל עתיד העם היהודי, אשר מיליוני שותתים דם כקורבן מלחמה וכחללי רדיפות. [...] כל אישה בגיל 18–50 תשתתף בהרשמה זו ואולי גם בשביל אלה שאינן חייבות להירשם מפאת גילן ימצא תפקיד מתאים. ההרשמה תשמש יסוד להקמת שירות נשים אזורי לשעת חירום. אנו קוראות את האישה לאומץ ולנכונות.¹²⁶

בשלושת הימים הראשונים למפקד נרשמו לשירות האזורי של מא"ן כ־5,000 נשים. כעבור שלושה ימים התמלאו המכסות, למורת רוחן של נשים רבות שלא הספיקו להירשם. המתקבלות הוכשרו בשני מחוזים בני עשר שעות לימוד.¹²⁷

במא"ן נערכו שינויים ארגוניים שנועדו להתאימו לצרכי התקופה. אסתר זמורה יושבת ראש ה.ג.צ.ו.צ. מונתה לנציגת המועצה בוועד הלאומי ובמוסדות הלאומיים, שרה עזריהו מהתאחדות נשים לשיווי זכויות מונתה למקשרת בין מא"ן למועצות המקומיות, בבה אידלסון, מזכירת מועצת הפועלות, מונתה לאשת הקשר בחיפה ובתל אביב ודבורה אלינר מהסתדרות נשים מזרחי מונתה לאשת הקשר בירושלים. ה.ג.צ.ו.צ. העמיד את משרדיו בערים השונות לרשות המועצה וקיבל אחריות על ניהול הכספים.¹²⁸ חברות

המזכירות של מא"ן החליטו שכל ארגון יקים מטה לפעולותיו, יבחר את אחת הפעולות מבין מטרות המועצה ויתמקד במימושה: עזרה לפליטים, ארגון ההתגוננות בערים, פיקוח על מכירת תוצרת הארץ, עזרה ראשונה מאורגנת, דאגה לילדים, עזרה סוציאלית.¹²⁹

בתחילת יוני 1940 פנתה מזכירות מא"ן לוועד הלאומי בבקשה לשתף את חברותיו בכל ועדות המצב ולהשתתף בהגנה האזרחית. הוועד הלאומי השיב לבקשתו: "נוכח מצוקות השעה ההולכות ומחמירות אנו נתבעים במפגיע ללכד את כל הכוחות ולנצל את כל האפשרויות של עזרה ציבורית [...] עלינו לשתף כל גורם בעל יכולת וכושר פעולה. אנו מוצאים אם כן לנחוץ ולמועיל שבכל ועדת מצב לשעת חירום תשותף באת כוח של מועצת ארגוני הנשים לשעת חירום".¹³⁰ הוועד הלאומי ביקש ממא"ן להעביר לידיו תוכנית עבודה.¹³¹

בחודש יולי התקיימה פגישה בין נציגות מזכירות מא"ן ליצחק בן צבי, יושב ראש הוועד הלאומי, אברהם קצנלסון ואברהם אלמליח, חברי הוועד. בבה אידלסון ואסתר זמורה נציגות המועצה הציגו את תולדות מועצת ארגוני הנשים ואת תרומתה הרבה ליישוב. הן ציינו כי למרות שמועצת הנשים פועלת כבר כחמש שנים ובשעת מצוקה נרתמה למען צורכי היישוב, היא לא זכתה להכרה מהמוסדות הלאומיים. אידלסון הסבירה שהמועצה שואפת להקים 'מיליציה' של נשים שתשולב במפקדת ההגנה האזרחית ודרשה ולשלב את הארגון בתוכניות הוועד הלאומי בעת מלחמה.¹³²

יצחק בן צבי הביע תמיכתו בדרישת הנשים למעורבות, אך הסביר כי לאור אירועי התקופה, ועדות המצב מתארגנות מחדש. הוא הדגיש את החשיבות לשלב נשים אך ציין כי בשל המצב הנוכחי, עדיין לא התפנו מקומות בוועדות לשעת חירום. בן צבי ציין כי השאלות שמעסיקות את ועדות המצב עוסקות בנושאים כמו גורל הילדים, הנשים ומערכת החינוך בשעת חירום. בתחום זה, הוועד ביקש לגייס את ארגוני הנשים, ובקרוב יעלה הנושא לדיון במטרה למצוא את הדרכים לשתף אותן. ד"ר קצנלסון הסכים עם תביעתן להיות הגוף המייצג את צורכי הנשים ואף הציב להן מטרות: עידוד הגברים להתגייס, עזרה בפינוי אוכלוסייה, התנדבות במגן דוד אדום, סידור מטבחים קהילתיים וטיפול בילדים. הוא הדגיש את חשיבות המשך תרומתן בתחומים סוציאליים. כלומר, בעוד הנשים דרשו לעצמן תחומי פעולה נוספים ומעורבות בקבלת החלטות, חברי הוועד ביקשו מהן להמשיך ולהתמקד בתפקידי הסעד. הפגישה המאכזבת הסתיימה בדברי סיכום של יצחק בן צבי: "שמענו את הרצון

לשיתוף פעולה, ואנחנו עדיין בארגון המחלקות, נביא את משאלתכן בנוגע לשיתופכן".¹³³

ביוני 1940 העלתה מזכירות מא"ן בפני הוועד הלאומי והסוכנות תביעה נוספת – לגייס נשים מהיישוב לחיל העזר הבריטי (Auxiliary Territorial Service – A.T.S).¹³⁴ חברות המועצה ביקשו ממשה שרתוק, ראש המחלקה המדינית בסוכנות להמליץ על כך למפקדת הצבא הבריטי. באוקטובר 1941 אישר הצבא הבריטי את ההצעה. הדסה סמואל נציגת ויצו במא"ן תכננה את תנאי הקבלה עם נציגי המחלקה המדינית. סמואל, חברת הנהלת ויצו עולמי ורעייתו של אדווין סמואל (בנו של הרברט סמואל הנציב העליון הבריטי הראשון בארץ-ישראל) הייתה בקיאה באופייה של ההתנהלות הבריטית ועל-כן נבחרה לשמש אשת-קשר עם השלטונות הבריטים. שני עקרונות בסיסיים נקבעו למפעל הגיוס: המכסה – גיוסו עד 5000 נשים והן לא ישרתו בארץ-ישראל.¹³⁵

בדצמבר 1941 התפרסמו בעיתונות מודעות הקוראות לנשים להתגייס.¹³⁶ גיוס הנשים עורר פולמוס סוער ביישוב היהודי. לצד המצדדים בגיוס הנשים היו שהתנגדו מחשש לפגיעה במוסריותן. בין התומכות הראשונות בגיוס הנשים הייתה ורה וייצמן חברת הנהלת ויצו עולמי.¹³⁷ וייצמן הודיעה שאם הייתה צעירה הייתה שמחה להצטרף לשורת המתגייסות. ה.ג.צ-ויצו נרתם במרץ לעידוד גיוס הנשים. חברות הארגון קיימו כנסים, מסיבות ואירועים חגיגיים שבהם תיארו בהתלהבות את הווי החיים הצבאי. חברות ויצו הצעירה קראו לכל צעירה בריאה בגופה להיענות לצו המוסרי ולהתגייס. ועדת התעמולה של הארגון הפיקה סרט לעידוד הגיוס בשם "הנשים למען הניצחון".¹³⁸

הנשים הראשונות התגייסו ב-24 בדצמבר 1941. בקיץ 1942 גברה היענות הנשים לגיוס כשהתקרב צבא רומל לארץ-ישראל. המתגייסות הגיעו מכל חוגי היישוב ומכל שכבות האוכלוסייה. המניע העיקרי להתנדבות היה הרצון להיאבק שכם אל שכם עם בחורי הארץ בגרמניה הנאצית. בסך הכול התגייסו לצבא העזר הבריטי 3,863 נשים ושירתו כנהגות משאיות, קומנדקרים ואמבולנסים וכפקידות ואלחוטניות.¹³⁹

במא"ן המשיכו לדאוג לנשים בעת שירותן. נציגות המועצה ביקרו ביחידות ושמרו על הקשר בין המגויסות לבין היישוב. בסתיו 1942 שהו על אדמת מצרים חמש פלוגות נשים מארץ-ישראל. איריס לוי, יושבת ראש ויצו במצרים, ביקרה בקביעות את החיילות מהארץ ודאגה לצורכיהן. מועדוני ויצו במדינה ערכו עבור החיילות ערבי תרבות, נשפים ואירועים

לציון חגי ישראל. באספת ה.נ.צ.ו.צ. צוינה לשבח העזרה הרבה שהגישו חברות ויצו מצרים לחיילות ששהו על אדמתה.¹⁴⁰ לוי גם יצאה בשליחות ויצו לבקר את המגויסות מהארץ ששירתו באיטליה.¹⁴¹ בשנת 1943 התגייס ויצו עולמי לטובת חיל העזר לנשים. הפדרציות של אוסטרליה, קנדה וניו זילנד תרמו 12 אמבולנסים. בה.נ.צ.ו.צ. ציינו בהתלהבות: "בפעם הראשונה נראו אתמול בירושלים צעירות יהודיות מחיל העזר לנשים נוהגות באמבולנסים גדולים".¹⁴²

התמורות במצבו של ה.נ.צ.ו.צ., התרחבותו והתחזקותו שנות המלחמה העניקו לארגון עצמאות מול ההנהלה העולמית, ואפשרו לו להתפתח לאפיקים חדשים. העצמאות אל מול הארגון העולמי פתחה בפני חברות הארגון הארצי פתח לפעילות בתחום נוסף שהיה סלע מחלוקת בארגון העולמי במשך שנות קיומו – הפוליטיקה. בשנת 1944 חברה הפדרציה הארצית להתאחדות נשים לשיווי זכויות והתמודדה בבחירות לאספת הנבחרים. (כפי שתואר בפרק השני בספר זה). שבירת תקרות הזכויות בסוגיות כמו גיוס הנשים והשתתפות בפוליטיקה המקומית, פעילויות שלא היו בשיתוף עם ההנהגה העולמית העניקו לפדרציה הארצית תחושות של הצלחה, מסוגלות ועצמאות.

הערות

1. וינר, מגמות והכוונות בסידור קטינים מחוץ לביתם, עמ' 28.
2. משה נאור, 'עורף במלחמה: המשמר האזרחי בתל אביב' 1938-1945, מתוך: פנחס גינוסר ואבי בראלי (עורכים), עיונים בתקומת ישראל, מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל, כרך 12, שדה בוקר, 2002, עמ' 326. (להלן: נאור, 'המשמר האזרחי בתל אביב').
3. נאור וגלעדי, ארץ ישראל במאה ה-20, עמ' 335.
4. הכהן, מנהיגה ללא גבולות, עמ' 384.
5. יואב גלבר, "מצדה" ההגנה על ארץ ישראל במלחמת העולם השנייה, רמת גן, 1990, עמ' 16-38.
6. חנוך פטישי, מחתרת במדים ה"הגנה" והחיילים הארץ ישראלים בצבא הבריטי, 1939-1946, חיפה, 2006, עמ' 16.
7. ענת גרניט-הכהן, "חשבון ציבורי או חשבון פרטי – מקרה מבחן: אימהות מהיישוב בכוחות הבריטים במלחמת העולם השנייה", מתוך: מדגלית שילה וגדעון כץ (עורכים), עיונים בתקומת ישראל, מגדר בישראל מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה, שדה בוקר, 2011, עמ' 199.
8. יעקב ראובני, ממשל המנדט בארץ ישראל 1920-1948, ניתוח מדיני-היסטורי, רמת גן, 1993, עמ' 83.
9. נאור וגלעדי, ארץ ישראל במאה ה-20, עמ' 336.

10. וינר, מגמות והכוונות בסידור קטינים מחוץ לביתם, עמ' 30.
11. 'Report of the Palestine WIZO Executive (P.W.E) of the period Sept 1939 to Oct 1946. אצ"מ תיק F49/2686.
12. 'Resolutions of the 10th conference of WIZO', אצ"מ תיק F49/2370.
13. 'מפעלי ויצו באמריקה הדרומית, ידיעות ויצו מהגולה', אצ"מ תיק DD1/7323.
14. במהלך המלחמה התרחבה פעילות ויצו בדרום אמריקה ומרכז, פדרציות חדשות נוסדו בקולומביה, גואטמלה, ג'אמייקה, פורוגואוי וונצואלה. 'מפת ויצו' 1950, אצ"מ תיק F49/2639-9 וגם: 'ידיעות ויצו מהגולה', הסתדרות ויצו בארץ ישראל, אצ"מ תיק DD1/7325.
15. 'דו"ח של הנהלת ויצו עולמי בארץ ישראל לתקופת ספטמבר 1939–אוקטובר 1946', אצ"מ תיק F49/2686.
16. על הקרב על בריטניה ראו: אנתוני ביור, מלחמת העולם השנייה, תל אביב, 2014, עמ' 141–160.
17. 'Report of the Palestine WIZO Executive, 1940', אצ"מ תיק F49/2370.
18. 'Palestine WIZO News – letter No 5, February–March 1941', ארכיון העיר תל אביב, תיק ג'–1847, מיכל 1013.
19. שם, עמ' 3.
20. 'מכתב מאת הסתדרות נשים ציוניות לראש עיריית תל אביב, ישראל רוקח', 20 בנובמבר 1939, ארכיון העיר תל אביב, תיק א'–1848, מיכל 1014.
21. תזכיר מועצת הפועלות לקראת ועידת ויצו ארצי – 1939: 'על רשת מפעלינו המשותפים למען הקניית מקצוע', אה"ע תיק IV 230-1-377.
22. 'דו"ח של הנהלת ויצו עולמית בארץ ישראל לתקופת ספטמבר 1939–אוקטובר 1946', אצ"מ תיק F49/2686 עמ' 3.
23. גילעת, 'דוקמות האומה', עמ' 181–225.
24. 'מכתב מלאה וילנסקי לראש עיריית תל אביב, ישראל רוקח', 26 בדצמבר 1939, ארכיון העיר תל אביב, תיק ג' 1847, מיכל 1013.
25. 'מכתב מלאה וילנסקי לראש עיריית תל אביב, ישראל רוקח', 9 בפברואר 1940, ארכיון העיר תל אביב, תיק ג' 1847, מיכל 1013.
26. שם, שם.
27. 'מכתב מלאה וילנסקי לראש העיר תל אביב, ישראל רוקח', 4 באפריל 1941, ארכיון העיר תל אביב, תיק ג' 1947, מיכל 1013.
28. 'מכתב מלאה וילנסקי לידי א' הרטמן מנהל המפדה האזרחי', 20 באוגוסט 1940, ארכיון העיר תל אביב, תיק ג' 1847, מיכל 1013.
29. שם, שם.
30. 'דו"ח הנהלת ויצו העולמית בארץ ישראל לתקופת ספטמבר 1939–אוקטובר 1946', אצ"מ תיק F49/2686, עמ' 10.
31. שם, שם.
32. גילעת, 'דוקמות האומה', עמ' 198.
33. 'דו"ח הנהלת ויצו העולמית בארץ ישראל ספטמבר 1939–אוקטובר 1946', אצ"מ תיק F49/2686, עמ' 8.
34. שם, עמ' 10.
35. ללא שם מחבר, "להציל! מכתב להנהלת ויצו בארץ מהפדרציית ויצו בסלובקיה", דבר, 28 בפברואר 1940.
36. 'מכתב מאת ההסתדרות העולמית לנשים ציוניות – ויצו למועצת הפועלות', 10 במרץ 1940, אה"ע, תיק IV 230-1-377.
37. עדה פישמן, 'קשרי העבודה בין מועצת הפועלות והסתדרות העולמית לנשים ציוניות'– ויצו', ללא תאריך, אה"ע, תיק IV 230-1-337.

38. 'מכתב מטוני הוור לד"ר מוסינזון, הוועד הלאומי, תאריך 13 בפברואר 1941, אמ"י תיק ויצו – הסתדרות נשים ציוניות, גל 6\148.
39. 'דו"ח של הנהלת ויצו העולמית בארץ ישראל לתקופת ספטמבר 1939–אוקטובר 1946, אצ"מ תיק F49/2686.
40. 'מכתב מטוני הוור לד"ר מוסינזון בנושא שיתוף פעולה בין הוועד הלאומי לויצו בהכשרה מקצועית בבתי הספר העממיים, 4 במאי 1941, אמ"י תיק ויצו – הסתדרות נשים ציוניות, גל 6\148.
41. 'מכתב מטוני הוור וד"ר לויטה בשם ויצו עולמי לד"ר מוסינזון מנהל מחלקת החינוך בוועד הלאומי בנושא תוכנית לימודים טרום מקצועית בבתי הספר העממיים, אמ"י תיק ויצו – הסתדרות נשים ציוניות, גל 6\148.
42. 'מכתב מהוועד הלאומי למנהלי בתי הספר העממיים בעניין הפניית תלמידות למוסדות ההכשרה החקלאית, 11 במאי 1943, אמ"י תיק ויצו – הסתדרות נשים ציוניות, גל 6\148.
43. 'מכתב מאת הוועד הלאומי למנהלי בתי הספר העממיים, בנושא גיוס בנות למשקים החקלאיים, 3 ביולי 1943, אמ"י תיק ויצו – הסתדרות נשים ציוניות, גל 6\148.
44. 'זיכרון דברים בין ד"ר סלובושטיק נציג הוועד הלאומי והדסה סמואל וטוני הוור נציגות ויצו עולמי בדבר העברת הפיקוח על המשקים החקלאיים לחסות הוועד, 17 במאי 1943, אמ"י תיק ויצו – הסתדרות נשים ציוניות, גל 6\148.
45. בארץ פעלו 11 מוסדות הכשרה חקלאיים לנשים: נהלל בבעלות של ויצו בלבד, משקים משותפים לויצו ולמועצת פעולות היו: עיינות, שכ' בורוכוב בגבעתיים, פתח-תקווה, ראשון לציון ועפולה. בבעלות מועצת הפועלות היו משקים ירושלים, בחדרה, בתל אביב, ומשק נוסף בפתח תקווה.
46. 'מכתב מגרונה ראש לד"ר סלובושטיק מנהל מחלקת החינוך בוועד הלאומי בנושא הפניית נערות למוסדות ההכשרה החקלאית, 25 באפריל 1944, אמ"י תיק ויצו – הסתדרות נשים ציוניות, גל 6\148.
47. דבורה ברנשטיין, נשים בשולים – מגדר ולאומיות בתל אביב המנדטורית, תל אביב, 2008, עמ' 151-152.
48. על ילדי טהרן ראו בהמשך פרק זה.
49. 'בית הספר החקלאי בעיינות, דו"ח לשנים 1939-1946, אצ"מ תיק F49/2687-18.
50. 'בית הספר החקלאי לצעירות בנהלל של הדסה-קנדה, דו"ח לשנים 1939-1946, אצ"מ תיק F49/2687-26.
51. ישראלי, ויצו – השנים המכוננות, עמ' 57-58.
52. 'משק פועלות עפולה, דו"ח לשנים 1939-1946, אצ"מ תיק F49/2687-34.
53. 'חוות לימוד נחלת יהודה, דו"ח לשנים 1939-1946, אצ"מ תיק F49/2687-39.
54. 'חוות לימוד שכונת בורוכוב, דו"ח לשנים 1939-1946, אצ"מ תיק F49/2687-47.
55. לקריאה נוספת על יתומי טרניסנטריה ראו: בן ציון שמואל, ילדים יהודים בטרנסניסטריה בתקופת השואה, חיפה, 1989.
56. 'חוות לימוד בפתח תקווה, דו"ח לשנים 1939-1946, אצ"מ תיק F49/2687-43.
57. 'חוות לימוד שכונת בורוכוב, דו"ח לשנים 1939-1946, אצ"מ תיק F49/2687-47.
58. בת שבע מרגלית שטרן, 'מחט משוריין ועוגת פירות: פועלות ואזרחיות עובדות ומתנדבות במלחמת העצמאות, מתוך: בריאון, גרינברג, וחזו כלכלה במלחמה, קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות, ירושלים, עמ' 287.
59. ללא שם מחבר, 'מזונות מינימום ליישוב, דבר, 23 ביוני 1943.
60. ללא שם מחבר 'תפריט היום, הדרכה בסידור תפריטים בשם הועדה המרכזית לתזונה בשיתוף ויצו והדסה, הארץ, 21 באפריל 1942.
61. 'דו"ח שנתי של מחלקת ההדרכה לתזונה ומשק בית, 23 באוקטובר 1941, אמ"י תיק ויצו – הסתדרות נשים ציוניות, גל 6\148.

62. Naomi Black, *Social Feminism*, Ithaca, 1989, p. 41.
63. סיגל דויד, **בונות ארץ חדשה – אדריכלות וארגוני נשים בתקופת המנדט**, רעננה, 2020, עמ' 171.
64. 'דו"ח שנתי של מחלקת ההדרכה לתזונה ומשק בית', 23 באוקטובר 1943, אמ"י תיק ויצו – הסתדרות נשים ציוניות גל-1418/6.
65. כרמל-חכים, **שלהבת ירוקה**, עמ' 79.
66. 'דו"ח שנתי של מחלקת ההדרכה לתזונה ומשק בית', 23 באוקטובר 1943, אמ"י תיק ויצו – הסתדרות נשים ציוניות גל-1418/6, עמ' 3.
67. ללא שם מחבר, 'ה' וולש נתמנה מפקח המזון במקום ה' הרון שהתפטר', **המשקיף**, 10 במרץ 1942.
68. ללא שם מחבר, 'שיטת הנקודות בחלוקת המזון מהי', **הבוקר**, 1 באוקטובר 1942.
69. ללא שם מחבר, 'מפקח על המזונות מר וולש מסביר כיצד תופעל בארץ ישראל שיטת כרטיסי הנקודות', **המשקיף**, 7 באוקטובר 1942.
70. ללא שם מחבר, 'אין היישוב מגדל די ירקות לתצרכתו', **המשקיף**, 28 באוקטובר 1942.
71. רעיון הקמת גינות הירק התבסס על ניסיונה של אסתר רוזוב-עוזיאל, מלימודיה בבית הספר לחקלאות ולמשק בית בקליפורניה ומעבודתה בהדרכה נודדת בארצות הברית. ראו: כרמל-חכים, **שלהבת ירוקה**, עמ' 128.
72. 'דו"ח שנתי של מחלקת ההדרכה לתזונה ומשק בית', 23 באוקטובר 1941, אמ"י תיק ויצו – הסתדרות נשים ציוניות גל-1418/6.
73. 'מכתב ממחלקת ההדרכה של ויצו למר עזריהו במחלקת החינוך של הוועד הלאומי', 21 ביולי 1940, אמ"י תיק גל-1418/6.
74. מחלקת ההדרכה של הסתדרות נשים ציוניות – ויצו, 'תוכנית ללימוד יסודות החקלאות בבתי הספר העממיים 1944', אמ"י תיק ג-825/25.
75. יעקב שביט וגדעון ביגר, **ההיסטוריה של תל אביב: משכונות לעיר (1909-1936)**, תל אביב, 2001, עמ' 92-94.
76. תמי רוז, 'בתי אש אש, אימהות ובנות עזובות בתל אביב בשנות השלושים והארבעים', מתוך: גדעון כ"ץ ומרגלית שילה (עורכים), **מגדר בישראל, כרך א'**, ירושלים, 2011, עמ' 140.
77. דבורה ברנשטיין, **נשים בשוליים, מגדר ולאומיות בתל אביב המנדטורית**, תל אביב, 2008, עמ' 106-115.
78. תמי רוז, **ילדי ההפקר, החצר האחורית של תל אביב המנדטורית**, תל אביב, 2009, עמ' 72.
79. ללא שם מחבר, 'טיפול סוציאלי ועזרה סוציאלית – הטיפול הסוציאלי בימי חירום', **ידיעות העיר תל אביב**, 15 באפריל 1941.
80. 'הסתדרות ארצית של ויצו סניף תל אביב, מפעלי העיר', ללא ציון תאריך, ארכיון העיר תל אביב, תיק 1843 א' מיכל 1013.
81. 'מכתב מפסיה טיבר בשם הסתדרות נשים ציוניות סניף תל אביב לראש עיריית תל-אביב ישראל רוקח', 31 באוגוסט 1939, ארכיון העיר תל אביב, חטיבה 4, תיק 1847 ב' מיכל 1013.
82. 'מכתב מאסתר זמורה, בשם הנהלת ה.ג.צ-ויצו בארץ ישראל לראש עיריית תל אביב, ישראל רוקח', 7 בנובמבר 1939, ארכיון העיר תל אביב, חטיבה 4, תיק 1848 א' מיכל 1014.
83. ללא שם מחבר, 'סטטיסטיקה של הפונים לעזרה', **ידיעות תל אביב**, 15 באפריל 1942.
84. 'דו"ח סטטיסטיקה של המוסד לאם ולילד 1929-1940', ארכיון העיר תל אביב, תיק 1847 ג' מיכל 1013.

85. 'מכתב מד"ר הלנה כנגד-הוור, הממונה על המחלקה לטיפול בתינוקות, הסתדרות ויצו העולמית לנשים ציוניות, המשרד בארץ ישראל לישאל רוקח, ראש עיריית תל אביב, 10 בפברואר 1941, ארכיון העיר תל אביב, תיק 1847'ג' מיכל 1030.
86. ד"ר תיאודור גרושקה 1888-1967, רופא לעבודה סוציאלית, יליד צ'כוסלובקיה עלה ארצה בשנת 1939. בארץ ניהל את בית החולים העירוני בתל אביב ואת בית החולים הדסה התל אביב ובין השנים 1944-1948 עמד בראש השירות הרפואי לעולה. לאחר קום המדינה הקים את המחלקה לרפואה סוציאלית בבית הספר לרפואה בירושלים. ראו: לורנס גולטון, 'פרופסור תיאודור גרושקה', דבר, 26 באוגוסט 1958.
87. 'מכתב מתיאודור גרושקה, מנהל בית החולים העירוני בתל אביב לראש עיריית תל אביב, ישראל רוקח', 15 בינואר 1941, ארכיון העיר תל אביב, תיק 1847'ג' מיכל 1013.
88. 'מכתב מיעקב שיפמן בן סירה, מהנדס העיר תל אביב, לד"ר כנגד-הוור הממונה על המחלקה לטיפול בתינוקות, הנדון: סידור בוקסים במוסד לאם ולילד ברחוב המלך ג'ורג', 20 במרץ 1941, ארכיון העיר תל אביב, תיק 1847'ג' מיכל 1030.
89. 'מכתב מד"ר הלנה כנגד-הוור, הממונה על המחלקה לטיפול בתינוקות בויצו העולמית בארץ ישראל לישאל רוקח, ראש עיריית תל אביב, 10 בפברואר 1941, ארכיון העיר תל אביב, תיק 1847'ג' מיכל 1013.
90. 'מכתב מטוני הוור, מזכירה כללית ויצו עולמית לוועדת המצב של העיר תל אביב, 13 במאי 1941, ארכיון העיר תל אביב, חטיבה 4 תיק 1848'א' מיכל 1014.
91. מ. רויטמן מ"מ המהנדס העירוני, 'דין וחשבון על הביקור במעונות היוםיים העירוניים ושל ויצו בתל אביב', 3 באוקטובר 1940. ארכיון העיר תל אביב, תיק 1847'ג' מיכל 1013.
92. 'מכתב מיעקב שיפמן מהנדס העיר תל אביב לש, גרטל גובר העירייה', 5 בדצמבר 1940, ארכיון העיר תל אביב, תיק 1847'ג' מיכל 1013.
93. 'מכתב מלאה וילנסקי בשם ועד ה.נ.צ-ויצו סניף תל אביב לראש עיריית תל אביב, ישראל רוקח', 17 בינואר 1941. ארכיון העיר תל אביב, תיק 1847'ג' מיכל 1013.
94. 'מכתב מישאל רוקח, ראש עיריית תל אביב להסתדרות נשים ציוניות', 26 במאי 1941, ארכיון העיר תל אביב, חטיבה 4 תיק 1848'א' מיכל 1014.
95. 'Children Welfare Institution of the Palatine WIZO Federation (H.N.Z) 1942', אמ"י תיק מ-485510.
96. ללא שם מחבר, 'בוועידה הארצית של ויצו', הארץ, 5 בילוי 1939.
97. ללא שם מחבר, 'מפעולות ויצו בעניין העזרה למעפילים', הארץ, 11 באוגוסט 1939.
98. על חזרת המגורשים ממאוריציוס ראו עבודה זו עמ' 133.
99. מרדכי נאור, ההעפלה 1934-1948, תל אביב, 2007, עמ' 48.
100. על פעילות ויצו במחנה המעצר עתלית ראו עבודה זו עמ' 133-135.
101. מכתב בית התינוקות בירושלים להנהלת ויצו בתל אביב, ינואר 1941, אצ"מ F49\1168-33.
102. בית התינוקות בירושלים, פרטים מדו"ח כספי לשנת תש"ג 1943/42, אצ"מ תיק F49\1168-23.
103. דבורה הכהן, ילדי הזמן: עליית הנוער 1933-1948, ירושלים, 2011, עמ' 267. (להלן: ד, הכהן, ילדי הזמן).
104. שם, עמ' 273-280.
105. פרטיכל הנהלת ה.נ.צ-ויצו, 14 בדצמבר 1942, אצ"מ A215\332.
106. M. Turnowsky-Pinner, 'Ready for Newcomers, Some Facts about the Baby Home in Jerusalem', WIZO Public Department, תיק F49\1168-9.
107. בית התינוקות בירושלים, פרטים מדו"ח כספי לשנת תש"ג 1943/42, אצ"מ תיק F49\1168-23.
108. 'The Refuge of the "TEHERAN" Babies', WIZO Publicity Department, February 1943, אצ"מ תיק F49\1168-21.

109. שם, שם.
110. WIZO-Teheran Refugees in our care, ללא ציון תאריך, אצ"מ תיק S23\422.
111. ללא שם מחבר, 'תל אביב מקבלת את פני אורחיה מטהרן', הארץ, 23 בפברואר 1943.
112. אחוזות ברין שבמגד ליד פרדס חנה נוסדה בשנת 1926 על ידי ד"ר זאב ברין, רופא שעלה לארץ מגרמניה. בעזרת כספים שגייס בגרמניה ייסד במקום חווה בת 13 דונם והקים חברה מטעי פרייהדר. בשנת 1936 רכשה קלר ויימסהיימר את המקום וייסדה בו מוסד לגילאי 3-10 בשם "משק ילדים". מתוך: בית ראשונים המרכז לתולדות פרדס חנה-כרכור, <https://rishonim.house/2392-2/> נדלה 13 בנובמבר 2022.
113. ללא שם מחבר, 'וזה הילד נהריה', דבר, 20 באוקטובר 1944.
114. ללא שם מחבר, 'בית הילדים החדש של ויצו על ידי פרדס חנה', הבוקר, 2 במאי 1945.
115. 'דו"ח של הנהלת ויצו העולמית בארץ ישראל לתקופת ספטמבר 1939-אוקטובר 1946', אצ"מ תיק F49/2686.
116. 'דו"ח דוד אידלסון, ביקור במוסד של ויצו שעל הכרמל', 23-24 בדצמבר 1941, ארכיון העיר תל אביב, חטיבה 4 תיק 1848'א' מיכל 1014.
117. 'דו"ח הנהלת ויצו העולמית בארץ ישראל לתקופת ספטמבר 1939-אוקטובר 1946', אצ"מ תיק F49/2686.
118. שם, שם.
119. 'Children Welfare Institution of thePalatine WIZO Federation (H.N.Z) 1942', אמ"י תיק מ-10/4855.
120. בשנת 1942 הפעיל הארגון מעונות עונתיים ביישובים הבאים: במגדיל (במשך 4 חודשים), 2 מעונות בנתניה (למשך חודשיים), בגדרה (4 חודשים), בפרדס חנה (4 חודשים), ברחובות (5 חודשים), בראשון לציון (4 חודשים), בפתח תקווה (4 חודשים), בכפר סבא (4 חודשים) ובהרצליה (6 חודשים). מתוך: 'הסתדרות נשים ציוניות, ארגון של ויצו, דו"ח סטטיסטי לשנים 1942/41'. ארכיון העיר תל אביב, חטיבה 4, תיק 1848'א', מיכל 1014.
121. 'החלטות המלצות כספיות של ועידת ויצו ה-11, באול דצמבר 1946', אצ"מ תיק F49/2417-2.
122. שם, שם.
123. מאיר חזן, מהפכת הענוות אישה ורובה בארץ ישראל 1907-1945, תל אביב, 2015, עמ' 173. (להלן: חזן, מהפכת הענוות).
124. שם, עמ' 174-175.
125. ללא שם מחבר, 'שירות נשי תל אביב לשעת חירום', הבוקר, 6 בספטמבר 1939.
126. 'קריאה ממועצת הנשים לגיוס נשים למשמר האורחי', אוגוסט 1939, אצ"מ תיק A215/341.
127. שרה אידיסיס, 'מועצת ארגוני הנשים בתל אביב', דבר, 16 באוקטובר 1936.
128. 'פרטיכל ישיבת מזכירות מועצת ארגוני הנשים', 11 ביוני 1940, אצ"מ תיק A215/341.
129. שם, שם.
130. 'מכתב מהוועד הלאומי למזכירות מועצת ארגוני הנשים', 19 ביוני 1940. אצ"מ תיק A215/341.
131. שם, שם.
132. 'פרטיכל ישיבת נציגי הוועד הלאומי עם מזכירות מועצת הנשים' 18 ביולי 1940. אצ"מ תיק A215/341.
133. שם, שם.
134. על גיוס נשים לצבא העזר הבריטי ראו: גרניט-הכהן, אישה עברייא אל הדגל, וגם: חזן, מהפכת הענוות, עמ' 144-199.
135. חזן, מהפכת הענוות, עמ' 191.
136. ללא שם מחבר, 'לקראת גיוס נשים עבריות', העולם, 18 בדצמבר, 1941.

137. חזן, **מהפכת הענוות, עמ' 204**.
138. 'דו"ח הנהלת ויצו העולמית בארץ ישראל', ספטמבר 1939–אוקטובר 1946, אצ"מ תיק F49/2686.
139. גרניט־הכהן, **אישה עברייא אל הדגל, עמ' 106**.
140. 'דו"ח הנהלת ויצו העולמית בארץ ישראל', ספטמבר 1939–אוקטובר 1946, אצ"מ תיק F49/2686.
141. ללא שם מחבר, 'יו"ר ויצו מצרים עם חיילותינו במצרים', **הארץ**, 3 במרץ 1944.
142. ללא שם מחבר, '12 אמבולנסים מתנת ויצו לצבא', **הבוקר**, 16 באפריל 1943.

פרק חמישי:

בין מלחמה לתקומה – ויצו מתום מלחמת העולם השנייה ועד לקום המדינה

א. "לעבוד ולשרת לשרת ולעבוד" – ה.נ.צ'ויצו בארץ ישראל אחרי המלחמה

אחרי מלחמת העולם השנייה אירופה הפכה לעיי חורבות. במאי 1945 שהו על אדמת גרמניה כעשרה מיליון עקורים. פליטים יהודים רבים ממזרח אירופה הגיעו למחנות העקורים שבגרמניה. בשנת 1946 שהו בהם כ-250,000 יהודים. סוגיית העקורים היהודים באירופה נותרה ללא פתרון; התנועה הציונית דרשה להעלותם לארץ ישראל.¹

במושב הוועד הלאומי שהתקיים בדצמבר 1944 הדגיש יצחק בן-צבי את זכותו של העם היהודי להקים מדינה יהודית בארץ-ישראל. בן-צבי פנה אל אומות העולם וביקש את תמיכתן בפתיחת שערי הארץ. מינויו של הארי טרומן (Truman) לנשיא אחרי מותו של רוזוולט בשנת 1945 ואהדת הציבור האמריקני שהתוודע לזוועות השואה הביאו לשינוי בגישה כלפי העקורים היהודים. טרומן הקים ועדה מיוחדת לבדיקת הנושא בראשות עורך הדין ארל גרנט הריסון שנשלח לבדוק את מצב היהודים במחנות העקורים. כשחזר הריסון מאירופה דיווח לנשיא כי היהודים נמצאים במחנות מוקפים בגדרות תיל, כפי שהוחזקו במחנות המוות. חוות דעתו קבעה שהעקורים לא יוכלו לשקם את חייהם באירופה ויש לאפשר ל-100,000 מהם להגר לארץ-ישראל. בארץ התעוררה תקווה שמדיניות ארצות הברית תביא לשינוי גם בגישת הממשל הבריטי לסוגיית העקורים.²

ניצחון מפלגת הלייבור לאחר המלחמה הפיח תקווה בהנהגת היישוב בארץ לשינוי גם במדיניות הבריטית. בהנהגת היישוב האמינו כי הסיוע של התנועה הציונית לבריטניה במלחמת העולם השנייה ומוראות השואה

ישפיעו על החלטות הממשלה החדשה. בניגוד לציפיות הודיעה ממשלת הלייבור שהיא ממשיכה את מדיניות הספר הלבן השלישי. נאומו של שר החוץ הבריטי ארנסט בוין (Bevin) בפרלמנט בנובמבר 1945 שיקף את עמדת ממשלתו שגרסה שהפתרון לבעיית העקורים הוא לא בהבאתם לארץ-ישראל. פתרונה מצוי אפוא במקום שבו נוצרה, היינו על אדמת אירופה. סירובם של ראש ממשלת בריטניה קלמנט אטלי (Attlee) ושר החוץ בוין ליישם את מסקנות הוועידה האנגלו-אמריקאית ליבו את מאבק היישוב בשלטון הבריטי.³ ארגון ויצו עולמי תמך בהנהגה הציונית ובעמדתה נגד החלטות הממשלה הבריטית.⁴

לאחר המלחמה ניצב ויצו בצומת דרכים. בארגון התלבטו במה להשקיע את החלק הארי של פעולתיו: שיקום שורדות השואה על אדמת אירופה מצד אחד ותמיכה בעולות וילדיהן בארץ-ישראל מהצד האחר. הדעות בהנהלת הארגון היו חלוקות אשר לסדר הקדימויות. היו שגרסו שיש להפנות את כל המשאבים לשיקום הקהילות היהודיות באירופה ולהבראתם הגופנית והנפשית של שורדות השואה במחנות העקורים. מדיווחי הפדרציות המתחדשות באירופה עלתה תמונה של אנשים נואשים החיים בתנאים ירודים. השורדות שביקשו לשקם את חייהן היו זקוקות לעזרה חומרית ולתמיכה נפשית בשל הסבל שחוו. לעומתם היו מי שהאמינו שיש להפנות את משאבי הארגון לתמיכה בנשים ובילדים בארץ-ישראל, כיוון שזו הייתה המטרה העליונה שהציב הארגון בתחילת דרכו. המצדדות בקו זה נימקו את עמדתן בצורך הדחוף לפתור את מצוקות העולים, להיאבק בשלטון המנדט ולהתכונן לקראת גל עלייה גדול עם פתיחת שערי הארץ.⁵

לבסוף החליט ויצו לאמץ את שני המפעלים בעת ובעונה אחת למרות הנטל הכלכלי הרב בנימוק שמדובר במפעל אחד. כלומר הסיוע לנשים הנמצאות על אדמת אירופה יכשיר אותן להגירה ויעזור בהן זיקה לארגון כשתיישובו בארץ. בכך הזדהה הארגון עם ההנהגה הציונית שראתה את העלייה לארץ כפתרון בעיית העקורים. הנהלת הארגון הקימה 'ועדה לענייני אירופה' והחליטה לממן את פעילותה בשיעור שייקבע בוועידה הבין לאומית הראשונה לאחר המלחמה שהתקיימה בדצמבר 1946 במקביל לקונגרס הציוני ה-22.⁶ ועידה זו הייתה הגדולה ביותר בתולדות הארגון. לאחר המלחמה הצטרפו 30,000 חברות חדשות לשורות הארגון שפעל ב-21 מדינות.⁷ יושבת ראש הארגון רבקה זיו הגדירה את האתגרים החדשים של הארגון בפני באות הוועידה:

בוועידה זו עומדת לנגד עינינו שארית הפליטה של עמנו במחנות העקורים באירופה. אלה אנשים שטרם נרפאו מזיכרונות העבר והם עדיין חווים מידי יום ביומו תחושות של טרור ופחד. בשעה זו מתגנבות לנפשו של כל אדם השאלות: "למה הם ולא אני, ומה ביכולתי לעשות עבורם?" התשובה היחידה שכל אחד צריך לענות לעצמו היא: "לעבוד ולשרת, לשרת ולעבוד". לפעול למען אלה הסובלים במחנות העקורים, להילחם למען אלה השטים בים הפתוח ונאסרים בניסיונם להגשים את חלומם להגיע לארץ-ישראל. לעבוד ולשרת למען ישועת עמנו בימינו אנו ובזמן הזה, כך שלעולם לא נהיה שוב קורבנות חסרי-אונים מול אלה שמרימים ידם עלינו.⁸

המושב הראשון של הוועידה נפתח בטקס זיכרון למנהיגות ויצו שנספו בשואה. את נאום הזיכרון נשאה אירמה פולק שהייתה חברת הפדרציה הצ'כוסלובקית ועלתה לארץ לפני המלחמה. פולק סיפרה על מנהיגות הארגון שנספו בשואה ובהן חנה שטיינר מפראג, גיזי פליישמן שהפכה למנהיגת תנועת המחתרת ומארי שמולקה שנפטרה בגלות בלונדון. רחל כגן ועדה פישמן נציגות הארץ, תיארו את הקשיים הנפשיים של העולים החדשים ואת הצורך להתאים את תוכניות הקליטה לשורדי השואה. את הפליטים החדשים הן הגדירו במונח הלטיני *Tedium vitea* (תשושים מהחיים). אחת המשימות שהגדירה הפדרציה הארץ-ישראלית הייתה לעורר מחדש את שמחת החיים של השורדות השרויות בטרומות נפשיות בשל האובדן שחו. הן הדגישו את הצורך בהתייחסות אישית לצרכיו הייחודיים של כל שורד ושורדת והענקת טיפול נפשי לנזקקים. לדבריהן ה.נ.צ.ו.יצו פיתח תוכניות יעילות לעזרה נפשית שניתנה בחוות הלימוד (שבהם שוכנו הבאים מעליית הנוער) ולנשים בוגרות ובודדות ששוכנו בהוסטלים.⁹

רחל פראיר מייסדת עליית הנוער הציעה בוועידה לאמץ את המודל לקליטת ילדי מצוקה שיזמה בשנת 1943 – 'המפעל להכשרת ילדי ישראל' מיסודה של רחל פראיר' (מל"י). לפי המודל הועברו ילדים משכונות העוני בערים לחינוך הקיבוצי.¹⁰ בעקבות דבריה החליטה הוועידה להתאים את מוסדות הארגון לקליטת ילדי הפליטים ולהכשיר צוות הוראה מתאים. ד"ר הלנה כגן תיארה בוועידה את חבלי הקליטה הקשים של האימהות הצעירות וילדיהן. הוועידה קבעה כי יש צורך להגביר את פעולות 'ההדרכה הנוודת'

בשיכוני העולים, לפתוח מועדונים לנשים ולייסד בית־נופש לאימהות אחרי לידה. הוועידה קראה להרחיב את ההוסטלים לשם קליטתן של נשים בודדות בערים הגדולות.¹¹

מושב מיוחד בוועידה דן בסוגיית הקשרים של הארגון העולמי וארגון ה.ג.צ. ויצו הארצי. בשנות המלחמה התרופף הקשר של ארגון האם והסניף הארץ־ישראלי. כשתמה המלחמה רצתה ההנהלה העולמית להדק את הפיקוח עליו. בוועידה הוחלט להקים ועדות משותפות לשם פיקוח על ניהול מוסדות הארגון הארצי, על תקציביהם ועל תוכניותיהם בעתיד.¹² מנגד, מנהיגות הפדרציה הארצית ביקשו את אישור הוועידה להמשיך להתמודד כגוף עצמאי בבחירות הארציות והמקומיות. הן הביעו מורת רוח מהסתייגות הארגון העולמי מעיסוק בפוליטיקה. לדעתן, על מנהיגות הארגון העולמי להציג רשימה בבחירות לקונגרס הציוני ולהתמודד על מקום בהנהלתו. הוועידה אישרה להנהגה הארצית להשתתף בבחירות הארציות הקרובות. ההכרעה על השתתפות בבחירות המוניציפליות נמסרה להחלטת הסניפים. הוועידה סייעה את אישורה ואסרה על קיום הסכם של עודפי קולות עם מפלגה אחרת.¹³

בוועידה עלתה גם מצוקת הנשים על אדמת אירופה ולראשונה התירה הוועידה לכלל הפדרציות לגייס כסף למטרות פנימיות. עוד הוחלט לשלוח את חברות ההנהלה העולמית לסייע בהקמת הפדרציות המתחדשות באירופה.¹⁴ הוועידה הסתיימה בהצהרה של הנהלת הארגון:

הוועידה של ויצו מצהירה חגיגית על הזדהותה עם החלטות הקונגרס הציוני בנוגע להגשמת השאיפות הפוליטיות של התנועה הציונית; בעיקר היא דורשת לא להשהות יותר את פתיחת שערי הארץ לשארית הפליטה מאירופה, ולהגשים את הדרישה להקמת מדינה יהודית בארץ־ישראל.¹⁵

זמן קצר אחרי ששבו חברות ה.ג.צ. ויצו מהוועידה הבין־לאומית התקיימו בחירות להנהגת הארגון בארץ. הדסה סמואל נבחרה ליושבת ראש ויצו, ולסגניותיה נבחרו רוזה יבנין ורחל כגן. רוזה גינזור נבחרה שוב לכהונת הגזברית וטוני הוזר למזכירה כללית. הוועידה הארצית קבעה את מטרות העיקרית לשנים הבאות בארץ־ישראל – קליטת עלייה. אלא שקליטת העולים הייתה כרוכה במשאבים רבים והגירעון בסך 50,000 לא"י עיכב את הגשמתה.¹⁶

צורכי העולים, שנוקקו לשיקום רפואי וסעד נפשי, לא סופקו במלואם באמצעות מוסדות הקליטה והרפואה של היישוב. בשנת 1945 הקימה הסוכנות היהודית את ה'שירות הרפואי לעולה' (שר"ל). בראש השר"ל עמד ד"ר תיאודור גרושקה. ה.נ.צ-ויצו וארגון אימהות עובדות התגייסו לעזרת השר"ל. שיתוף הפעולה בין שלושת הגופים הלך והעמיק לנוכח גל העלייה הגדול שהגיע מתימן בשנים 1943-1945 ובו כ-5,000 נפש.

ב. בנתיבי ההעפלה – ה.נ.צ-ויצו לעזרת עולי תימן והמעפילים

בראשית שנות ה-40 פקדה את תימן בצורת קשה. הרעב שפשט במדינה לווה במחלות כמו טיפוס ודיזנטריה. יהודים רבים ביקשו לצאת המדינה ולהגיע לארץ-ישראל. כדי לעזור את תימן נאלצו היהודים לקבל את אישור המופתי, לשלם מיסים כבדים וכל רכושם הוחרם. חסרי-כל החלו לנדוד לעיר עדן, עיר-נמל בדרום המדינה ששימשה כשער למזרח התיכון. הפליטים היהודים שהגיעו לעיר שוכנו במחנות שהקימה עבורם הסוכנות היהודית. בשנת 1943 היו בעיר כ-1,500 פליטים ובהם גם כ-600 יתומים. רבים מהשוהים במחנות סבלו מתת-תזונה, מדזנטריה, טיפוס, קדחת, מלריה וממחלת הבהרות. יהודי תימן התקשו לקבל רישיונות עלייה בשל סירובם של השלטונות הבריטיים. בשנת 1944 הוקצו 1,000 הרישיונות הראשונים להעלאת יהודי תימן מעדן לארץ-ישראל.¹⁷ כשנודע על הגעת העולים מתימן נערך בית התינוקות בירושלים לקליטת התינוקות החולים והיתומים. רוזה וולשטיין תיארה בועזע את התרשמותה ממצבם של ילדי תימן:

ילדי העלייה התימנית אינם דומים כלל ליצורי בשר ודם. אלה לא ילדים אלא צללי רוחות [...] גופותיהם מצומקים מרעב ממושך, רגליהם עור ועצמות, הבטן נפוחה והראש הקטן אינו מחזיק מעמד מרוב חולשה ורק העיניים, העיניים הגדולות, השחורות, הנפלאות משקיפות בתחנונים על פני העולם. ואולם גם לרבים העיניים חולות ובשבועות הראשונים הם נאלצים לשכב בחדרים מאופלים. קשה מאוד לקבוע את גילם, ילד בן שנתיים נראה כבן שלושה חודשים.¹⁸

היא תיארה ילדים בני שנתיים ושלוש ששקלו 4-5 ק"ג ולא היו מסוגלים לשבת וללכת. ילדים דיסטרופיים (מנווני שרירים), מעוכבי גדילה ומעוכבי

התפתחות. משך שהותם של ילדי העלייה התימנית בבית תינוקות הוארך לעיתים עד לגיל חמש בשל הצורך במעקב רפואי ובגלל המחסור במוסדות קליטה. בשנת 1944 היו בני העדה התימנית כרבע מהחוסים בבית התינוקות.¹⁹

בשל הקשיים שהערימו שלטונות המנדט על היתרי הבנייה התגוררו העולים בבתים של קרובי משפחה במושבות התימנים. בשל הצפיפות הרבה הם שוכנו גם בסככות רעועות מחוץ לבתים. אחרים שוכנו באוהלים שהקימה הסוכנות היהודית בעשרים מחנות. בבדיקה שעשתה קופת החולים במחנות עולי תימן התגלו תנאים סניטריים קשים, מחסור בביגוד, צפיפות ולכלוך. הראשונים להיפגע היו הילדים שסבלו מגזוזת, כינמת, שחפת וגרדת, וסבלו מתת תזונה.²⁰

העזרה של ארגון ה.ג.צ-ויצו לעולי תימן החלה כהתארגנות ספונטנית של חברות הארגון. חברות הסניפים במושבות הסמוכות למחנות האוהלים העניקו לילדים ביגוד ומזון. הן החלו לסייע לנשות העולים ולתמוך בנשים ההרות. מצבם של דרי המחנות המרוחקים מהיישובים ומהדרכים הראשיות היה גרוע מאלה ששוכנו בסמוך ליישובים. הסוכנות היהודית פנתה לעזרת ארגוני הנשים.²¹

ה.ג.צ-ויצו ו.א.ע. החלו לפעול במחנות עולי תימן, הן הקימו פעוטונים לילדים בגיל שנתיים עד שש שנים ופיקחו על פעילותם. המעונות פעלו במשך כל היום, ובימים גשומים לנו בהם הילדים. הילדים קיבלו ארוחות סדירות וטיפול רפואי. הילדים הבוגרים יותר נשלחו לבתי הספר האזוריים ואחר הצהריים שהו במועדונים שנפתחו במחנות. שני ארגוני הנשים שיתפו פעולה ב-13 מחנות לעולי תימן ודאגו לכ-400 ילדים.²²

בשל צרכיה הייחודיים של עלייה זו פתחו ה.ג.צ-ויצו ו-א.א.ע קורס להכשרת 'אחיות מחנה' (סניטריות). בשנת 1945 התקיים הקורס הראשון בבית החלוצה בירושלים. הלימודים נמשכו שלושה חודשים ובהם למדו האחיות נושאים כגון היגיינה, שמירת הבריאות, טיפול חברתי וסוציאלי, ניהול משק בית ובישול. בסיום הקורס נשלחו האחיות למחנות העולים. פעולתן זכתה להערכה ולשבחים רבים. ד"ר גרושקה, מנהל השר"ל, ציין שבמחנות בהם פעלו האחיות התפתחו הילדים כראוי.²³

כשעברו עולי תימן מהמחנות לשיכוני קבע עלתה שאלת המשך הטיפול בהם. ה.ג.צ-ויצו ייחס חשיבות גדולה להמשך שהיית הפעוטות במעונות היום ולהמשך עבודתן של הסניטריות. שני מקרים טרגיים עוררו את הדיון בחובת המעקב הטיפולי גם לאחר עזיבת העולים את המחנות. כשנסגר מעון

ברעננה לכמה ימים מת אחד התינוקות, וכשעברו העולים לשיכוני קבע באבן יהודה אושפזו שלושה ילדים בבית חולים. ארגוני הנשים ביקשו להמשיך לסייע לאם התימנייה בטיפול בילדיה. בהתחשב עם דחיפות העניין דרשו חברות ה.נ.צ-ויצו מהסוכנות ומהוועד הלאומי לפתור את בעיית המשך הטיפול.²⁴

בנובמבר 1946 חתמו ה.נ.צ-ויצו ומועצת הפועלות בשם א.א.ע. הסכם עם הסוכנות היהודית בנושא טיפול בילדים בשיכונים שאליהם הועברו עולי תימן. על פי ההסכם הוטל על הסוכנות היהודית לדאוג למעקב רפואי מטעם השר"ל. ארגוני הנשים מימנו את שכרה של סניטרית שהופקדה על תזונת הילדים ועל הדרכת האימהות. בהסכם נקבע שהסוכנות תישא בחצי מעלות הקמתם של מעונות הילדים ותשתתף בשליש מאחזקת הילדים למשך חצי שנה.²⁵ מעונות יום של ה.נ.צ-ויצו בשיתוף עם א.א.ע. נוסדו בשיכונים ובמחנות עולי תימן במגדיאל, אבן-יהודה, רעננה, עזרה וביצרון, קריית-בנימין, חולון, פתח-תקווה, הרצליה, הדר, שכונת התקווה וגבעת-שמואל. בשנת 1946 ביקרו במעונות 422 ילדים שזכו גם לשתי ארוחות חמות.²⁶

סניטריות מטעם ה.נ.צ-ויצו ליוו את עולי תימן שעברו לשיכונים בשכונת אליעזר בכפר סבא, אבן יהודה, רעננה, ופרדס-חנה.²⁷ הסניטריות עזרו לעולים בסידורים הבסיסיים והקנו להם מידע בסיסי בניהול משק בית ובגידול ילדים בארץ. בשל חוסר בשירותים רפואיים קבועים בשכונות, נאלצו הסניטריות להקדיש את זמנן גם למתן עזרה רפואית ראשונה ולטיפול בבעיות כגון: ריפוי עיניים, ריפוי פצעים וטיפול בגרדת ובגרענת. לעיתים שימשו אף כמייילדות.²⁸

בשנת 1947 הרחיב ויצו את היקף הטיפול בילדים יוצאי תימן והעביר לחסותו את המוסדות החינוך מייסודה של ד"ר מיה רוזנברג בשכונת שעריים ליד רחובות.²⁹ תושבי השכונה התגוררו בעוני רב ובתנאי צפיפות קשים. אנשי העדה התימנית דגלו בבדלנות חברתית והמשיכו את מסורות ארץ מוצאם, כגון נישואים בגיל צעיר, ביגמיה, עידוד ילודה והדרת נשים מהשכלה. הילדות הצעירות נשלחו לעבוד עם אימותיהם במשק בית. בתחילת שנות השלושים ייסדה ד"ר מיה רוזנברג בשכונה מעון מעורב לילדים בגילי 3-6. כשהגיעו לגיל בית ספר נשלחו הבנים למוסדות דתיים והבנות סיימו את לימודיהן. רוזנברג ייסדה עבור הצעירות בית ספר, תוכנית הלימודים הותאמה לאורחות החיים של בני העדה – הכשרה לעבודת משק הבית ולמלאכה נוסף על לימודים כלליים. לצד בית הספר הוקמה

חברות ויצו מלוות משפחת עולים בשיכוני העולים. מאוספי ביתמונה, צילום: פוטו שוורץ.

פנימייה לבנות. במשך השנים התמודדו מוסדות החינוך של רוזנברג עם קשיים תקציביים. פניותיה לגופים בארץ ובעולם הושבו ריקם. ארגון הדסה, שהשתתף במפעל ההזנה בבית הספר, דחה את בקשותיה לתמיכה.³⁰ בשנות מלחמת העולם התרופפה בריאותה הגופנית והנפשית של ד"ר רוזנברג והיא לא יכלה לשאת עוד בעול ניהול המוסדות. תחילה נרתם לעזרה סניף ויצו המקומי ברחובות ונטל את האחריות על הפעלת המוסדות.³¹ בוועידת ויצו עולמי שהתקיימה בבאזל 1946, נרתמה פדרציית ויצו בברזיל לאחזקתם של שני מעונות היום, בית הספר למלאכה והפנימייה לבנות העדה התימנית ברחובות.³²

נטל הנשיאה בעול קליטת העלייה הלך וגדל בשנת 1945 עת התחדשה תנועת המעפילים לארץ-ישראל. עם הגעתם נשלחו המעפילים למחנה המעצר בעתלית. בשנה זו החל ה.ג.צ-ויצו לפעול גם במחנה זה.

בשנת 1939 הורה הרולד מקמייקל (Macmichael) הנציב העליון הבריטי בארץ-ישראל, להסב מחנה עבודה לאסירים בעתלית למחנה מעצר למעפילים. במחנה נבנו כמאה צריפים שנועדו לקליטת כ-4,000 מעפילים. השלטונות הבריטים תכננו שהעולים ישהו במחנה עתלית תקופות קצרות לצורך חיטוי ובידוד, עד שייקלטו בארץ לפי המכסות של אשרות העלייה. כשהתגבר זרם העולים לארץ, התארכה שהות המעפילים במחנה וגברה בו הצפיפות. החיים במחנה התקיימו בתנאי מעצר. בתקופת שהייה במחנה ניסו העצורים לטפח חיי חברה ורוח, גם היישוב היהודי נרתם לשיפור תנאי חייהם.³³ בשנות המלחמה לא היה ה.נ.צ-ויצו פעיל במחנה עתלית אך קלט מעפילות ששוחררו מהמחנות למוסדותיו. הפעילות המאורגנת של ה.נ.צ-ויצו במחנה עתלית החלה במאי 1945.³⁴

עם תום מלחמת העולם השנייה החלו בשר"ל להיערך לקראת שובם של גולי מאוריציוס ובהם 42 תינוקות. הגולים הוחזקו במשך כחמש שנים באי מאוריציוס שבאוקיינוס ההודי בתנאים קשים, התקשו להתרגל למזג האוויר הטרופי וסבלו ממחלות שונות. בשנות המלחמה ניסה ויצו לפעול למען הנשים הגולות באי. בנובמבר 1944 הפצירה טוני הוזר במשה שרתוק לשכנע את השלטונות הבריטים לאשר משלוח של תרופות וויטמינים מהפדרציה של ויצו בדרום אפריקה, הסמוכה לאי.³⁵

בפברואר 1945 הותרה חזרתם של גולי מאוריציוס והיישוב בארץ נערך לקליטתם. ד"ר גרושקה פנה לאסתר קיש, מנהלת המוסד לאם ולילד ובית הספר למטפלות של ויצו בתל אביב, וביקש ממנה לקלוט את התינוקות ממאוריציוס במחנה בעתלית. לאחר שסיירה במחנה הודיעה קיש בתקיפות שאין במקום תנאים נאותים לקליטתם.³⁶ ה.נ.צ-ויצו התגייס להכשרת המחנה לקליטת התינוקות. לרשותם הועמדו שלושה צריפים, אחד מהם הוכשר לקליטת עשרים התינוקות הראשונים במחנה.³⁷

בסופו של דבר לא עברו גולי מאוריציוס דרך מחנה עתלית. בניגוד לדעתו של ד"ר גרושקה, הוחלט בוועד הלאומי להוציא משלחת רפואית שתפגוש את הגולים בתעלת סואץ. ד"ר גרושקה הודה להנהלת ויצו על העמל והממון שהושקעו בבניית צריף התינוקות והוסיף את תקוותו שהוא יביא ברכה לתינוקות הבאים שיגיעו אל המחנה.³⁸

ב-15 ביולי 1945 עם הגעתה של ספינת המעפילים 'מטרואה' – שהייתה הספינה הראשונה שהביאה מעפילים חוקיים לארץ, הורדו התינוקות הראשונים לבית התינוקות בעתלית. בספינה הגיעו משוחררי המחנות, ובהם קבוצת יתומים ששוחררו ממחנה הריכוז בוכנוואלד וילדים שהוסתרו בשווין

ובצרפת בתקופת המלחמה.³⁹ בסך הכול קלט ה.נ.צ. ויצו 35 ילדים עד גיל שמונה מנוסעי ה'מטרואה'. חלקם הגיעו חולים בחזרת ואדמת והושמו בבידוד. המעמסה על המטפלת הראשית, בוגרת בית ספר למטפלות של ויצו בתל אביב, הייתה רבה ולמחנה נשלחה מטפלת נוספת. בשל התנאים הסניטריים הקשים ששררו במחנה נאלצו המטפלות לקרצף מדי יום ביומו את הצריפים ולהכין מזון מיוחד לילדים שסבלו מבעיות עיכול.⁴⁰

שתי מעפילות גויסו לעזרת המטפלות. האחת צרפתייה, אם לתינוקות בת חצי שנה שבעלה כיהן כנשיא הוועד הציוני בליון ונרצח במלחמה. השנייה נוצרייה, עובדת סוציאלית במקצועה, אשת סופר יהודי מאוסטריה. גם ד"ר שוורץ, רופא מאוסטריה שהיה מקבוצת המעפילים התנדב לעזור למטפלות.⁴¹ מלבד טיפול בילדים ייעצו המטפלות לאימהות הצעירות וסיפקו להן ביגוד ומזון. בדוח של הארגון צוין שאישים בולטים בהנהגת היישוב הביעו את הערכתם לעבודת הנשים. ביניהם ד"ר יאסקי, מנהל בית החולים הדסה, ראשי הסוכנות היהודית, יצחק אייזיק הרצוג הרב הראשי, ויצחק בן-צבי יו"ר הוועד הלאומי.⁴² ההערכה הרבה לה זכה הארגון באה לידי ביטוי בהכנסת נציגה מטעמו לוועדת המחנה.⁴³

באוגוסט 1945 קבלה אסתר קיש בפני הנהלת המחנה על תנאי ההיגיינה הקשים בצריפי התינוקות וציינה את השיפורים הנחוצים לפני הגעת קבוצת התינוקות הבאה. קיש דרשה לתקן את האינסטלציה של מי השופכין ולהדביר את החולדות ששרצו בצריפים.⁴⁴ בתחילת ספטמבר הגיעה קבוצת התינוקות השנייה על סיפונה של ספינת המעפילים 'ויל דה אוראן'. בין הפליטים שהגיעו היו כשמונים חברים ויצו. הן התרגשו לראות את סמל הארגון מתנוסס מעל בית התינוקות במחנה. הגעתם של שורדי המחנות הצריכה התמודדות גם עם קשייהם הרגשיים. מטפלות הארגון הכירו ברגישות הנחוצה בטיפול בילדים יתומים שחוו את אימת המחנות ובשיקום האימהות שאיבדו את ילדיהן במלחמה וסרבו להיפרד מאלה שנולדו בדרך אל הארץ או במחנה.⁴⁵ בשלושת החודשים הראשונים של בית התינוקות טופלו בו 144 תינוקות. חמישה תינוקות נולדו במחנה וגודלו בצריף התינוקות. בצריף זה היו עשרים עריסות שהיו תמיד בתפוסה מלאה.⁴⁶

סיפורה של ספינת המעפילים 'יאשיהו וודג'ווד' שהגיעה לנמל חיפה ביוני 1946, המחיש את התמודדות המטפלות עם הצרכים הרגשיים של האימהות. כשהתקבלה הידיעה על הגעת הספינה, יצאה קיש לקבל את פני הנשים והילדים בלוויית מטפלות הארגון. כשנודע לאימהות שרופא עומד לבדוק את ילדיהן התעורר פרץ של רגשות והן החביאו אותם בספינה מחשש

שיילקחו מהן. רק לאחר הפצרות ושכנועים מסרו האימהות את ילדיהן לבדיקות רפואיות. 12 התינוקות שנולדו על סיפון הספינה הועברו עם אימהותיהם לטיפול בית התינוקות בעתלית. קיש ציינה את הקושי לקבוע את גיל הילדים בשל מצבם הגופני הקשה: "ילדים מדולדלים, מזי רעב שיש לטפל בהם בחום, להזינם ולרפאם, כי פצעים להם וחבורות והם סובלים משלשולים ומיחושים אחרים וזקוקים לרפואה מיידית".⁴⁷

בשנת 1946 שהו במחנה עתלית אלפי מעפילים. בחודש יולי הגיעו ספינות המעפילים ה'הגנה' ו'החיל' כשעל סיפניהם 2,259 מעפילים. בנמל חיפה שהו באותה העת יותר מ-3,000 מעפילים על סיפונה של ה'וודג'ווד', שהפכה לספינת מעצר צפה. בשל הצפיפות שנוצרה הורדו תחילה החולים, התינוקות והנשים ההרות, והועברו למחנה בעתלית. מחלקת הבריאות של הממשל הבריטי העבירה לחברות ויצו עוד שישים עריסות כדי לקלוט את הילדים הרבים שהגיעו.⁴⁸ על פי בקשת הסוכנות הרחיב ה.ג.צ'ויצו את פעילותו במחנה ופתח בו מעון לילדים.⁴⁹ עד פברואר 1947 טיפל בית התינוקות במחנה עתלית ב-303 תינוקות, מהם 157 שנולדו במחנה. בחודש זה נסגר בית התינוקות במחנה עתלית ועבר למחנה העולים בקריית שמואל בחיפה.⁵⁰

נוסף על טיפול בתינוקות פעלה במחנה גם מחלקת ההדרכה של ה.ג.צ'ויצו. בשנת 1946 ביקשה המחלקה למען העולה בסוכנות היהודית מה.ג.צ'ויצו להסדיר את ניהול המטבחים במחנה. מדריכות הארגון העשירו את התפריט, הנחילו דפוסי עבודה, בייחוד בנושאי הסדר והניקיון והוזילו את תקציב הכלכלה במטבחים. מחלקת ההדרכה קיימה קורסים בניהול משק בית לנשות המחנה ואף פתחה עבורן מספרה בחסות הארגון.⁵¹

באביב 1946 החרפו השלטונות הבריטים את מאבקם בהעפלה לארץ-ישראל. במקום לעצור את הספינות עם כניסתן למים הטריטוריאליים של הארץ, הוחלט לנסות למנוע את יציאתן מנמלי המוצא.⁵² לבריטים נודע ששתי ספינות מעפילים, 'אליהו גולומב' ו'דוב הוז', עומדות להפליג מנמל לה ספציה שבאיטליה לארץ. הבריטים החליטו לעצור את הספינות בנמל המוצא, להוריד את נוסעיהם ולהעבירם למחנה סמוך. כאות מחאה פתחו 1,014 המעפילים בשביתת רעב והודיעו שבכל יום ישימו כמה מהם קץ לחייהם. הנהגת היישוב הזדהתה עם מאבקם של שובתי הרעב, חמישה עשר מראשי היישוב הודיעו על הצטרפותם לשביתה, ביניהם היו שלוש נשים: גולדה מאיר, נציגת ההסתדרות, יהודית שמשונית, נציגת מועצת הפועלות ואליוזבת (בטסי) ורומן-סנייפר (Vromen-Snapper 1892-1984), נציגת ויצו

עולמי, שכינה במלחמה כיושבת ראש הפדרציה של ויצו בהולנד וניהלה את בית היתומות היהודי באמסטרדם.⁵³

באותה העת הסלימה תנועת המרי העברי את פעולות ההתנגדות לשלטון המנדט.⁵⁴ בתגובה הבריטים פתחו במבצע רחב היקף נגד ההנהגה היהודית. בליל שבת, 29 ביוני 1946, הוטל מצור על הארץ כ-3,000 איש נעצרו, מסמכים הוחרמו וב-27 יישובים נערכו חיפושים לאיתור מחסני נשק של ההגנה.⁵⁵ בין מבני הציבור שעליהם פשטו חיילי הצבא הבריטי בשבת השחורה היה גם בית הנהלת ויצו בתל אביב. לפנות בוקר חיילים בריטים פוצצו את דלתות המבנה וגרמו לו נזק רב. כספות הארגון נפרצו ו-500 לירות שטרלינג הוחרמו. הנזק הגדול ביותר היה החרמת רשימת התורמים של הפדרציה הארצית.⁵⁶

לאחר השבת השחורה התעוררה מחלוקת בקרב ההנהגה הציונית לגבי המשך ההתנגדות המזוינת. חיים וייצמן, נשיא ההסתדרות הציונית, הציב אולטימטום לוועדת ה-X שפיקחה על מבצעי תנועת המרי ודרש להפסיק את פעולות החבלה. למרות התנגדותו של וייצמן ב-22 ביולי 1946 פוצץ אגף המפקדה האזרחית של שלטון המנדט במלון המלך דוד בירושלים. ההשלכות החמורות של האירוע שגבה את חייהם של 91 בני אדם, הובילו את ראשי ממשל המנדט בארץ לדרוש מממשלת בריטניה לפעול ביד קשה נגד ההעפלה. כשנודע ששבע ספינות מעפילים בדרך לארץ נכנעה הממשלה הבריטית ללחץ הכבד שהפעילו עליה שלטונות המנדט. בחודש אוגוסט הוחלט על גירוש לקפריסין של העולים הבלתי חוקיים שייתפסו בדרכם לארץ-ישראל.⁵⁷

בקפריסין שוכנו הגולים במחנות צבאיים מוקפים גדרות תיל ומגדלי שמירה. באיזור קרלאוס היו חמישה מחנות קיץ שבהם שוכנו הגולים באוהלים. בדקליה וקסילוטימבו, הסמוכים ללרנקה, הוקמו שבעה מחנות חורף ובהם התגוררו בצפיפות 16-18 אנשים בצריפי פח. התנאים במחנות היו קשים והמעפילים סבלו ממחסור חמור במים. בשולי המחנות הוצבו שירותי שדה, שהיו מקור לזיהומים ומחלות. המחסור במים מנע מהמעפילים להתקלח או לכבס את בגדיהם על בסיס קבוע. בעוד הגברים זכו לקבל עודפי ציוד של הצבא, סבלו הנשים והילדים ממחסור בבגדים ובהנעלה. המעפילים קיבלו את מזונם מהצבא הבריטי אך בשל תנאי הבישול הפרימיטיביים והקושי לשמור על טריות המזון הייתה איכותו ירודה. לתנאי החיים הקשים נוספו הקשיים הנפשיים. הבריטים מנעו מעבר בין המחנות, והעיכובים בהגעת דואר הקשו על הגולים לשמור על

קשר עם קרוביהם.⁵⁸ תחילה האמינה הנהגת היישוב שהשהות בקפריסין תמשך שבועות ספורים בלבד, אלא שהשבועות התארכו לשנים. בין השנים 1946-1949 שהו בקפריסין כ-52,000 אלף גולים, 40% מהם נשים. 8,000 ילדים רוכזו במחנה מיוחד שנקרא 'כפר הנוער'; כ-2,000 תינוקות נולדו במחנות המעצר.⁵⁹

שתי חברות הנהלת ויצו, עדה פישמן שכיהנה כיושבת ראש מחלקת העלייה של ההסתדרות ורחל כגן בתפקידה כראש המחלקה הסוציאלית בוועד הלאומי ביקרו במחנות. השתיים ביקשו להפנות תשומת לב מיוחדת למצב הרפואי והסוציאלי של הנשים והילדים במחנות בקפריסין.⁶⁰ ריבוי ההריונות והלידות במחנות והמחסור באחיות ובמטפלות הניע את ד"ר גרושקה לפנות לעזרת אסתר קיש, מנהלת בית הספר למטפלות של ויצו, בבקשה לסיוע. בינואר 1947 נשלחה לקפריסין רחל אוחרן, מטפלת מטעם ה.ג.צ-ויצו. תרומתה של אוחרן לטיפול בתינוקות הייתה גדולה. בבואה פעל במחנות רק חדר תינוקות אחד וכשעזבה היו במקום שבע מטפלות (חמש מהן בוגרות המוסדות של ה.ג.צ-ויצו) שטיפלו ב-300 תינוקות. המטפלות עבדו בקפריסין כשלושה חודשים וקיבלו עזרה ממעפילות שהיו אחיות במקצוען.⁶¹

בסוף שנת 1947 עבר האגף היהודי בבית החולים הצבאי בניקוסיה לניהולו של הג'וינט. ד"ר מרי גורדון מונתה כאחראית לאגף.⁶² לפני יציאתה לקפריסין הייתה גורדון הרופאה הראשית של מוסדות הילדים של ויצו בארץ.⁶³ ביוזמתה אוחדה שיטת העבודה בכל שירותי הרפואה של מוסדות הארגון. היא הנהיגה מערכת של מעקב ובקרה על מצבו הבריאותי והתזונתי של כל ילד, והכינה תוכנית סדורה למערכת הלימודים בשני המוסדות למטפלות של ויצו. היכרותה של גורדון את בתי הספר למטפלות של הארגון וקשריה ההדוקים עם אסתר קיש תרמו לשיפור הטיפול בתינוקות שנולדו בקפריסין.⁶⁴

חברות ה.ג.צ-ויצו הקימו במחנות בקפריסין קורסי הדרכה לתזונה בריאה. לבקשת הג'וינט נשלחה למחנות חנה רוניק, מדריכת ה.ג.צ-ויצו ותיקה שהתמחתה בניהול מטבחים. היא שהתה במחנות כחמישה חודשים. רוניק שיפצה את המטבחים במחנה הילדים ושיפרה את תפריטם בעזרת משלוחי מזון של הג'וינט. היא הרכיבה תפריט מאוזן גם במטבחים של מחנות הקיץ והחורף. הצלחתה בתפקיד והקורסים שערכה לנשות המחנה זכו לשבחים רבים ושהותה באי הווארקה בחצי שנה.⁶⁵ ה.ג.צ-ויצו בארץ התגייס למען גולות קפריסין וייבא את מלאכות היד של נשות המחנות ומכר אותן בחנויות

ויצו. תמורתם הוקדשה לרכישת ציוד וביגוד עבור הגולים.⁶⁶ נשות הארגון אספו בגדים עבור גולי קפריסין בשני מפעלים שיזמו: 'כסות חורף' ו'כסות קיץ'. כ-2,000 חבורות עברו מבית לבית בבקשה שכל בית אב בארץ יתרום בגדים לגולות במחנות.⁶⁷

בשנת 1947 שהו בקפריסין כ-40,000 מעפילים בצפיפות רבה ובתנאי היגיינה קשים. כל חודש הקצו השלטונות הבריטים 750 אשורות עלייה מקפריסין לארץ-ישראל על-פי סדר הגעת המעפילים לאי. בסתיו 1947 פנתה משלחת רופאים מהמחנות לגולדה מאיר, שהחליפה את משה שרתוק בתפקיד ראש המחלקה המדינית בסוכנות, והביעו חשש מפני תמותת תינוקות גבוהה בחורף הקרב. במחנות לא שררו תנאים בסיסיים לגידול תינוקות. בתי התינוקות היו לא בודדו מפני חום וקור ולא היו בהם מים זורמים. הצפיפות הרבה גרמה להפצת מחלות בקרב התינוקות, שרבים מהם נולדו פגים בשל תנאי החיים הקשים לנשים הרות.⁶⁸ מאיר הציעה לתת זכות קדימה במתן האשורות למשפחות עם תינוקות עד גיל שנה. בתחילת נובמבר נסעה מאיר לביקור בקפריסין ונחשפה למצוקות הקשות. היא קיבלה את הסכמת הגולים לוותר על מקומם ואת הסכמת השלטונות הבריטים להעניק אשורות נוספות לתינוקות נוסף על המכסה הקבועה, על חשבון החודשים הבאים.⁶⁹

כשאישרו השלטונות הבריטיים את הגדלת המכסה, פנו נציגי הסוכנות לאסתר קיש וביקשו את עזרת הארגון בקליטת התינוקות במחנה העולים 'שכונת אריה' שברעננה. ללא שהות הקימו נשות ה.נ.צ-ויצו 'עיר תינוקות' במחנה ובה חדר אוכל, מטבח לפעוטות, מרפאת טיפת חלב וגן ילדים. ב-28 בנובמבר 1947 עגנה בנמל חיפה אוניית הגירוש הבריטית Ocean Vigor שכונתה בהפלגה זו: 'אוניית התינוקות'. על סיפונה היו 1,421 מעפילים ובהם 467 תינוקות עד גיל שנתיים. הגעת האונייה גרמה להתרגשות רבה ביישוב, מטפלות ה.נ.צ-ויצו ונציגות ארגוני הנשים קיבלו את פני הבאים ליד כבש האונייה בנמל חיפה.⁷⁰ קיש מינתה את אהובה גולדפרב למטפלת האחראית במחנה רעננה. ארבעים מטפלות גויסו לטפל בתינוקות שהגיעו מקפריסין, לרובן המכריע היה ניסיון עשיר בטיפול במוסדות ה.נ.צ-ויצו. כעבור מספר שבועות נותרו בבית התינוקות ברעננה 202 פעוטות. גיורא יוספטל ראש מחלקת הקליטה בסוכנות ציין את תרומת הארגון בקליטת התינוקות:

עוד שמורים בזיכרוננו היטב אותם הימים כאשר הגיעו בבת אחת 500 תינוקות למחנה העולים ברעננה, בלי הכניסה בעול

של ויצו הנני בטוח שלא היינו יכולים להתגבר על הבעיה הזאת ולא היינו יכולים להקים בתי תינוקות ובתי ילדים כאלה שהוקמו בזמן קצר ביותר.⁷¹

כפי שצוין לעיל העלייה בצפיפות במחנה המעצר בעתלית הובילה להקמתו של מחנה קריית שמואל, סמוך לחיפה. מחנה זה, שהוקם בשנת 1945 ויועד תחילה לקליטת עולים מתימן, הוסב בשנת 1947 למחנה מעצר נוסף עבור מעפילים עד לשחרורם. התנאים הפיזיים והלוגיסטיים במחנה קריית שמואל היו טובים יותר מאשר אלה ששררו במחנה עתלית. היו בו 36 בתי מגורים בני ארבעה חדרים כל אחד ו-100 אוהלים. על המעפילים הופקדו שומרים מהיישוב שהתגייסו לצבא הבריטי. במחנה היו מבנים קבועים, שני חדרי אוכל, ספרייה וחדר תרבות. עם הקמתו נמסרו לרשות ה.ג.צ-ויצו ו-א.א.ע. שני מבנים ששימשו כבתי בית תינוקות. מיוני 1947 ועד מרץ 1948 טיפלו ארגוני הנשים ב-347 תינוקות מהם 52 שנולדו בקריית שמואל. נוסף על כך הן הופעל בקריית שמואל גן ילדים ובו שלושים ילדים מגיל שלוש ועד גיל שש.⁷²

כששחררו המעפילים ממחנות המעצר הם נקלטו ביישוב. אלה מהם שהיו חברים בתנועות נוער באירופה לפני השואה, נקלטו בהתיישבות הקיבוצית, יתומים נקלטו במוסדות עליית הנוער, חלקם נעזרו בבני משפחה והפליטים האחרים, העקורים חסרי כול נזקקו לעזרה, לקורת גג, להדרכה ולפרנסה.⁷³ עולים שעבורם לא נמצא פתרון משביע רצון שוכנו במחנות עולים. דוד בן גוריון היה זה שהעלה את הרעיון לשכן את העולים במחנות. בתוכניתו שגובשה כבר בשנים 1942-1945 ושכונתה 'תוכנית המיליון' נוצקה תשתית לקליטה מובנית של הבאים: הבאת העולים לארץ, שיכונם במחנות ארעיים, מתן טיפול רפואי ראשוני, הדרכה וקליטה.⁷⁴

תנאי המחיה במחנות העולים התאפיינו בצפיפות רבה ובמחסור חמור בתשתיות סניטריות. זאת ועוד המחנות היו מרחב סגור ומנותק משאר חלקי הארץ. כל עוד שהו העולים במחנות נאסר עליהם לחפש עבודה. בשל מדיניות זו שהו העולים במחנות במשך חודשים חסרי מעש ומתוסכלים עד שהתפנו לשיכוני קבע ורק אז החלו לדאוג לפרנסתם. על פי מתווה ההסכם של הסוכנות היהודית עם ה.ג.צ-ויצו ו-א.א.ע. משנת 1946 לטיפול בעולי תימן, החלו הארגונים לפעול גם במחנות העולים. שני הארגונים הקימו 'מעטפת טיפולית' משותפת לשם תמיכה באימהות ובילדיהן ששוכנו במחנות העולים.⁷⁵

במאי 1946 נוסד מחנה עולים בנווה חיים שליד חדרה. במחנה הוקמו עשרה מבנים וחמישים אוהלים עבור 700 עולים.⁷⁶ התנאים במקום היו קשים, התינוקות פוזרו בין מספר חדרים ומטפלת אחת התקשתה להתמסר לטיפול בכולם. הדוחק והתנאים הקשים הרעו את מצב התינוקות במחנה. רבים מהם סבלו מדלקת ריאות ומזיהומים שונים וחלקם אף מתו.⁷⁷ לאחר בניית מבנה קבוע השתפר מצבם של התינוקות. מיוני 1947 ועד מרץ 1948 טופלו בבית התינוקות מאה תינוקות ו-117 פעוטות.⁷⁸ בשנת 1946 ייסדו שני ארגוני הנשים בית תינוקות בשכונת בת-גלים בחיפה. שוכנו שם תינוקות שנולדו בספינות המעפילים או במחנה בעתלית. רוב האבות של התינוקות שהו עדיין במחנות המעצר בקפריסין. עד פברואר 1948 טופלו במחנה בת-גלים 350 תינוקות ופעוטות.⁷⁹ עד פברואר 1948 טיפלו ה.נ.צ.ו.צ. ו-א.א.ע. במחנות העולים ב-466 תינוקות וב-848 פעוטות עד גיל שנתיים.⁸⁰

בית התינוקות של ה.נ.צ.ו.צ. בבת גלים, מאוספי ביתמונה: צילום אריה יעקובי.

בסוף שנת 1946 פנתה ד"ר מרים הופרט מהמחלקה לקליטת עולים בסוכנות ובוועד הלאומי לשני ארגוני הנשים וביקשה מהם להרחיב את ההסכם עימם, שעל פיו הם ימשיכו לטפל בנשים ובילדים גם לאחר מעברם ממחנות העולים לשיכוני קבע. הצעה זו הדהדה את המדיניות של מחלקת העלייה והקליטה בסוכנות באשר להמשך הטיפול בעולים גם אחרי עזיבתם את מחנות העולים. הופרט דאגה בייחוד לשיכוני עולים בנהריה, בכפר אלרואי, בבנימינה, בקריית חיים, בגבעתיים, בחולון ובפתח תקווה.⁸¹ ללא דיחוי ייסדו ה.נ.צ-ויצו ו-א.א.ע. 15 מוסדות שטיפלו בכ-800 ילדים בשיכוני העולים. ארגוני הנשים קיבלו אחריות להפעלת המוסדות למשך שנה ולאחריה פרסה עליהם חסות הסוכנות היהודית.⁸² הארגונים הכשירו מדריכות נודדות לצורך הדרכת העולות בהתחשבות במוצאן, במאפייניהן ובכישוריהן. במקומות שבהן לא פעלו עובדות סוציאליות הן מילאו את מקומן. שני ארגוני הנשים פעלו ב-12 מבין 17 שיכוני עולים שהוקמו לפני הקמת המדינה.⁸³

בנובמבר 1946 הורחב ההסכם של ה.נ.צ-ויצו ו-א.א.ע. עם הסוכנות היהודית. בהסכם נקבע שהארגונים יטפלו גם בבתי העולים של הסוכנות היהודית. נוסף על נושא הטיפול בתינוקות ובילדים עד גיל בית ספר, הוכנסו בהסכם תחומי פעילות נוספים: ארגוני הנשים יפקחו בבתי העולים על המטבחים, על הרכב המזון שיוגש בהם ועל הוראת הבישול לעולות. הארגונים ימנו מדריכת תפירה שתקיים קורסים בתיקון בגדים. הסוכנות היהודית תעמיד לרשותה את מכונות התפירה.⁸⁴

הרייט הורוביץ ראש מחלקת הציוד של ה.נ.צ-ויצו, הגישה לסוכנות תוכנית ובה פורטו תנאי המחיה הבסיסיים של הדיירים בבתי העולים. על-פי תוכניתה לכל תריסר אנשים יותקנו מקלחת אחת ובית כיסא אחד לכל הפחות. הורביץ דרשה שבאולמות השינה המשותפים יוצבו מחיצות בין המיטות ולצידן שרפרפים וארונות. בכל בית עולים יוקצו מספר חדרים ציבוריים למשתכנים ובהם חדר טיפול לקבלת עזרה ראשונה, מטבח משותף ומועדון לפעילויות תרבות ולקורסי הכשרה. בכל בית יוקם חדר בידוד נפרד לגברים ולנשים החולים במחלה מדבקת. עבור הילדים יש לעצב חדר למשחק וללימודים ולהקים גינה עם שולחנות וכיסאות.⁸⁵ את הצעתה לסידור בתי העולים חתמה הורוביץ: "הצעות אלה נובעות מההכרה שחובתנו היא להקל על העולה את הסתגלותו בארץ על ידי זה שירגיש בטוב בסביבה נוחה, יפה, נקייה וידידותית. לשם כך עלינו ליצור עבורו את מיטב התנאים".⁸⁶

בפדרציה הארצית נחלצו לעזרת העולות, שהיו חברות ויצו בארצות מוצאן והכינו 'תוכנית מתווה לשיקום וקליטת הנשים העולות'.⁸⁷ על-פי המתווה התבקשו חברות הארגון הארצי לארח בביתן את העולות החדשות ומשפחותיהן. המשפחות שלא נמצא להן דיור שוכנו ב'בית החברה' בתל אביב, בניין בן שלוש קומות ברחוב הירקון, ובבית דירות נוסף בן 12 דירות ליד בני-ברק. ילדי העולות נקלטו במוסדות הילדים של הארגון. חברות הארגון ליוו את הנשים, סייעו להן במציאת מגורי קבע, הפנו אותן לשיעורי עברית, והעניקו להן הלוואה בסך עשר לא"י לחודש לסיפוק הצרכים הבסיסיים. לבוגרות ההכשרות של ויצו הוצעה עבודה במשרות מתאימות. ה.ג.צ-ויצו הקציב למתווה זה כ-20,000 לא"י בשנה.⁸⁸

ועדת העולות של הארגון הפעילה ועדות משנה בכל רחבי הארץ וטיפלה בכל פנייה ופנייה של עולות ודאגה לספק את צורכיהן הייחודיים. בפרוטוקולים של ועדות העולות מופיעות מאות פניות שכל אחת מהן זכתה למענה. כך למשל העולה רגינה ששון שעלתה ממחנה אונר"א (סוכנות הסעד והשיקום של האומות המאוחדות) במצרים הוכשרה לתפירה אך לא לגזירה. אביה חולה והיא נותרה כמפרנסת היחידה. הוועדה אישרה לה להשתתף בקורס גזירה של הארגון.⁸⁹ שרה טרצר, ממגורשי מאוריציס, שהגיעה ארצה חולה מאוד ועברה שני ניתוחים, נזקקה למקום מגורים. הוועדה דאגה לה ולמשפחתה למגורים זמניים בשדה ורבורג.⁹⁰

הטיפול באישה העולה החל מיום הגעתה לארץ. נציגות הארגון קבלו את פניה בנמל וליוו אותה בתהליך הקליטה. הן עזרו לעולות להתגבר על קשיי ההתאקלמות והבירוקרטיה המתישה.⁹¹ בזמן שה.ג.צ-ויצו פעל בארץ בשיתוף פעולה מלא עם א.א.ע, התערערו יחסי ויצו עולמי ומועצת הפועלות עם כניסת ארגוני הנשים מהארץ לפעילות במחנות העקורים באירופה.

ג. שליחות מעבר לים – פעילות ארגוני הנשים במחנות העקורים

לאחר המלחמה התארגנו בארץ גופים שונים, בעיקר במסגרת פלוגות הסעד בראשות ד"ר חיים הופמן-יחיל, לשיגור שליחים מטעמם למחנות העקורים.⁹² בין השנים 1945-1948 יצאו מהארץ כ-400 שליחים מהם 196 נשים.⁹³ בסתיו 1946 עלה בסוכנות היהודית הרעיון לארגן משלחת נשים למען נשות המחנות. הופמן הסביר את חשיבותה של המשלחת המיועדת:

על סמך הניסיון של היישוב בא"י וחלקה של האישה בבניין הארץ מצד אחד, ובידיעתנו מה קטן הוא חלקה של האישה של "שארית הפליטה" בחיים החברתיים במחנות מצד שני, באו ארגוני הנשים בארץ ישראל והסוכנות היהודית לידי מסקנה שדרושה פעולה מיוחדת בין הנשים במחנות.⁹⁴

הקושי להשיג אשרות כניסה לגרמניה עיכב את יציאתה של המשלחת והיא התאפשרה רק באוגוסט 1947. הסוכנות החליטה שמשלחת הנשים תורכב מנציגות הארגונים החברות במועצת ארגוני הנשים בארץ. שתי חברות מועצת הפועלות מונו לתיאום פעולות הנשים במחנות. ליליה בסביץ למחוז מינכן וחיה סלוצקי למחוז פרנקפורט.⁹⁵

ד"ר חיים הופמן יחיל, הציג את מטרות המשלחת: עצה ועזרה לאם בטיפול בילדים (הקמת תחנות טיפות חלב); הסברה חינוכית לאימהות; הכשרה לשם ניהול רציונלי של משק הבית; העשרה תרבותית של נשים; טיפוח הזיקה לציונות; הוראת השפה העברית; העלאת התודעה לגבי תרבות הגוף בקרב נשים; הפעלת נשים בחיי החברה והתרבות במחנות.⁹⁶

הנציגות שלח מטעמו ארבע נציגות.⁹⁷ לנציגות הובהר לפני יציאתן שהן שליחות 'מועצת ארגוני הנשים'. הן התבקשו להימנע מכל פעילות פוליטית ולהתרכז רק בעבודה מעשית. חברות הנציגות שנשלחו למחנות העקורים היו בת שבע ורדימן, גננת במקצועה, תהילה שיינון, גננת שכינה שנים רבות כמזכירה ארגונית ב'יצו הצעירה', רות יונגרמן, מטפלת בתינוקות, בוגרת בית הספר של ויצו למטפלות שעבדה בבית התינוקות במחנה המעצר בעתלית וחנה היימן, מדריכה ותיקה במחלקת ההדרכה למשק בית של הנציגות.⁹⁸ יונגרמן ייסדה במחנה העקורים בליבק (Lubeck) תחנת טיפת חלב וטיפלה באימהות ובתינוקות במחנות שבהם שהו יוצאי האוניה 'אקסודוס'.⁹⁹ חנה היימן פעלה במחנות במשך שנה. היא הקימה מטבחים שנועדו להזנת ילדים בבתי הילדים בהיינדרסדורף (Heinersdorf) בברלין, במחנה השומר הצעיר בלינדלפלס (Lindenfels) שבמדינת הסן, ובבית הספר הימי של אורט בדגנדורף (Deggendorf) שבבוואריה. היימן הקימה מטבח במוסד לשיקום חולי השחפת בפסאו (Passau). בבאד רייכנהאל (Bad Reichenhal) היא ארגנה מטבח שהזין כ-5,000 עקורים וניהלה את המטבחים במחנות למגורשי האוניה 'אקסודוס'.¹⁰⁰ היימן הרצתה בקורסים לאחיות ושימשה יועצת תזונה מטעם הג'וינט במחנות בגרמניה ובאוסטריה. במינכן היא ניהלה את המטבח בבית הסוכנות היהודית.¹⁰¹

עבודתה של היימן זכתה להוקרה רבה. קורט גולדמן, מנהל משרד העלייה של הסוכנות בגרמניה, אמר כי רק לאחר שחזה בפירות עבודתה הבין את חשיבותם של ארגוני הנשים בכלל ושל ויצו בפרט.¹⁰² בנסיעותיה בין המחנות נפצעה היימן בתאונת דרכים קשה לאחר שאירגנה נשף חנוכה לילדים. הג'יפ שבו נסעה התהפך, ובשל הטיפול הלקוי בה היא לקתה בדלקת קשה ואושפזה בבית חולים.¹⁰³ במכתביה למזכירות ויצו בארץ היא ציינה את העבודה הקשה במחנות העקורים. היא הלינה על תחושת הבדידות וחוסר התמיכה שחשה כנציגת ויצו לעומת השליחים האחרים מהארץ. היימן קשרה קשרים עם נשות ויצו בסניף מרכז מינכן בראשות מלכה קלריך (Kellerich).¹⁰⁴ החברות בסניף ויצו מרכז מינכן פעלו מתווה המלחמה במחנות העקורים למען הנשים וילדיהן. הן תמכו בנשים ההרות ובילודות, הקימו גני הילדים, ייסדו קורסי הדרכה בתפירה ובמשק בית וערכו פעילות תרבותית ציונית. קלריך עבדה בתיאום מלא עם הנהלת ויצו העולמית בלונדון.¹⁰⁵

בקיץ 1947, כשהגיעה המשלחת לגרמניה, התגלעו המחלוקות הראשונות בין סלוצקי ובסביץ חברות מועצת הפועלות במשלחת, לנשות הסניף של ויצו מרכז מינכן. השתיים סירבו שויצו יפעל במחנות תחת השם "ויצו" ודרשו כי כל פעולות הרווחה יהיו תחת המטריה של מועצת ארגוני הנשים. אלא שמועצת ארגוני הנשים פעלה עד אז רק בארץ. מטרתה הייתה לאגד את ארגוני הנשים בארץ בעיתות חירום. דרישה זו עוררה זעם בקרב חברות ויצו המקומיות. לנשים אלה שחידשו את פעילות הארגון אחרי המלחמה הייתה זיקה עמוקה לויצו. הן ראו את עצמן כממשיכות מסורת ארוכת שנים של אימהותיהן ואחיותיהן. קלריך הדגישה את חשיבות ההתאגדות תחת דגלה של ויצו. הפעילות הציבורית עוררה את הנשים מאדישותן וגייסה אותן לעשייה. לדבריה רק ויצו יכול לרתום נשים לפעולה נאמנה ומסורה שכזו. התביעה לפעול בחסות ארגון אחר מרפה את ידיהן ונתפסה בעיניהן כניסיון לפרק את ויצו המקומי.¹⁰⁶

זעמן של חברות ויצו מינכן גבר כשהתחוויר להן ששליחות מועצת הפועלות מנסות להקים במחנה ארגון נשים של ההסתדרות. הן ראו בניסיונות להכניס פוליטיזציה לפעילות במחנות העקורים חוסר רגישות למצבה של שארית הפליטה, שהייתה שבורה ורצוצה אחרי השואה. הניסיונות של מפלגות השמאל לעשות הון פוליטי על חשבון השורדות נתפסו כבלתי מוסריים.¹⁰⁷

להסתייגותן מהפוליטיזציה של הפעילות במחנות נוסף החשש שמא יגייסו המפלגות בארץ את שורדות השואה לשורותיהן באמצעות משאביהן הרבים. קלריך שיגרה תלונה להנהלת הארגון העולמי ובו היא שטחה את טענותיה נגד חברות מועצת הפועלות. היא ביקשה שנציגת הארגון העולמי תגיע למחנות ותעמוד מקרוב על הסכנות. חברות ויצו במינכן הדגישו בתלונתן גם את אדישותן של שליחות ה.נ.צ-ויצו מהארץ למצוקתן. חברות המשלחת מטעם הארגון הארצי נמנעו מלתמוך בהן במאבקן נגד מועצת הפועלות.¹⁰⁸ חברות ה.נ.צ-ויצו הארץ-ישראליות הזהוהו עם עמיתותיהן הצבריות שעיימן שיתפו פעולה בארץ, יותר מאשר עם נשות ויצו גרמניה. השליחות מהארץ לא היו בקיאות בשפת היידיש ובאורחות חייהם של יהודי אירופה ולכן התקשו להזהות עם נציגותיהם. נציגות הארגונים מארץ ישראל היו שותפות למטרה אחת שלשמה הגיעו למחנות: להנחיל לנשים במחנות את הזהות של ה'עבריייה החדשה'. מטרה זו לא עלתה בקנה אחד עם תפיסת העולם של נשות ויצו באירופה.¹⁰⁹

באוקטובר 1947 הגיעה רגינה קיסלמן (Kisselman) חברת הנהלת ויצו מלונדון לביקור קצר בן ארבעה ימים במחנות העקורים. ביקורה עודד במעט את נציגות ויצו מרכז מינכן, שחשו שהיא ערה למצוקותיהן.¹¹⁰ לאחר חזרתה של קיסלמן מלונדון הבינו בהנהלה העולמית את הסכנה הצפויה מהפוליטיזציה של הפעילות במחנות העקורים. ההנהלה העולמית שלחה הבהרה חמורה לפדרציה הארץ-ישראלית באשר להתנהגות השליחות של ה.נ.צ-ויצו. הן האשימו את נציגות הארץ בקהות חושים ובהשתתפות סבילה בפעולות של שליחות מועצת הפועלות, שהוגדרו "חמורות ומקוממות ביותר".¹¹¹ הנהלה העולמית שיגרה מכתב בהול להנהגה הארצית והבהירה את עמדתה – שליחות הארגון מהארץ חייבות להתייבב לצד חברות ויצו בגרמניה. שתיקתן נוגדת את רוח הארגון וכמוה כשיתוף פעולה עם חבלה בפעילות ויצו במחנות. רבקה זיו תבעה מהנהלת ה.נ.צ-ויצו בארץ לעדכן בדחיפות את השליחות על עמדת ההנהלה העולמית. כך חתמו חברות ההנהלה העולמית רבקה זיו ורומנה גודמן את מכתבן:

אנו שעשינו כה מעט למען כשייסדו מחדש את סניפי ויצו הראויים להערצה, לא יכולות להסכים בשתיקה והתפשרות להרוס את אשר יצרו ב'ידיים ריקות' ו'יש מאין'. לא נוכל להרשות להכשיל את אלה שגילו אמונה ונאמנות כה רבה למסורת ויצו.¹¹²

בנובמבר שיגרה זיו מכתב לדוד בן גוריון, יושב ראש הנהלת הסוכנות היהודית, ולכל החברים בהנהלת הסוכנות. במכתבה תיארה זיו כיצד בתווה ובוהו ששרר בתום המלחמה התעלם היישוב ממצוקות הנשים במחנות העקורים. בלית ברירה התעוררו כוחות נשיים עצמאיים, ייסדו מחדש את ארגון ויצו והחלו לפעול במחנות. כשהתארגנה משלחת נשים מהארץ כשנתיים וחצי לאחר תום המלחמה התברר שחברותיה עסקו בהקמת תאים פוליטיים יותר מאשר בפעילות למען הנשים. זיו תיארה לחברי הנהלה של הסוכנות את תוצאותיה החמורות של הפוליטיזציה של הפעילות במחנות. בסיום מכתבה האשימה זיו את ארגוני הנשים הארץ-ישראלים המפתים את העקורות להצטרף להסתדרות בהבטחות שווא.¹¹³

ואומנם מייד כשהגיעו סלוצקי ובסביץ' למחנות הן ניסו לייסד ארגון נשים הסתדרותי, למרות שהיו מודעות לסערה הפוליטית שעלולה פעילותן לעורר. כך כתבה בסביץ' לחברות מועצת הפועלות בארץ:

חברות אני רוצה שתדענה על פעילותינו אבל אין זה לפרסום רחב לא בעל פה ולא בדפוס, כי הרי הננו משלחת כללית. מצפוני, אמנם לגמרי נקי, יש לנו רשות להיות כאן אשר הננו בארץ – ההסתדרות ותנועת הפועלות.¹¹⁴

בסביץ' וסלוצקי נכשלו בגיוס עקורות להסתדרות הכללית. בסביץ' האשימה את ההסתדרות באוולת יד ובחוסר תמיכה, ובייחוד את בבה אידלסון שכעסה על כשלונן וגרסה שפעילותן במחנות העקורים היא "בזבוז זמן".¹¹⁵ בסביץ' הלינה גם על האפליה בין גברים ונשים בהסתדרות. במחנות נוסדו תאים של מפלגות הפועלים ושל תנועות השומר הצעיר, הפועל ודרור, אך הן עצמן לא זכו לגיבוי. בישיבה של חברי ארץ-ישראל העובדת במחנות התבקשו בסביץ' וסלוצקי לפתור בעצמן את הבעיות הסבוכות הקשורות במימוש מטרתן. במכתבה למזכירות מועצת הפועלות הדגישה בסביץ' את ייאושה:

בכל זאת משהו כבר עשינו. לכו ספרו על כך לכל החברים והשליחים: בעיניהם אנחנו "מסתובבות" [...] כמו תמיד אנו החברות – בשבילי הדרך ולא בדרך המלך. כאן במציאות הבלתי נורמלית, המלאכותית אומרים לנו: הרי העיקר הוא

לא בזה [...] מוכרחה להיות עזרה מצדכן, אי אפשר להטיל עלינו דבר כה מורכב ולהגיד תשברו לכן את ראשיכן.¹¹⁶

המחלוקות במחנות העקורים הובילו למשבר במזכירות מועצת ארגוני הנשים בארץ. חברות מזכירות המועצה אירמה פולק, חברת ויצו עולמי, לאה וילנסקי, חברת הנצ"ו, בבה אידלסון, חברת מועצת הפועלות ומרים גרנובסקי, נציגת הדסה פנו בנובמבר לגולדה מאיר. מזכירות מא"ן ביקשה שהמחלקה המדינית בסוכנות תנהל את פעילות הנשים במחנות.¹¹⁷ בד בבד עם פעילותן במחנות העקורים הייתה הנהלת ויצו עולמי שותפה לתהליכים המדיניים למען פתיחת שערי הארץ ובמאבק להקמת המדינה.

ד. הזירה המדינית – תרומת ויצו למאבק על 'המדינה שבדרך'

ב־14 פברואר 1947 הודיע ארנסט בוין, שר החוץ של בריטניה, על העברת הדיון בעתידה של ארץ-ישראל לאומות המאוחדות.¹¹⁸ במושב מיוחד של האו"ם שנערך בחודש מאי 1947 הוחלט על הקמת ועדת חקירה מיוחדת לבחינת שאלת ארץ-ישראל – ועדת אונסקו"פ (United Nations Special Committee on Palestine-UNSCOP). הוועדה הורכבה מנציגי מדינות ניטרליות במטרה שימליצו לאו"ם באובייקטיביות.¹¹⁹ חברי ועדת האו"ם הגיעו לארץ-ישראל ביוני 1947. הם קיימו סיורים כדי לעמוד על יכולת היישוב להיות גוף עצמאי. בסיורים הם ביקרו גם במוסד לאם ולילד של ויצו בתל אביב. לביקור הצטרף ישראל רוקח, ראש עיריית תל אביב, שהדגיש בפניהם את חשיבות הפעולות הסוציאליות של הנצ"ו ויצו בעירו. רוקח ציין לטובה את ויצו כארגון פילנטרופי וולונטרי שפועל למען חינוך הילדים בעיר מינקותם ועד לבגרותם.¹²⁰ חברי הוועדה האזינו לדברי נציגי ההנהגה היהודית בארץ וגם נסעו למחנות העקורים באירופה. הוועד הערבי העליון החרים את הוועדה ונציגיה נפגשו עם ההנהגה הערבית בעבר הירדן, לבנון וסוריה.¹²¹

ב־11 ביולי 1947 נשאו דברים בוועדה רחל כצלנסון רובשוב ורבקה זיו בשם ארגוני הנשים. כצלנסון תיארה את הפעולות שנעשו בארץ למען שוויון זכויות נשים. היא הדגישה את חלקן בבניית הארץ, את תפקידן בחינוך הנוער ופעולותיהן למען פיתוח שירותי בריאות, חינוך ורווחה חברתית. זיו, למודת הניסיון הפוליטי, פתחה את נאומה בציון שמותיהם של כל ארגוני הנשים הציוניים הפועלים בארץ ובעולם. היא הדגישה שקולן של הנשים חייב

להישמע בזירה הבין-לאומית שדנה בעתיד גורלה של האומה היהודית, כיוון שהן חלק בלתי נפרד מתחייתה. כדי להדגיש את תרומת הנשים השתמשה זיו בנאומה במושג הלטיני: "sine qua non" שמשמעו "תנאי בל יעבור" או במילים אחרות, פעילות הנשים היא תנאי הכרחי לקיום החברה בארץ. זיו הדגישה שדרכן של הנשים בפעילות הציונית הייתה קשה מזו של הגברים, משום שהן היו צריכות לצקת משמעות חדשה לתפקיד האישה בחברה המתפתחת בארץ. היא תיארה את השנים הרבות שבהן פעלו נשים ולא פסקו גם כשעלו הנאצים לשלטון בגרמניה. זיו תיארה את תחושותיה הקשות לאחר ביקורה במחנות, ואת הזעזוע שחשה מההשפלה שחווי הנשים ששרדו את השואה ועדיין כלואות על אדמת גרמניה. זיו תיארה את התפעלותה מהנשים שלא מתייאשות, מתאגדות בארגונים ציוניים, מתגייסות לעזרה לחלשים ונאחזות בתקווה לעתיד. בנאומה היא האשימה את מדינות העולם שהן מאריכות את ייסורי העקורים וקראה להעלות לארץ את 30,000 הילדים ממחנות העקורים ו-2,000 ילדים נוספים ממחנות המעצר בקפריסין, רבים מהם ניצולים יחידים ממשפחות שלמות שהוכחדו. את נאומה בפני ועדת אונסקו"פ סיכמה רבקה זיו:

אנו מבקשות מכם כנציגי האומות המאוחדות וכחברים פשוטים של המין האנושי להצטרף לדרישה לשחרור מיידי של ילדינו. אנו לא ננוח אדונים נכבדים ולא ניתן לכם מנוחה עד שנביא את ילדינו הביתה.¹²²

ב-31 באוגוסט 1947 הגישה ועדת אונסקו"פ את מסקנותיה לאו"ם, שבעה נציגים מבין 11 חברי הוועדה המליצו על חלוקת הארץ ועל הקמת שתי מדינות עצמאיות. הוועדה המליצה פה אחד על סיום המנדט הבריטי בארץ-ישראל.¹²³ ב-29 בנובמבר 1947 התכנסה מועצת האומות המאוחדות להצביע על הצעת ועדת אונסקו"פ. ברוב של שני שלישים התקבלה הצעת החלוקה הידועה כהחלטה 181 של האומות המאוחדות. הנהגת היישוב קיבלה את ההחלטה על הקמת מדינה ליהודים בארץ-ישראל בהתרגשות רבה. הוועד הערבי העליון שהתנגד להצעה פתח בשלושה ימי מחאה. יום למוחרת ההצבעה החלה מלחמת העצמאות.¹²⁴ בספטמבר עוד לפני שפורסמו מסקנותיה של ועדת אונסקו"פ התכנסה הנהלת ויצו בלונדון. ההנהלה דנה בהעתקת מקום מושבה מלונדון לארץ-ישראל. רבקה זיו יושבת ראש ויצו ואחותה מרים סאקר, חברת

בין מלחמה לתקומה – ויצו מתום מלחמת העולם השנייה ועד לקום המדינה

הנהלת הארגון, צידדו במעבר. מעטות מהחברות הביעו חשש והסתייגות מהצעד. הדסה סמואל, יושבת ראש ויצו בארץ-ישראל, התנגדה בשל החשש מפגיעה בגיוס התרומות של הארגון.¹²⁵ כשהתפרסמה החלטת האו"ם בכ"ט בנובמבר נשלח מלונדון מברק לכל הפדרציות:

בשעה היסטורית זו, אנו הנהלות בלונדון ובארץ ישראל מודיעות כי מקום מושבה של הנהלת ויצו העולמית יהיה מעתה בארץ ישראל. אנא הודיעו אם אתן מסכימות.¹²⁶

ב-4 בדצמבר שלחה רבקה זיו מכתב נוסף לפדרציות ויצו בשם הנהלת הארגון העולמי:

סוף כל סוף תמך בית הדין העליון של האומות המאוחדות בהקמת מדינת היהודים ובכך הכיר בכל התביעות ובכל התקוות שהיו אבן היסוד של ארגוננו. האו"ם הכיר ותמך בזכות המוצדקת לייסודו מחדש של הבית הלאומי העתיק וההיסטורי, ערש לידתו של העם היהודי [...] אנו וחברותנו בעולם כולו שמחות בהחלטה זו [...] אך אל לנו לשכוח את אחיותינו במחנות העקורים ובמחנות המעצר בקפריסין. אנו מודעות לגודל האתגר בשעה זו ולאחריות המוטלת על כתפינו במשימה שהיא חסרת תקדים בתולדות האנושות. בלב שמח ובאמונה עמוקה אנו ניצבות בפני העתיד ומקדישות את עצמינו למשימה – סיום הגלות ותחיית עמנו במדינת היהודים שנולדה זה עתה.¹²⁷

הבשורה על המעבר של הנהלת ויצו עולמי לארץ-ישראל התקבלה בה.נ.צ-ויצו ברגשות מעורבים. מצד אחד עלה חשש שמא תיפגע עצמאותו של ה.נ.צ-ויצו. החשש העיקרי נבע מהעמדה הא-פוליטית של הארגון העולמי והסתייגותו מהשתתפות ה.נ.צ-ויצו בפעילות פוליטית, מצד שני הקירבה הפיזית להנהגת הארגון העולמי תהדק את שיתוף הפעולה בין שני הארגונים, ואף תקרב את הארגון הארצי למרכז ההחלטות וגיוס הכספים.¹²⁸ בתקופה שבין תום מלחמת העולם השנייה לפרוץ מלחמת העצמאות התדרדר מצבו הכלכלי של הארגון הארצי והוא נאלץ להלוות 80,000 לא"י מבנק אנגלו-פלסטין.¹²⁹

באוקטובר 1947 הגיעה אולגה אולמן גזברית הארגון העולמי לביקור בארץ. בפגישה בינה להנהלה הארצית הוחלט להדק את הפיקוח הכלכלי של ההנהלה העולמית על הפדרציה של ארץ-ישראל עד שתיושם ההחלטה להעביר את המשרד הראשי לארץ. אולמן התחייבה לגייס עוד כספים למען הפדרציה הארצית, אלא שהתקציב שהובטח לא הגיע ליעדו. בארבעת החודשים הראשונים של שנת 1948 נאלץ הארגון הארצי לקצץ בפעילותו. המצב החריף בפברואר אותה השנה עם הוצאת הארץ מגוש מטבע הסטרלינג.¹³⁰ כספים שהיו אמורים להגיע ממדינות האימפריה הבריטית הוקפאו. סכום כסף צנוע שנועד למקרה חירום, ששלחה ההנהלה מלונדון היה כטיפה בים לנוכח ההוצאות הכבדות. כך או אחרת בשל מלחמת העצמאות וחוסר היציבות בארץ נדחה המעבר של הנהלת הארגון העולמי לארץ-ישראל עד לאחר קום המדינה.¹³¹

הערות

1. זאב צחור, 'ניצולי השואה והפוליטיקה הציונית-מי המנצל ומי המנוצל', מתוך: אלי צור (עורך), *עולם ישן אדם חדש, קהילות ישראל בעידן המודרניזציה*, ירושלים, 2005, עמ' 264-280.
2. שי חורב, *אנשי אוניות יודעי ים, מחנה המעפילים בעתלית, אוניות הגירוש והדרך לקפריסין*, חיפה, 2015, עמ' 15. (להלן: חורב, *אנשי אוניות יודעי ים*).
3. הועדה האנגלו-אמריקאית החלה את עבודתה במרץ 1946 ותפקידה היה לדון בשאלת ארץ ישראל ולבחון מצב היהודים באירופה ואת השלכות העלייה של 100,000 יהודים לארץ ישראל. ב-30 באפריל פורסמו הצעות הועדה שהמליצה על ביטול תקנות הספר הלבן השלישי ומתן אישורי עלייה ל-100,000 עקורים מאירופה. עם פרסום המסקנות התנערה ממשלת בריטניה מהחלטות הוועידה. ראו: יוסף הלר, "המדיניות הציונית בזירה הבין לאומית לאחר מלחמת העולם השנייה-פרשת ועדת החקירה האנגלו-אמריקאית 1945/6", מתוך: יעקב שביט (עורך) *מאבק, מרד, מרי, המדיניות הבריטית והציונית והמאבק עם בריטניה 1941-1948*, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 273-349.
4. 'WIZO's care for immigrants and refugees A historical Survey 1933-1946', p. 3. *אצ"מ* תיק F49/3133.
5. 'Minutes of L.W.E (London Wizo Executive) Held in 31st August 1946/, L.M.A 4175/01/01/0220'.
6. 'Minutes from Private and Confidential of special Meeting held in London', August 18th 1946, *אצ"מ* תיק IV-230-6-150.
7. 'סקירה כללית פעולות ויצו 1946-1948', *אצ"מ* תיק F49/2711.
8. 'Rebecca Sieff speech at the opening session of the 11th World WIZO Conference', June 1946, *אצ"מ* תיק F49/2697-28.
9. 'WIZO 11th conference Press bulletin, December 1946, p. 6. *אצ"מ* תיק F49/2696-2.
10. לקריאה נוספת ראו: רחה פרייאר, *ישרש: ליסוד עליית הנוער ושנותיה הראשונות*, תל אביב, 1953.

11. 'המלצות ועידת ויצו ה-11, באול 1946', עמ' 7, אצ"מ תיק F49/2417.
12. 'החלטות והמלצות כספיות של ועידת ויצו ה-11, באול דצמבר 1946', אצ"מ תיק F49/2417-2.
13. ללא שם מחבר, 'ויצו תופיע ברשימה מיוחדת בבחירות', דבר, 24 בינואר 1946.
14. 'החלטות והמלצות כספיות של ועידת ויצו ה-11, באול דצמבר 1946', אצ"מ תיק F49/2417-2.
15. שם, שם.
16. 'סקירה כללית ויצו 1946-1948', עמ' 2, אצ"מ תיק F49/2711.
17. לקריאה על המחנה בעדן ראן: דורית וייס, 'שליחות בלבן, שירותי הבריאות לעולים במחנות המעצר הבריטים, חולון, 2022, עמ' 175-269. (להלן: וייס, 'שליחות בלבן') וגם: אסתר מאיר-גליצנשטיין, 'יציאת יהודי תימן, מבצע כושל ומיתוס מכונן, תל אביב, 2012, עמ' 45-69.
18. 'בית התינוקות המיוחד במינו, ויצו מחלקת התעמולה', 23 במאי 1945, אצ"מ, תיק F49/1168-6.
19. שם, שם.
20. וייס, 'שליחות בלבן, עמ' 111.
21. 'WIZO's care for immigrants and refugees A historical Survey 1933-1946', p. 23. אצ"מ תיק F49/3133.
22. 'WIZO's care for immigrants and refugees A historical Survey 1933-1946', p. 23. אצ"מ תיק F49/3133.
23. 'מכתב מהמזכירות הכללית של ה.נ.צ.ויצו לד"ר תיאודור גרושקה, השירות הרפואי לעולים מטעם הסוכנות היהודית והועד הלאומי', 23 באוקטובר 1946, אצ"מ תיק F49/2089.
24. 'מכתב מלאה וילנסקי, מזכירה כללית של ויצו ותחיה לידזינסקי יו"ר המחלקה לטיפול בילד בהנהלת ויצו העולמית בתל אביב לתיאודור גרושקה', 20 באוגוסט 1945, אצ"מ תיק F49/2089.
25. 'הסכם בין הסוכנות היהודית בחתימת גיורא יוספטל לבין הנהלת ויצו ומועצת הפועלות בדבר אחזקת מוסדות לילדים בשיכוני העולים', 21 בנובמבר 1946, אצ"מ תיק F49/2089.
26. 'הצעת הסתדרות נשים ציוניות-ויצו לשנת תש"ח לטיפול בילדי עולים בשיכון ובמחנות התימנים', אצ"מ תיק F49/2089.
27. 'Report of the Committee for Immigrants, WIZO activities during the period 1941-1946', אצ"מ תיק F49/1037.
28. 'מכתב מטוני הוור, המזכירות הכללית של ה.נ.צ.ויצו לד"ר תיאודור גרושקה, השירות הרפואי לעולים מטעם הסוכנות היהודית והועד הלאומי', 23 באוקטובר 1946, אצ"מ תיק F49/2089.
29. ד"ר מיה רוזנברג (1904-1970), נולדה באודסה ובשנת 1911 עלתה עם הוריה ארצה, המשפחה התיישבה בחיפה ומיה התחנכה בבית הספר הריאלי העברי. בשנת 1922 למדה מדעי החינוך ופילוסופיה באוניברסיטת וינה והוסמכה כדוקטור. בשנות לימודיה נחשפה לעקרונות החינוך הפרוגרסיבי שדגלו בחינוך לפעילות עצמאית, הקניית כישורים, והעמדת העמל והמלאכה כמרכזיים בתהליך הלמידה. על פועלה של מיה רוזנברג ראו: ציפורה שחורי רובין, 'המהפכה החינוכית של ד"ר מיה רוזנברג בשכונת הקווקזים בשעריים ובמרמורק 1928-1940', מתוך: יובל דרור וואלי תדמור-שמעוני (עורכים), דור לדור קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות, תל אביב, כרך נ"ג, תשע"ז, עמ' 162-211. (להלן: שחורי רובין, 'המהפכה החינוכית של ד"ר מיה רוזנברג').
30. שם, עמ' 169-170.
31. 'דו"חות על התפתחות בית ספר למלאכה מיסודה של מיה רוזנברג', אצ"מ תיק F49/372.

32. 'החלטות שנתקבלו בוועידת ויצו ה-11 באול, 15-22 בדצמבר 1946, 'אצ"מ תיק F49/2417-2.
33. חורב, **אנשי אניות יודעי הים, עמ' 24.**
34. 'Report of the Committee for Immigrants, WIZO activities during the period 1941-1946, 'אצ"מ תיק F49/1037.
35. 'מכתב מטוני הוור המזכירה הכללית של ויצו למשה שרתוק, ראש המחלקה המדינית בסוכנות היהודית, 7 בנובמבר 1944, 'אצ"מ תיק F49/1165.
36. 'Babies' Rooms and Kindergartens in Immigrant Camp', 'WIZO תיק F49/2089.
37. 'דו"ח ד"ר מרים שווייר לשיבת ועדת העולות ה.נ.צ-ויצו, 5 ביוני 1945, 'אצ"מ F49/1165.
38. 'מכתב מד"ר תיאודור גרושקה להסתדרות ויצו העולמית, 5 בספטמבר 1945, 'אצ"מ תיק F49/2089.
39. 'שי חורב, **נתיב במים עזים, ההעפלה החלוצית בים וביבשה, חיפה, 2012, עמ' 362.**
40. 'דו"ח של אסתר קיש מנהלת המוסד לאם ולילד בתל אביב, 'צריף התינוקות של ויצו במחנה העולים בעתלית, אוגוסט 1945, 'אצ"מ תיק F49/2089.
41. 'פרטיכל ועדת העולות, 1 ביוני 1945, עמ' 2, 'אצ"מ תיק F49/1165.
42. 'דו"ח של אסתר קיש מנהלת המוסד לאם ולילד בתל אביב, 'צריף התינוקות של ויצו במחנה העולים בעתלית, אוגוסט 1945, 'אצ"מ F49/2089.
43. 'דו"ח ויצו על הגעת הטרנספורט ממזרים ומאיטליה למחנה עתלית, 12 באפריל 1945, 'אצ"מ תיק F49/1039.
44. 'מכתב מהמזכירות הכללית של ויצו לגברת לידו'נסקי, 5 בספטמבר 1945, 'אצ"מ תיק F49/2089.
45. 'אסתר קיש, 'דין וחשבון מביקורי האחרון בעתלית, 26 באוגוסט 1946, 'אצ"מ תיק F49/2089.
46. 'ללא שם מחבר, 'פעולות ויצו במחנה עתלית, 'הארץ, 24 באוקטובר 1945.
47. 'ללא שם מחבר, 'הנשים בלבן, העולות לאניית מעפילים, המטפלות של ויצו אצל התינוקות, 'הבוקר, 9 באוגוסט 1946.
48. 'וייס, **שליחות בלבן, עמ' 122.**
49. 'אסתר קיש, 'דין וחשבון מביקורי האחרון בעתלית, 26 באוגוסט 1946, 'אצ"מ תיק F49/2089.
50. 'דו"ח ויצו ומועצת הפועלות על בתי התינוקות וגני הילדים במחנות העולים ובבתי העולים, יוני 1947 עד מרץ 1948, 'אה"ע תיק IV-230-6-151.
51. 'דין וחשבון מחלקת ההדרכה בענף משק הבית לשנת 1946-1948, הסתדרות נשים ציוניות-ויצו, 'אה"ע, תיק IV-230-6-150.
52. 'נחום בוגנר, 'גירוש קפריסין, 1946-1948, בתוך: משה נאור, עלייה ב' 1934-1948: מקורות סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר, תל אביב, 1988, עמ' 143. (להלן: נאור, עלייה ב').
53. 'זאב צחור, 'פרשת לה ספציה, בתוך: נאור, עלייה ב', עמ' 96-100.
54. 'תנועת המרי העברי פעלה במשך כעשרה חודשים מאוקטובר 1945 עד יולי 1946. במסגרתה שיתפו פעולה ההגנה האצ"ל והלח"י נגד הבריטים. בין פעולות תנועת המרי: הפריצה למחנה מעצר בעתלית, תקיפת תחנות מכ"ם בריטיות, פיצוץ 11 גשרים ועליהם מסילות רבת וכבישים למדינות שכנות. תנועת המרי עברי התפרקה לאחר פיצוץ מלון המלך דוד. ראו: נאור וגלעדי, **ארץ ישראל במאה ה-20, תל אביב, 2006, עמ' 167-371.**
55. 'יהודה סלוצקי, **קיצור תולדות ההגנה, תל אביב, 1986, עמ' 426.**
56. 'מברק מטוני הוור המזכירה הכללית של ויצו ארץ ישראל להנהלת הארגון בלונדון, 'WIZO Readers digest April 1946, p.34.

57. נחום בוגנר, 'גירוש קפריסין, 1946-1948', בתוך: נאור, עלייה ב', עמ' 143.
58. נחום בוגנר, 'גירוש קפריסין, 1946-1948', בתוך: נאור, עלייה ב', עמ' 145.
59. מירון מדוני, **גולדה ביוגרפיה פוליטית**, תל אביב, 2008, עמ' 147.
60. 'Report from Cyprus', *Palestine WIZO Newsletter*, 1947, F49/1863.
61. Ibid.
62. מרי גורדון (1890-1971) נולדה בליטא למשפחת רבנים, בצעירותה היגרה המשפחה לדרום אפריקה, שם למדה רפואה. בפרוץ מלחמת העולם השנייה התנדבה לצבא דרום אפריקה וניהלה בית חולים שדה. לאחר סיום המלחמה עלתה לארץ ישראל ופעלה עבור הנוקמים והחולים. בשנת 1946 הייתה הרופאה הראשית של מוסדות הילדים של ויצו בארץ. משנת 1947 במשך כשלוש שנים בקפריסין שם ניהלה את האגף היהודי של בית החולים הצבאי הבריטי בניקוסיה. עם חזרתה לארץ עבדה כרופאה במחנות העולים בראש העין. כשקרבה לגיל שבעים חזרה לדרום אפריקה לסעוד את אימה הקשישה ושם ניהלה מרפאה ציבורית עבור המקומיים. גורדון נפטרה בשנת 1971 בדרום אפריקה. ראו: אברהם שטרנברג, **בהיקלט עם**, תל אביב, 1973. עמ' 152-156. (להלן: שטרנברג, **בהיקלט עם**).
63. וייס, **שליחות בלבן**, עמ' 29-37.
64. 'Minutes of the L.W.E (London WIZO Executive) Meeting Held in November 1947', 11th, אה"ע, תיק IV-230-6-150.
65. דו"ח מחלקת ההדרכה של הסתדרות עולמית לנשים ציוניות-ויצו לשנת 1947, אה"ע, תיק IV-230-6-151.
66. ללא שם מחבר, 'משלוח שני של תנובת כפיים מקפריסין', קול העם, 4 במאי 1948.
67. ללא שם מחבר, 'ענה היישוב למפעל כסות קיץ למעפילים', על המשמר, 13 ביוני 1947.
68. וייס, **שליחות בלבן**, עמ' 337.
69. גולדה מאיר, חיי, תל אביב, 1975, עמ' 149.
70. דו"ח מחלקת העלייה מס' 64, 'תינוקות והורים מגולי קפריסין באו אל הארץ', 10 בדצמבר 1947, אצ"מ תיק S6/4318.
71. הדסה סמואל, 'קליטת עולים בבית ישראל' **האישה בישראל**, כסלר-טבת תש"ט, כרך א' עמ' 3.
72. 'Woman International Zionist Organization, Babies Rooms and Kindergartens in Immigrants Camps', March 1948, F49/2089.
73. שלום וורם (עורך), **גיורא יוספטל: חייו ופועלו**, תל אביב, תשכ"ג, עמ' 24.
74. על תכנית המיליון וישומה ראו: דבורה הכהן, **תכנית המיליון, תכניתו של בן גוריון לעלייה המונית בשנים 1942-1945**, תל אביב, 1994, עמ' 134-243.
75. 'ועדת העולות של ויצו העולמית, דו"ח לשנת 1946', אצ"מ תיק F49/1037 עמ' 3.
76. ללא שם מחבר, '620 עולים לחדרה', על המשמר, 20 במאי 1946.
77. 'דו"ח וויצו ומועצת הפועלות על בתי התינוקות וגני הילדים במחנות העולים ובבתי העולים יוני 1947 עד מרץ 1948', אה"ע, תיק IV-230-6-151.
78. 'Woman International Zionist Organization, Babies Rooms and Kindergartens in Immigrants Camps', March 1948, F49/2089.
79. ללא שם מחבר, '174 מוסדות ילדים מחזיקה ויצו', המשקיף, 21 בנובמבר 1946.
80. 'מספרים אשר נמסרו על ידי גב' קיש על מספר התינוקות במחנות העולים', (ללא תאריך), אה"ע, IV-230-6-151.
81. 'מכתב מד"ר מרים הופרט לה.ג. ויצו וארגון אימהות עובדות בנושא פתיחת בגני ילדים בשיכונני עולים מטעם הסוכנות היהודית', 26 בנובמבר 1946, אצ"מ תיק F49/2089.
82. 'סקירה כללית ויצו 1946-1948', עמ' 2, אצ"מ תיק F49/2711.
83. שם, שם.

84. 'הסכם שנחתם בין ד"ר גיורא יוספטל מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית לבין הנהלת ויצו ומועצת הפועלות', 21 בנובמבר 1946, אצ"מ תיק F49/2089.
85. דין וחשבון הרייט הורוביץ, 'הצעה לסידור בתי העולים', 5 בנובמבר 1944, אצ"מ תיק F49/2089.
86. ללא תאריך, הריט הורוביץ, 'המלצות לשיפור ותיקון בתי העולים', אצ"מ תיק F49/2089.
87. 'WIZO Out line of Scheme for the Absorption and Rehabilitation of Immigrant Woman, June 1945', אצ"מ תיק F49/1037.
88. שם, שם.
89. 'פרטיכל ישיבת העולות', 24 ביוני 1946, אצ"מ תיק F49/1165.
90. 'זכרון דברים מהחלטות שהתקבלו בוועדת העולות', 3 בספטמבר 1945, אצ"מ תיק F49/1165.
91. 'פרטיכל ועדת העולות של ויצו העולמית, דו"ח לשנת 1946', אצ"מ תיק F49/1037, עמ' 3.
92. חיים הופמן-יחיל (1905-1974) יליד מוראביה עלה לארץ בשנת 1929 והיה בין מייסדו קיבוץ גבעת חיים. חזר ללימודים בוינה והיה למנהיג הקהילה היהודית-סוציאליסטית בפראג. עם פלישת הנאצים לפראג בשנת 1939 חזר לארץ והיה פעיל בהסתדרות העובדים. בתום מלחמת העולם השנייה מונה לשמש כשליח הסוכנות היהודית לגרמניה וארגן את פלוגות הסעד במסגרת ארגון אונר"א של האומות המאוחדות. תפקידים של פלוגות הסעד היה להגיש עזרה כללית במחנות העקורים, בהסברה על שאלות ארץ ישראל וחינוך הנוער ראו: אלי ניסן, 'ד"ר יחיל-דיוקנו של דיפלומט ישראלי', דבר, 16 באוקטובר 1964.
93. לילך רוזנברג-פרידמן, 'זהויות בקונפליקט בין שואה לתקומה: שליחות היישוב בריכוזי שארית הפליטה באירופה', ישראל 11, 2007, עמ' 124-125. (להלן: רוזנברג-פרידמן, 'זהויות בקונפליקט').
94. 'חזון מאת ד"ר חיים הופמן, מטעם הסוכנות היהודית הלשכה הראשית לגרמניה', (ללא תאריך), אה"ע, תיק IV-230-6-150.
95. ליליה בסביץ (1900-1990), ילידת קרמצ'וג אוקראינה, חברת מפלגת פועלי ציון. עלתה לארץ 1924 לקיבוץ עין חרוד. בסביץ לחמה לשיווין זכויות מגדרי בקיבוצה ובתנועת הפועלות. ראו: מאיר חזן, 'ליליה בסביץ על מתרסי המגדר, הפרט והשמירה בקיבוץ', קתדרה 145, תשע"ג, עמ' 89-120. חיה סלוצקי (1895-1990) ילידת סרצוב, רוסיה, חברת צעירי ציון. עלתה לארץ בלוויית בעלה שמעון סלוצקי לקיבוץ מרחביה. סלוצקי עסקה בהוראה והייתה מזכירת ארגון אימהות עובדות. ראו: תדהר, האנציקלופדיה לחלוצי היישוב, כרך 4, עמ' 1897.
96. 'חזון מאת ד"ר חיים הופמן, מטעם הסוכנות היהודית, הלשכה הראשית לגרמניה', (ללא תאריך), אה"ע, תיק IV-230-6-150.
97. עוד לפני יציאת המשלחת הגיעו נציגות ה.ג.צ-ויצו למחנות העקורים, דוגמת רבקה וובר ייסדה את סניף ויצו בברגן בלזן.
98. סקירה כללית ויצו 1946-1948, עמ' 17, אצ"מ F49\2711.
99. מכתב מלילי בסביץ להנהלת ויצו העולמית, 10 באוקטובר 1947, אה"ע, תיק IV-230-6-150.
100. ללא שם מחבר, 'בין החוזרים', דבר, 14 באוקטובר 1948.
101. דו"ח מחלקת ההדרכה של הסתדרות עולמית לנשים ציוניות לשנת 1947, אה"ע, תיק IV-230-6-151.
102. שם, שם.
103. מכתב מחנה היימן במינכן למחלקת ההדרכה של ויצו בתל אביב, 4 בינואר 1948, אה"ע, תיק IV-230-6-150.

104. מכתב מחנה היימן, גרמניה להנהלת ויצו ארצי, 12 בספטמבר 1947, אה"ע, תיק IV-230-6-150.
105. F. Grove-Pollack, *The Saga of a Movement*, P. 69.
106. מכתב מהנהלה בלונדון אל ההנהלה בארץ ישראל, 22 לאוקטובר 1947, אה"ע, תיק IV-230.
107. 'תרגום מכתב מאת ויצו מרכז-מינכן להנהלת ויצו העולמי', (ללא תאריך) אה"ע, תיק IV-230-6-150.
108. שם, שם.
109. רוזנברג-פרידמן, 'זהויות בקונפליקט', עמ' 126.
110. 'מכתב מויצו מינכן אל הנהלת ויצו בארץ ישראל', 10 באוקטובר 1947, אה"ע, תיק IV-230-6-150.
111. 'מכתב מרבקה זיו ורומנה גודמן בשם הנהלת ויצו אל הנהלת ויצו בארץ ישראל', 20 בנובמבר 1947, אה"ע, תיק IV-230-6-150.
112. שם, שם.
113. 'מכתב מרבקה זיו לדוד בן גוריון', 20 בנובמבר 1947, אה"ע, תיק IV-230-6-150.
114. 'מכתב מליליה בסביץ, מינכן לחברות מזכירות מועצת הפועלות הארצית', 30 בספטמבר 1947, אה"ע, תיק IV-230-6-150.
115. שם, שם.
116. שם, שם.
117. 'סיכום פגישה של מזכירות מועצת ארגוני הנשים עם גולדה מאיר יושבת ראש המחלקה המדינית בסוכנות', 13 בנובמבר 1947, אה"ע, תיק IV-230-6-150.
118. על הסיבות להעברת שאלת ארץ ישראל לאו"ם ראו: אלעד בן-דרור, *הדרך לכ"ט בנובמבר, פרשת אונסקופ וראשית מעורבותו של האו"ם בסכסוך הערבי-ישראלי*, ירושלים, 2019, עמ' 16-25 (להלן: בן-דרור, *הדרך לכ"ט בנובמבר*).
119. המדינות שנבחרו לוועדת אונסקופ היו: אוסטרליה, אורוגואי, איראן, גואטמלה, הודו, הולנד, יוגוסלביה, פרו, צ'כוסלובקיה, קנדה ושוודיה.
120. 'UNSCOP Visited WIZO Institutions', *The Sydney Jewish News*, 10th October 1947. No Author,
121. בן דרור, *הדרך לכ"ט בנובמבר*, עמ' 16-25.
122. 'Official Record of the second session of the General Assembly, Supplement No. 11, United Nation Special Committee on Palestine', Volume III, Oral Evidence Presented at Public Meeting, Record of the Twenty Seventh Meeting, 11th July 1947, Unites Nation Digital Library, Document Symbol A\364\Add.2.pv.27, <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-177828>. נדלה: 30 באוגוסט 2023.
123. לואיז פישר (עורכת), *משה שרת ראש הממשלה השני, מבחר תעודות מפרקי חייו (1894-1965)*, ירושלים, תשס"ז, עמ' 308.
124. רות גביון (עורכת), *שישים שנה להחלטת כ"ט בנובמבר 1947, החלטת החלוקה והמחלוקת סביבה: מקורות ועיונים*, ירושלים, תשס"ט, עמ' 214-252.
125. 'Minutes of L.W.E. Meeting', 8th September, 1947, אה"ע, תיק IV-230-6-150.
126. 'מברק מאולגה אולמן ופיי גרוב-פולאק מהנהלת ויצו לונדון', 29 בנובמבר 1947, אצ"מ תיק F49/2271-24.
127. 'Message to WIZO Federation and Groups', 4th December, 1947 Rebecca Sieff, Behalf of London, WIZO: Executive IV-230-6-150, אה"ע, תיק IV-230-6-150.
128. 'סקירה כללית ויצו 1946-1948', עמ' 16, אצ"מ תיק F49/2711.
129. 'Report of WIZO work in Israel, Presented to the World WIZO Meeting, 25th February 1948', L.M.A. 4175/02/01/017.

130. באוקטובר 1947 המליץ משרד המושבות להוציא את עבר הירדן ואת ארץ ישראל מגוש השטרלינג (המטבע הנקוב בכל מדינות האימפריה הבריטית). ההחלטה נבעה מהתדלדלות המהירה של יתרות המטבע בעקבות המצב המדיני וההחלטה על עזיבת המנדט את הארץ. ההנחה הייתה שלאחר עזיבת המנדט יתקשה הממשל החדש להפעיל פיקוח על המטבעות. בפברואר התממשה ההחלטה וארץ ישראל הוצאה מגוש השטרלינג, הוקפאו יתרות בנקאיות והושאר סכום של 7 מיליון ל"ש בלבד לצרכים השוטפים. הדבר השפיע מידית על העברת הכספים לארץ ופגעה בהמרה של לירות השטרלינג ללירה הארץ ישראלית. ראו: ראובני, *ממשל המנדט בארץ ישראל*, עמ' 215.

131. 'Report of WIZO work in Israel, Presented to the World WIZO Meeting, 25th February 1948', L.M.A. 4175/02/01/017.

פרק שישי:

ויצו בשירות המדינה

א. בחזית העורף – ה.נ.צ'ויצו במלחמת העצמאות

למוחרת ההחלטה של עצרת האומות המאוחדות על תוכנית החלוקה פתחו ערביי ארץ ישראל בצעדים לסיכולה. אוטובוס שנסע מנתניה לירושלים הותקף ושישה מנוסעיו נרצחו. ב־1 בדצמבר הכריז הוועד הערבי העליון על שביתה בת שלושה ימים שבמהלכה התנכלו ערבים לאוכלוסייה היהודית. התקפות אלה בישרו על תחילת מלחמת העצמאות. בחלק הראשון של המלחמה תקפו ערביי הארץ את האוכלוסייה היהודית בערים המעורבות, פשטו על יישובי ספר מבודדים וצרו על דרכים ראשיות. שער הגיא בדרך העולה לירושלים נחסם והעיר נותרה נצורה חודשים ממושכים. התקפות ערביי הארץ נמשכו עד הכרזת העצמאות ב־14 במאי 1948. למוחרת הכרזת העצמאות פלשו למדינה צבאות מצרים, סוריה, לבנון, הממלכה ההאשמית של עבר הירדן ועיראק.¹

כשפרצה המלחמה חידשה מועצת ארגוני הנשים את פעילות 'ועד הנשים המרכזי לשעת חירום', שפעל בארץ בימי מלחמת העולם השנייה. הנשים נרתמו לחזית העורף ומילאו את תפקידי הגברים שנשלחו לשדה הקרב. הן עבדו בתעשייה, בחקלאות, במיון ובמשלוח נשק וציוד ובסידור מקומות לינה לחיילים. הן הכינו מזון והעבירו אותו למשלטים, נהגו באמבולנסים של מגן דוד־אדום וטיפלו בפצועים בבתי החולים. הנשים התנדבו לוועד למען החייל, הפעילו קנטינות, שלחו חבילות שי וארגנו שירותי הארחה והבראה לחיילים.² חברות ה.נ.צ'ויצו מילאו תפקידי מפתח במועצת הנשים וגייסו את סניפי הארגון לשירות המלחמה.

ב־2 בדצמבר 1947 התרחשה המתקפה הערבית הראשונה בירושלים. המון ערבי פשט על המרכז המסחרי בשכונת ממילא והעלה באש בתי עסק יהודים. למוחרת הציתו אנשי האצ"ל את קולנוע רקס בעיר כפעולת נקם. הצביון המעורב של העיר השפיע על אופי הלחימה. הלחימה בשכונות

מעורבות התאפיינה בירי צלפים ובפיצוץ מכונות תופת. חיי המסחר שותקו לחלוטין, המשרדים הציבוריים הושבתו, האוניברסיטה העברית ומוסדות החינוך נסגרו, והאזרחים ביצרו את שכונותיהם.³

בזמן שהגישה לירושלים מכיוון מרמאללה, חברון, ויריחו הייתה פתוחה לתושביה הערבים, כביש לטרון – הדרך היחידה לעיר מיישובי השפלה היהודית – היה חסום. כנופיות ערביות תקפו שוב ושוב את השיירות העולות לירושלים. מחודש מרץ 1948 הייתה העיר ירושלים נתונה במצור מוחלט.⁴ בחודשי המצור סבלה העיר ממחסור חמור במים, נפט, מזון ותרופות. בחודש אפריל הוקצבו מצרכי מזון בערך של 960 קלוריות לאדם בוגר ובחודש יוני ירד ערך זה ל-670 קלוריות בלבד. המחסור בתזונה השפיע על בריאות התושבים ובעטיו עלתה התחלואה. תזונת הילדים נפגעה והם סבלו ממחסור בסידן ובויטמינים.⁵

מוסדות ה.ג.צ-ויצו בעיר נפגעו מהלחימה, חנות הארגון ברחוב הנסיכה מרי נשרפה וגני הילדים בשכונות המנותקות פונו למבנים ארעיים שחסרו תנאים בסיסיים וציוד. בארגון ציינו לטובה את המעון בעיר העתיקה שלא פונה הודות למסירותה של הגנת שסירבה לעזוב את המקום. הסניף של ה.ג.צ-ויצו בירושלים הפסיק לפעול והקשר עימו נותק. ג'ני בלומנפלד, יושבת ראש הסניף, גייסה את חברות ה.ג.צ-ויצו ל'משמר העם'. לה.ג.צ-ויצו בירושלים הייתה נציגות בכל ועדות המשנה של ארגון העורף.⁶ הנשים הקימו מטבחים עבור הכוחות הלוחמים והפעילו קנטינות במשלטים. בהיעדר חומרי גלם עברו החברות מבית לבית וגייסו מצרכים עבור הלוחמים.⁷

בית התינוקות, המוסד הגדול ביותר של הארגון בעיר, סבל פגיעות קשות. מיקומו הבולט ברחוב בצלאל, בין בית הקברות המוסלמי לבניין ג'נרלי, ששימש את כוחות המשטרה הבריטית, עשה אותו יעד לצלפים. כוחות ההגנה פעלו לביצור הבניין, הקימו קירות מגן והציבו שקי חול בפתחו. אף-על-פי כן חדרו עשרות כדורים לבניין והדי הפיצוצים נשמעו במשך כל היממה. ב-22 בפברואר 1948 פוצצו חיילים ערבים שערקו מהצבא הבריטי שלוש משאיות תופת ברחוב בן-יהודה בעיר. מעוצמת הפיצוץ נחרבו שלושה בניינים ברחוב ונהרגו 58 בני אדם.⁸ בית התינוקות שנמצא בקרבת מקום נפגע מהדף הפיצוץ. קיר פנימי בבניין התמוטט, חלונות ודלתות נעקרו ממקומם. דנה בוליסה, אחת המטפלות בבית התינוקות, נהרגה בפיצוץ בעת שהייתה בדרכה לעבודתה.⁹

כשהודק המצור על יישובי גוש עציון והר טוב החליטה המחלקה להתיישבות לפנות את הנשים והילדים לירושלים.¹⁰ בית התינוקות קלט

שלושים תינוקות ממפוני גוש עציון והר טוב. בבית התינוקות נקלטו גם פעוטות שמשפחותיהם נאלצו להתפנות משכונות ירושלים הנצורות, כגון בקעה העליונה, המושבה הגרמנית, קטמון, בית ישראל ושכונת שמעון הצדיק. המוסד שנועד לטפל ב-100 תינוקות הגיע לתפוסת שיא – 245 תינוקות. הקומה התחתונה הפכה למקלט וכל התינוקות הועברו אליה. במשך שבועות ארוכים ישנו עובדות המוסד והמטפלות על הרצפה לצד מיטות הילדים החולים והמפונים. הצפיפות בחודשי החורף והתנאים הקשים בעקבות המצור הגדילו את שיעור התחלואה של התינוקות.¹¹

בחודש אפריל נותק הקשר עם בית החולים הדסה הר-הצופים. בהתקפה על שיירה משורינת של רופאים ואחיות נהרגו 78 איש ובהם ד"ר חיים יאסקי, מנהל בית החולים.¹² מחלקת הילדים של בית החולים 'ביקור חולים' בראשות חברת הנהלת ה.ג.צ-ויצו, ד"ר הלנה כגן, נותרה המחלקה היחידה שטיפלה בילדי העיר. אף-על-פי שכגן הגדילה את מספר המיטות, המחלקה לא הצליחה לספק את צורכי הילדים החולים בירושלים. כגן פתחה מחלקה נוספת בבית התינוקות בעזרתה של רוזה וולשטיין, מנהלת המוסד. החולים הקשים התקבלו לטיפול בביקור חולים, ואילו הקשים פחות הועברו לבית התינוקות.

הצוות הרפואי נע הלוך ושוב בין בית החולים לבית התינוקות, לעיתים ברכב הפרטי של ד"ר כגן. כשאזל הדלק העבירה כגן את התינוקות תחת אש כשהם מחובקים בזרועותיה.¹³ הילדים שהתקבלו במוסד היו חלשים, רעבים וסבלו מתחלואים שונים, שנבעו מהמחסור הקשה במזון ומחודשים ממושכים של שהייה במקלטים. כשהבראו התינוקות סירבו הוריהם לקבלם בחזרה. ההורים העדיפו שהתינוקות יישארו בבית התינוקות שדאג לצורכיהם הבסיסיים.¹⁴ ויצו עולמי העביר למוסד תקציב מיוחד לאבטחתו בעת המצור. לנוכח המצב הקשה התחייב סניף ה.ג.צ-ויצו בתל-אביב להעביר בכל חודש 500 לא"י מתקציבו לטובת הפעילות בירושלים.¹⁵ בית הספר למטפלות של הארגון לא פתח את שעריו בשנת הלימודים 1947-1948. רק בחודש יוני, כשהוסר המצור על ירושלים, הועברו שישים תינוקות למוסד לאם ולילד של ויצו בתל אביב.¹⁶

חברות ה.ג.צ-ויצו בתל-אביב התאימו את פעילותם לצורכי העיר. העיר היהודית הגדולה ביותר גבלה בעיר הערבית יפו, והייתה מוקפת כפרים ערביים כמו סלמה, שיח מוניס וסומייל. בדצמבר 1947 החלו תושביהם להתקין את תל אביב. תושביה היהודים של יפו ותושבי הרחובות הדרומיים של העיר נטשו את בתיהם ושוכנו בבתי כנסת, בבתי ספר ובחדרי מדרגות.

חרף הסכנה שארבה לתושבי העיר הגיעו אליה פליטים רבים מאזורי הספר. באפריל 1948 שהו בעיר כ-18,000 פליטים.¹⁷ מועצת ארגוני הנשים וה.ג.צ-ויצו התגייסו לעזרת המחלקה הסוציאלית של עיריית תל אביב, ששיכנה את ילדי הפליטים במשפחות בעיר. הנשים עברו בין הבתים והסבירו את הצורך בשיכון הפליטים. 300 ילדים בגילי שנתיים עד שש שוכנו בבתי חברות הארגון.¹⁸ ה.ג.צ-ויצו העביר 165 תינוקות בני פחות משנה למוסד לאם ולילד של ויצו בתל אביב. במרץ 1949 נפתח בית תינוקות חדש בשרונה (רחוב דוד המלך) בחסות הפדרציה של דרום אפריקה. במוסד החדש, שבו הוקם גם בית ספר להכשרת מטפלות, שוכנו מאתיים תינוקות. פתיחת הבית בשרונה הקלה על הצפיפות במוסד לאם ולילד. 'המקרים הסוציאליים', כפי שהוגדרו באותה עת הנוזקים ביותר, הופנו לבית הילדים החדש של הארגון. הילודים של משפחות המפונים הופנו למוסד לאם ולילד. במחלקות היולדות התארך התור של התינוקות הממתינים למקום במוסד. לאחר כיבוש יפו ושייח מוניס שוכנו חלק מהפליטים בבתי הכפרים הנטושים והתינוקות שבו למשפחותיהם.¹⁹

מחלקת ההדרכה למשק הבית של ה.ג.צ-ויצו התגייסה למען המאמץ המלחמתי. הצבא הפקיד בידי מינה מאיר, ראש המחלקה את הפיקוח על המטבחים הצבאיים בארבעה בסיסים שהזינו כ-6,000 חיילים. מדריכות המחלקה התגייסו לצבא וסייעו בהקמת מטבחים צבאיים ובניהולם. נוסף על כך הן הקימו קורסים בניהול מטבחים לנשות מערך הח"ן של הצבא. תלמידות בית הספר למשק בית על שם אנה יפה התגייסו לצבא כמבשלות.²⁰ שתי המסעדות שהפעיל הארגון בתל אביב הועמדו לשירות הצבא. עשרות מתנדבות הכינו בהם מזון שנשלח למשלטים. החברות השתתפו בקורסי עזרה ראשונה והתנדבו לעזור בטיפול בפצועים. מתנדבות הארגון תפרו את הציוד הדרוש לבתי החולים כגון תחבושות, חלוקים וסדינים. חברות ויצו בסניף תל אביב ניהלו את המועדון לחיילים שנפתח ברחוב הירקון.

בחיפה נסגר בית הספר למלאכות הבית על שם הנרייטה אירוול בשל ההתקפות על התחבורה הציבורית. כל תלמידות בית הספר התגייסו לתפירה של ביגוד ללוחמים. חברות רבות מהסניף החיפאי התנדבו בבית החולים הזמני שנפתח בבית ההבראה בורוכוב שבשכונת אחוזה. את המקום ניהלה ציפורה פרידמן חברת ה.ג.צ-ויצו חיפה.²¹

בכל סניפי ה.ג.צ-ויצו ביישובים ברחבי הארץ הייתה כבר תשתית ארגונית לפעילות סוציאלית ולכן ההירתמות של החברות לעזרת העורך

הייתה מהירה. בעקרון ובגדרה, שהיו צמתים בדרך לירושלים, אירחו החברות את חיילי השיירות. בגדרה נפתח בית חולים זמני בחסות מתנדבות של הסניף המקומי. ביבניאל קלטו חברות ה.נ.צ-ויצו לבתיהן 400 ממפוני עין-גב וצמח. כשנותקה טבריה מהעיר חיפה, שבה פעל הסניף המרכזי של ה.נ.צ-ויצו, נפתח בסניף ה.נ.צ-ויצו המקומי מחסן ביגוד ששימש מקור אספקה יחיד לכל יישובי הסביבה. הסניף בבית יצחק קלט שישים נשים וילדים שפוננו מקיבוץ המעפיל. חברות הסניפים במושבות תפסו את מקומם של הגברים המגויסים במשקים החקלאיים. הן גם בישלו ארוחות משותפות כדי להקל על הנשים שנותרו לבדן. בכל יישוב שבו היה סניף של ה.נ.צ-ויצו נוסדה 'ועדת אירוח' שדאגה לרווחתם של משפחות החיילים וחיילי מח"ל (מתנדבי חוץ לארץ).²² התגייסותן המעשית של חברות ה.נ.צ-ויצו בעורף ביססה את מעמדן כשותפות מלאות למאבק ערב כניסתו של היישוב לתהליך המיסוד המדיני המואץ לקראת סיום המנדט שנקבע ל-14 במאי 1948 בחצות.

ב. בצומת דרכים – מקומו של ויצו במדינה הצעירה

חברי הסוכנות היהודית והוועד הלאומי כינסו 'ועדת מצב' שהחליטה על הקמת 'מועצת העם הזמנית' בראשות דוד בן גוריון יושב ראש הנהלת הסוכנות היהודית. 37 נציגים נקבעו למועצה הזמנית על-פי שתי מערכות הבחירות האחרונות: הבחירות לאספת הנבחרים הרביעית בשנת 1944 והבחירות לקונגרס הציוני ה-22 שהתקיימו בשנת 1946, וכן נציגי הרוויזיוניסטים והקומוניסטים. מבין הנציגים, נבחרו 13 לכהן בממשלה הזמנית – מנהלת העם שהתכנסה לראשונה ב-18 באפריל.²³ כעבור יומיים, בישיבתה השנייה של המנהלת, הוטל על נציג מפלגת 'עלייה חדשה' עורך הדין פליקס רוזנבליט (פנחס רוזן) לגייס קבוצת משפטנים ולנסח טיוטה למגילת העצמאות – מסמך מפורט של הנרטיב הציוני שהוביל להכרזה על מדינת ישראל.²⁴

יומיים לפני מועד עזיבת הבריטים את הארץ התכנסה מנהלת העם לדון בשאלה אם להכריז באופן חד-צדדי על הקמת מדינת ישראל. בדיון השתתפו עשרה מבין 13 חברי המנהלת.²⁵ המתנגדים להכרזה חששו מצעד זה בשל החשש מפלישת צבאות ערב לארץ. גולדה מאיר שחזרה מפגישה עם עבדאללה מלך עבר הירדן, דיווחה שהמלך הודיע שיצטרף למלחמה אם יוכרז על הקמת המדינה. משה שרת הציג את עמדת האו"ם וארצות

הברית שתבעו לדחות את ההכרזה בשלושה חודשים, ובהם יונהג באזור משטר נאמנות מטעם האו"ם. בן גוריון תמך בהכרזה חד-צדדית. בהצבעה שהתקיימה בישיבת מנהלת העם התקבלה עמדתו של בן גוריון ברוב של שישה תומכים מול ארבעה מתנגדים.²⁶

מועד ההכרזה נקבע ליום שישי ה-14 במאי 1948 בשעה ארבע, כדי למנוע חילול שבת. אולם מוזיאון תל אביב בבית דיזנגוף ברחוב רוטשילד בתל אביב נקבע למקום ההכרזה. המוזמנים התבקשו לשמור בסוד את קיום הטקס.²⁷ בשתיים בצוהריים התכנסו חברי מועצת העם לאשר את הנוסח של 'מגילת הייסוד של מדינת ישראל'. לאחר אישור המגילה התקיים טקס ההכרזה במעמד קהל באולם המוזיאון.²⁸ הטקס נפתח בשירת התקווה, ולאחריה הקריא בן גוריון את נוסח ההכרזה, והרב יהודה לייב פישמן-מיימון בירך ש'החינו'. בזה אחר זה הוזמנו חברי מועצת העם לחתום על מגילת העצמאות. בין חותמי המגילה היו שתי נשים, חברות מועצת העם: גולדה מאיר ורחל כגן, נציגת ה.נ.צ-ויצו. את הטקס חתם בן גוריון: "קמה מדינת ישראל, תמה ישיבה זו".²⁹ כשנשאלה רחל כגן כיצד הרגישה במעמד החתימה התקשתה להסתיר את התרגשותה:

זו הייתה ערבוביה של רגשות, של מציאות ודמיון [...] ישבתי וחשבתי מדוע אני? בזכות מה אני יושבת כאן? ועברו בי זיכרונות של דורות. הבנתי שאנחנו נמצאים ברגע היסטורי שחלום ותקווה מתגשמים, שהאמונה שהייתה בנו הביאה אותנו היום. קשה לי לתאר במילים את הרגשתי כאשר משה שרת העביר לי את העט והראה לי היכן לחתום. אני מתארת לעצמי שמשורר גדול היה יכול לתאר טוב ממני את שהיה בנפשי. לא אשכח את שירת התקווה היה לה צליל אחר של תקווה אך גם של עצב. ידענו שצבאות ערב מתקרבים ובנינו בדרך למלחמה [...] כשיצאתי מהמוזיאון היה זמן בין שמשות, השמיים היו כחולים, השמש החלה לשקוע ועלה האדום מצד מערב. בדיוק כמו מצב הרוח שלי, כחול של תקווה ושמחה ואדום של דם ואש.³⁰

ב-16 במאי בישיבת הממשלה הזמנית הראשונה נידון נושא הקמת משרדי הממשלה.³¹ כשנודע הרכב המשרדים של הממשלה הזמנית שיגרה הנהלת ה.נ.צ-ויצו מכתב מחאה חריף לדוד בן גוריון עם העתקים לחברי הממשלה

ובו הלינו על צירופן של שתי נשים בלבד למועצת העם. אף לא אישה אחת צורפה למנהלת העם:

הממשלה הזמנית ומועצתה הורכבו במגמה ומתוך רצון לאחד את היישוב על כל זרמיו ומפלגותיו ושיתפו בהן ב"כ של גושים שלא השתייכו לתנועה הציונית או לא השתתפו בבחירות לאספת הנבחרים. רק חלק אחד והוא מחצית היישוב לא הוערך כראוי. שום מפלגה לא מינתה אישה כבאת כוחה בממשלה הזמנית.³²

בייחוד התרעמו חברות הנהלת ה.נ.צ-ויצו על שנציגתם רחל כגן נותרה מחוץ לממשלה. במקום כגן, שכיהנה כיושבת ראש המחלקה הסוציאלית בוועד הלאומי, מונה הרב יצחק מאיר לוין, יושב ראש מפלגת אגודת ישראל, לשר הסעד. חברות הנהלת ויצו הזכירו לחברי הממשלה כי התפקיד מזוהה עם עשייה נשית. רחל כגן נבחרה לתפקידה בראש המחלקה הסוציאלית על סמך מומחיותה שהוכרה על ידי כל הגופים הציבוריים. עוד הזכירו כי העבודה הסוציאלית ביישוב הוגשמה באמצעות אלפי נשים, עובדות סוציאליות ומתנדבות. הן חששו שמינוי ראש מפלגת 'אגודת ישראל' לתפקיד יפגע בעבודת הנשים שהיו נדבך חשוב מהמערך הסוציאלי. נציגות ויצו דרשו פגישה מיידית עם ראש הממשלה.³³ למכתב צורף מברק מנשיאת הארגון רבקה זיו. זיו הזהירה מפני פגיעה בגיוס הכספים של פדרציות ויצו בתפוצות אם לא ישונה המצב:

שמענו בתדהמה על ההצעה להחליף את רחל כגן, ראש המחלקה הסוציאלית בוועד הלאומי ולמסור את המשרד לידי אגודת ישראל. להזכירכם הפדרציה הארצית של ויצו הייתה חלוצה בתחום העזרה הסוציאלית בזכות הפדרציות של ויצו בעולם ושירתה בנאמנות את התנועה הציונית ואת היישוב, בלי תנאים ובלי רצון להפיק תועלת עצמית. אנו דורשות להשאיר את רחל כגן בתפקידה, תפקיד שאותו מילאה במסירות רבה. הרחקתה תפגע בגיוס הכספים של פדרציות ויצו בעולם למען מטרות סוציאליות בארץ ישראל. מחכה לתגובתכם.³⁴

מועצת ארגוני הנשים פנתה להנהלת הסוכנות ולהנהלת הוועד הלאומי בדרישה לצרף אישה לגוף הממשלתי המצומצם: "לא ייתכן שבגוף זה לא תיקח חלק גם האישה העבריה הנושאת במסירות בעול בניין הארץ מראשית צעדיה".³⁵ במכתב התגובה נכתב שהוועד הפועל הציוני בחר את הממשלה הזמנית ואין אפשרות לצרף אליה חברים נוספים. עוד נכתב כי טרם נקבע סופית סדר העברת המחלקה הסוציאלית למשרדי הממשלה.³⁶

הקמת המדינה הייתה אירוע מכונן בחיי העם היהודי. המעבר מיישוב למדינה טמן בחובו שינויים יסודיים בהתארגנות היישוב ובמוסדותיו. החברה בארץ שינתה את פניה מכל בחינה שהיא: דמוגרפית, חברתית, כלכלית ותרבותית. בשלוש שנים הראשונות לקיומה הגיעו גלי הגירה ששינו את הרכבה החברתי והתרבותי של אוכלוסיית הארץ ההולכת וגדלה.³⁷ האתוס החלוצי, מורשת העלייה השנייה, התפוגג מעט ואתגרים חדשים ניצבו בפני המדינה הצעירה: הבטחת גבולות הארץ, הכרה בין-לאומית, ביסוס הכלכלה ובייחוד קליטת גלי העליות של שארית הפליטה מאירופה ועולי ארצות אסיה וצפון אפריקה.³⁸

במעבר מיישוב למדינה עמדה במרכז הדיון הפוליטי סוגיית הריבונות. במובנים רבים התבססה המדינה על דפוסי ההתארגנות של היישוב. מערכות החינוך, הבריאות והסעד ינקו מהתשתיות הארגוניות שגובשו בתקופת היישוב, בעיקר הודות לארגוני הנשים.³⁹ במהלך העברת סמכויות הניהול מחברה יישובית למדינה, אימצה הממשלה בראשות דוד בן גוריון את הדגם הריכוזי. הסמכות שהייתה לגופים הוולונטריים ניטלה מהם לטובת שלטון הדורש נאמנות למוסדותיו.⁴⁰

הקמת המדינה עוררה בהנהלת ויצו תהיות על המשך דרכו, בעיקר בנושא סמכויותיו במדינה הריבונית. השמחה של חברות ויצו על הגשמת החזון הציוני נמהלה בחשש לעתידו של הארגון. בפברואר 1949 התקיימה ועידת ויצו מיוחדת בתל אביב. בוועידה התארחו 53 צירות מ-21 מדינות שדנו בהמשך דרכו של הארגון ובהתאמתו למציאות החדשה. בוועידה זו אושרה ההחלטה בדבר מעבר הנהלת הארגון מלונדון למדינת ישראל. מחלקת התעמולה ומחלקת גיוס הכספים היו הראשונות שהועתקו לישראל. הוועידה החליטה על מינוי תפקיד חדש להנהלת הארגון – נשיאה. לנשיאת ויצו עולמי הראשונה נבחרה רבקה זיו, שגם העתיקה את מגוריה לארץ.⁴¹

בישיבה בינואר 1949 החלה הנהלת ויצו לדון בהמשך דרכו של הארגון לאחר הקמת המדינה. אחת השאלות העיקריות הייתה אילו מפעלים ימשיכו להתנהל בחסות הארגון ואילו יעברו לרשות המדינה. דפוסי התנהלותה של

הממשלה הזמנית רמזו על מעבר הדרגתי של מפעלי הארגון למדינה. הדסה סמואל שפתחה את הדיון בסוגיה זו חשפה את חששותיה:

אין לדעת מה יהיה הכיוון במדינה שלנו, אם היא תקבל על עצמה את כל השירותים החינוכיים והסוציאליים או רק חלק מהם ואיזה שטח יישאר לארגון שעסק בעניינים אלה עד כה. בכל אופן נראה כבר עכשיו שיהיה קשה לויצו למצוא את מקומו בתוך כל הבניין שמתחיל לקום.⁴²

סמואל העלתה נושא נוסף שהטריד את הנהלת הארגון – הפוליטיזציה של כל תחומי החיים. מועצת הפועלות דחקה בנשות חברי ההסתדרות להצטרף לשורותיה ועוררה חשש להמשך פעילות הארגון בתחום הטיפול בנשים. זרמי החינוך השונים לחצו על מפעל עליית הנוער כדי שיעביר ילדים למוסדותיהם. חוק חינוך חובה שחוקק בשנת תש"ט עורר חשש בהנהלת ויצו שמא הארגון יודר מההחלטות אשר לחינוך הילדים. סמואל הגיעה למסקנה הבלתי נמנעת שהארגון יקופח בכל הנוגע לחינוך ילדים והטיפול בנשים. ואומנם דיוני ההנהלה של הארגון התאפיינו בהתלבטויות ובהתחבטויות בשל חוסר הודאות לגבי עתיד הארגון.⁴³

רחל כגן והדסה סמואל חשבו שהארגון זקוק לתמיכה פוליטית לשם הישרדותו ולכן עליו להצטרף למפלגה שתזייג אותו ותתמוך בו. אחרות סברו שצביון פוליטי יפגע באופי הא-פוליטי שניסה הארגון לשוות לעצמו. חנה מיזל-שוחר וד"ר רחל קלומפוס (קדם) סברו שבזכות תמיכת הפדרציות בתפוצות לא תפגע פעילות הארגון. המדינה תזדקק לאמצעים של ויצו עולמי בתחומי קליטת העלייה בכלל והטיפול בנשים בפרט. קלומפוס האמינה שלאחר קום המדינה יורחבו תפקידי ויצו. לדבריה חינוך הנשים יידחק לשוליים ולכן ויצו ימצא כר פורה לפעולה.⁴⁴ ההנהלה החליטה להמשיך ככל האפשר לקיים את מפעלי הארגון בשיתוף פעולה עם משרדי הממשלה השונים ובתמיכתם.⁴⁵ עורכת הדין רוזה גינוסר, חברת הנהלה, סיכמה את הדיון – ויצו יצטרך להמציא עצמו מחדש:

ויצו היה חלוץ בשטחים רבים. במשך השנים הפכו חידושי נחלת עבודתם של גופים רבים. הארגון שלא מעוניין לשכפל פעולות שמתבצעות הלכה למעשה, יצטרך להמציא עצמו מחדש על פי צורכי השעה והמקום.⁴⁶

ברקע החששות לעתידו של הארגון, התגברו המחלוקות עם מועצת הפועלות, שצברה כוח כארגון הנשי המייצג של ההסתדרות.

כזכור, ויצו ומועצת הפועלות חתמו בשנת 1931 הסכם לאחזקתם המשותפת של משקי הפועלות. במשך השנים נשא ויצו ברוב הנטל הכלכלי של אחזקת המוסדות המשותפים לשני הארגונים. לאחר מלחמת העולם השנייה ביקשו חברות הנהלת ויצו לשנות את ההסדר בנימוק שחל שינוי בסדרי העדיפויות של הארגון וכן במצבו הכלכלי. הנושא עלה לדיון מחודש בוועידת ויצו בבאזל בשנת 1946 כאשר ביקשה הנהלת ויצו לחדש את ההסכם הישן. מועצת הפועלות דרשה לשנות ההסכם ולבטל את הסעיף שאסר עליהן לגייס כספים בתפוצות.⁴⁷ תביעתה של מועצת הפועלות לא צצה יש מאין, לפני הקונגרס הציוני שהתקיים באותה השנה, עלה במפא"י החשש משינוי המאזן הפוליטי במוסדות התנועה הציונית. מזכירת מועצת הפועלות, בבה אידלסון, ששבה מביקור בארצות הברית, דיווחה על התחזקות ציוני ארצות הברית שהזדהו עם הציונים הכלליים. היא הציעה לפנות לאנשים המקורבים לחוגי הפועלים ולגייס כספים לחיזוק תנועת העבודה בהסתדרות הציונית.⁴⁸

ארגוני הנשים המזוהים עם מועצת הפועלות החלו להקים סניפים בתפוצות. מאחר וארצות הברית הייתה חסומה לפעילות ויצו, חששו בארגון מהתפשטות ארגוני נשים אלה בדרום אמריקה. הקמת סניפים של ארגוני נשים ציוניות-סוציאליסטיות הכניסו מתח פוליטי לארגוני הנשים בתפוצות. חברות פדרציות ויצו השונות העידו על גיוס נשים משורותיהן לארגונים החדשים ועל פגיעה בבלעדיותן. ועדה שמונתה מטעם ויצו ומועצת הפועלות לא הצליחה לגשר על המחלוקות ופוזרה אחרי שהאחרונות נטשו את הוועדה בכעס. הן סירבו להצעת ויצו להעביר את הדיון בסוגיה לבית הדין של הקונגרס הציוני.⁴⁹ באוקטובר 1950 שלחה הדסה סמואל מכתב למזכירות המועצה ובו הודיעה שהנהלת הארגון החליטה לקצץ בחצי את התקציב במשקים המשותפים עיינות, נחלת יהודה ופתח תקווה. הלחץ עשה את שלו ומועצת הפועלות הסכימה להשתתף בסכום סמלי של 10,000 ל"י בשנה.⁵⁰

לאחר שלא נמצא פתרון למחלוקת, העלו חברות ויצו תביעה מטעמן. הן דרשו לדון מחדש גם בסעיף ההסכם שהתיר נציגות למועצת הפועלות בהנהלת ויצו. רחל כגן ורוזה גינוסר תבעו להעמיד את שיתוף הפעולה על בסיס שוויוני. הן דרשו שנציגה מטעמן תכהן כמשקיפה בישיבות מזכירות מועצת הפועלות. תביעתן נדחתה על הסף, בבה אידלסון עמדה על כך

שמידע חיוני הנוגע לענייניהן יימסר לידי הנהלת ויצו רק בתום ישיבות המזכירות.⁵¹

המחלוקות בין מועצת הפועלות וויצו עולמי פגעו בשיתוף הפעולה בין הארגונים שפעלו בחסותם – ה.ג.צ-ויצו וארגון אימהות עובדות. לפני הקמת המדינה שיתפו שני הארגונים פעולה בקליטת עלייה וייסדו מוסדות משותפים לילדים במחנות העולים, בבתי העולים ובשיכוני הערים. בין שני הארגונים שררה הסכמה בלתי רשמית שבמקום שבו הקים ארגון אחד מוסד ילדים, האחר ימנע מלייסד מוסד משלו אלא אם קיבל את הסכמת הארגון האחר. א.א.ע. וה.ג.צ-ויצו מימנו בחלקים שווים את הוצאות אחזקתם של המוסדות המשותפים. המחלוקות בין ויצו עולמי ומועצת הפועלות פגעו בשיתוף הפעולה בין ה.ג.צ-ויצו וא.א.ע. והעמידו בשאלה את נושא ההשתייכות לאחד משני הארגונים.⁵²

חברות מזכירות מועצת הפועלות קבעו שכל אישה הנשואה לחבר בהסתדרות העובדת חייבת להימנות עם תנועת הפועלות, וכל בעלת מקצוע הרשומה באגודה מקצועית נמנית עם א.א.ע. לפי עיקרון זה בא.א.ע. היו חברות כ־40,000 נשים ובתנועת הפועלות כ־70,000 נשים. מזכירות מועצת הפועלות תבעה שכל החברות באחד מארגוני הנשים של ההסתדרות יפרשו מויצו. זאת ועוד הן תבעו שה.ג.צ-ויצו לא יפתח סניפים באזורים המזוהים עם ההתיישבות העובדת. בהנהלת ויצו נדהמו מתביעה הקנטרנית. הן השיבו שלא ייתכן שויצו המכשיר את הנשים ומסייע בקליטתן בארץ יהיה מנוע מלצרף אותן לתנועתו אחרי שרכשו מקצוע ומצאו פרנסה. רחל כגן ציינה שאין כל מניעה שנשים ישתייכו לשני הארגונים. אדרבה, היא עודדה את חברות ויצו להירשם בחברות הסתדרות. מבחינה מקצועית חשוב שההסתדרות תגן על תנאי עבודתן, אך אשר לפעילות תרבותית אין כל מניעה שהן יהיו חברות ויצו.⁵³

תולדות היישובים קריית מטלון, בפתח-תקווה וקריית חיים משקפים את מאבקי השליטה הטריטוריאלית של הארגונים. בקריית מטלון פעל סניף של ה.ג.צ-ויצו. מרבית נשות השכונה נימנו עם הסניף המקומי. ה.ג.צ-ויצו ייסד בקריית טיפת חלב והקים קורסים ללימוד עברית וקורסים מקצועיים. הגברים היו ברובם עובדי חרושת ופקידים שעבדו באזור התעשייה החדש שהוקם מול השכונה, ולכן השתייכו להסתדרות.⁵⁴ קריית חיים תוכננה כשכונת פועלים ומרבית תושביה נמנו עם ההסתדרות.⁵⁵ נציגות מועצת הפועלות הודיעה שבשני יישובים אלה לא יתקיים כל משא ומתן ותנועת הפועלות לא תאפשר לה.ג.צ-ויצו לקיים בהם סניפים. להנהלת הארגון הגיעו

תלונות גם מסניפים אחרים ברחבי הארץ בדבר נשים שנדרשו להוכיח שעזבו את חברותן בויצו כדי להתקבל להסתדרות.⁵⁶ הנהלת ה.נ.צ.ויצו הודיעה שלא תסכים להתנכלות לחברותיה, היא האשימה את תנועת הפועלות בנקיטת מדיניות לא דמוקרטית ולא פמיניסטית, כיוון שהיא אוסרת על חברות בארגונים אחרים להצטרף אליה ומחייבת את הנשים להימנות עם ההסתדרות בזכות בעליהן החברים בה. היחידה מבין חברות מזכירות הפועלות שציידה בזכות של ה.נ.צ.ויצו לייסד סניפים בכל מקום הייתה עדה פישמן. היא האמינה שלכל אישה יש חופש בחירה לעשות כרצונה.⁵⁷

בתום דיונים ארוכים ומפרכים הגישה הנהלת ה.נ.צ.ויצו הצעת פשרה: שני הארגונים יכירו בחופש הבחירה של הפרט בדבר השתייכותו לארגון זה או אחר. וכל ארגון יוכל לפתוח סניף בכל יישוב בארץ. ביישובים קטנים (פחות משלושים משפחות) חל איסור לייסד סניף בלי התייעצות מוקדמת עם הארגון האחר.⁵⁸

תנועת הפועלות סירבה להצעת הפשרה של ויצו והמתח בין שני הארגונים הסלים. ד"ר שווייר מויצו האשימה את מועצת הפועלות שכל רצונה הוא לפרק את סניפי ויצו ולגבור עליהם מתוך רגש נקמה לא מובן. בבה אידלסון אמרה ששיתוף הפעולה בין הארגונים הפך כבר מזמן ל"חשבונאות". אידלסון התקשתה לסלוח לחברות ויצו על יחסן אליה בוועידת בזל שאותו הגדירה כ"לא ידידותי".⁵⁹ למרות המחלוקות סוכם שבנושא רישום הרכוש המשותף במשקים החקלאים יפנו למוסד לבוררות של הקונגרס. במועצת הפועלות האשימו את הארגון הארצי בהקצנת פעולותיו. כראייה הן הביאו את פעילותו הפוליטית של ה.נ.צ.ויצו.⁶⁰ חברות מועצת הפועלות חששו שהמטרה של הקמת סניפים של ויצו ביישובים שנחשבו הסתדרותיים היא להטות את קולות הנשים לטובתם בבחירות לאספה המכוננת.

ג. מאסיפת הנבחרים לאסיפה המכוננת – המאבק על החוק לשיווי זכויות האישה.

הבחירות לאספה המכוננת של כנסת ישראל נקבעו לאוקטובר 1948. בשל המלחמה הוחלט לדחות את הבחירות ולקיימן בחודש ינואר 1949. לקראת הבחירות ניהל ה.נ.צ.ויצו משא ומתן עם הסתדרות הציונים הכלליים, המפלגה הפרוגרסיבית ומפלגת מכבי במטרה לגבש גוף פוליטי-אזרחי אחד. כשכשל

ניסיונות האיחוד ביקשו חברות הארגון להצטרף כגוש עצמאי לציונים הכלליים ונדחו. בה.נ.צ'ויצו האשימו את הסתדרות הציונים הכלליים בזלזול בנשים ככוח אלקטורלי.⁶¹ בסוף ספטמבר 1948 כינסה הנהלת ה.נ.צ'ויצו ישיבה שלא מן המניין וביקשה את אישור המליאה להתמודד ברשימה עצמאית בבחירות. בהנהגה הארצית עלה החשש שמא הפדרציות בחוץ לארץ יתנגדו למהלך וימנעו מלגייס תרומות לארגון שפנה לערוץ פוליטי. עלה גם חשש שמא תיפגע הפעילות הסוציאלית בשל השקעת המשאבים במסע הפוליטי.⁶² לאה וילנסקי, סגנית יושבת ראש ההנהלה הארצית, תמכה בהתמודדות עצמאית והדגישה שהארגון ימשיך להיות א-מפלגתי. וילנסקי ניסתה להחזיק במקל משני קצותיו. כלומר להיכנס להרפתקה הפוליטית מבלי להשתתף ב"משחקים יצריים, ופוליטיים אשר רחוקים מלדרוש את טובת הכלל".⁶³

רחל כגן וסגניתה לאה וילנסקי המליצו בפני 150 צירות מ-35 סניפים על ההשתתפות של ה.נ.צ'ויצו בבחירות לכנסת הראשונה כמפלגה המייצגת נשים:

אנו עומדות בפני בחירות לאספה המכוננת, שתקבע את יסודות בניין המדינה [...] בחירות אלה שונות מכל אלה שקדמו להן. אספה מכוננת זו תקבע בין היתר את מעמדה, זכויותיה וחובותיה של האישה האזרחית במדינת ישראל. שומה על ויצו כארגון נשים שבמשך עשרות שנים יצר ופעל לטובת בניין הארץ לתבוע את זכויותיה של האישה בכל מערכות החיים במדינה.⁶⁴

הקו שהובילה וילנסקי היה חסר-פשרות: "מרגע שויצו יצא ברשימה מיוחדת לבחירות האספה המכוננת אין להרשות לחברות הנהלה ארצית או חברות הנהלה בסניפים לתמוך במועמדות מרשימה אחרת או להצטרף אליה".⁶⁵ עמדתה של וילנסקי זכתה לתמיכה גורפת בוועידה. חברות אחדות נקטו עמדה קשוחה אף יותר כשדרשו לחייב כל חברה להצביע בעד רשימת ויצו. לעומתן היו חברות שהביעו חשש שמא השתתפות עצמאית בבחירות עלולה לפגוע באינטרסים של הגוש האזרחי.⁶⁶

בוועידה הוצג מצע מפלגת הנשים שדמה למצעה מהבחירות לאספת הנבחרים, ובו עלו שלוש דרישות עיקריות: מעמד שווה לאישה בכל הגופים והמוסדות המנהלים את המדינה, ביטול המפלגתיות המופרות

החותרת תחת יסודות המדינה והרכבת מנגנון ממשלתי המבוסס על מקצועיות, כישרון ותכונות מתאימות. בנוגע לזכויות האישה הוצע במצע המפלגה להגשים את הסיסמה "חוק אחד ומשפט אחד לאיש ולאשה". במצע פורטו דרישות הנשים: קביעת רכוש משותף לאחר הנישואים, הבטחת שכר שווה בעבודה, חיוב מיסים נפרד לאישה נשואה, הבטחת זכויות עקרת הבית והקמת משטר שבו מרוסנת המרות הבלתי מעוררת של ראש המשפחה על רעייתו וילדיו. במצע גם צוינה דאגת המדינה לנשים חד-הוריות.⁶⁷

בתחום הכלכלי נכתב במצע שיש להעדיף את תועלת העם על תועלת הפרט ולעודד יוזמות פרטיות. בתחום השיכון הוצע לתכנן שכונות מגורים נקיות ונאות המבוססות גם על צורכי עקרת הבית. בשטח השירותים הסוציאליים דרש המצע מרשויות המדינה לדאוג לבריאות העם, למנוע את תופעת הילדים העזובים ולדאוג לזקנים, לנכים ולחולים. בסעיף מיוחד במצע הסוציאלי של המפלגה הועלתה דרישה לחייב בחוק את הצאצאים לתמוך בהוריהם הזקנים. בתחום החינוך הוצע במצע לדאוג לחינוך חובה אחיד מגיל גן, למגר את הפוליטיקה של מערכת החינוך, לעודד חינוך מקצועי ולהקים אוניברסיטאות עממיות, ספריות ותערוכות, שיתרמו לעיצוב דמותו של היהודי החדש במדינת ישראל.⁶⁸

בסיומה של הוועידה התקבלה ברוב קולות הצעתן של וילנסקי וכגן להקים רשימה עצמאית בבחירות ולחייב את חברות ההנהלה הארצית ואת הנהלות הסניפים לתמוך במפלגה. 'סעיף הנאמנות' קומם כמה חברות שִׁמְחוּ על הגבלת חופש הבחירה. בסניף ה.ג.צ-ויצו בפתח-תקווה נדרשו שש חברות בהנהלת הסניף להתפטר מתפקידן בשל פעילותן בהסתדרות הציונים הכלליים. סירובן להישמע להוראות ההנהלה ולהתפטר הביא לסגירת הסניף. בהתערבות חברות הסניף המקומי נערך משא ומתן עם הנהלת ה.ג.צ-ויצו. בסופו נקבע שלמען שלום בית וחזרת הסניף לפעילות סדירה תפוטרו רק מזכירת הסניף, פסיה טייבר, חברת ההנהלה הארצית, דרשה משש החברות לחתום על הצהרת נאמנות למפלגת ויצו ועל התחייבות לא לפעול למען מפלגות אחרות. דרישה זו הביאה להתפטרות חברות ההנהלה המקומית ולמרד של חברות הסניף בפתח תקווה נגד הנהלת הארגון.⁶⁹

המאבקים מבית היו רק המתאבן לפני המנה העיקרית. מרגע שהחליט ויצו להתמודד בזירה הפוליטית התעוררה התנגדות מכל קצוות הקשת הפוליטית. סמוך למועד הבחירות החלו נציגי הציונים הכלליים ותומכיהם

לתקוף את ויצו מחשש לאיבוד קולות הבחירות.⁷⁰ שושנה פרסיץ ממנהיגות ויצו בעבר ונציגת הציוניים הכללים לאספה המכוננת, התבטאה בחריפות נגד הארגון. בהזדמנויות שונות היא הכריזה שהצבעה לויצו פירושה תמיכה במפא"י.⁷¹ ישראל רוקח, ראש עיריית תל אביב ונציג הציונים הכלליים, מתומכיה הנלהבים של ה.נ.צ.ויצו בתחום הסוציאלי בעירו, תבע מהנהלתה לבטל את רשימתן לבחירות. הוא הגדיר את התמודדות ויצו בבחירות "סכין בגב הציבור האזרחי".⁷² רוקח האשים את ויצו בהפניית כספים שנועדו לעזרה סוציאלית למסע הבחירות.⁷³ כשהתקרב מועד הבחירות החליטה הנהגת הסתדרות הציונים הכלליים לאסור על חברותיו לתמוך ברשימת ויצו.⁷⁴ ההתקפות נגד מפלגת הנשים גברו כשחתמה מפלגת ויצו על הסכם עודפים עם המפלגה הפרוגרסיבית, וזו הודיעה על רצונה להיות שותפה בקואליציה עם מפא"י.⁷⁵

המפלגות הדתיות האשימו את ויצו בערעור על מנהגים דתיים ובכרסום סמכות הרבנים בענייני אישות.⁷⁶ הקומוניסטים האשימו אותן שהן חלק מהממסד של מפא"י. במפלגת 'חירות' האשימו את חברות ויצו שהן מלבות סכסוכים במשפחה ומעודדות נשים להתגרש מבעליהן.⁷⁷ בעיתון על המשמר, שופרה של מפ"ם, נכתב שהמצע שלהן דורש שוויון זכויות אך מתעלם מזכויות הגברים. את המצע הגדירו בעיתון: "ערבוביה של דרישות מתקדמות ושל מושגים מיושנים".⁷⁸

בבחירות לאספה המכוננת נחלה מפלגת ויצו אכזבה מרה. המפלגה קיבלה 5,317 קולות שזיכו אותה בנציגה אחת לכנסת – רחל כגן. כגן הייתה אחת מ-11 נשים שנבחרו לאספה המכוננת.⁷⁹ מפלגת הנשים שאפה להשפיע על חקיקה העוסקת בנשים, אך ללא הצלחה. ההתנגדות של המפלגות להצעותיה של כגן הדגישו את הפער בין ההצהרה בדבר שוויון זכויות מלא לכל האזרחים שעוגנה במגילת העצמאות לבין מימושה למעשה. בן גוריון הבטיח בשנת 1947 לחברי אגודת ישראל לשמור על סטטוס קוו בנושאים שנגעו לדתיים ומילא את הבטחתו.⁸⁰ אציין שברוב הסוגיות שעלו באספה המכוננת בנוגע למעמד האישה הציגו הנשים מכל קשת המפלגות חזית אחידה ללא קשר להשתייכותן הפוליטית.

ביוני 1948 פורסם בעיתון שרחל כגן העמידה אולטימטום לראש הממשלה והודיעה שתצביע נגד כל ועדה שתקים מועצת המדינה הזמנית אם לא תכהן בה אישה.⁸¹ תביעה זו ותביעות אחרות מטעם מפלגת הנשים נענו בשלילה. בדיון שהתקיים במועצת המדינה בנושא הארגונים שיפעלו בהג"א הוחלט לא לשתף את מועצת ארגוני הנשים.⁸² במאי 1949 התקיים

דיון על תוכנית הממשלה למשטר הצנע. בדיון דרשה כגן מדב יוסף, שר האספקה והקיצוב, לצרף אישה לוועדה לקביעת תפריט הצנע. כגן ציינה שהנשים הן הציבור שעתידי ליישם את ההחלטה ואף הדגישה את תרומת ארגוני הנשים במלחמה נגד השוק השחור והספסרות. תביעתה נדחתה.⁸³ בספטמבר 1949 אושר בכנסת תיקון לסעיף 15 לפקודת מס הכנסה. הדיון בתיקון נסב סביב השאלה אם נשים זכאיות לחישוב מס נפרד מבעליהן. חברות הכנסת תבעו שהנשים יהיו עצמאיות בחישוב המיסים.⁸⁴ הסתייגויות הנשים לגבי מעמדה הכלכלי של האישה נדחו. התיקון בחוק הגדיר את הגבר כמפרנס הראשי והכנסתו נותרה כבסיס לחישוב המס.⁸⁵ כגן נאבקה גם נגד חוק חינוך חובה שהכיר בארבעה זרמי החינוך: כללי, עובדים, מזרחי ואגודת ישראל.⁸⁶ לדבריה שיטת הזרמים פגעה בגיבוש העם והפכה את החינוך ל"שדה קרב ולציד נפשות בידי המפלגות".⁸⁷ כאשר כגן הבינה שחוק חינוך חובה עומד בפני אישור ואין בכוחה להשפיע על ההחלטות בכנסת היא פנתה לפעילות ציבורית. כגן הייתה ממייסדות 'הליגה למען חינוך כללי אחיד'. עם הליגה שהתכנסה בחיפה נמנו עסקני ציבור, חברי כנסת, מורים ומנהלים מכל החוגים והזרמים. מטרתה הייתה להקים תנועה כללית ובלתי מפלגתית למען חינוך ממלכתי אחיד. בנאומה בכנס הליגה הראשון אמרה כגן שהחינוך אינו שונה מהצבא. כשם שהצבא הוא צבא העם, כך צריך להיות גם החינוך.⁸⁸ בהנהגתה פעלה ה.נ.צ-ויצו להגדלת הליגה לחינוך אחיד. חברות ה.נ.צ-ויצו הקימו סניפים של הליגה ברחבי הארץ.⁸⁹ אוזלת היד הפוליטית של מפלגת הנשים השתקפה בייחוד במאבק על 'חוק שיווי זכויות האישה'.

ב-27 במרץ 1951, בישיבתה ה-243 של הכנסת הראשונה הגישה כגן מטעם מפלגת הנשים ויצו הצעת חוק בשם 'חוק המשפחה ושוויון האישה'. כגן פתחה את נאומה לקידום החוק בקריאה ממגילת העצמאות: "מדינת ישראל תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל האזרחים בלי הבדל דת, גזע ומין".⁹⁰ היא הזכירה לנוכחים שבן גוריון תמך בהעברת חוק שיווי זכויות האישה בממשלתו הראשונה שכבר מילאה את ימיה. כך הציגה את דרישתה:

בסבלנות רבה חיכתה האישה לקיום ההבטחה, היא קיבלה על עצמה את כל החובות המוטלות על האיש הן מרצונה הטוב והן מתוקף חוקים שחוקקו על ידי מדינתנו. עברו כמעט שלוש שנים מיום קום המדינה ושום דבר לא נעשה למילוי

ההבטחות הללו ולכן באנו, ויצו והתאחדות נשים לשיווי זכויות, לידי מסקנה, שעל האישה להפסיק את שתיקתה. הצעת החוק המונחת לפניכם היא קריאת האישה לתת לה את המגיע לה: שוויון זכויות.⁹¹

כגן הודתה שהצעת החוק שהגישה אינה שלמה. בהצעתה חסרו סעיפים חשובים כמו הסדרי נישואין וגירושין, חוקי חליצה, עגינות וממזרות. היא הדגישה שהחוק הוצע במתכונת זו מפני שמפלגתה דגלה בהתפתחות הדרגתית ונמנעה מלעורר מחלוקת עם החזית הדתית. כגן צירפה לחוק את הסעיפים הסוציאליים שהופיעו במצע המפלגה, קרי הכרה במעמדה של עקרת הבית, תיקון בסעיף הצוואות ודרישה מכל אדם לספק את צורכי הוריו. כגן הוסיפה דרישה לייסד בתי-דין לענייני משפחה שיאפשרו לפסוק במהירות בסוגיות משפחתיות שאינן פליליות.⁹² בתגובה להצעת החוק של כגן ביקש פנחס רוזן, שר המשפטים, לדחות את הדיון בנושא, להמתין לשובו של שר הדתות מחוץ לארץ ולגבש עימו הצעת חוק חדשה מטעם משרד המשפטים.⁹³

בחודש יוני לקראת סיום כהונתה של הכנסת הראשונה הוגשו לוועדת החוקה שני חוקים: 'חוק שיווי זכויות האישה' שהציע שר המשפטים בשם הממשלה ו'חוק המשפחה ושוויון האישה' שהגישה רחל כגן בשם מפלגת ויצו. בהצגת החוק של משרד המשפטים בפני מליאת הכנסת הדגיש רוזן שהחוק לא נועד לשנות את היקף סמכויותיו של בית הדין הרבני אלא לקבוע דינים שתכליתם לקיים שיוון זכויות לאישה במערכת האזרחית. רוזן פתח את נאומו בהצגת האישה כ"בת לווייה נאמנה לחלוצי היישוב" והוסיף: "כחלק בלתי נפרד מזרמי העלייה החלוצית בארץ ראתה האישה העברית את עצמה קודם כל כנתבעת לחובת הציונות ולא כתובעת זכויות לעצמה".⁹⁴ בדבריו הדגיש את ההגמוניה הגברית שנגדה יצאו ארגוני הנשים הציוניות בתביעותיהן לזכויות – תפיסת האישה כ"עזר כנגדו" ודחיית זכויותיה בשם הרעיון הלאומי. כגן הדגישה את ההבדלים בין התפיסות:

גברים אינם יכולים להבין את הלך רוחה של האישה – זה קשה גם בכנסת. אחרת מרגישות אנחנו, אחרת מנמקות אנחנו ואחרת רואות את העניינים ולא דווקא בענייני האישה אלא במערכת כל החוקים בלי יוצא מן הכלל.⁹⁵

הדיון הראשון בהצעת החוק של משרד המשפטים התקיים ב־26 ביוני בערב, בפני מליאה כמעט ריקה מאדם. כגן פתחה את דבריה בציון חוסר העניין בזכויות הנשים: "אני מצטערת שאין נוכחים כאן יותר חברי כנסת. כנראה שאין להם די עניין בשאלה הנדונה".⁹⁶ כגן השוותה את חוק זכויות האישה לחוק השבות, חוק השבות השיב לכל יהודי את זכותו הבסיסית לחזור למולדתו. לדבריה תפקידו של חוק שיווי זכויות האישה הוא להחזיר לכל אישה את זכותה הבסיסית להיות אזרחית שוות זכויות. בעוד שחוק השבות שהובא בפני הכנסת נוסח באופן ברור וקצר, החוק לשיווי זכויות האישה, כפי שהציע שר המשפטים, היה מסויג ומפותל. את נוסח החוק ואת תוכנו הגדירה: "כעין זיג זג המשקף גם רצון וגם רתיעה, גם קדימה וגם נסיגה. הוא תופס מרובה וכמעט אינו נותן תשובה מספיקה לשום שאלה".⁹⁷

כגן התנגדה לחוק בגרסה שהציעה הממשלה.⁹⁸ היא דחתה גם את שמו של החוק המוצע, שלדעתה לא ביטא שוויון לאישה אלא ביטל אפליה משפטית בלבד. היא הביעה חשש שהתיקונים הקלים במעמד האישה אינם מספקים ויידחו לזמן בלתי מוגבל את הפתרון היסודי בסוגייה.⁹⁹ החוק במתכונת שהציע שר המשפטים אושר ברוב קולות של מפא"י, המפלגה הפרוגרסיבית, הציונים הכלליים והפועל המזרחי. החזית הדתית, מק"י, מפ"ם ורחל כגן ממפלגת ויצו התנגדו לו.¹⁰⁰ כגן המאוכזבת הודתה שמפלגה עם נציגה אחת אינה יכולה לחולל שינוי.¹⁰¹

לאחר הכישלון בבחירות הצטרפו חברות ויצו למפלגות אחרות – בדרך כלל למפלגה הפרוגרסיבית ולמפלגת הציונים הכלליים. בבחירות לעיריית תל אביב בשנת 1950 התמודדו שתי חברות ויצו לעירייה במפלגות שונות. מרים בן פורת, חברת הוועד הפועל הארצי של ה.ג.צ-ויצו, התמודדה כנציגת הפרוגרסיביים ופסיה טייבר, יושבת ראש המחלקה הארצית לארגון ותרבות בה.ג.צ-ויצו, מטעם הציונים הכלליים.¹⁰² טייבר שיוזמה את פיתורי חברות סניף ויצו פתח-תקווה בשל השתייכותן לציונים הכלליים נימקה את השינוי שחל בעמדותיה: "אינני אשת מפלגה [...] העבודה הציבורית שלי היא לראות את הצרכים והתפקידים במובנם הרחב והכללי בלי חישובים מעמדיים או מפלגתיים צרים".¹⁰³ לא ברור אם נימוק דחוק זה נועד להצדיק את המהפך בעמדותיה או את ההבנה שהכניסה לזירה הפוליטית הייתה כישלון חרוץ ועדיפה הפעילות בזירה הציבורית. ביוני 1951 התכנסה ועידת ה.ג.צ-ויצו והחליטה על סיום ההרפתקה הפוליטית של הארגון.¹⁰⁴ רחל כגן התפקדה למפלגה הפרוגרסיבית.¹⁰⁵

הרעיונות שהעלה ה.נ.צ'וויצו במצע המפלגה המשיכו לעמוד בראש סדר היום של הארגון הארצי. חברות הנהלת הארגון ביקשו לקדם אותם במסגרת פעילותן הציבורית, בעיקר לנוכח הצורך להירתם לקליטת גלי העלייה ההמוניים שפקדו את המדינה הצעירה.¹⁰⁶

ד. בין חזון אוטופי למציאות – ויצו ארץ-ישראל קולט עלייה

עם קום המדינה מנה היישוב היהודי כ-700,000 אזרחים יהודים. 90% מהם היו יוצאי אירופה וכ-10% יהודים יוצאי מדינות האסלאם.¹⁰⁷ בשלוש וחצי השנים ראשונות לקיומה הוכפלה אוכלוסיית הארץ. גלי העלייה לאחר קום המדינה היו שונים בהיקף, במוצא ובתרבות מהעליות שקדמו להן. זאת ועוד, לא היו מאפיינים משותפים לקבוצות השונות שהגיעו ארצה מבחינת הדמוגרפיה, התרבות, השפה, ההשכלה וכד'. פחות ממחצית העולים היו שארית הפליטה ממחנות העקורים ומחנות המעצר בקפריסין והשאר מארצות אסיה וארצות צפון אפריקה. אחד המאפיינים הבולטים של עלייה זו היה עליות של קהילות שלמות כגון יהדות בולגריה, יוגוסלביה ומאוחר יותר עליית יהודי תימן ועיראק. הגעת הקהילות בשלמותן הקשתה על תהליך "כור ההיתוך", שהוגדר על ידי הממשלה כיעד קליטה מרכזי. גם הרכב האוכלוסייה והשכלתם של העולים החריפו את השוני בין האוכלוסייה הוותיקה לזו החדשה. העלייה מארצות אסיה ואפריקה התאפיינה בשיעור גבוה של ילדים ושיעור נמוך, יחסית, של זקנים. עליית שארית הפליטה מאירופה התאפיינה בשיעור נמוך של ילדים ושיעור גדול של מבוגרים ונכים, בהם אלמנות רבות. רמת ההשכלה של כלל העולים הייתה נמוכה מזו של תושבי הארץ. כמחצית מהגברים מבין עולי ארצות האסלאם לא סיימו בית ספר יסודי וכמחצית מהנשים לא ביקרו מעולם בבית ספר. לעומתם, כ-40% מעולי אירופה, גברים ונשים סיימו בית ספר יסודי. קשיי הקליטה של העלייה ההמונית הושפעו מהיקפה, הרכבה והבדלי התרבות בין הוותיקים לעולים החדשים.¹⁰⁸

בישיבת ההנהלה הארצית הראשונה של ה.נ.צ'וויצו לאחר קום המדינה, שנערכה ב-18 במאי 1948, מסרה בבה אידלסון שבקרוב צפוי לעלות ארצה מחזור עלייה ראשון ממחנות קפריסין ובו 185 אלמנות בגילי 50-55, 490 מבוגרים בני 60-70, 137 קשישים מעל גיל 70 ו-140 נכים. בנוסף להם צפויות להגיע משפחות עם פעוטות. החברות דנו בקשיים שיתעוררו בקליטת הנכים והקשישים, אך הסבו את תשומת ליבה של הנהלת הארגון

שטיפול בהם יחייב שינוי במטרות הארגון כפי שהוגדרו בתקנון. רחל כגן מסרה שמועצת העם לא דנה בסוגיית קליטת העלייה. מועצת העם הזמנית הייתה טרודה בנושאים הקשורים לייסוד המדינה והמלחמה, והותירה את קליטת העלייה בידי הסוכנות היהודית.¹⁰⁹

בראיון לעיתון 'WIZO in Israel' פנה ראש מחלקת הקליטה בסוכנות היהודית, ד"ר גיורא יוספטל לנשות ויצו בפדרציות. הוא ביקש את עזרתן בקליטת העלייה המיועדת ממדינות אסיה וצפון אפריקה. יוספטל פנה לויצו עולמי וביקש מהארגון לפעול להקמת מוסדות רווחה לילדים. לדבריו, ידרשו מאות בתי ילדים, מעונות וצהרונים ולשם כך יש להכשיר מאות נשים. "אנו עומדים בפני חיסול הגלות בשתי יבשות, וזו המטרה הראויה ביותר לארגון נשים ציוניות".¹¹⁰

בויצו החליטו להירתם לצו השעה ולהציב את קליטת העלייה וקיבוץ הגלויות כיעד מרכזי לשנים הבאות.¹¹¹ החשש מחוסר שיתוף פעולה עם משרד הסעד בראשות מנהיג אגודת ישראל, התפוגג. בנובמבר 1948 פנתה ציפורה בלוך, מנהלת המחלקה לטיפול בילד ובנוער במשרד הסעד להנהלת ויצו בבקשה לשכן ילדים שלא נכללו במסגרות עליית הנוער במוסדות הארגון. הניסיונות לשלב את ילדי העולים במשפחות ותיקות נכשלו והצורך לפנות את מחנות העולים כדי ליישב בהם עולים חדשים הותיר ילדים רבים ללא מענה טיפולי. בלוך ציינה שהמצב עוד יחמיר שכן מצפים לעלייה מעדן שבתים, שבה מצב הילדים ירוד והאימהות סובלות ממחלות קשות. בלוך הפצירה בחברות ה.נ.צ-ויצו להתגייס לעזרה: "למרות ידיעתנו את התפקידים הרבים העומדים לפנינו בעת זו ותובעים פתרון מידי אין אנו רואים לפנינו דרך אחרת מאשר לשוב ולבקש את עזרתכן הנאמנה".¹¹²

בדצמבר 1948 החל מבצע 'על כנפי נשרים' להעלאת יהדות תימן לארץ.¹¹³ ד"ר יעקב (קלמן) מן, סגן מנהל בית החולים הדסה בירושלים, תיאר כיצד עם נחיתת המטוסים מעדן בשדה התעופה בלוד, פונו תחילה גופות הקשישים והתינוקות שלא שרדו את תלאות הדרך.¹¹⁴ רבים מהעולים הגיעו במצב בריאותי קשה וסבלו מקדחת, מטיפוס הבטן ומכיבים טרופיים שלא היו מוכרים לרופאים בארץ. קשה עוד יותר היה מראה הילדים והתינוקות שסבלו מרעב ממושך ומזיהומים שונים ו"נראו כשלדים [...] עור ועצמות ופני זקנים".¹¹⁵

בינואר 1949 פנתה המחלקה לענייני יהודים במזרח התיכון בסוכנות היהודית לה.נ.צ-ויצו בבקשה לארגן משלחת של מטפלות ועובדות סעד

שייצאו לתימן לסייע במחנות השהייה בעדן. איריס לוי, שכינה כיושבת ראש הפדרציה של ויצו מצרים לפני קום המדינה, מונתה לאחראית על גיוס השליחות, ולצדה אסתר קיש מנהלת המוסד לאם וילד.¹¹⁶ השתיים גייסו מטפלות שהוסמכו בבתי הספר למטפלות של הארגון. תפקידן היה להגיע למחנות בעדן, לעזור בטיפול בילדים החולים וללוות אותם בטיסה לארץ. לאחר מכן שבו לעדן ללוות את המשלחת הבאה.¹¹⁷

העולים מתימן רוכזו בשבעה מחנות בשלושה מוקדים עיקריים: עין שמר, ראש העין ופרדסיה. מחלקת הקליטה בסוכנות היהודית התקשתה להיערך לבואם בין השאר משום שמספר העולים הצפוי לא היה ידוע. המחנות עבור עולי תימן נפתחו בחיפזון עוד בטרם היו ערוכים לקליטתם, ללא מבני ציבור ובמחסור חמור בכוח אדם.¹¹⁸ המחסור במקומות אשפוז עבור הילדים החולים הרבים הוביל להקמת בתי חולים לילדים במחנות הגדולים. המקרים הקשים ביותר פונו לבתי החולים בארץ.¹¹⁹ עדותה של אחות במחלקת הילדים בבית החולים תל ליטווינסקי תיארה את שגרת העבודה במקום:

כל יום היה מגיע אמבולנס עם עוד קבוצה של ילדים. הם הובאו ללא רישומים, לפעמים עם פיסת נייר ועליה צוין שם האב, הילדים היו באפיסת כוחות לאחר שחצו את המדבר בדרכם לישראל [...] התמותה הייתה גדולה, לפעמים ספרתי בבוקר את הילדים להאכלה בבקבוקי חלב ועד שהייתי חוזרת היו שניים פחות בין החיים, זה היה נורא, הקטנים לא ידעו לתת נתונים על בני משפחותיהם. מעט מאוד הגיעו לבקר בבית החולים לאחר שפיזרו את העלייה התימנית בכל הארץ. הורים שחיפשו את ילדיהם לא ידעו לאן להגיע.¹²⁰

ילדים שהבריאו שוחררו מבתי החולים ושובו למחנות, לאחר שובם הם חלו שנית בשל התנאים הסנטריים הקשים ששררו בהם.¹²¹ הפתרון שמצא השרות הרפואי לעולה (שר"ל) היה להעביר את התינוקות מבתי החולים לבתי התינוקות ברחבי הארץ, ביניהם של ויצו, לשם התחזקות והתאוששות:

ד"ר יוסף ישראלי שהיה אחראי על המחוז הדרומי של השר"ל מצא מתוך הכרח שאין מנוס ממנו את הפתרון: הוא העביר

עשרות ומאות ילדים מבית החולים לבתי תינוקות של ויצו בירושלים ובתל אביב ועד צפת הרחוקה הגיעו. לעיתים קרובות שהו שם ילדים במשך חודשים רבים. אמבולנסים הופעלו ובליווי אחיות התמלאו מוסדות ויצו בילדי תימן לרוב.¹²²

בנובמבר 1949 פנתה בלוח להנהלת ויצו והעלתה בפניהם את קשיי הטיפול בילדי העולים החולים, בייחוד ילדי העולים מתימן. היא חששה בעיקר מפני החורף הקרב. מחלקת הסעד העריכה שלפחות 1,200 תינוקות בגיל 0-6 חודשים יזדקקו לאשפוז. למחלקת הסעד נודע כי ה.נ.צ-ויצו קיבל בצפת בית נטוש וייסד בו מעון-יום לילדים. בלוח הציעה שחלק מהבית בצפת ישמש בית תינוקות. מלבד 'מוסד אמנה' בחיפה לא היה בכל הצפון מוסד לטיפול בתינוקות.¹²³ ויצו נאות לבקשת משרד הסעד, בחודש מרץ 1950 נפתח בית תינוקות בצפת שנועד לאשפוז 60 תינוקות. המבנה היה במצב רעוע במיוחד. הפדרציה של ויצו בקובה אימצה את הפרויקט ונרתמה לעזרתו.¹²⁴

הקמת בית התינוקות בצפת הציבה בפני ויצו קשיים ניהוליים. ד"ר כגן ציינה את הריחוק ממרכז הארץ, את קשיי התחבורה שהקשו על ביקורי הורים ועל הגעת העובדים ואת מזג האוויר הקר ששרר בחודשי החורף. יחד עם זאת הדגישה כי התנאים במקום עדיפים עשרת מונים על התנאים במחנות העולים. עם הקמתו, הגיעו למוסד בצפת תינוקות חולים מכל רחבי הארץ שזדקקו לטיפול ממשי ולא להבראה בלבד.¹²⁵ התינוקות שנשלחו לצפת מבתי החולים הגיעו לעיתים ללא פרטים מזהים וללא תיעוד ומעקב. בינואר 1951 פנתה בלוח לבית החולים הממשלתי בחיפה ודרשה לשלוח תינוקות בצירוף שמם המדויק, שמות הוריהם, מקום המגורים, תאריך עלייה ומספר הרישום. בלוח בקשה להדק את הקשרים של בית החולים עם לשכות הסעד, כדי למנוע את ניתוק הילדים מהוריהם.¹²⁶

בהעדר רישום מדויק נשארו תינוקות במשך חודשים ארוכים בצפת לאחר הבראתם. טובה רבינוביץ, האחיות הראשית בבית התינוקות בצפת, שלחה מכתבים ללשכות הסעד בבקשה לאתר את משפחות הילדים שהבראו. שהייתם בבית התינוקות מנעה את קבלתם של ילדים חדשים.¹²⁷ בינואר 1951 העבירה רבינוביץ רשימה של 15 ילדים בריאים שנותרו במוסד במשך חצי שנה ויותר לאחר שהבראו.¹²⁸ במוסדות ויצו

האחרים שהו ילדים במשך חודשים ושנים גם לאחר שהסוכנות הפסיקה לממן את אחזקתם. ילדים אלה הועברו לבסוף לטיפולן של הלשכות הסוציאליות.¹²⁹ בית התינוקות בצפת פעל כשלוש שנים, ובשנת 1953 הופסקה פעילותו.¹³⁰

אציין שוועדת החקירה הממלכתית בעניין פרשת היעלמותם של ילדים מבין עולי תימן בשנים 1948-1954 – ועדת כהן-קדמי, דנה גם בטענות למעורבות בתי התינוקות של ויצו בפרשת היעלמות ילדי תימן. מסקנות הוועדה קבעו שאין אחיזה לטענה שמוסדות ויצו שימשו כעין 'מחנה מעבר' לאימוץ תינוקות מימסדי מקרב עולי תימן.¹³¹ מהמקורות הראשוניים שבידי לא מצאתי סימוכין למעורבות ויצו בפרשה זו.

בישיבת הנהלת הסוכנות היהודית במרץ 1950 הציע לוי אשכול, גזבר הסוכנות ומנהל מחלקת ההתיישבות, לשנות את אופי קליטת העלייה. במקום מחנות העולים שבהם שהו העולים באולמות שינה גדולים ונאסרה עליהם יציאה לעבודה, להקים מעברות. במעברות יקבלו העולים דיור זמני בצריפים או באוהלים ויצטרכו לדאוג לפרנסתם. בשונה ממחנות העולים, הוקמו רוב המעברות סמוך ליישובים ותיקים במטרה שישתלבו בהם, יהיו חלק מהיישוב ויתאקלמו בשוק העבודה. הכינוי "מעברות", העיד על זמניותם, מקום מעבר ארעי עד אשר ייקלטו העולים בחברה הישראלית.¹³²

פעילות ה.ג.צ'ויצו במעברות החלה במעברת כיסלון בפרוודור ירושלים. מדריכות ויצו נשלחו מטעם הארגון למעברה בטרם נחלצו הגופים הממלכתיים לעזרה. המדריכות ביקרו באוהלים ועזרו לאימהות בטיפול בתינוקות. ד"ר הלנה כגן ורוזה וולשטיין הגיעו מירושלים והעניקו עזרה למקרים הקשים ביותר. כשנפתחה במקום טיפת חלב של הדסה וקופת חולים, ייסד ויצו במקום מעון וגן ילדים.¹³³

ארגוני הנשים חילקו ביניהן את הפעילות בין המעברות השונות ולא התקיימו ביניהם שיתופי פעולה בפנים המעברות. בחסות ה.ג.צ'ויצו היו 15 מעברות: מעברות פרוודור ירושלים, נהריה, יוקנעם, עפולה, הרצליה, אבן יהודה, צפת, יבנאלי, ג'לילי, רמת הדר, טבריה, עין שמר ורחובות.¹³⁴ בכל מעברה ביקש ויצו לתת מענה סוציאלי מקיף שכלל בית תינוקות לשהיית יום, מעון, גן ילדים, ומועדון. כמו כן מתנדבות הארגון סיירו בין האוהלים ועזרו בהזנה, מלבוש וייעוץ. עבור הנשים ייסד הארגון קורסים בעברית ופתח מוקדי תעסוקה כמו מתפרות שעבדו בשיתוף עם מפעל אתא ומפעל רקמה במעברת כיסלון.¹³⁵

דוח של ה.נ.צ-ויצו להנהלה העולמית תיאר את הקשיים שעיינום התמודדו החברות במעברות כ"חסרי תקדים".¹³⁶ הבדלי התרבות והשוני במנהגים ובאורחות החיים הביאו לתפיסתן את העולות מארצות האסלאם כ"פרימיטיביות". מינה מאיר ראש מחלקת ההדרכה בויצו הגדירה את עבודתן במעברות "כמעין קורס ראשון בציוויליזציה"¹³⁷ מאיר ציינה את הקושי להתמודד עם מעמדה הנמוך של האישה בקרב העולות: "מעמד האישה אצל עדות המזרח נוגד ניגוד גמור את ההשקפה המודרנית של חופש האישה והוא אחד המקורות לקשיים שלנו".¹³⁸ בהשראת המדריכות הסניטריות ייסד משרד הסעד קורס מדריכות לעולות במעברות. הקורס נוסד מההבנה שעל המדריכה להכיר את אורחות חייה של העולה ולהבין את שפתה. מבין המדריכות רבות היו עולות ותיקות ממדינות האסלאם.¹³⁹

האתגר הראשון היה תזונת העולים במעברות. לרשות העולות החדשות לא עמדו הרכיבים שמהם נהגו לבשל בארצות מוצאן ולכן תזונת המשפחות הושתתה בעיקר על לחם וקפה.¹⁴⁰ כיוון שהמטבחים במעברות חסרו ציוד בסיסי הקים ויצו את מפעל "מטבח על גלגלים". ויצו עולמי רכש מטבח נייד שהובל בין המעברות ונקודות ההתיישבות החדשות. באמצעותו הכשירו המדריכות מהמחלקה למשק בית של ויצו את העולות בניהול משק בית בהתאם לתנאי הארץ.¹⁴¹

בשנת 1950 הקימה ויצו בית תינוקות עם אפשרות לאשפוז פעוטות במעברת ראש העין. ד"ר מן נענה לבקשתו של אברהם שטרנברג ראש השר"ל, להקים במקום בית חולים לילדים. המעברה שרצה עכברושים והייתה מוקד להתפרצות מגפת שיתוק ילדים שפשטה בארץ.¹⁴² בנובמבר 1950 נפטרו כ-50% משיעור התינוקות שאושפזו בבית החולים המקומי. במשך הזמן פחתה התמותה. עד הסוף השנה נפטרו 30% אחוז מהתינוקות ובשנת 1952 3% בלבד. מן תיאר את חששם של ההורים מפני אשפוז הילדים בבית החולים. ההורים, שלא סמכו על הרפואה המודרנית, החביאו את התינוקות החולים מפני האחיות שביקרו אותם באוהלי המעברה. הסתרת הילדים באוהלים החמירה את מצבם ולכן פנה מן למשרד הסעד וביקש לפתוח במעברה בית תינוקות.¹⁴³ ויצו נענה לבקשת משרד הסעד והסוכנות היהודית וכאמור ייסד בית תינוקות במקום.¹⁴⁴

בדצמבר 1951 פקדה את הארץ סופת גשם עזה. הצריפים והאוהלים במעברות נחרבו ורבים מדיירי המעברות נותרו ללא קורת גג. מעברות רבות

נותקו מדרכי הגישה אליהן, החשמל נותק והיה מחסור במזון.¹⁴⁵ ויצו הקים מטה חירום במועדון הארגון ברחוב מונטיפיורי בתל אביב, בראשות יושבת ראש הוועדה הסוציאלית בעיר וחברת ה.ג.צ-ויצו פסיה טייבר. מטבחי ויצו שלחו ארוחות למפונים שרוכזו בבתי הספר תחכמוני ושאלתיאל. הפעוטות של מפוני המעברות הוכנסו לפעוטונים שפעלו בחסות הארגון. חברות רבות שיכנו ילדים בביתן.¹⁴⁶

המוסדות שהקים ויצו במעברות תוכננו להתקיים במשך כשנה, אך בשל הצרכים המרובים של תושבי המעברות והגעת גלי עלייה מעיראק ומפרס הם נמשכו יותר זמן.¹⁴⁷ ויצו נענה לפניות מחלקת הקליטה להמשיך את פעילות הרווחה שלו במעברות למרות שלא הוקצה לכך תקציב מיוחד. בשנת 1948 היו הוצאות הארגון 843,000 ל"י, כפול מהוצאות השנה הקודמת. את שנת התקציב של שנת 1949 החל הארגון בגירעון של 137,000 ל"י. מחלקת הכספים התקשתה לממן את הוצאות אחזקת המוסדות ולשלם את משכורות העובדים. הפדרציות באנגליה, אמריקה הלטינית, בלגיה, צרפת ושווייץ נענו לקריאות העזרה והגדילו את תרומותיהן, אך הסכומים לא הספיקו בגלל האינפלציה הגבוהה בארץ. רבות מפעולות ה.ג.צ-ויצו במעברות נעשו בהתנדבות.¹⁴⁸

לשם מימון פעילותו במעברות פתח ויצו במבצע התרמה שכונה: "ויצו למעברה". מטרתו הייתה לגייס 70,000 ל"י.¹⁴⁹ בסניפי ויצו ברחבי הארץ נערכו אירועים חברתיים ותרבותיים שהכנסתם הוקדשה לפעילות במעברות. שליחות מהארץ יצאו לפדרציות בתפוצות בניסיון לרתום אותם למען המבצע. סניף ויצו בפריז ארגן יריד שכל הכנסותיו נתרמו לפעילות במעברות. גולת הכותרת הייתה שמלת ערב של כריסטיאן דיור שנקראה 'ישראל', ונתרמה להגרלה בקרב החברות. בשמלה זכתה אשת אחד הדיפלומטים הישראליים בפריז, והיא תרמה אותה להגרלה נוספת של ויצו בארץ.¹⁵⁰ בשנת 1952 שונתה סיסמת המגבית ונקראה "מהמעברה בדרך לשיקום". המטרה של מבצע התרמה זה היה לסייע לעולה לעזור את המעברה ולהשתלב בחברה.¹⁵¹ חברות ויצו הצעירה מהתפוצות נקראו להתנדב במשך שנתיים במעברות. המפעל משך מתנדבות ממדינות שונות, כמו: פינלנד, בלגיה, אנגליה וארצות אמריקה הלטינית.¹⁵²

בד בבד עם פעילותו לקליטת גלי העלייה, פעל הארגון למימוש חזונו האוטופי להקמת חברת מופת בארץ-ישראל. בויצו קידמו שתי תכניות האחת, לשיפור דיור והנוספת לחינוך לאזרחות טובה שנועדו לפתור את

מצוקות החברה הישראלית הצעירה ובו בזמן להעלות את מעמדו של ויצו כארגון נשים מוביל.¹⁵³

גלי העלייה יצרו מצוקת דיור חמורה בישראל. הסניטריות של ה.נ.צ. ויצו שביקרו בשיכוני העולים דיווחו על תנאי המגורים הקשים. בשל מצוקת הדיור, שוכנו העולים בשיכוני עולים חדשים שניבנו בצפיפות בשל הרצון לחסוך בעלויות הבנייה. הם הוקמו במקומות נידחים המרוחקים ממוסדות ציבוריים. אופייה של בנייה חפוזה זו ככלה את עקרת הבית לביתה ומנעה ממנה להשתתף כאזרחית פעילה בחיי הציבור או ליהנות מפעילות תרבותית.¹⁵⁴ כחלק מתכניות הארגון ליצור חברה מתוקנת במדינה הצעירה חיברה ד"ר נדיה שטיין תכנית בשם "למען האישה העולה – צעד חדש של ויצו בחלוציות הסוציאלית".¹⁵⁵ בפברואר 1949 הוצגה התכנית להנהלת ויצו עולמי. התוכנית ביטאה את המגמה החדשה – ישנה של

מעון ויצו בת גלים לאחר קום המדינה, מאוספי ביתמונה, צילום: אריה יעקובי

ויצו שעל פיה יש להתמקד בפעולות למען התאקלמות הנשים העולות בארץ, תחום שבו התמחה הארגון מיום הקמתו.¹⁵⁶ התכנית של ה.ג.צ-ויצו לתכנון מגורים בדגש סוציאלי ומיטיב לנשים, הציעה תכנון מקיף של שירותים בשיכונים החדשים כגון: דאגה לתעסוקה קרובה, הקמת קואופרטיבים של תיקוני בגדים, של כביסה, של בישול ושל טיפול בחולים. בנוסף בכל שכונה יינתנו שרותי טיפול מקיפים לילדים ויוקמו מרכזי ייעוץ ומרכזי תרבות. החיים בשכונות החדשות יאורגנו על ידי ועדות מקומיות: ועד שכונה שייתן מענה לתושבים מול הרשויות המקומיות ויעניק תמיכה בפתרון סכסוכים בין שכנים. ועדה סוציאלית שתורכב מנשים שעברו הכשרה מיוחדת ותפקידה יהיה לעזור לאוכלוסיות החלשות בשכונה דוגמת עולים חדשים, פליטי מלחמה ובעלי הכנסה נמוכה. בנוסף יוקמו בשכונות ועדות תרבות, ועדות נוי ועוד על פי רצון התושבים וצרכיהם. ה.ג.צ-ויצו הציע להכשיר לטובת התכנית מדריכות מטעמו דוגמת הסניטריות שפעלו בשיכוני העולים.¹⁵⁷

ד"ר שטיין הדגישה שה.ג.צ-ויצו כבר צבר ניסיון רב בטיפול בעולים, אך עתה עליו לצאת מד' אמותיו ולשתף פעולה עם הגופים הממלכתיים והציבוריים, וכן ללמוד מתוכניות דומות שכבר נוסו בעולם. שטיין הייתה אופטימית לגבי הצלחת התוכנית. "על ויצו לצפות שההצעה תעורר גלי התלהבות בין הנוהים אחריה ותיתן לויצו את ההזדמנות הנאה שהיא שואפת אליה: לעשות עבודה מלאה מתחילתה ועד סופה למען האישה ומשפחתה ובמרוצת הזמן למען הנשים בכלל".¹⁵⁸

באוגוסט 1950 העניק ארגון ויצו עולמי לד"ר שטיין את 'פרס המחקר על שם אדית אידר'. הפרס היה מילגת מחקר לתכנון שיכון עירוני בישראל בדגש על צרכי הנשים, בשיתוף עם האוניברסיטה העברית. אציין שנושא 'הבנייה הסוציאלית' היה תחום שנחקר על ידי מתכנני ערים במדינות אירופה ובארצות הברית.¹⁵⁹ ואומנם לאחר קבלת המילגה סירה שטיין במדינות אירופה וחקרה את הנושא. בבריטניה היא נחשפה לתוכניות לבניית כ-200,000 יחידות דיור בשנה עבור כמיליון איש, לאחר החורבן שגרמו הפצצות גרמניה במלחמה. תכנון הבנייה הסוציאלית באנגליה הדגיש את החשיבות של הקמת קהילה בשכונות החדשות המעניקה תמיכה לפרט בעיר הגדולה והמנוכרת. שטיין אימצה את רעיון הקהילה התומכת ובאמצעותה שאפה לעורר אצל העולים רגש שייכות לישראל ולציונות.¹⁶⁰ בסוריה ברחבי אירופה נחשפה שטיין גם לקיומם של מקלטים לנערות בסיכון ולנשים מוכות והחליטה להקים כאלו גם בארץ.¹⁶¹

בספטמבר 1953 יזמה רבקה זיו נשיאת ויצו תוכנית לאומית חדשה בשם: 'המפעל לחינוך אזרחי'. במסיבת עיתונאים שכינסה תיארה זיו את תוכניתה:

אזרח אמיתי הוא אותו תושב המדינה החדור רגש אחריות הדדית. אזרחות טובה מתבטאת בעיקרה ביחסים אישיים, ראשית בין אדם לחברו בחיי היום ויום ושנית ברגש של אחריות אישית לחיי הציבור המיוחדים, ואחרון אחרון: ברגש האחריות לעם ולמדינה. זאת היא אבן הבוחן של כל חברה תרבותית והחומר המאחד את האנשים בחיי היום-יום התקינים ועל אחת כמה וכמה בזמנים של מצוקה ומאמץ תמידי.¹⁶²

בבסיס התוכנית עמד הרציונל שכדי לאחד את העם אין די במנגנונים ממשלתיים ובתעודות זהות אחידה. הזכות לבחור ולהיבחר לא הופכת אדם לאזרח. זיו ציינה שהעלייה ההמונית שהגיעה לאחר קום המדינה שונה מהעליות שקדמו לה. חלק מהעולים הגיעו מארצות שבהן לא הונהג שלטון דמוקרטי ולעיתים התעמרו בהם השלטונות. לדבריה ההיסטוריה המשותפת של הוותיקים והעולים החדשים היא גשר למיזוג גלויות: "עולים שרמתם הפרימיטיבית היא תוצאה מתנאים היסטוריים ולא נובעת מאישיותם ויש לתת ביטוי מחודש למסורות וערכים שהנחילו לנו אבות אבותינו".¹⁶³ לפיכך של זיו אורח החיים המערבי והמודרניזציה הם הפתרון לכור ההיתוך ולמיזוג הגלויות: חינוך לניקיון, היגיינה, אסתטיקה ודאגה לסביבה, חינוך לאדיבות, סובלנות, עזרה לזולת והתחשבות הדדית.¹⁶⁴

בתוכנית עלו גם רעיונות שנחשבו פורצי דרך באותם ימים: שימוש חוזר בפסולת וחיסכון במים. על-פי התוכנית הוצע מחזור של חפצים משומשים שנועד לחסוך בהוצאות ולאזן את כלכלת המשפחה. זיו הדגישה שהתוכנית שהגה הארגון תתרום למיזוג גלויות ולטיפוח שכנות טובה בין הקבוצות החברתיות בארץ.¹⁶⁵

לאחר פרסום התוכנית פנתה זיו לישראל רוקח, שר הפנים, בבקשה להקים מועצה ליישום רעיונותיה שתכלול את נציגי הרשויות המקומיות, ועדי העובדים, דמויות ציבוריות, תנועות נוער, ועדי מורים והורים ונציג קבוע מטעם הממשלה. במכתב ששלח שר הפנים למזכיר הממשלה שאל רוקח לדעת ראש הממשלה בנושא.¹⁶⁶ זאב שרף, מזכיר הממשלה, ביקש

בשמו של בן גוריון למנות נציגים ממשרד הפנים וממשרד החינוך והתרבות כמשקיפים במועצה.¹⁶⁷ במרץ 1954 הוקמה ה'מועצה לחינוך אזרחי' בחסותם של נשיא המדינה ורעייתו. במועצה כיהנו ישראל רוקח, יוסף ספיר שר התחבורה, בכור שלום שטרית, שר המשטרה, פרופ' די־נור [דינור], שר החינוך, ונציגים מצה"ל, משרד החוץ, רשויות מקומיות, ויצו, הדסה, ארגוני נוער וועדי עובדים.¹⁶⁸

ד"ר רגינה צימרמן, חברת ההנהלה הארצית וראש המחלקה לארגון ולתרבות, נבחרה לעמוד בראש התוכנית מטעם ויצו. צימרמן נפגשה עם ראשי ארגונים וראשי מועצות במטרה למצוא את דרכי הפעולה המתאימות לצורכי הישובים. היא התייעצה גם עם אנשי הסגל דיפלומטי כדי ללמוד מהם כיצד נעשה הדבר במדינותיהם. סניפי ויצו בשכונות ובמושבים הוותיקים אימצו סניפים חדשים בשיכוני העולים וביישובי הספר והדריכו אותם ביישום התוכנית.¹⁶⁹ צימרמן הנהיגה גם את מבצע "ארבעה ימים בשנה" שבו כל חברה בויצו התנדבה ארבעה ימים בשנה למען הגשמת תוכנית החינוך האזרחי.¹⁷⁰

ה. עם הפנים קדימה – ויצו עד תום העשור הראשון

בספטמבר 1951 התקיימה בארץ ועידת ויצו הבין־לאומית ה־12. בוועידה השתתפו 253 צירות מ־21 מדינות. הוועידה נפתחה בנאומו של דוד בן גוריון שהשווה את הקונגרס הציוני לאביה של המדינה ואת ארגון ויצו לאימה.

זו הפעם השנייה שמדינת ישראל נפגשת עם התנועה הציונית באולם זה [...] לפני כמה ימים בקונגרס (הציוני) נפגשה המדינה עם אביה. הייתה זו פגישה ראשונה בין אבא לבין בנו הצעיר שנעשה סמוך על שולחנו עצמו. פגישה משפחתית רבת סיפוק ונחת, אבל היו בה גם מתיחות וקצת קנאה. ואילו היום נפגשת המדינה עם האימא. ו"אימא היא תמיד אימא" ובגישה זו קיימת רק האהבה ואילו הקנאה איננה.¹⁷¹

האומנם החמיא בן גוריון לויצו כשדימה את הארגון להורה של המדינה הצעירה? למעשה המטאפורה המדמה את ויצו לאימא שאוהבת אהבה ללא תנאי שיקפה את הגישה של המוסדות הציוניים לתרומת ויצו להקמת המדינה – ציפייה שהארגון יענה לכל בקשה ויתגייס לכל

צורך, בלי לזכות במקום מקום חשוב לצד מקבלי ההחלטות וללא הכרה בייחודיותו.

בוועידה הוצג תקציב הארגון לשנים 1951-1952: 1,870,000 ל"י. כל הפדרציות התבקשו להעלות את תרומותיהן ב-25% כדי להשיג את היעדים שקבע הארגון. בוועידה שונה תקנון הארגון. במבוא לתקנון נדרשו חברות ויצו לתמוך במדינת ישראל במקום בתוכנית באזל. מטרת הארגון נותרה כפולה: השתתפות פעילה בבניית המדינה, הקמת מוסדות למען הנשים וילדיהן וחזיון הקשרים הרוחניים והתרבותיים בין הנשים הציוניות באשר הן. לאור המעבר לארץ-ישראל שונה הרכב ההנהלה העולמית. נקבע ששני שלישים מחברות ההנהלה העולמית יהיו תושבות הארץ ושליש אחד מחברות ההנהלה יהיו תושבות הפדרציות בתפוצות.¹⁷²

בוועידה מוסדו הקשרים בין ויצו עולמי לבין ה.נ.צ-ויצו לנוכח העברתם הסופית של כל משרדי ההנהלה מלונדון. שמה של הפדרציה הארצית שונה מ'ה.נ.צ-ויצו' ל'ויצו ארץ-ישראל'. מעמדה של ויצו ארץ-ישראל נקבע כמעמדן של כלל הפדרציות בתפוצות, הפועלות בחסות הארגון העולמי. עוד הוחלט שכל הכנסות הפדרציה הארצית יעברו לארגון העולמי. ויצו ארץ ישראל ייהנה מאוטונומיה בעבודתו הארגונית, התרבותית והחינוכית במסגרת התקציב שיאושר לו. בוועידה הוקירה הנהלת ויצו עולמי תודה מיוחדת לה.נ.צ-ויצו ובייחוד לעומדת בראשו רחל כגן על פועלה לקידום מעמד האישה. הוחלט שויצו ארץ-ישראל לא יתמודד בבחירות לכנסת השנייה.¹⁷³

ההחלטה להימנע מהשתתפות בבחירות לכנסת השנייה, איפשרה לויצו עולמי לאשר תיקון נוסף בתקנון: לארגונים בעלי צביון פוליטי לא תהיה עוד נציגות בהנהלת הארגון. החלטה זו שמה קץ למחלוקות עם מועצת הפועלות. נציגותיה שהיו חברות במפלגות הפועלים, לא יכלו עוד להשתתף בישיבות הנהלת ויצו כפי שנקבע בהסכם בין שני הארגונים בשנת 1931.¹⁷⁴ שינוי התקנון עורר את המחלוקת הישנה בין ורה וייצמן שצידדה בהמשך הקשרים עם מועצת הפועלות לבין רבקה זיו שיזמה את שינוי התקנון. לאחר שהוועידה אישרה את הצעתה של זיו הודיעו כמה חברות הנהלה, ובהן הדסה סמואל, שלא יכהנו יותר בהנהלה. החלטת הוועידה עוררה זעם במזכירות מועצת הפועלות. עדה פישמן ובבה אידלסון האשימו את זיו בתכנון מזימה שנועדה להוציאן מהנהלת הארגון.¹⁷⁵

אחרי ועידת ויצו ה-12 היה חילוף דורות בהנהגת הארגון. רבות מהנשים שכיהנו בתפקידי מפתח מיום הקמת הארגון נפטרו או פרשו. בשל השינוי

בתקנון נבחרו חברות ויצו ארץ-ישראל לתפקידי מפתח בהנהלה העולמית. רוזה גינוסר נבחרה ליושבת ראש הארגון, ד"ר שרה לויטה לסגניתה ולאח וילנסקי מונתה לגזברית הארגון העולמי. רבקה זיו המשיכה לכהן כנשיאת ויצו עולמי.¹⁷⁶

בשנים 1953-1954 ירד במקצת מספר העולים שהגיעו לישראל. תושבי המעברות החלו להתפנות ליישובי קבע, קיצוב המזון בוטל בהדרגה ורמת החיים עלתה. החשש שעלה בהנהלת ויצו לעתיד הארגון התפוגג. בשנים 1951-1957 התבסס הארגון וביסס את קשריו עם מוסדות המדינה והמוסדות הציוניים. לקשרים של מוסדות ויצו עם מוסדות השלטון היו שלוש מתכונות: מוסדות ויצו שהארגון מימן בעצמו, מוסדות שהממשלה מימנה את פעילותם או שפיקחה עליהם ומפעלי ויצו שעברו לרשות המדינה.¹⁷⁷

המפעלים שייסד ויצו עבור נשים נשארו בחסותו, בהם הקורסים להכשרה מקצועית. כשהקורסים הסתיימו קלט ויצו את הבוגרות במרכזי תפירה והתיקון של בגדים ברחבי הארץ וסייע למכור את התוצרת בחנויות ויצו. ויצו ארץ-ישראל הכשיר עקרות בית בבית-ישראל, ודאג לצורכיהן בעזרת עשרים תחנות מייצרות ברחבי הארץ. הארגון ייסד שמונה לשכות משפטיות עבור נשים יחד עם התאחדות נשים לשיווי זכויות, שנטמעה בארגון בויצו. בלשכות זכו הנשים לייעוץ ולהגנה משפטית בנושאי אישות. הנהלת ויצו עולמי הקימה את מפעל 'שירות הספר' שבו הוקמו ספריות רב-לשוניות ביישובי ספר. הפדרציות בחוץ לארץ רכשו את הספרים ושליחו אותם לארץ. ויצו המשיך לדאוג לחברותיו הבוגרות והפעיל שלושה בתי חברות, שהעניקו קורת גג לחברות ויצו שהגיעו לארץ בגפן.¹⁷⁸

מוסדות החינוך של ויצו נותרו בחסות הארגון אך עברו לפיקוח משרדי הממשלה השונים וזכו לתמיכתם. חוות הלימוד החקלאיות נעשו לכפרי נוער חקלאיים בפיקוח האגף לחינוך חקלאי במשרד החקלאות. כפרי הנוער פעלו במתכונת של פנימייה עם בית ספר תיכון אזורי-חקלאי. הממשלה, הסוכנות היהודית והמועצה החקלאית של ההסתדרות העניקו מלגות לתלמידים שהתקשו לשלם שכר לימוד. ויצו עולמי השתתף במחצית מעלות החזקתם של חניכי עליית הנוער בפנימיות. רבים מבוגרי כפרי הנוער החקלאיים נקלטו בהאחזויות של גרעיני הנח"ל. מאוקטובר 1952 ואילך נשאה מועצת הפועלות במחצית מהוצאות של כפרי הנוער המשותפים לשני הארגונים: עיינות, נחלת יהודה ופתח תקווה. בשנת 1951 הפכה החווה בעפולה לחוות הכשרה משותפת לגדנ"ע, לוויצו ולצה"ל.¹⁷⁹ כ-70 נערים מהמעברות ומיישובי

העולים הוכשרו בחווה במשך חודשיים. בעקבות הצלחת המפעל נוסדה תוכנית הכשרה דו-שנתית בתנאי פנימייה. התוכנית הורכבה מלימודים כלליים, הכשרה חקלאית, אימוני גידול ופעילויות תרבות. חוות ההכשרה הגדולות פעלו בעפולה עד שנת 1956; בשנה זו הפכה גם היא לכפר-נוער חקלאי.¹⁸⁰

בשנת 1953 החל משרד העבודה לפקח על בית הספר למשק בית על שם אנה יפה בנחלת יצחק (ההוסטל) ועל בית הספר למלאכת יד על שם הנרייטה אירוול בחיפה.¹⁸¹ מוסד אחוות ילדים בחיפה הפך למוסד שיקומי לילדים עם בעיות התנהגותיות. במוסד שהו ילדים מגיל יסודי ועד תיכון. ילדי בית הספר היסודי התחנכו בבתי ספר שונים בעיר. ויצו ייסד את 'בית השוליה' עבור צעירים בגילי 15-18. התלמידים נקלטו כשוליות בבתי המלאכה בעיר. בית הספר על שם מיה רוזנברג ברחובות, שהוקם עבור העולות מתימן הפך לבית ספר טרום-מקצועי במתכונת של פנימייה לילדים ממשפחות מצוקה. משרד הסעד תמך בשני בתי ספר אלה.

כשפנו המעברות מיושביהם נסגרו מעונות היום וגני הילדים, שנוסדו כמוסדות זמניים לעת מצוקה. במקומם ייסד הארגון מוסדות חדשים לילדים ביישובי ספר ובשיכוני עולים. בערים המבוססות עברו רוב גני ויצו לרשויות המקומיות. מערכת החינוך בגנים הוכפפה לפיקוח של 'מועצת ההדרכה שלפני בית הספר' במשרד החינוך.¹⁸² מעונות היום עברו לחסות משרד הסעד והופעלו במימונו. בשנת 1956 התחנכו במוסדות ויצו לילדים 14,325 ילדים. הנהלת ויצו עולמי החליטה שכל גני ילדים ומעונות היום יופעלו בחסות ויצו ארץ-ישראל.¹⁸³

שני המוסדות לטיפול בתינוקות שנותרו בחזקת ויצו עולמי עברו למשכן חדש. בשנת 1955 נחנך בית התינוקות החדש בבית הכרם בירושלים בחסות ויצו אנגליה. המוסד לאם ולילד ברחוב קינג ג'ורג' נסגר ועבר למשכנו החדש ברחוב דוד המלך בתל אביב, בחסות ויצו דרום-אפריקה. בשני המוסדות נפתחו מחלקות אשפוז לתינוקות שנוקקו להשגחה רפואית, ולתינוקות שנמנע מהוריהם לטפל בהם. בתי התינוקות פעלו בפיקוח משרד הבריאות. לצד בתי התינוקות המשיכו להתקיים בתי הספר להכשרת מטפלות. בוגרות בתי הספר נבחנו בבחינת גמר ממשלתית והוסמכו מטעם משרד הבריאות.¹⁸⁴

מפעלי ויצו מעטים עברו במלואם מחסות הארגון לחסות משרדי הממשלה השונים. מפעל 'ההדרכה החקלאית' שנוסד בשנת 1927 הועבר לרשות משרד החקלאות. סמינר המורות למלאכת יד שהופעל בבית הספר

על שם אנה יפה בנחלת יצחק הועבר לרשות משרד החינוך, אך הוסיף לשאת את שם 'ויצו'. תחנות טיפת חלב שניהל ויצו הועברו למשרד הבריאות (בדומה לתחנות שהיו בחסות ארגון הדסה).¹⁸⁵

בשנת 1956 ייסד ויצו ארץ-ישראל את 'אגודת הצרכנים'.¹⁸⁶ הנהלת ויצו הדגישה כי אומנם הקמת האגודה היא יוזמת הארגון, אך היא תופעל בעצמאות כלכלית לאחר הקמתה. האגודה נועדה לחנך את הצרכן לעמוד על זכויותיו. חטיבת המזון במשרד המסחר והתעשייה, מכון התקנים ומשרד הבריאות תמכו באגודה. לראש האגודה נבחרה אירמה פולק, חברת הנהלת ויצו עולמי, שיזמה את הקמתה.¹⁸⁷ בתום העשור הראשון למדינה היה ויצו ארץ-ישראל הגדול מבין הפדרציות של הארגון ונמנו עימו 50,000 חברות במאה סניפים.

לאחר הקמת המדינה הרחיב ארגון ויצו את פעילותו גם בתפוצות. פעילותו הייתה חלק ממגמת ההתאוששות של קהילות יהודיות אחרי מלחמת העולם השנייה. ברחבי העולם הוקמו קהילות יהודיות באזורים חדשים ובהן טופחו חיי תרבות, דת, חינוך וחברה. בשנת 1957 נמנו עם מפקד ויצו עולמי 220,000 חברות שפעלו ב-53 מדינות. אציין שנשים רבות השתתפו בפעולות הארגון, תרמו והתנדבו אך לא נחשבו לחברות כיוון שלא שילמו מס חברה. בעשור זה עבר מרכז הכובד מפדרציות אירופה שנחרבו בשואה לארצות אמריקה הלטינית. ויצו ארגונינה הייתה לפדרציה הגדולה ביותר בתפוצות ובה 33,000 חברות. הפיזור הגיאוגרפי הגדול וההבדלים בדפוסי הניהול הקשו על ניהול אחיד של כל הפדרציות. ויצו עולמי הקים מרכזים אזוריים, שבהם התקיימו ועידות של הפדרציות באותו חלק של העולם. כל מרכז אזורי פעל בשיתוף פעולה מלא עם הנהלת הארגון העולמי.

פדרציות ויצו היו לגורם בולט בגיוס כספים למען גופים ציונים נוספים דוגמת הקרן הקיימת. הפדרציות בקנדה, באוסטרליה, בארגנטינה ובדרום אפריקה עמדו בראש רשימת הארגונים שגייסו כספים לקרן הקיימת בארצם. מגביות משותפות נערכו בשיתוף של ויצו עם מחלקת עליית הנוער בסוכנות. רוזה גינוסר, יושבת ראש ויצו עולמי, כיהנה בוועד המנהל של עליית הנוער. רבקה זיו, נשיאת הארגון, ייצגה את ויצו בישיבות ההנהלה של הסוכנות היהודית.¹⁸⁸

הערות

1. משה נאור, 'חזית ועורף וההתנגיטות במלחמת העצמאות', **ישראל** 4, 2003, עמ' 40.
2. על פעילות ארגוני הנשים במלחמת העצמאות ראו: בת שבע מרגלית שטרן, 'מחט משוריין ועוגת פירות: פועלות ואזרחיות עובדות ומתנדבות במלחמת העצמאות', מתוך: מרדכי בר-און, יצחק גרינברג ומאיר חזן, **כלכלה במלחמה קובץ מחקרים על החברה העצמאית במלחמת העצמאות**, ירושלים, תשע"ז, עמ' 274-304. להחן: בר-און, גרינברג וחזן, **כלכלה במלחמה**.
3. אברהם דורון, 'חיי יום יום בירושלים של תש"ח', מתוך: מרדכי נאור (עורך), **ירושלים בתש"ח**, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 149-150. (להלן: נאור, **ירושלים בתש"ח**).
4. משה ארנוולד, המערכה הצבאית בירושלים במלחמת העצמאות נובמבר 1947-אפריל 1949, מתוך: אלון קדיש (עורך), **מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט**, דיון מחודש, תל אביב, 2004, עמ' 350-351.
5. משה ארנוולד, 'עמידתה של ירושלים במצור הכלכלי' מתוך: בר-און, גרינברג וחזן, **כלכלה במלחמה**, עמ' 145.
6. 'Report of WIZO work in Israel for the years 1946-1948', p. 8, F49/1337-11.
7. 'סקירה כללית ויצו 1946-1948', עמ' 2, אצ"מ תיק F49/2711.
8. אריה חשביה, 'ירושלים במצור ובקרב', מתוך: נאור, **ירושלים בתש"ח**, עמ' 10-12.
9. 'בית התינוקות בירושלים דו"ח כללי וכספי לתקופה 1/10/47-30/9/49', אצ"מ תיק F49/1290-62.
10. נדב פרנקל, 'יישובי גוש עציון ומוסדות היישוב במלחמת העצמאות', **עיונים** 31, 2019, עמ' 191.
11. 'בית התינוקות בירושלים דו"ח כללי וכספי לתקופה 1/10/47-30/9/49', אצ"מ תיק F49/1290-62.
12. ללא שם מחבר, 'התקפות זוועה של ערבים על רופאים, אחיות ופצועים בדרך להדסה', **דבר**, 14 באפריל 1948.
13. 'Report of WIZO Executive January 1947 to March 1951', p. 4, F49/2419-3.
14. 'פרטיכל ישיבת הנהלה הארצית, 24 ביוני 1948, דו"ח החברות מירושלים', אה"ע, תיק IV-230-6-151.
15. 'פרטיכל מיישיבת ההנהלה הארצית, 12-13 באפריל 1948', אה"ע, תיק IV-230-6-151.
16. 'בית התינוקות דו"ח כללי וכספי אוקטובר 1947', אצ"מ תיק F49/1290-62.
17. ניר מן, 'העיר המגויסת שנשכחה', **סגולה** 1, 2010, <https://lib.israel.cet.ac.il/>, נדלה: 24 אפריל 2024.
18. ללא שם מחבר, 'תושבי תל אביב נתבעים לארח במשך שלושה חדשים ילדי פליטים', **הארץ**, 20 בפברואר 1948.
19. 'סקירה כללית ויצו 1946-1948', עמ' 2, אצ"מ תיק F49/2711.
20. 'Report of WIZO work in Israel for the years 1946-1948', p. 8, F49/1337-11.
21. Ibid, p. 6.
22. 'Report of WIZO work in Israel for the years 1946-1948', p.10, F49/1337-11.
23. נאור וגלעד, **ארץ ישראל במאה ה-20**, עמ' 401.
24. יורם שחר, 'הטיטות המוקדמות של הכרות העצמאות'. **עיוני משפט כ"ו**, 2002, עמ' 523.

25. יצחק גרנבוים והרב י"ל פישמן לא יכלו להגיע מירושלים הנצורה והרב יצחק מאיר לזין ששהה בניו יורק.
26. פרוטוקול מנהלת העם מתאריך 12 במאי 1948 לא מפרט את הצבעת הנוכחים. יש הטוענים כי פרוטוקול זה הועלם במכוון כדי למנוע האשמת המתנגדים להכרזה חד צדדית כמי שביקשו למנוע את הקמת המדינה ראו: אריאל פלדשטיין, 'שלושה ימים בחודש אייר תש"ח', עיונים בתקומת ישראל, כרך 8, תשנ"ח, 375-354 וגם: מרדכי נאור, 'יום רביעי הגדול', הארץ, 1 במאי 2006. וגם: יגאל עילם, מה התרחש כאן, תל אביב, 2012, עמ' 150-182.
27. נאור וגלעדי, ארץ ישראל במאה ה-20, עמ' 404.
28. בטקס נכחו חברי מועצת העם, חברי הוועד הפועל הציוני, ראשי עיריות, ראשי מפלגות, רבנים, זקני היישוב, סופרים, אומנים, אנשי רוח וחברי מפקדת ההגנה. ראו: יזהר טל, 'הכרזת העצמאות-עיון פרשני-היסטורי', משפט וממשל ו', תשס"ג, עמ' 569.
29. שם, שם.
30. אליעזר וורטמן, ראיונות עם חותמי מגילת העצמאות, ראיון עם רחל כהן-כגן, 1 בינואר 1961-31 בדצמבר 1961, אוסף אליעזר וורטמן, אמ"י, תמליל הריאיון, ארכיון חיפה תיק 10\00060 ת.ז. 1191.
31. שחלב סטולר-ליס, שפרה שוורץ, מרדכי שני, להיות עם בריא בארצנו בריאות הציבור בעלייה הגדולה (1948-1960), באר שבע, תשע"ו, עמ' 19. (להלן: סטולר-ליס ואחרים, להיות עם בריא בארצנו).
32. 'מכתב מהנהלת ה.נ.צ.ויצו לראש הממשלה הזמנית, דוד בן גוריון', 9 ביוני 1948, אמ"י תיק ג' 342\71.
33. 'מכתב מהנהלת ה.נ.צ.ויצו לראש הממשלה הזמנית, דוד בן גוריון', 9 ביוני 1948, אמ"י תיק ג' 342\71.
34. 'מברק מנשיאת ויצו, רבקה זיו לדוד בן גוריון, 9 ביוני 1948, אמ"י תיק ג' 342\71.
35. 'מכתב ממועצת ארגוני הנשים ללשכת הנשיא בנושא הקמת המועצה הזמנית, תש"ח 1948, אמ"י תיקי אייזנברג, ג' 33\15.
36. 'תגובת ראש הממשלה למכתב הנהלת הסתדרות נשים ציוניות', (נכתב בכתב יד ללא ציון תאריך ובחתימה שאינה ברורה), אמ"י תיק ג' 342\71.
37. בן הלפרן ויהודה ריינהרץ, הציונות יצירתה של חברה חדשה, ירושלים, 2000, עמ' 307.
38. אניטה שפירא, 'בין יישוב למדינה המרכיבים שלא עברו' מתוך: יהודה ריינהרץ, יוסף שלמון וגרשון שמעוני, לאומיות ופוליטיקה יהודית, פרספקטיבות חדשות, ירושלים, תשנ"ז, עמ' 256. (להלן: שפירא, 'המרכיבים שלא עברו').
39. ניר קידר, ממלכתיות-התפיסה האזרחית של בן גוריון, ירושלים, 2009, עמ' 90.
40. שפירא, 'המרכיבים שלא עברו' עמ' 269.
41. 'Report of wizo executive January 1947-March 1951' L.M.A 4175/02/01-019.
42. 'פרטיכל הנהלת ה.נ.צ.ויצו, 6 בינואר 1949, אה"ע, תיק IV-230-6-151.
43. 'נקודות ביחס לדרכי פעולה, מסמך למושב האקזקוטיבה של ויצו שיערך בפברואר 1949 בתל אביב, אה"ע, תיק IV-230-6-151.
44. 'פרטיכל הנהלת ויצו ארצי', 6 בינואר 1949, אה"ע, תיק IV-230-6-151.
45. 'נקודות ביחס לדרכי פעולה, מסמך למושב האקזקוטיבה של ויצו שיערך בפברואר 1949 בתל אביב, אה"ע, תיק IV-230-6-151.
46. 'פרטיכל הנהלת ויצו ארצי', בינואר 1949, אה"ע, תיק IV-230-6-151.
47. 'WIZO 11th conference, Press bulletin, December 1946', p. 6. 'אצ"מ תיק F49/2696-2.
48. שגב, מפוליטיקאים אתניים למנהיגים לאומיים, עמ' 102.
49. 'סקירה כללית ויצו 1946-1948', עמ' 11, 'אצ"מ תיק F49/2711.

50. 'Report of WIZO work in Israel for the years 1946-1948' p. 49, אצ"מ תיק F49/1337-11.
51. 'דו"ח מיישיבה משותפת של באות כוח ויצו ומועצת הפועלות', 8 באפריל 1947, אה"ע, תיק IV-230-6-150.
52. שם, שם.
53. 'דו"ח מיישיבה משותפת של באות כוח ויצו ומועצת הפועלות', 8 באפריל 1947, אה"ע, תיק IV-230-6-150.
54. ללא שם מחבר, 'יוקם אזור תעשייה חדש', דבר, 4 באוגוסט 1949.
55. ללא שם מחבר, 'רבע מיליון הושקעו בשיכון עובדים בחיפה', דבר, 25 במאי 1935.
56. 'פרטיכל ישיבה בדבר היחסים בין ויצו למועצת הפועלות', 12 ביוני 1947, אה"ע, תיק IV-230-6-150.
57. שם, שם.
58. 'פרטיכל מיישיבה בדבר היחסים בין ויצו למועצת הפועלות', 15 ביולי 1947, אה"ע, תיק IV-230-6-150.
59. 'פרטיכל מיישיבה משותפת של באות כוח ויצו ומועצת הפועלות', באפריל 1947, אה"ע, תיק IV-230-6-150.
60. 'פרטיכל מיישיבה משותפת של באות כוח ויצו ומועצת הפועלות', באפריל 1947, אה"ע, תיק IV-230-6-150.
61. אופירה גראוויס-קובלסקי, 'יצו-מפלגת נשים ראשונה שולחת נציגה לכנסת', האומה 1, 2018, עמ' 72.
62. 'פרטיכל ישיבת הנהלת ה.נ.צ-ויצו', 23 בדצמבר 1948, אה"ע, תיק IV-230-6-151.
63. ידיעות הסתדרות נשים ציוניות ויצו, 'ועידת ויצו הארצית', 27 בספטמבר 1948, אמ"י תיק גל-45491/8.
64. שם, שם.
65. שם, שם.
66. שם, שם.
67. 'הסתדרות נשים ציוניות והתאחדות נשים לשווי זכויות, מצע בחירות לאסיפה המכוננת', אמ"י תיק גל-45491/8.
68. שם, שם.
69. ללא שם מחבר, 'בין מרכז ויצו וסניף פתח תקווה, מרכז ויצו מכתב לחברותיו השקפות פוליטיות', הבוקר, 14 ביולי 1949.
70. אופירה גראוויס קובלסקי, אישה עבריינה בל יאבד חלקך, נשים בימין הצינוני חילוני בין יישוב למדינה, רמת גן, 2023, עמ' 104-105. (להלן: גראוויס-קובלסקי, אישה עבריינה בל יאבד חלקך).
71. ללא שם מחבר, 'לקראת בחירות לאסיפה המכוננת', הבוקר, 21 בינואר 1949.
72. ללא שם מחבר, 'יצו נדרשת לבטל את רשימתה', הבוקר, 25 בינואר 1949.
73. שם, שם.
74. גראוויס-קובלסקי, אישה עבריינה בל יאבד חלקך, עמ' 107.
75. סופר חירות בתל אביב, 'רשימות הנשים גורמות לסכסוכים', חירות, 13 בינואר 1949.
76. ללא שם מחבר, 'עוד על ויצו בבחירות', הבוקר, 19 בינואר 1949.
77. גראוויס-קובלסקי, אישה עבריינה בל יאבד חלקך, עמ' 105.
78. ללא שם מחבר, 'נשים תופסות מרובה', על המשמר, 24 בינואר 1949.
79. הסופר הפרלמנטרי של הארץ, 'האסיפה המכוננת בישראל-ציריה וסיעותיה', הארץ, 8 בפברואר 1949.
80. נעמה טייטלבוים-קריא, 'אישה בזכות עצמה: דיון מגדרי-חברתי בכנסת על ההצעה לתיקון פקודת מס הכנסה, 1949, עיונים 27, 2017, עמ' 50. (להלן: טייטלבוים-קריא, 'דיון חברתי-מגדרי בכנסת').

81. ללא שם מחבר, 'אומרים בעיר', יום יום, 18 ביוני 1948.
82. 'מועצת המדינה, פרסומים בדבר פעילותה של כגן במועצה', ידיעות הסתדרות נשים ציוניות ויצו, אוגוסט-אוקטובר 1948, עמ' 19, אמ"י תיק גל-45491/8.
83. רחל כגן, 'משולחן הכנסת', אצ"מ תיק A/481.
84. חברות הכנסת שהתבטאו כנגד החוק היו: שושנה פרייזר מהציונים הכלליים, בבה אידלסון ממפא"י, פייגה אילנית ממפ"ס, אסתר רזיאל נאור מחירות ורחל כגן.
85. טייטלבוים-קריא, 'דיון חברתי-מגדרי בכנסת', עמ' 70.
86. ללא שם מחבר, 'לימוד חובה חוק בישראל', דבר, 13 בספטמבר 1949.
87. רחל כגן, 'משולחן הכנסת', אצ"מ תיק A/481.
88. ללא שם מחבר, 'עורך ציבורי לחינוך הכללי, תנועת עם למען בית ספר ממלכתי', הארץ, 26 ביולי 1949.
89. ללא שם מחבר, 'ה.נ.צ-ויצו למען חינוך ממלכתי אחיד', הבוקר, 27 באפריל 1952.
90. נאום רחל כגן, ישיבת הכנסת ה-243, 27 במרץ 1951, אתר הכנסת <https://main.knesset.gov.il/Activity/Legislation/Laws/pages/lawbill.aspx?t=lawsuggestionssearch&lawitemid=2078381> נדלה: 20 באפריל 2024.
91. שם, עמ' 1456.
92. הצעת חוק המשפחה ושוויון האישה תשי"א-1951, הוגשה על ידי חברת הכנסת רחל כהן, אתר הכנסת, http://fs.knesset.gov.il/1/law/1_lst_546590.pdf. נדלה: 20 באפריל 2024.
93. הישיבה ה-243 של הכנסת הראשונה, 27 במרץ 1951, <https://main.knesset.gov.il/Activity/Legislation/Laws/Pages/LawBill.aspx?t=lawsuggestionssearch&lawitemid=148888> נדלה: 20 באפריל 2024.
94. דברי פנחס רוזן שר המשפטים, ישיבה רס"ג, י"ד בסיוון תשי"א, 18 ביוני 1951, חוק שיווי זכויות האישה, אתר הכנסת, <https://main.knesset.gov.il> עמ' 2004. נדלה: 20 באפריל 2024.
95. רחל כגן, ישיבה רע"א, 17 ביולי 1951, אתר הכנסת, <https://main.knesset.gov.il> עמ' 2188 (הדברים נאמרו נגד הופעת נשים בפני בתי הדין הרבניים). נדלה: 20 באפריל 2024.
96. שם, שם.
97. רחל כגן, ישיבת הכנסת הישיבה 267 יום שלישי כ"ב סיוון תשי"א 26 ביוני 1951, עמ' 2088, אתר הכנסת <https://main.knesset.gov.il> נדלה: 25 באפריל 2024.
98. שם, שם.
99. פנינה להב, 'כשהפליאטיב רק מקלקל: הדיון בכנסת על חוק שיווי זכויות האישה', זמנים 47-46, 1993, עמ' 159.
100. ללא שם מחבר, 'הרוב בכנסת אישר את החוק הבלתי מושלם לשיוון האישה', קול העם, 18 ביולי 1951.
101. אליעזר וורטמן מתוך ראיונות שערך עם חותמי מגילת העצמאות, ראיון עם רחל כהן כגן, 1 בינואר 1961-31 בדצמבר 1961, אוסף אליעזר וורטמן, אמ"י וגם: https://www.youtube.com/redirect?event=video_10000060 תמליל הראיון, ארכיון חיפה תיק 10\00060 ת.ז.
- 1191.
102. גראוויס-קובלסקי, אישה עבריינה בל יאבד חלקה, עמ' 128.
103. שלומית, 'המועמדות לעיריית תל אביב', מדור לאישה ולבית, הארץ, 14 בנובמבר 1950.
104. ללא שם מחבר, 'ויצו לא תופיע ברשימה משלה', הארץ, 20 ביוני 1951.
105. ללא שם מחבר, 'הרכבת הרשימות', הארץ 22 ביוני 1951.
106. 'פרטיכל הנהלת ויצו ארצי מיום 6 בינואר 1949', אה"ע, תיק IV-230-6-151.
107. יעל אנוך, 'עלייה וקליטה ניתוח סוציולוגי', מתוך: יעל אנוך ואלן דאוט, ישראל בעשור הראשון, רמת אביב, 2001, עמ' 88. (להלן: אנוך, 'עלייה וקליטה ניתוח סוציולוגי').

108. משה סיקרון, 'העלייה ההמונית – מימדיה מאפייניה והשפעותיה על מבנה האוכלוסייה בישראל', מתוך: מרכזי נאור (עורך), **עולים ומעברות 1948-1952**, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 32-38.
109. 'Report of WIZO work in Israel for the years 1946-1948', p. 5, אצ"מ תיק F49/1337-11.
110. Dr. Georg Josefthal, 'The gates are open', *WIZO in Israel*, Vol 2, No. 7, April, 1949, אמ"י תיק הרברט סמואל-עיתונות, פ"650/21.
111. 'Report of WIZO work in Israel for the years 1946-1948', p 5, אצ"מ תיק F49/1337-11.
112. 'מכתב מאת ציפורה בלון, משרד הסעד של ממשלת ישראל הזמנית להנהלת ויצו', 29 בנובמבר 1948, אה"ע, תיק IV-230-6-151.
113. מבצע 'על כנפי נשרים' שכונה גם 'מרבד הקסמים' מתייחס לעליית כ-50,000 יהודי תימן לארץ בין השנים 1948-1950 ראו: דבורה הכהן, **עולים בסערה, העלייה הגדולה וקליטתה 1948-1953**, ירושלים, 1994, וגם: אסתר מאיר גליצנשטיין, **יציאת יהודי תימן – מבצע כושל ומיתוס מכונן**, תל אביב, 2012.
114. 'ראיון עם פרופסור קלמן יעקב מן ששימש אחראי מטעם הדסה על בית החולים לילדים במרפאת ראש העין', 27 בנובמבר 1996, ועדת כהן-קדמי בעניין ילדי תימן, אמ"י תיק ג-9750/18.
115. שטרנברג, **בהיקלט עם**, עמ' 74.
116. 'פרטיכל הנהלת ויצו' בינואר 1949, אה"ע, תיק IV-230-6-151.
117. וייס, **שליחות בלבן**, עמ' 262.
118. אסתר מאיר-גליצנשטיין, 'בין תימן לישראל: ממרבד הקסמים לפרשת ילדי תימן', מתוך: נתן שיפרים וטובה גמליאל, **ילדים של הלב היבטים חדשים בחקר פרשת ילדי תימן**, תל אביב, 2019, עמ' 242.
119. שטרנברג, **בהיקלט עם**, עמ' 74.
120. חיים ברוידא, 'ילדי תימן', **ידיעות אחרונות**, 22 במאי 1994.
121. 'מכתב מד"ר פלק, מחלקת ילדים בית החולים הממשלתי בחיפה לציפורה בלון ממשרד הסעד', 15 בדצמבר 1951, ועדת כהן-קדמי בעניין ילדי תימן-ארכיון משרד הסעד – ויצו צפת, אמ"י תיק ג-9766/23.
122. שטרנברג, **בהיקלט עם**, עמ' 76.
123. 'מכתב מאת ציפורה בלון להנהלת ויצו העולמית', 2 בנובמבר 1949, תיק ועדת כהן-קדמי בעניין ילדי תימן – ארכיון משרד הסעד-ויצו צפת, אמ"י תיק ג-9766/22.
124. ציפורה בלון, 'דברים שנאמרו ביום פתיחת בית התינוקות בצפת', 5 במרץ 1950, תיק ועדת כהן-קדמי בעניין ילדי תימן – ארכיון משרד הסעד-ויצו צפת, אמ"י ג-9766/22.
125. 'דו"ח ישיבה שהתקיימה במוסד לאם ולילד', ינואר 1951, ועדת כהן-קדמי בעניין ילדי תימן-ארכיון משרד הסעד – ויצו צפת, אמ"י תיק ג-9766/23.
126. 'מכתב מציפורה בלון לד"ר פלק מחלקת הילדים של בית החולים הממשלתי בחיפה', 18 בינואר 1951, ועדת כהן-קדמי בעניין ילדי תימן-ארכיון משרד הסעד – ויצו צפת, אמ"י תיק ג-9766/23.
127. 'מכתב מטובה רבינוביץ מנהלת בית התינוקות בצפת לציפורה בלון ממשרד הסעד', 19 בינואר 1951, ועדת כהן-קדמי בעניין ילדי תימן-ארכיון משרד הסעד – ויצו צפת, אמ"י תיק ג-9766/23.
128. w מכתב מטובה רבינוביץ, מנהלת בית התינוקות בצפת לציפורה בלון', 16 בינואר 1951, ועדת כהן-קדמי בעניין ילדי תימן-ארכיון משרד הסעד – ויצו צפת, אמ"י תיק ג-9766/23.
129. יהודית יחזקאל, 'תם מסע החיפושים?' ועדת שלגי – קטעי עיתונות – כך א', אמ"י תיק ג-7924/1.

130. 'ציפורה בלוק להנהלת ויצו העולמית', ינואר 1953, תיק ועדת כהן-קדמי בעניין ילדי תימן – ארכיון משרד הסעד-ויצו צפת, אמ"י תיק ג-766/97.
131. 'דין וחשבון ועדת החקירה הממלכתית בעניין פרשת היעלמותם של ילדים מבין עולי תימן בשנים 1948-1954', ירושלים, תשס"ב, עמ' 65, אתר הספרייה הלאומית, https://www.nli.org.il/he/books/NNL_ALEPH990021794150205171/NLI נדלה: 15 במאי 2024
132. מרים קצ'סקי, 'המעברות', מתוך: מרדכי נאור (עורך), עולים ומעברות 1948-1952, ירושלים תשמ"ז, עמ' 71.
133. 'Report of the WIZO executive 1951' אצ"מ תיק F49\2226-2, p. 13.
134. 'פרטיכל ישיבת הנהלה מצומצמת', תל אביב, 10 בדצמבר 1950, אצ"מ תיק A215/332.
135. 'פרטיכל ישיבת הנהלה הארצית', 17 בדצמבר 1950, אצ"מ תיק A215/332.
136. שם, עמ' 12.
137. עליזה הולדהיים, 'מדור לאישה ולבית', הארץ, 6 בנובמבר 1951.
138. שם, שם.
139. ללא שם מחבר, 'ויצו מדריכה אלפים בעבודות משק בית ומשק עזר', דבר, 13 במאי 1952.
140. שם, שם.
141. ללא שם מחבר, 'הדרכת ויצו למעברות', הבוקר 13 במאי 1952.
142. רחל הרצוג, לאחות את השברים, התערותם של רופאים ניצולי שואה במערכת הבריאות ובחברה בישראל 1945-1957, ירושלים, 2019, עמ' 167.
143. 'איון עם פרופסור קלמן יעקב מן ששימש אחראי מטעם הדסה על בית החולים לילדים במרפאת ראש העין', 27 בנובמבר 1996, ועדת כהן-קדמי בעניין ילדי תימן, תיק ג-750/18.
144. 'Report of the WIZO executive', 1951, p. 19, אצ"מ תיק F49/2226-2.
145. דבורה הכהן, 'מבצע המעברות של צה"ל', מערכות 287, 1983, עמ' 33.
146. ללא שם מחבר, 'לאישה ולבית, סיכום פעולות העזר לנפגעי השיטפונות', הארץ, 8 בינואר 1952.
147. ללא שם מחבר, 'מאות מתנדבות למעברות', הארץ, 21 בנובמבר 1951.
148. 'Report of the WIZO executive' 1951, p. 30, אצ"מ תיק F49/2226-2.
149. ללא שם מחבר, 'מטרת מגבית ויצו למעברות 70,000 ל"י', הבוקר, 5 בינואר 1951.
150. אורית רוזין, 'המאבק על הצנע': עקרות הבית והממשלה, ישראל 1, 2002, עמ' 103.
151. ללא שם מחבר, 'מהמעברה בדרך לשיקום', הארץ, 2 בנובמבר 1952.
152. ללא שם מחבר, 'שירות בישראל מטעם ויצו הצעירה', הבוקר 22 בספטמבר 1952.
153. 'פרטיכל הנהלת ויצו ארצי', בינואר 1949, אה"ע, תיק IV-230-6-151.
154. מרים שיר, 'הבנייה העממית ועקרת הבית (בשולי מחקרה של ד"ר נדיה שטיין)', דבר, 26 במרץ 1951.
155. ד"ר נדיה שטיין, 'למען האישה העולה צעד חדש של ויצו בחלוציות הסוציאלית', הצעה למושב האקזוטיבה של ויצו שיערך בפברואר 1949 בתל אביב, אה"ע, תיק IV-230-6-151.
156. שם, שם.
157. שם, שם.
158. שם, שם.
159. ללא שם מחבר, 'פרס מחקר על שם אדית אידר ז"ל', הבוקר, 22 באוגוסט 1950.
160. מרים שיר, 'הבנייה העממית ועקרת הבית (בשולי מחקרה של ד"ר נדיה שטיין)', דבר, 26 במרץ 1951.
161. מרים שיר, 'רצח במשפחה', דבר, 1 בינואר 1957.
162. סופר ה'בוקר' בירושלים, 'מבצע לחינוך אזרחי טוב, הגב' רבקה זיו על הצעדים לחינוך האזרח במדינה', הבוקר, 8 במרץ 1954.

163. 'מבצע לחינוך אורחי, ספטמבר 1953, הסתדרות עולמית לנשים ציוניות ויצו 1951-1959, 'אמ"י תיק ג-6/5583.
164. שם, שם. וגם: אורית רוזין, 'תנאים של סלידה – היגינה הורות של עולים מארצות האסלאם בעיני ותיקים בשנות החמישים', מתוך: אבי בראלי ופנחס גיוסר (עורכים), **עיונים בתקומת ישראל 12**, שדה בוקר, עמ' 195-239.
165. ללא שם מחבר, 'נשיאת ויצו יוזמת מבצע לחינוך אורחי, על המשמר, 8 במרץ 1954.
166. 'מכתב מאת שר הפנים ישראל רוקח לזאב שרף, מזכיר הממשלה, 14 ביוני 1954, 'אמ"י תיק ג-6/5583.
167. 'מכתב מאת מזכיר הממשלה זאב שרף לישראל רוקח, שר הפנים, 25 ביוני 1954, 'אמ"י תיק ג-6/5583.
168. סופר ה'בוקר' בירושלים, 'מבצע לחינוך אורחי טוב, הגב' רבקה זיו על הצעדים לחינוך האזרח במדינה, הבוקר, 8 במרץ 1954.
169. ללא שם מחבר, 'ראיון עם ד"ר רגינה צימרמן', זמנים, 6 במאי 1955.
170. שם, שם.
171. ללא שם מחבר, 'נפתחה ועידת ויצו העולמית', הארץ, 6 בספטמבר 1951.
172. תקנון הסתדרות עולמית לנשים ציוניות, הוועידה ה-12 של ויצו, ספטמבר 1951, אה"ע, תיק IV-230-6-100.
173. Resolutions of the 12th World WIZO Conference, 5-15.IX.1952 P. 6, 'אצ"מ תיק F49\2417-4.
174. טיוטה לתקנון של הסתדרות עולמית לנשים ציוניות, הוכנה לקראת הוועידה העולמית ה-12 של ויצו, ספטמבר 1951, אה"ע, תיק IV-230-6-100.
175. ללא שם מחבר, 'תקציב ויצו לשנת 1951 – 2 מיליון ל"י', הארץ, 9 באוגוסט 1951.
176. דין וחשבון ההנהלה 1951-1956 מוגש לוועידה ה-12 של ויצו, 'אצ"מ תיק F49\2597.
177. ראו נספח מס' 3 קורות מפעלי ויצו בעשור הראשון.
178. דין וחשבון ההנהלה 1951-1956 מוגש לוועידה ה-12 של ויצו, 'אצ"מ תיק F49\2597.
179. החל משנת 1950 הפעיל הגדנ"ע חמישה מוסדות לקליטת נוער עולה: בעין זיתים, בעפולה, בחולדה, בירושלים ובבאר אורה. החווה בעפולה קלטה את הנוער הצעיר ביותר למשך הזמן הארוך ביותר. ראו: ללא שם מחבר, 'הגדנ"ע יאמן השנה', 55,000 נערים, דבר 29 באפריל 1954.
180. ללא שם מחבר, 'חוות לימוד גדנ"עית', הארץ 25 בדצמבר 1952.
181. Report of the WIZO executive 1951, p. 23, 'אצ"מ תיק F49/2226-2.
182. מרים סנפיר, שוש סיטון וגילה רוסו-צימט, מאה שנות גן ילדים בארץ ישראל, ירושלים, 2012, עמ' 180.
183. 'דין וחשבון ההנהלה 1951-1956 מוגש לוועידה ה-12 של ויצו, עמ' 21, 'אצ"מ תיק F49/2597.
184. Report of the WIZO executive 1951, p. 24, 'אצ"מ תיק F49/2226-2.
185. שוורץ, 'הסתדרויות נשים למען אימהות בארץ ישראל', עמ' 81.
186. על מאבק הנשים למען הצרכנות ראו: בת שבע מרגלית שטרן, "'אימהות בחזית": המאבק למען תוצרת הארץ והעימות בין אינטרסים מגדריים לאינטרסים לאומיים', ישראל 11, 2077, עמ' 91-120.
187. ללא שם מחבר, 'יוקם איגוד צרכנים בלתי תלוי', חרות, 4 בינואר 1956.
188. שם, עמ' 99.

סיכום ודיון

בספר זה נסקרו ארבעת העשורים הראשונים של ארגון הנשים הציוני – ויצו. בתקופה מכוננת זו עוצבה דרכו הרעיונית של הארגון וגובשו דפוסי פעילותו. ארגון ויצו נבדל מכל ארגון נשים שפעל בתקופת היישוב ואחרי הקמת המדינה. פריסתו בעולם, עצמאותו הארגונית ודפוסי פעילותו המגוונים הבדילו אותו מארגוני נשים אחרים והעניקו לו תוחלת חיים ארוכה. הארגון שנוסד באנגליה בתחילת במאה העשרים כארגון נשים ציוני בין-לאומי, פעל בכל היבשות למעט אמריקה הצפונית. עד השואה שפקדה את העם היהודי נמנו עם הארגון כ-110,000 חברות. למרות האובדן הקשה – כמחצית מחברותיו נרצחו במלחמת העולם השנייה – הצליח ויצו להתאושש ולשקם את מפעליו בזמן קצר. בסוף שנות החמישים נמנו עם הארגון יותר מ-200,000 חברות. כיצד הצליח לשרוד ולהשתקם? מה הייתה תרומתו לנשים במשך השנים? בספר זה ניסיתי לעמוד על סוד שרידותו ועל התכונות שייחדו אותו כארגון נשים. בד בבד תיארתי את מפעליו הרבים בארץ-ישראל ואת תרומתו לעיצוב דמותה של האישה העבריה. ההתחקות על קורותיו של הארגון שפכה אור על תכונותיו הייחודיות של הארגון ומורשתו, כפי שאסכם להלן.

הצבת מטרות רחבות

בראשית ימיו גייס ארגון ויצו את כל הנשים הציוניות לשורותיו ולכן נמנע מהבעת עמדות פוליטיות או אידיאולוגיות, זולת תמיכה בציונות. ויצו עולמי הצהיר שאינו ארגון פמיניסטי ואינו ארגון מפלגתי. נשות הארגון סייעו לעבודת הגברים בבניין הארץ ומילאו תפקידים שנחשבו "נשיים". ההתרחקות מהפוליטיקה אפשרה לויצו לגייס נשים עם השקפות עולם מגוונות ולגבשן למען שיפור מעמדה של האישה העבריה ותרומה למפעל הציוני. מפעליו המגוונים של ויצו אפשרו לכל חברה בארגון לתרום לארגון על-פי נטייתה. בשנות השלושים ה.נ.צ-ויצו הפעיל בארץ-ישראל הוסטל

לקליטת עולות, טיפות חלב, מעונות יום, בתי תינוקות, בית ספר חקלאי לנערות, שישה משקי פעולות, שני בתי ספר מקצועיים לבנות, בתי ספר לשעות הערב ומגוון קורסי הכשרה לנשים. נוסף להם יזם ה.ג.צ-ויצו מפעלים רבים כגון הדרכה חקלאית נודדת בגינות עירוניות, קורסי הדרכה במשק בית ובישול, קורסים באחזקת מטבחים מוסדיים ותחנות ייעוץ לנשים. בחסות הארגון נוסד מפעל הרקמה התימנית 'שני', שמכר את מוצריו בחנויות הארגון בערים הגדולות.

עצמאות כלכלית

בתקופה שבה נשים רבות נעדרו משוק העבודה ונשענו על גברים מבחינה כלכלית הצליח הארגון לגייס כספים, בעיקר מתרומות של נשים. שיטות הגיוס היו רבות ומגוונות: ירידים, נשפים, תערוכות, מגביות ועוד. הארגון הפעיל מנגנון תעמולה בשפות שונות ושיגר משלחות לפדרציות ברחבי העולם לשם גיוס הכספים. ויצו נקט באסטרטגיה יעילה לגיוס כספים. הוא קשר בין פדרציה למפעל מסוים. לדוגמה ויצו הדסה קנדה מימן את בית הספר החקלאי לבנות בנהלל, ויצו ארגנטינה תמך במשק פועלות עפולה וויצו אוסטרליה סייעה במימון של אחוזת ילדים בחיפה. כשהחליטה הנהלת ויצו לשתף פעולה עם ארגוני נשים אחרים היא שמרה על הבלעדיות בגיוס הכספים וכך שלטה במפעלים המשותפים. הארגון ייסד מפעלים רווחים כמו רשת החנויות לממכר תוצרת הבית. יכולותיו הכלכליות של הארגון העניקו לו עצמאות מול מוסדות היישוב וההנהלה הציונית בבחירת אפיקי הפעולה שלו בארץ-ישראל.

שיתוף פעולה בין ארגוני הנשים

שיתוף פעולה עם ארגוני נשים היה רכיב מהותי באידיאולוגיה של ויצו. ויצו התאחד עם הקולטורפרבנד בגרמניה, בנות ציון באנגליה, התאחדות הנשים היהודיות בצ'כוסלובקיה, אגודת הנשים היהודיות למען פלשתינה בצרפת ועוד. אלא ששיתוף פעולה כאסטרטגיה יעילה נתקל בארץ-ישראל בקשיים ובהתנגדויות. בעוד שבתפוצות הצליחו הנשים הציוניות להתאחד במטרה לסייע לנשות הארץ, ביישוב עצמו שרר פילוג בין ארגוני הנשים ושררו מחלוקות אידיאולוגיות, למתחים האידיאולוגיים נוסף המאבק על גיוס המשאבים המוגבלים מארגוני הנשים בתפוצות.

בשנותיו הראשונות חיזק ויצו את קשריו עם תנועת הפועלות בתחום ההכשרה החקלאית לנשים. המיזם המשותף סלל את הדרך להמשך שיתוף פעולה בין הארגונים. ויצו זיהה בקשר עם תנועת הפועלות הזדמנות פז לחזק את אחיזתו במיזמים למען נשים בארץ. שיתוף פעולה זה סייע לגייס את הנשים בתפוצות. ויצו הציג את מפעליו כמעצבים את דמות העבריה החדשה בארץ ישראל. ויצו ארץ ישראל, שנוסד בשנת 1927, שימר את מסורת שיתוף הפעולה של ויצו עולמי והתאחד עם הסתדרות נשים עבריות בשנת 1933. הקשרים בין ויצו והדסה, שני ארגוני הנשים הבולטים בתפוצות, היו מתוחים במשך השנים. הדסה דחה את הצעת ויצו להצטרף לארגון הנשים הבין-לאומי, ואף חתם על הסכם עם ויצו שלפיו הוא היה מנוע מלהקים סניפים בארצות הברית. בתחילת שנות השלושים הציג הדסה לויצו לשתף פעולה בתחומי הרווחה בסוכנות היהודית, בתנאי שינתק את קשריו עם ארגוני הנשים בארץ. ויצו סירב לקבל את התנאים שהציב הדסה, ונשאר נאמן לארגוני הנשים המקומיים. העמדה הנחושה של ויצו לתמוך בארגוני הנשים בארץ החריפה את המתיחות עם הדסה, אך חיזקה את מעמדו ביישוב.

לפני הבחירות לאספת הנבחרים בשנת 1944 שיתף ויצו פעולה עם 'התאחדות נשים לשווי זכויות בארץ-ישראל'. תחילת הקשר התאפיין בחשדנות. חברות ההתאחדות התנגדו להצעת ויצו להתאחד ואף האשימו את הארגון באימפריאליזם נשי ובניסיון "לבלוע" את ארגוני הנשים. בסופו של דבר הארגונים שיתפו פעולה בבחירות למען מטרה משותפת. ויצו ראה באיחוד של נשים ציוניות אמצעי להעלאת מעמדם וחיזוק כוחן. יש לציין שלא בכדי חששו חברות ההתאחדות מויצו. הארגון שאף לקבל לחסותו את כל ארגוני הנשים ולשלוט בסדר היום שלהן ובייחוד לחלוש על גיוס הכספים מנשים בעולם.

טיפוח מסורת של מנהיגות נשית

במשך השנים טיפה ויצו מסורת של מנהיגות נשית. מנהיגות ויצו נמנו ברובן עם המעמד הבורגני הגבוה; הן היו משכילות, בעלות משפחה, חברות בארגונים פמיניסטיים וסופרז'יסטים. הן היו בעלות תודעה חברתית וציונית עמוקה, וראו את חברותן בויצו דרך להגשמה עצמית וציבורית. לדוגמה רבקה זיו, שליוותה את הארגון מיום הקמתו, והייתה מוכנה להשמיע קול נשי חזק וברור למען הנשים הציוניות. כך גם רחל כגן, ד"ר הלנה כגן, הדסה

סמואל, רוזה גינוסר ועוד רבות אחרות. נכונות הנשים להתגייס לעשייה ציבורית ובפרט לעזרת נשים וילדים, הגיעה לשיאה בתקופת השואה. מלחמת העולם השנייה הייתה נקודת שבר בהיסטוריה של הארגון. כשהחלו רדיפות היהודים באירופה הכבושה הצטרפו נשות ויצו לארגוני ההצלה המקומיים. הן הקלו על מצוקת היהודים ותמכו בפליטים שנמלטו מאימת הכיבוש. ויצו הפנה את מרבית משאביו להצלת הקהילות היהודיות באירופה. ראשות הפדרציות סירבו לעזוב את הקהילות ולמלט את נפשן גם כשיכלו לקבל אשרות יציאה ממדינותיהן. סיפורן של פדרציות ויצו בצ'כוסלובקיה וצרפת מתאר את גבורת הנשים שייסדו מחתרות והבריחו יהודים וילדים. רבות מהנשים שילמו בחייהן על פעילותן במחתרת. כשגורשו היהודים לגטאות הקימו בהם הנשים תאים של ויצו. השורדות תיארו בזיכרונותיהן את הכוחות ששאבו מהמפגשים הקבוצתיים ומהפעילות למען הכלל. כשהסתיימה המלחמה הקימו חברות ויצו השורדות מפעלים חינוכיים ותרבותיים במחנות העקורים. הסניפים החדשים הוקמו ללא תכנון מוקדם, עוד לפני שחודש הקשר עם ההנהלה בלונדון וללא תמיכתה הכלכלית. נשות ויצו, גם כשהפכו לפליטות חסרות כל במלחמה, שאבו כוחות מהעשייה הציבורית ומהסולידריות הנשית שהיו מורשתו של הארגון.

הישרדות, הסתגלות ושיקום

אחת התכונות הבולטות של ארגון ויצו הייתה היכולת לזהות שינוי מגמה ולהסתגל אליו במהירות. הדוגמאות הן רבות ואזכיר פה כמה מהן. לאחר שהוקמה הסוכנות היהודית המורחבת, שכלל הארגונים יהודיים לא ציוניים, שינה ויצו את תקנון הארגון בהתאם כדי לקבל את המצטרפות החדשות. למרות השבר הגדול שפקד את הארגון בשואה הוא השתקם במהירות ולראייה ועידת ויצו שהתקיימה בבאזל בשנת 1946 הייתה הגדולה ביותר בתולדותיו. בשנות המלחמה הצטרפו לארגון 30,000 חברות חדשות, רבות מהן היו חברות הפדרציות שהוקמו במדינות דרום אמריקה ומרכזו כמו ג'מייקה, ונצואלה, פנמה, פרגוואי, גואטמלה וקולומביה. הפדרציות החדשות הפיחו רוח חיים חדשה בארגון וגייסו משאבים רבים לשם שיקומו. בסיום מלחמת העולם השנייה התגלעה מחלוקת בין ויצו עולמי, שחתר לשקם את הארגון בתפוצות, לבין הארגון הארצי, ששאף להתמקד בפעל הציוני בארץ ובייחוד להתיישבות ולקליטה. לאחר החלטת האומות המאוחדות

על תוכנית החלוקה בכ"ט בנובמבר 1947 החליטה ההנהלה העולמית להעביר את הנהלת הארגון לארץ-ישראל. ההחלטה להפסיק להיות ארגון דיאספורי ולעבור לארץ ישראל התכתבה עם תהליכים בעולם הציוני שחזקו את מעמדה של הארץ במוסדות הציוניים. ההחלטה נדחתה בשל פרוץ מלחמת העצמאות ויושמה רק בשנת 1949.

התגייסות מהירה לצורכי היישוב

שקיעת הפדרציות באירופה וניתוק מההנהלה העולמית בימי מלחמת העולם השפיעו על היקף הפעילות של ה.נ.צ-ויצו בארץ-ישראל ועל אופיו. מצבו הקשה של הארגון הארצי הושפע גם מהמשבר המתמשך בעקבות שנות המרד הערבי. בהנהלת ה.נ.צ-ויצו חששו שהארגון לא יצליח לקיים את מפעליו בארץ ולספק את צורכי היישוב ההולכים וגדלים. השנים 1940-1941 היו הקשות ביותר של הארגון הארצי והן התאפיינו בקיצוצים נרחבים במפעליו.

הירידה בתמיכת הארגון העולמי בזמן המלחמה אילצה את הארגון הארצי לייעל את מוסדותיו ולהתאימם לצורכי השעה. כך למשל הכין הארגון קורסים מקצועיים חדשים, שנועדו להכשיר נשים לעבודות "גבריות" ולהחליף את הגברים המגויסים לצבא. גם משקי הפועלות שעמדו בפני סגירה בעקבות עצירת העלייה, החלו לקלוט בנות מארץ-ישראל ונעשו חוות לימוד עבור ילדי עליית הנוער. כל שינוי כזה הצריך עדכון של תוכנית הלימודים והתאמתה למשימה החדשה. כשקצבה ממשלת המנדט את המזון בארץ קידמה מחלקת ההדרכה של ה.נ.צ-ויצו את יוזמת ההדרכה החקלאית הנוודת. אספקת ירקות ופירות בגידול ביתי נעשתה צורך קיומי של היישוב.

בית התינוקות בירושלים משמש דוגמה לשינוי ולהתאמה למצב משתנה. במוסד שטיפל בתינוקות מ'היישוב הישן', נקלטו ילדים עולים הודות להתאמתו לצורכיהם הייחודיים. המוסד קלט את ילדי טהרן, את התינוקות של עולי תימן ושינה את ייעודו במהלך מלחמת העצמאות. בית התינוקות, שהותקף שוב ושוב הפך, בהנהלת ד"ר הלנה כגן, לבית חולים לילדי העיר הנצורה, שסבלו ממחסור במזון ותרופות. המטפלות לא עזבו את המקום והמשיכו לטפל בתינוקות תחת אש ההפגזות. לאחר הכרזת המדינה נפתח פרק חדש בהיסטוריה של ויצו. התכונות שייחדו את ויצו בתקופת היישוב הועמדו במבחן לאחר הקמת מדינת ישראל.

מעבר מהזירה הפוליטית לפעילות ציבורית

הניסיון של ויצו להשתתף בפוליטיקה הארצית כדי לקדם את מטרותיו נתפס בדיעבד בהנהגת הארגון כשגיאה. החלטת ה.נ.צ. ויצו להשתתף בבחירות לאספה המכוננת בשנת 1949 עוררה התנגדות מכל קצוות הקשת הפוליטית. הן הואשמו בפילוג המחנה האזרחי ובניסיון לערער את סמכות הרבנים בענייני אישות. בבחירות נחלה מפלגת ויצו כישלון וזכתה בייצוג של צירה אחת בלבד. ניסיונות מפלגת הנשים לקדם חקיקה למען רווחת הנשים, ששיאה במאבק על 'חוק המשפחה ושוויון האישה', לא צלחו.

לכישלונה של מפלגת הנשים בכנסת הראשונה היו מספר סיבות. בניגוד לאספת הנבחרים, שסמכויותיה היו מוגבלות, לכנסת הראשונה היה תפקיד מרכזי בעיצוב החיים האזרחיים במדינה הצעירה. כתוצאה מכך, התעוררו מתחים בין זכויות הנשים לבין המפלגות הדתיות. אף על פי שכגן הצהירה שמפלגתה תומכת בשינוי הדרגתי, פעילותן של הנשים נתפסה כקריאת תיגר על הסמכות הדתית. כגן, שנבחרה על ידי הנשים, ראתה את תפקידה כנציגת הציבור שבחר בה ופעלה לקידום שינוי התודעה ביחס לנשים במדינה. היא סירבה להביע דעה בנושאים מדיניים או ביטחוניים, שהיו הנושאים המרכזיים בתקופה, ובכך עוררה תהיות לגבי הצורך בקיומה של המפלגה. יתכן שהכישלון בבחירות נבע גם משינוי בהרכב האוכלוסייה לאחר קום המדינה. נשות העליות החדשות התמודדו עם חבלי קליטה קשים וקרוב לוודאי שזכויות נשים לא היו עבורן בעדיפות עליונה.

כגן ציינה, שכמפלגה קטנה עם נציגה אחת בלבד, הנשים התקשו לחולל שינוי משמעותי. בניגוד לפעילות של נשים בפוליטיקה, 'הפוליטיקה הנשית' נתפסה על ידי השלטון הגברי כשולית. כגן ציינה בראיונות כי בכל פעולתה בכנסת נתקלה בהתייחסות מזלזלת בשל היותה אישה. גראוויס קובלסקי טוענת שהניסיון של ויצו לשלב בין זהות מגדרית וזהות פוליטית באמצעות הקמתה של מפלגה נכשל. ויצו הותקפה מכל קצוות הקשת הפוליטית כיוון שפלשה ל'מקום שאינו שלה'. נשות ויצו בחרו, אם כן, לוותר על מעורבותן בפוליטיקה הארצית ולהישאר במסגרת הזהות המגדרית כדי להמשיך ולשרוד כארגון.¹

חרף הכישלון של ויצו בזירה הארצית, הצליחו חברות ה.נ.צ. ויצו להשיג כמה הישגים בפוליטיקה המקומית. לאחר קום המדינה נוצרה מסורת של שותפות נשים בבחירות לרשויות המקומיות. הסתדרות ויצו הארצית התירה

לחברותיה לחבור למפלגות אחרות בבחירות המקומיות. חברות רבות המשיכו לפעול בארגון ובו בזמן להיבחר לרשויות במסגרת מפלגות הגוש האזרחי. הנשים הוצבו בראש לשכות הרווחה המקומית שהעניקו להן את האפשרות לפעול בזירה הציבורית. בניגוד לפעילותן בכנסת, עבודתן במסגרת הרשויות המקומיות נתפסה כתרומה ולא כאיום.

קשה לקבוע גם לאחר שנים רבות אם פעלה הפדרציה בארץ-ישראל בתבונה כשפנתה לערוץ הפוליטי או שמא פגעה בארגון. אסתר הרצוג סבורה כי תיוג הישגיהן של מפלגות נשים ככישלון וכתופעה שולית היה חלק מהמאמץ ליצור דה-לגיטימציה לקיומן במערכת הפוליטית. היא מציינת שהשפעת מפלגת הנשים בתקופת היישוב הייתה מכרעת בהנעת תהליכים של שינוי חברתי בשלושה היבטים מרכזיים: הגברת הלחץ על המפלגות הכלליות לשלב נשים בשורותיהן. מצע מפלגת הנשים, שהדגיש נושאים סוציאליים, השפיע על מצעי המפלגות הכלליות. מפלגת הנשים תרמה להרחבת השיח הציבורי ולהעלאת המודעות לסוגיות הקשורות לזכויות נשים.² ואומנם כישלוננו הפוליטי של הארגון באותה עת עמד ביחס הפוך להשפעתו. נציגות ויצו השמיעו קול חזק וברור בנושא הרווחה בשנים שבהן הוא נדחק לשוליים בשל הבכורה של המאבק בשלטון הבריטי. מינויה של רחל כגן ליושבת ראש המחלקה הסוציאלית של הוועד הלאומי שיקף את ההכרה בתרומה של מפלגת הנשים לעיצוב פני החברה היישובית.

פיתוח יוזמות חדשניות.

אחרי הקמת המדינה התמקד ארגון ויצו במציאת פתרונות למצוקת הדיור ובגיבוש החברה האזרחית. הארגון קידם תוכנית שכונת "תכנון מגורים עם דגש סוציאלי ומיטיב עבור נשים". במרכז התוכנית עמד הרעיון לספק את כל צורכי הנשים וילדיהן בשכונת מגוריהם. "תוכנית החינוך החברתי" של ויצו התמקדה בהנחלת ערכים חברתיים לציבור העולים כגון חינוך לניקיון, אסתטיקה, אדיבות, דייקנות ועזרה הדדית. בתוכנית היו גם נושאים חדשניים לזמנם כשימוש חוזר בחומרים וחיסכון במים. תוכנית זו זכתה לתמיכת הממשלה והיו שותפים לה גופים ומוסדות רבים בארץ. התוכניות של ויצו לקידום חברה אוטופית שיקפו את רצון הארגון להנחיל לעולים החדשים את תרבות המערב שבה סדר, ניקיון, אסתטיקה והיגיינה נחשבו אמצעי לעיצוב הסדר החברתי ולשימור ערכי התרבות והמוסר.

כשגוייסו חברות ויצו על ידי הסוכנות היהודית ומשרד הסעד לפעולה במחנות העולים ובמעברות. המטרה הייתה להקנות לעולים מארצות האסלאם נורמות התנהגות חדשות. חברות ויצו יזמו עבור נשים קורסי הכשרה והפעילו פעילויות תרבותיות. מתנדבות ויצו תיארו את הקשיים שחוו במפגש עם האוכלוסייה השונה במנהגיה ובאורחות חייה. הן ציינו את הקושי שלהן להנחיל לעולות תפיסות מודרניות לגבי מעמד האישה ומקומה במשפחה ובחברה.

שיתוף פעולה עם המוסדות הממלכתיים

לאחר הקמת המדינה ביססה הנהלת הארגון את שיתוף הפעולה עם משרדי הממשלה. רוב מפעליו של ויצו הופעלו בשיתוף פעולה של הארגון והמוסדות הממלכתיים. התחום שנותר בחסות בלעדית של ויצו היה מוסדות מערך התמיכה בנשים, שייסד הארגון בתקופת היישוב. מפעלי הארגון היחידים שהועברו לחסות הממשלה היו מפעל ההדרכה העירונית חקלאית ותחנות טיפות החלב.

בויצו קיבלו את האחריות לפעול למען מעמד הנשים במדינה, בעיקר משום שאף גורם ממסדי אחר לא עשה זאת. ייחודו של ויצו כארגון נשים טמון בהזדהות עמוקה עם צורכיהן ובהכרת הדרכים להשיגם. השינוי שהארגון שאף לחולל היה תודעתי: הכרה בנשים – ששיעורם יותר ממחצית האוכלוסייה – כשוות זכויות.

במבוא לספר ציינתי כמה ממטרותיו של ויצו בתחילת דרכו. האומנם הגשים הארגון את מטרותיו בהעצמת נשים, בחיזוק מעמדן ביישוב ובתרומה להקמת מדינת ישראל. מטרות אלה הושגו במשך השנים הודות לפעילותן הנחושה והמסורה של חברות הארגון. שרה שלו גורסת שלנשים יש תפקיד מרכזי בחיזוק הסולידריות החברתית בהיותן נושאות את עיקר ההעברה הסמלית של התרבות. שיעור המתנדבות גדול מאשר של הגברים, ואופייה האלטרואיסטי של העשייה הציבורית בולט במיוחד. תרומתן ניכרת בייחוד בשיפור הרווחה של קבוצות חברתיות 'שקופות' הסובלות מעוני, אבטלה, אלימות, אדישות וחולי.³ אלא שתרומתן הרבה נותרת מחוץ לשדה הראייה הציבורי. חברות ויצו, כמו נשים רבות שפעלו במרחב הציבורי והפוליטי, סבלו מביטויי זלזול לפועלן, אמירות מקטינות והחרמות.⁴

ברעיון הפמיניזם החברתי, אשר הארגון קידם, הודגשו התכונות הייחודיות של נשים. תכונות אלה באו לידי ביטוי ביכולת הארגון לשמר את כוחו ואף להתפתח. היכולת הנשית להתעלות מעל מחלוקות פוליטיות, לתמרן בהצלחה בין אידיאולוגיות מתחרות ולהפיג מתחים הם אלה שסייעו לו לשרוד את המשברים שפקדו אותו במשך שנות קיומו. זאת ועוד, ויצו אימץ את דפוסי הפעילות של התנועה הציונית ושל העולם היהודי המודרני שהיו התאגדויות במהותם. שיתופי הפעולה של ויצו על בסיס פשרות והסכמות רחבות, היו סוד הצלחתו. על רקע כל אלה יש להדגיש שללא ההשראה והכישרון של מנהיגות הארגון לא היה מגיע ויצו להישגיו הגדולים. ראשות ויצו ניחנו בסובלנות ובראיה לטווח ארוך. בזכות תכונות אלה הן הובילו את ויצו להישגים כבירים גם כשהארגון עמד לפני קריסה.

בסיום ספר זה עולה שאלת המורשת הארגונית והתרבותית של ויצו. האם הנחיל ויצו לארגוני נשים אחרים את דפוסי התנהלותו כפי שתוארו במחקר זה? האם אימצו את השקפתו בנושא המגדרי? האם היו דרכי פעולתו של ויצו שונות מאלה של ארגונים "גבריים"? במאמרה "בין כיכר הדשא ושביל החצץ – נשים, פוליטיקה וחברה אזרחית", בוחנת חנה הרצוג את מעמדם ומקומם של ארגוני הנשים בחברה הישראלית בת זמננו.⁵ הרצוג גורסת שארגוני נשים השפיעו על החיים האזרחיים בדרכי פעולה שונות, לאו דווקא פוליטיות כיוון שדרך זו נחסמה בפניהם. ואומנם ארגוני נשים פנו למסלול של פעילות ציבורית ונמנעו מהתמודדות ישירה עם שאלות מגדריות. ההתמודדות של ויצו בזירה הפוליטית היא עדות לכישלון המאבק הישיר בסדר היום הגברי. הפעילות החברתית והתרבותית של ויצו (ושל ארגוני נשים אחרים) הם שהעלו את מעמדו והציבו אותו בין מקבלי ההחלטות. הודות לפעילותו למען הנשים – והזדקקות הממסד למפעליו החברתיים והסוציאליים – נעשה ויצו גורם בולט בסדר היום הציבורי.

על רקע הנאמר לעיל, ובהתחשב שחלפו מאז כישלון זה כשמונים שנים, יש לשאול אם לא הגיעה העת, כיום בעשור השלישי של המאה ה-21, שארגוני נשים לא יסתפקו עוד באסטרטגיה עקיפה כדי לקדם את מעמד האישה אלא יתבעו בדרך ישירה את זכויותיהן בחברה הישראלית.

הערות

1. גראוויס-קובלסקי, אישה עבריה כל יאבד חלקך, עמ' 132.
2. אסתר הרצוג, נשים בישראל: סוגיות חברתיות ומאבקים פמיניסטיים, חיפה, 2023, עמ' 57-81.
3. שרה שלו, השיח האלטרואיסטי, מוסר, נשים, פוליטיקה, חיפה, תשס"ג, עמ' 98-99.
4. גראוויס-קובלסקי, אישה עבריה כל יאבד חלקך, עמ' 162.
5. חנה הרצוג, 'בין כיכר הדשא ושביל החצץ' – נשים, פוליטיקה והחברה האזרחית, תרבות דמוקרטית 10, 2006, עמ' 191-214.

ארכיונים ומקורות

ארכיונים:

ארכיון מדינת ישראל – אמ"י
ארכיון ציוני מרכזי – אצ"מ
ארכיון כפר נוער ויצו ניר-העמק
ארכיון העיר חיפה
ארכיון העיר תל אביב
ארכיון יד ושם – איו"ש
ארכיון מורשת
ארכיון בית טרזין
ארכיון תנועת העבודה ארכיון מכון לבון – אה"ע
ארכיון קיבוץ לוחמי הגטאות

London Metropolitan Archive: Collection of British Woman's International Zionist Organization – L.M.A
Arolsen Archives of Nazi Persecution
HIAS-HICEM Archives

קטעי עיתונות מהתקופה

ספרים ומאמרים

אונגר, מיכל (עורכת). הגטו האחרון: החיים בגטו לודז' 1940-1944. ירושלים: יד ושם, 1995.
איטיאש, משה (עורך). ספר התעודות של הוועד הלאומי לארץ ישראל תרע"ח-תש"ח. ירושלים: ר.ח.כהן, 1963.
אייל, יגאל. האינתיפאדה הראשונה, דיכוי המרד הערבי על ידי הצבא הבריטי 1936-1939, קריית אונו, משרד הביטחון, 1998.
אלבוויים-דרור, רחל. "האישה הציונית האידיאלית". עצמון, יעל (עורכת). התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית. ירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר, 2001. 115-95.
אלבוויים-דרור, רחל. "הגברים של המחר והנשים מהעבר: מגדר באלטנוילנד". שגיא, אבי, ידידיה צ' שטרן (עורכים). הרצל אז והיום, יהודי ישן אדם חדש? ירושלים: מכון הרטמן וכתר, 2008. 27-11.

- אלבויים-דרור, רחל. "נשים באוטופיות הציוניות". *קתדרה* 66 (תשנ"ג): 111-143.
- אלפר, רבקה. *בנות בניר קורות משקי הפועלות וחזות הלימוד*. תל אביב: עם עובד, 1946.
- אלרואי, גור. "מה לנו ארץ אבות? הישוב היהודי בישראל וההסתדרות הטריטוריאלית". *קתדרה* 157 (תשע"ו): 77-112.
- אלרואי גור, *ארץ מקלט ההגירה לארץ ישראל, 1919-1927*. שדה בוקר: מכון בן גוריון, 2021.
- אנוך, יעל. "עלייה וקליטה ניתוח סוציולוגי". אנוך, יעל ואלן דאוטי. *ישראל בעשור הראשון*. רמת אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 2001. 69-129.
- ארליך, אורנה, יעל עצמון ורות קרק. "עצמאיות בעל כורחן: מהגרות יהודיות במושבות העלייה הראשונה". *מורג-טלמון*, פנינה ועצמון יעל (עורכות). *נשים מהגרות בישראל*. ירושלים: מוסד ביאליק, 2013. 43-66.
- ארנוולד, משה. "המערכה הצבאית בירושלים במלחמת העצמאות, נובמבר 1947-אפריל 1949". *קדיש*, אלון. *מלחמת העצמאות תש"ז-תש"ט*, דיון מחודש. תל אביב: משרד הביטחון, 2004. 341-388.
- ארנוולד, משה. "עמידתה של ירושלים במצור הכלכלי". בר און, מרדכי, יצחק גרינברג ומאיר חזן (עורכים). *כלכלה במלחמה, קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות*. ירושלים: אוניברסיטת תל אביב, יד יצחק בן צבי, תשע"ו. 128-166.
- ארגון-אחונה, יובל. *המרד הערבי בארץ ישראל 1936-1939*. ירושלים: אריאל, 2013.
- באואר, יהודה. *יהודים למכירה?: משא ומתן בין היהודים לנאצים 1933-1945*. ירושלים: יד ושם, 2001.
- באואר, יהודה, חנה יבלונקה וישעיהו לינק. *מנהיגות בעת מצוקה, קבוצת העבודה בסלובקיה 1942*. קיבוץ דליה: בית טרוזין, 2011.
- בוגנר, נחום. "גירוש קפריסין 1946-1948". נאור, מרדכי (עורך). *עלייה ב' 1934-1948*, *מקורות, סיכומים פרשיות נבחרות וחומר עזר*. ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשמ"ח. 142-158.
- בונדי, רות. *אדלשטיין נגד הזמן*. תל אביב: זמורה-ביתן מודן, 1981.
- בונדי, רות. *שורשים עקורים: פרקים בתולדות יהדות צ'כיה 1939-1945*. ירושלים: יד ושם, 2002.
- ביוור, אנטוני. *מלחמת העולם השנייה*. תל אביב: משכל, 2014.
- בלאנדר, דנה ויצחק גלי-נור. *המערכת הפוליטית בישראל: שנים ראשונות, מבנה מוסדי, התנהגות פוליטית, בעיות לא פתורות, הדמוקרטיה בישראל*. תל אביב: עם עובד, 2013.
- בן אריה, יהושע וישראל ברטל (עורכים). *ההיסטוריה של ארץ ישראל, שלהי התקופה העות'מאנית, כרך 8*. ירושלים: יד יצחק בן צבי, כתר, 1983.
- בן אריה, שביט. *חברות כנסת, נשים מובילות בישראל*. תל אביב: מדיה 10, 2011.
- בן דרור, אלעד. *הדרך לכ"ט בנובמבר, פרשת אונסקו"פ וראשית מעורבותו של האו"ם בסכסוך הערבי-ישראלי*. ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2019.

בן מנחם, אריה ויוסף רב. כרוניקה של גטו לודז'. ירושלים: יד ושם, תשמ"ז.

בן ציון, שמואל. ילדים יהודים בטרנסניסטריה התקופת השואה. חיפה: המכון לחקר השואה אוניברסיטת חיפה, 1989.

בן ראובן, שרה. הדסה וחוט השני: תולדות חייה ופועלה של הדסה פרלמן-קלוורי-רוזנבלט (1891-1945). ירושלים: אריאל, 2008.

בן שחר, פנחס. בתי יפֿרתל אביב מספרים: תולדותיה של העיר העברית הראשונה. תל אביב: משרד הביטחון, 1990.

ברטל, ישראל. "ישוב ישן" ו"ישוב חדש" – הדימוי והמציאות". קתדרה 2 (תשל"ז): 19-3.

ברלוביץ, יפה. סיפורי נשים בנות העלייה הראשונה. תל אביב: משרד הביטחון, 1984.

ברלוביץ, יפה. "על צמתי מפגשים בראשית היישוב 1878-1918, עיון בכתביו של הראשונות". מרגלית, שילה וגדעון כ"ץ. (עורכים), מגדר בישראל – מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה. באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון, תשע"א. 369-408.

ברנשטיין, דבורה. "מעמדן והתארגנותן של נשים עובדות ביישוב העירוני בשנות ה-20 וה-30". קתדרה 34 (תשמ"ה): 115-144.

ברנשטיין, דבורה. אישה בארץ ישראל השאיפה לשוויון בתקופת היישוב. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשמ"ז.

ברנשטיין, דבורה. "השמעת הקול הנשי ומיגדור העבר-קווים לתחום מתפתח". קתדרה 118 (2006): 5-12.

ברנשטיין, דבורה. נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בארץ ישראל המנדטורית. ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2008.

ברנשטיין, דבורה. "פועלות וחלוצות בעלייה השנייה-תקוות ואכזבות". נאור, משה. (עורך). העלייה השנייה 1903-1914 מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר. ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשמ"ח. 145-166.

ברנשטיין, דבורה. "קולות מן הגרעין הקשה-סיפוריהן של צעירות העלייה השנייה". עצמון, יעל. (עורכת), התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית. תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר, 2001. 116-134.

גביון, רות. (עורכת). שישים שנה להחלטת כ"ט בנובמבר 1947, החלטות החלוקה והמקורות סביבה: מקורות ועיונים. ירושלים: מרכז מציל"ה, תשס"ט.

גבע, שרון. אל האחות הלא ידועה, גיבורות השואה בחברה הישראלית. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2010.

גוטמן, ישראל. היהודים בפולין אחרי מלחמת העולם השנייה. ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשמ"ה.

גוטנטג, שוש. תקציר תולדות יהודי קהילת לודז' 1718 עד שנות השבעים של המאה ה-20. קריית אונו: שוש גוטנטג וארגון יוצאי קהילת לודז', 2006.

גילעת, יעל. "רוקמות האומה-ארגוני הנשים כפטרון האומנות העממית הרישמית". מרקוס, רות. (עורכת), נשים יוצרות בישראל 1920-1970. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2008. 181-225.

- גילת, נופר. "קומי עלי לארץ ישראל: משמעות העלייה לארץ בביוגרפיה הפוליטית של נשות העלייה השנייה". מורג-טלמון, פנינה ויעל עצמון (עורכות), נשים מהגרות בישראל. ירושלים: מוסד ביאליק, 2013. 66-87.
- גל-און, שבתאי. עפולה לגבורות: 80 לעיר יזרעאל, תרפ"ה-תשס"ה 1925-2005. עפולה: עיריית עפולה, 2005.
- גלבר, יואב. "מצדה" ההגנה על ארץ ישראל במלחמת העולם השנייה. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, 1990.
- גלעד, דן. "המשבר הכלכלי בימי העלייה הרביעית". ציונות ב (תשל"א): 119-147.
- גלעד, דן. "עפולה – "עיר העמק" או עיר מול עמק?" נאור, מרדכי (עורך), עמק יזרעאל 1900-1967, מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר. ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשנ"ג. 95-113.
- גראוויס-קובלסקי, אופירה. "אישה עבריייה כל יאבד חלקך": נשים בימין הציוני חילוני בין יישוב למדינה. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, 2023.
- גראוויס-קובלסקי, אופירה. "ויצו – מפלגת הנשים הראשונה שולחת נציגה לכנסת". האומה 1 (2018): 69-74.
- גרנטר, אריה (עורך), יהודי אנגליה בעת החדשה. ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשמ"א. גרינברג, זלמן. "ממה מתו תושבי ירושלים בתקופת מלחמת העולם הראשונה?" קתדרה 165 (תשע"ח): 129-160.
- גרינברג, עופרה וחנה הרצוג. ארגון נשים וולונטרי בחברה מתהווה, תרומתה של ויצ"ו לחברה הישראלית. תל אביב: ויצו, אוניברסיטת תל אביב, 1978.
- גרינטיה-כהן, ענת. אישה עבריייה אל הדגל: נשות היישוב בשירות כוחות הביטחון הבריטים במלחמת העולם השנייה. ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2011.
- גרינטיה-כהן, ענת. "חשבון ציבורי או חשבון פרטי – מקרה מבחן: אימהות מהיישוב בכוחות הבריטיים במלחמת העולם השנייה". שילה, מרגלית וגדעון כ"ץ (עורכים). מגדר בישראל, מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה. ירושלים: מכון בן גוריון, 2011. 198-231.
- דויד, סיגל. בונות ארץ חדשה-אדריכלות וארגוני הנשים בתקופת המנדט. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2020.
- דורון, אברהם. "חיי יום יום בירושלים של תש"ח". נאור, מרדכי (עורך), ירושלים בתש"ח, מקורות סיכומים פרשיות נבחרות וחומר עזר. ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשמ"ח. 148-157.
- הורן, אליסטר. כך נפלה צרפת. ירושלים: מערכות, 1971.
- היימן, פולה. האישה היהודייה בסבך הקידמה. ירושלים: מרכז זלמן שזר, 1997.
- הכהן, דבורה. ילדי הזמן: עליית הנוער 1933-1948. ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2011.
- הכהן, דבורה. "מבצע מעברות של צה"ל". מערכות 287 (1983): 32-34.
- הכהן, דבורה. מנהיגה ללא גבולות, הנרייטה סאלד. ביוגרפיה. תל אביב: עם עובד, 2019.
- הכהן, דבורה. עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953. ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1994.

- הכהן, דבורה. תכנית המיליון, תכניתו של דוד בן גוריון לעלייה המונית בשנים 1942-1945. תל אביב: משרד הביטחון, 1994.
- הלפרן, בן ויהודה ריינהולץ. הציונות יצירתה של חברה חדשה. ירושלים: מרכז זלמן שזר, 2000.
- הלר, יוסף. "המדיניות הציונית בזירה הבינלאומית לאחר מלחמת העולם השנייה – פרשת ועדת החקירה האנגלו-אמריקאית 1945/6". שביט, יעקב (עורך). מאבק, מרד, מרי, המדיניות הבריטית והציונית והמאבק עם בריטניה 1941-1948. ירושלים: מרכז זלמן שזר, 1987. 273-349.
- הרצוג, אסתר. "מפלגות נשים בישראל-איך ולמה מודרו מהכנסת?" סוגיות חברתיות בישראל 7 (2009): 6-45.
- הרצוג, אסתר. נשים בישראל: סוגיות חברתיות ומאבקים פמיניסטים. חיפה: פרדס, 2023.
- הרצוג, אסתר (עורכת). נשים ומשפחה בשואה. בני ברק: אוצר המשפט, 2006.
- הרצוג, חנה. "ארגוני נשים בחוגים האזרחיים-פרק שנכח בהיסטוריוגרפיה של היישוב". קתדרה 70 (1994): 111-133.
- הרצוג, חנה. "בין כיכר הדשא ושביל החצץ-נשים פוליטיקה והחברה האזרחית". תרבות דמוקרטית 10 (2006): 191-214.
- הרצוג, חנה. "המושגים 'ישוב חדש' ו'ישוב ישן' בהארה סוציולוגית". קתדרה 14 (1980): 99-108.
- הרצוג, חנה. "נשים בפוליטיקה ופוליטיקה של נשים". יורעאלי, דפנה, ואחרות (עורכות), מין, מגדר פוליטיקה. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1999. 307-357.
- הרצוג, רחל. לאחות את השברים – התערותם של רופאים ניצולי שואה במערכת הבריאות ובחברה בישראל 1945-1957. ירושלים: יד ושם, 2019.
- הרשקו, צילה. ההולכים בחושך ידאו אור: הרזיסטנס היהודי בצרפת 1940-1949. תל אביב: העמותה לחקר הכוח המגן ע"ש ישראל גלילי/ צ'ריקובר, 2003.
- השכל, אמיר. תולדות השואה בסלובקיה. יוני 2009. <https://meyda.education.gov.il/files/noar/slovakia.doc>. מאי 24, 2023.
- וייס, דורית. שליחות בלבן, שירותי הבריאות לעולים במחנות המעצר הבריטים. תל אביב: רסלינג, 2022.
- וינר, אניטה. מגמות והכוונות הסידור קטינים מחוץ לביתם בארץ ישראל 1918-1945. ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשל"ט.
- זמורה, אסתר. נשים עיבירות ציוניות, סיפורה של הסתדרות נשים עבריות. תל אביב: ויצו, 2002.
- חגי, בועז. "המאבק על זכות הבחירה לנשים בתקופת היישוב: סטטוס קוו ויצירת קטגוריות חברתיות חדשות". תיאוריה וביקורת 21 (2002): 107-131.
- חורב, שי. אנשי אניות יודעי ים, מחנה המעפילים בעתלית, אניות הגירוש והדרך לקפריסין. חיפה: דוכיפת, 2015.
- חורב, שי. אספת הנבחרים והוועד הלאומי 1920-1948. חיפה: דוכיפת, 2009.
- חורב, שי. נתיב במים עזים, ההעפלה החלוצית בים וביבשה. חיפה: דוכיפת, 2012.

- חזן, מאיר. "ליליה בסביץ על מתרסי המגדר, הפרט והשמירה בקיבוץ". קתדרה (תשע"ג): 89-120.
- חזן, מאיר. מהפכת הענוות, אישה ורובה בארץ ישראל 1907-1945. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2015.
- טייטלבוים-קריא, נעמה. "אישה בזכות עצמה: דיון מגדרי-חברתי בכנסת בהצעה לתיקון פקודת מס הכנסה, 1949". עיונים 27 (2017): 50-72.
- טל, יזהר. "הכרזת העצמאות עיון פרשני-היסטורי". משפט וממשל ו' (תשס"ג): 551-590.
- גר, משה. צ'כוסלובקיה, הציונות וישראל. ירושלים: מוסד ביאליק, 1997.
- יוספטל, גיורא. גיורא יוספטל: חייו ופועלו. תל אביב: מפלגת פועלי ארץ ישראל, תשכ"ג.
- יזרעאלי, דפנה. "תנועת הפועלות בארץ ישראל מראשיתה ועד 1927". קתדרה 32 (תשמ"ד): 109-141.
- יזרעאלי, דפנה, ואחרים. (עורכות), מין, מגדר, פוליטיקה. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2006.
- ישראל, אדוה. ויצו – השנים המכוננות 1920-1933. חיפה: עבודה לקבלת תואר מוסמן, אוניברסיטת חיפה, 2019.
- כגן, הלנה. ראשית דרכי בירושלים. תל אביב: ויצו, תשמ"ב.
- כהן, אורי ומאיר חזן. ויצמן מנהיג הציונות. ירושלים: מרכז זלמן שזר, 2016.
- כהן, הלל. תרפ"ט שנת האפס בסכסוך היהודי-ערבי. תל אביב: כתר, 2013.
- כהנא, נירית. השתתפות נשים בפוליטיקה, המאבק על זכות הבחירה לנשים בתקופת היישוב 1919-1926. חיפה: עבודת גמר לתואר מוסמן, אוניברסיטת חיפה, 1984.
- כרמל-חכים, אסתר. מפעל ההכשרה המקצועית-חקלאית של הנשים ביישוב ועזרתם של ארגוני הנשים היהודיות 1911-1929. חיפה: חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת חיפה, 2003.
- כרמל-חכים, אסתר. שלהבת ירוקה-חנה מייזל מפעל חיים. רמת אפעל: יד טבנקין, 2007.
- כתבן, אייל ורות הלפרין-קדרי. "כשהאישה נעשית עורך דין": על התפתחותה של זהות פמיניסטית". כתבן, אייל, מרגלית שילה ורות הלפרין-קדרי (עורכים). חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה: נשים, זכויות ומשפט בתקופת המנדט. ירושלים: אוניברסיטת בר אילן, תשע"א. 253-293.
- לבסקי, חגית. לקראת חיים חדשים, ניצולים ועקורים בברגן בלזן ובאיזורי הכיבוש הבריטי 1945-1950. ירושלים: מגנס ויד ושם, תשס"ו.
- להב, פנינה. "כשהפליאטיב רק מקלקל: הדיון בכנסת על חוק שיווי זכויות האישה". זמנים 46-47 (1993): 149-159.
- ליסק, משה. עיונים בהיסטוריה החברתית של ישראל. ירושלים: מוסד ביאליק, 2009.
- לנדאו, רות. מחיר השתיקה, ההנהגות היהודיות בסלובקיה והונגריה בתקופת השואה. תל אביב: רסלינג, 2022.

- מאיר, גולדה. חי. תל אביב: מעריב, 1975.
- מאיר-גליצנשטיין, אסתר. "בין תימן לישראל: ממרבד הקסמים לפרשת ילדי תימן." שיפריס, נתן וטובה גמליאל. (עורכים). ילדים של הלב היבטים חדשים בחקר פרשת ילדי תימן. תל אביב: רסלינג, 2019.
- מאיר-גליצנשטיין. יציאת יהודי תימן, מבצע כושל ומיתוס מכונן. תל אביב: רסלינג, 2012.
- מאדדר, לוסי. בשם הנשים, רבקה זיו וארגון ויצו. תל אביב: מוזיאון בית התפוצות, 1990.
- מדוני, מירון. גולדה, ביוגרפיה פוליטית. תל אביב: ידיעות אחרונות, 2008.
- מירה, קצבורג-יונומן. נשים ציוניות באמריקה, הדסה ותקומת ישראל. שדה בוקר: מדרשת בן גוריון, 2008.
- מירון, גיא, ואחרים. תמיד הונגרים: יהודי הונגריה בתמורות העת החדשה. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, 2021.
- מלכין, שרה. עם העלייה השנייה-זיכרונות. תל אביב: הועד המרכזי הפועל הצעיר, 1929.
- מלמן, בילי. "למלאך ההיסטוריה יש מין: היסטוריה של נשים, היסטוריה ופוליטיקה". זמנים 46/47 (1993): 18-33.
- מלמן, בילי. "מן השוליים אל ההיסטוריה של היישוב: מיגדר וארץ ישראל". ציון סבג (תשנ"ז): 243-278.
- מלמן, בילי. "שוליים ומרכז: היסטוריה של נשים והיסטוריה ומגדר בארץ ישראל". ציון ע"ד (תשס"ט): 245-266.
- מן, ניר. "העיר המגויסת שנשכחה". יוני 2010. סגולה מגזין להיסטוריה. <<https://lib.israel.cet.ac.il/pages/item.asp?item=20693&author=4583&root=2037>>
- מנור, אהוד. מחבורות פועלות לבתי ספר פנימייתיים, משקי הפועלות בשנים 1911-1945. תל אביב: חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 1987.
- מרגלית-שטרן, בת שבע. "מחט, משוריין ועוגת פירות: פועלות ואזרחיות עובדות ומתנדבות במלחמת העצמאות". בר און, מרדכי, יצחק גרינברג ומאיר חזן (עורכים). כלכלה במלחמה קובץ מאמרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות. ירושלים: יד יצחק בן צבי, אוניברסיטת תל אביב, 2017. 274-304.
- מרגלית-שטרן, בת שבע. "'עיינות': הקמת משק הפועלות הגדול כמרד פמיניסטי". קתדרה 118 (תשס"ב): 115-144.
- מרגלית-שטרן, בת שבע. "אימהות בחזית: המאבק למען תוצרת הארץ והעימות בין אינטרסים מגדריים לאינטרסים לאומיים". ישראל 11 (2007): 91-120.
- מרגלית-שטרן, בת שבע. גאולה בכבלים, תנועת הפועלות בארץ ישראל 1920-1939. ירושלים: יד יצחק בן צבי ומכון שכטר למדעי היהדות, 2006.
- מרגלית-שטרן, בת שבע. "הצדק עימנו ועמו ננצח, מאבק הנשים בארץ ישראל לזכות הבחירה". קתדרה 160 (תשע"ו): 168-173.
- מרגלית-שטרן, בת שבע. מהפכנית, עדה פישמן מיימון – סיפור חיים. ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2018.

- נאור, מרדכי. ההעפלה 1934-1948. תל אביב: משרד הביטחון, 1981.
- נאור, משה. "חזית ועורף וההתגייסות במלחמת העצמאות". ישראל 4 (2003): 37-59.
- נאור, משה. "עורף במלחמה: המשמר האזרחי בתל אביב 1938-1945". גינוסר, פנחס ואבי בראלי (עורכים). עיונים בתקומת ישראל, מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל, כרך 12. שדה בוקר: מדרשת בן גוריון, 2002. 305-339.
- נוימן, ירמיהו. בצל המוות: המערכה להצלת יהודי סלובקיה. תל אביב: מ. נוימן, 1958.
- ניימרק-גולדברג, נטלי (עורכת). ברטה פפנהיים, זכותה של אישה, מבחר כתבים על פמיניזם ויהדות. ירושלים: כרמל ואניברסיטת בר אילן, 2019.
- ניני, יהודה. ההיית או חלמתי חלום: פרשת התיישבותם ועקירתם תר"ב-תר"ץ 1912-1930. תל אביב: עם עובד, 1996.
- סגר, שמואל. "על מקורותיו של המשטר הפרלמנטרי בארץ ישראל". מולד כרך ד' (כ"ז), חוברת 22 (232) (1971): 227-339.
- סטולר-ליס, שחלב, שפרה שוורץ ושני מרדכי. להיות עם בריא בארצנו, בריאות הציבור בעלייה הגדולה (1948-1960). באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון, תשע"ו.
- סיני, סמדר. השומרות שלא שמרו: נשים ומגדר ב"השומר" ובקיבוצו כפר גלעדי, 1907-1939. רמת גן: הקיבוץ המאוחד, 2013.
- סיקרון, משה. "העלייה ההמונית"-מימדיה, מאפייניה והשפעותיה על מבנה האוכלוסייה בישראל". נאור, מרדכי (עורך). עולים ומעברות 1948-1952. ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשמ"ז. 31-53.
- סלוצקי, יהודה. קיצור תולדות ההגנה. תל אביב: משרד הביטחון, 1986.
- סלעי, יוסף. מקס ברוד, עינים במשנתו. תל אביב: עם עובד, 1971.
- סמסנדרג, סטיב. מלך היהודים רומקובסקי. (תרגום: רות שפירא). אור יהודה: כנרת זמורה ביתן, 2012.
- סנפיר, מרים, שוש סיטון וגילה רוסו-צימט. מאה שנות גן ילדים בארץ ישראל. ירושלים: מכון בן גוריון, 2012.
- סעדון, חיים. העליות הגדולות מארצות האיסלאם (1948-1967). ירושלים: מכון בן צבי, תש"ס.
- ספרן, חנה. לא רוצות להיות נחמדות, המאבק על זכות הבחירה לנשים וראשיתו של הפמיניזם החדש בישראל. חיפה: פרדס, 2006.
- עופר, דליה. "שארית הפליטה בהיסטוריוגרפיה הישראלית". אבי, גדעון כ"ץ (עורכים). עיונים בתקומת ישראל, מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל, כרך 17. שדה בוקר: מכון בן גוריון, 2007. 465-512.
- עילם, יגאל. הסוכנות היהודית השנים הראשונות 1919-1931. ירושלים: הספריה הציונית ההסתדרות הציונית, 1990.
- עילם, יגאל. מה התרחש כאן. תל אביב: עם עובד, 2012.
- פוגל-ביז'אווי, סילביה. "האומנם בדרך לשוויון? מאבקן של הנשים לזכות הבחירה ביישוב היהודי בארץ ישראל 1917-1926". מגמות ל"ד (1992): 262-284.
- פוגל-ביז'אווי, סילביה. דמוקרטיה ופמיניזם, מגדר אזרחות וזכויות אדם. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, תשע"א.

- פוגל-ביז'אוי, סילביה. "פמיניזם, לאומיות ושינוי חברתי: מבט על הנשים בישראל".
ירמיהו יובל. (עורך). *זמן יהודי חדש, תרבות יהודית בעידן חילוני*, כרך רביעי. תל
אביב: כתר, 2007. 236-245.
- פוקס, אברהם בן יעקב. *קראתי ואין עונה: זעקתו של רחמ"ד וייסמנדל בתקופת
השואה*. ירושלים: א. פוקס, 1983.
- פורת, יהושע ויעקב שביט. *ההיסטוריה של ארץ ישראל, המנדט והבית הלאומי
(1917-1947) כרך תשיעי*. ירושלים: יד יצחק בן צבי, כתר, 1998.
- פטישי, חנוך. *מחתרת במדים ה"הגנה" והחיילים הארץ ישראלי בצבא הבריטי
1939-1946*. חיפה: משרד הביטחון ומוסד הרצל, 2006.
- פטרן, גילה. *האם מאבק על הישרדות, הנהגת יהודי סלובקיה בשואה*. תל אביב:
מורשת – בית עדות מרדכי אנילביץ, 1992.
- פטרן, גילה. *תולדות סלובקיה בשואה*. ירושלים: יד ושם, 2015.
- פלדשטיין, אריאל. "שלושה ימים בחודש אייר תש"ח". *עיונים בתקומת ישראל*, כרך
8 (תשנ"ח): 354-375.
- פיינשטיין, ישראל. "השקפות יהודי אנגליה בעת המאבק לאמנסיפציה (1828-1858)".
גרטר, אריה (עורך). *יהודי אנגליה בעת החדשה*. ירושלים: מרכז זלמן שזק,
תשמ"א. 64-85.
- פישמן-מיימון, עדה. *חמישים שנות תנועת הפועלות*. תל אביב: עם עובד, תשי"ח.
- פישר, לואיז. *משה שרת, ראש הממשלה השני, מבחר תעודות מפרקי חייו
(1894-1965)*. ירושלים: גזן המדינה, תשס"ז.
- פריאר, רחה. *לייסוד עליית הנוער ושנותיה הראשונות*. תל אביב: תמר, 1953.
- פרנקל, נדב. "יישובי גוש עציון ומוסדות היישוב במלחמת העצמאות". *עיונים* 31
(2019): 182-214.
- צחור, זאב. "ניצולי השואה והפוליטיקה הציונית – מי המנצל ומי המנוצל?" *צור, אלי
(עורך)*. *עולם ישן אדם חדש, קהילות ישראל העולם המודרניזציה*. ירושלים: מכון
בן גוריון, 2005. 164-280.
- צחור, זאב. "פרשת לה ספציה". *נאור, מרדכי (עורך)*. *עלייה ב' 1934-1948, מקורות,
סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר*. ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשמ"ח.
92-102.
- צחור, זאב. "שארית הפליטה כבעיה פוליטית". *צור, אלי (עורך)*. *עולם ישן אדם חדש,
קהילות ישראל בעידן המודרניזציה*. ירושלים: מכון בן גוריון, 2005. 264-280.
- קדרון, ענת ואודי, כרמי. "הפוליטיזציה של הספורט הא-פוליטי בישראל". *מגמות נ"ו
(2021)*: 93-110.
- קול-ענבר, יהודית. "הקול שהואלם: האישה היהודיה בשואה". *בצלאל*, 29. <https://journal.bezalel.ac.il/he/protocol/article/3528>. 30 אפריל 2022.
- קטן, יוסף ואסתר זכלינסקי. *בין המשכיות לשינוי: תרומתה של ויצו לחברה הישראלית*.
תל אביב: בית ספר לעבודה סוציאלית אוניברסיטת תל אביב, 2006.
- קידר, ניר. *ממלכתיות התפיסה האזרחית של דוד בן גוריון*. ירושלים: יד יצחק בן צבי,
מכון בן גוריון לחקר ישראל, 2009.

- קינן, עירית. לא נרגע הרעב: ניצולי שואה ושליחי ארץ ישראל בגרמניה 1945-1948. תל אביב: עם עובד, 1996.
- קלעי, דוד (עורך). ספר האישים. תל אביב: מסדה-אנציקלופדיה כללית, תרצ"ז.
- קמיר, אורית. "ציונות גבריות ופמיניזם: הילכן שלושתם יחדיו בלתי אם נועדו?" שילה, מרגלית וגדעון כ"ץ (עורכים). מגדר בישראל מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה כרך ב'. ירושלים: מכון בן גוריון, 2014. 443-470.
- קניאל, יהושע. המשך ותמורה היישוב הישן והישוב החדש בתקופת העלייה הראשונה והשנייה. ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1981.
- קצבורג, נתנאל. "העשור השני למשטר המנדט בארץ ישראל 1933-1939". ליסק, משה (עורך). תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט הבריטי, כרך ג'. ירושלים: מוסד ביאליק, תשנ"ד. 426-428.
- קצ'נסקי, מרים. "המעברות". נאור, מרדכי (עורך). עולים ומעברות 1948-1952. ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשמ"ז. 69-87.
- קרמר, ראלף. "האופי הארגוני של מוסדות שירות וולונטריים בישראל". ביטחון סוציאלי 11 (1976): 14-31.
- ראובני, יעקב. ממשל המנדט בארץ ישראל 1920-1948. ירושלים: אונ' בר אילן, 1993.
- רוזוב-עוזיאל, אסתר. משק הבית. תל אביב: הסתדרות עולמית לנשים ציוניות, תרפ"ז.
- רוזין, אורית. "היגיינה והורות של עולים מארצות האיסלאם בעיני ותיקים בשנות החמישים". אבי בראלי ופנחס גינוסר (עורכים). עיונים בתקומת ישראל 12. שדה בוקר: אוניברסיטת בן גוריון, תשס"ב. 195-239.
- רוזין, אורית. "המאבק על הצנע: עקרות הבית והממשלה". ישראל 1 (2002): 81-118.
- רוזין, אורית. "נשים קולטות נשים – תפקידן של נשים ותיקות בקליטת העלייה הגדולה בשנות החמישים: היסטוריה ותיאוריה". אבי בראלי, דניאל גוטוין וטוביה פרילינג (עורכים). חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי. שדה בוקר: אוניברסיטת בן גוריון ויד יצחק בן צבי, 2005. 646-670.
- רוזנברג-פרידמן, לילך. מהפכניות בעל כורחן: נשים ומגדר בציונות הדתית בתקופת היישוב. ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2005.
- רוטקירכן, ליוויה. יהדות סלובקיה: תיאור היסטורי בתעודות. ירושלים: יד ושם, תשכ"א.
- רוסמן, משה. היסטוריה יהודית? כתיבת היסטוריוגרפיה יהודית בעידן פוסט מודרני. רעננה: הקיבוץ המאוחד, 2011.
- רזי, תמי. "'בתיאש, אש': אימהות ובנות עוזבות בתל אביב בשנות השלושים והארבעים". שילה, מרגלית וגדעון כ"ץ (עורכים). עיונים בתקומת ישראל מגדר בישראל, מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה. ירושלים: מכון בן גוריון, 2011. 140-170.
- רזי, תמי. ילדי ההפקר, החצר האחורית של תל אביב המנדטורית. תל אביב: עם עובד, 2009.
- רקובסקי, פועה. לא נכנעתי: ספר זיכרונות. תל אביב: נ' טרבסקי, 1951.
- שביט, יעקב. "הארגון הפוליטי והציבורי של היישוב היהודי: מיישוב למדינה בדרך".

- פורת, יהושוע ויעקב שביט (עורכים). ההיסטוריה של ארץ ישראל, המנדט והבית
הלאומי, כרך 9. ירושלים: יד יצחק בן צבי והוצאת כתר, 1998. 174-193.
- שביט, יעקב וגדעון ביגר. ההיסטוריה של תל אביב: משכונות לעיר 1909-1936. תל
אביב: רמות, 2001.
- שגב, זוהר. מפוליטיקאים אתניים למנהיגים לאומיים, ההנהגה הציונית האמריקאית,
השואה והקמת מדינת ישראל. ירושלים: מכון בן גוריון, 2007.
- שוורץ, שפרה. "הסתדרויות נשים למען אימהות בארץ ישראל, פעילותן של "הדסה",
"הסתדרות נשים עיבריות, ו"ויצ"ו" להקמת תחנות לאם ולילד בארץ ישראל בשנים
1918-1948". ביטחון סוציאלי 51 (תשנ"ח): 38-59.
- שחורי-רובין, ציפורה. "המהפכה החינוכית של ד"ר מיה רוזנברג בשכונת הקווקזים,
בשעריים ובמרמורק, 1928-1940". דרור, יובל ואלי תדמור-שמעוני (עורכים). דור
לדור קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות, כרך נ"ג.
תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, תשע"ז. 162-211.
- שחורי-רובין, ציפורה. "ד"ר הלנה כגן הרופאה שהפכה לאגדה". קתדרה 118 (2006):
89-114.
- שחר, יורם. "הטיטוטות המוקדות של מגילת העצמאות". עיוני משפט כ"ו (2002):
523-600.
- שטרנברג, אברהם. בהיקלט עם. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1973.
- שיירר, ויליאם ל. עלייתו ונפילתו של הרייך השלישי. תל אביב: שוקן, 1962.
- שילה, מרגלית. אתגר המגדר: נשים בעליות הראשונות. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
2007.
- שילה, מרגלית. "האישה עובדת או חברה במפעל התחייה? על מקומה של האישה
בעלייה הראשונה (1881-1890)". יהדות בת זמננו 9 (תשנ"ה): 121-147.
- שילה, מרגלית. המאבק על הקול: נשות היישוב וזכות הבחירה 1917-1926. ירושלים:
יד יצחק בן צבי, 2013.
- שילה, מרגלית. "חוות הפועלות בכינרת כפתרון לבעיית הפועלת בעלייה שנייה
1917-1911". קתדרה 14 (תש"ם): 81-112.
- שילה, מרגלית. נסיכה או שבוייה? החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים
1840-1914. חיפה: כנרת זמורה ביתן, 2001.
- שילה, מרגלית. נשים בונות אומה, הפרסונליות העבריות 1918-1948. ירושלים: כרמל,
2020.
- שילה, מרגלית. "נשים, מגדר ותולדות היישוב היהודי בארץ: הישגים ויעדים". קתדרה
150 (2014): 121-154.
- שילה, מרגלית. "קולות נשים בדבר שיויון מגדרי וטובת האומה במאבק על זכות
הבחירה ביישוב". כתבן, אייל, ואחרים. (עורכים). חוקה אחת ומשפט אחד לאיש
ולאישה, נשים וזכויות ומשפט בתקופת המנדט. ירושלים: אוניברסיטת בר אילן,
תשע"א. 221-253.
- שילה, מרגלית, רות קרק וגלית חזן רוקם (עורכות). העבריות החדשות: נשים ביישוב
ובציונות בראי המגדר. ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2002.

שלו, שרה. השיח האלטרואיסטי, נשים, מוסר, פוליטיקה. חיפה: פרדס, 2003.
שמיר, חיים. "ועידת אויאן, בעיית הפליטים והציבוריות הבריטית." *דפים לחקר השואה והמרד ב' (תשל"ג)*: 88-100.
שפירא, אניטה. "בין יישוב למדינה המרכיבים שלא עברו." שמעוני, גדעון, יוסף שלמון ויהודה ריינהורץ. (עורכים). *לאומיות ופוליטיקה יהודית-פרספקטיבות חדשות*. ירושלים: מרכז זלמן שזר ומכון טאובר אוניברסיטת ברנדייס, 1996. 153-273.
שרפמן, דפנה. *נשים ופוליטיקה*. חיפה: תמר, 1988.
תדהר, דויד. *אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו*. תל אביב: ספריית ראשונים, 1950.
תידור-באומל, יהודית. *האהבה והאהובה: יומנה של סוזי אדלר, ילדת קינדר טרנספורט*. ירושלים: יד ושם, תשס"ד.

- Baumel-Schwartz, Judith T. *Double jeopardy: gender and the Holocaust*. London: Vallentine Mitchell, 1998.
- Berkowitz, Michael. "Transcending "tzimmes and sweetness" recovering the history of Zionist women in central and western Europe 1897-1933." Sacks, Maurie (editor). *Active Voices: Women in Jewish Culture*. Urbana: University of Illinois Press, 1995. 41-62.
- Berlovitz, Yaffa. "Hannah Thon." 2009 February 27. *Jewish Women's Archive*. <https://jwa.org/encyclopedia/article/thon-hannah-helena>. 20 June 2022.
- Black, Naomi. *Social Feminism*. Ithaca: Cornell University Press, 1989.
- Brade, Laura E. and Rose Holmes. "Troublesome Saithood' Nicolas Winton and the Contsted History of Child Rescue in Prague 1938-1940." *History and Memory Vol 29, No1*. (2017): 3-40.
- Campion, Joan. *In the Lion's Mouth, Gizi Fleiahman and the Jewish fight for Survival*. London: IUniverse, 2000.
- Capkova, Katerina. *Czechs, German' Jews? National Undentity and the Jews of Bohemia*. New York: Berghahn Books, 2012.
- Carmel-Hakim, Ester. "Romana Goodman 1855-1955." 2009 February 27. *Jewish Women's Archive*. <https://jwa.org/encyclopedia/article/goodman-romana>.
- Carmel-Hakim, Ester. "Vera Weizmann 1881-1996." 2009 February 27. *Jewish Women's Archive*. <https://jwa.org/encyclopedia/article/weizmann-vera>. 30 May 2021<<https://jwa.org/encyclopedia/article/weizmann-vera>>.
- Caro, Klara. "More Powerful than the sword! in Commemoration of the Martyrs of Terezin." n.d. *European Holocaust Research Infrastructure*. https://portal.ehri-project.eu/units/cz-002279-collection_jmp_shoah_t-3-343-document_jmp_shoah_t_3_343_010?dlid=eng. 4 June 2023.
- Demmig, Lara. "Berta Falkenberg." n.d. *Hagalil com, Juden in Berlin*. 18 January 2022. <<http://www.berlin-judentum.de/frauen/falkenberg.htm>>.
- Endelman, Todd M. *The Jews of Britian, 1656 to 2000*. california: University of California Press, 2002.

- Fartan, Gila. "Gisi Fleishmann." 2009 February 27. *Jewish Women's Archive*. <https://jwa.org/encyclopedia/article/fleischmann-gisi>. 2023 Mach 18.
- Fox, Susan. "Judith G. Epstien 1895-1988." 2009 February 27. *Jewish Women's Archive*. <https://jwa.org/encyclopedia/article/epstein-judith-g>. 2023 May 23.
- Freeman, Damien. *The Aunt's Mirrors A Memoir*. Sydney: Brandl & Schlesinger, 2014.
- Grenville, Anthony. "Doreen Warriner, Trevor Chedwick and the Winton Chikdren." *AJR Association of Jewish Refugees Vol 11, No 4* (2011): 2-3.
- Grossman, Nurit. "The emergence of the Kindertransport in Prague: the Barbican Mission to the Jews, a unique endeavour." *Jewish Historical Studies* (2020): 208-221.
- Hajkova, Anna and Martin Smok. *History Forgets Heroines: Marie Schmolka, the woman who saved thousands from the Holocaust*. 2017 October 30. <https://www.jewishvoiceforlabour.org.uk/article/marie-schmolka-inspired-kindertransport/>. 2023 June 23.
- Hajkova, Anna. "Remembering and Rethinking Marie Schmolka and the Emigration from Czeffhoslovakia." *AJR journal, The Association of Jewish Refugees 19 No 8* (2019): 10.
- Hajkova, Anna. "Women as Citizens in the Theresienstadt Prisoner Community." 2016 June 2016. *Mass Violence and Resistance – Research Network*. <https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/en/document/women-citizens-theresienstadt-prisoner-community.html>. 2023 June 4.
- Hansel, Joelle. *Juliette Stern (1893-1963)A Jewish Woman in Search of Her People*. February 2014. <<http://www.jewishteacher.org/wp-content/uploads/2014/05/Juliette-Stern.pdf>>.
- Hecht, Dieter J. "Erna Patak 1871-1955." 2021 June 2021. *Jewish Women's Archive*. <https://jwa.org/encyclopedia/article/patak-erna>. 1 July 2022.
- Horowitz, Sara R. "Gender, Genocide and Jewish Memory." *Prooftest 20 1&2* (2000): 158-190.
- Katzburg-Yungman, Mira and Deborah Dash Moore. "Hadassah in the United States." 30 August 2024. *Jewish Women's Archive*. <https://jwa.org/encyclopedia/article/hadassah-in-united-states>. 17 April 2024.
- Kuzmack Gordon, Linda. *Woman's Cause: The Jewish Woman's Movement in England and the United States 1881-1933* . Ohio: Ohio State University, 1990.
- Lazare, Luciene. "Resistance, Jewish Organizations in France 1940-1944." 2021 June 23. *Jewish Women's Arcive*. <https://jwa.org/encyclopedia/article/resistance-jewish-organizations-in-france-1940-1944>. 25 May 2023.

- Lefenfeld, Nancy. "Unarmed Combat: Jewish Humanitarian Resistance in France during the Shoah." Henry, Patrick. *Jewish Resistance Against the Nazis*. Washington: The Catholic University of America Press, 2014. 92-121.
- Millett, Kate. *Sexual Politics*. New York: University of Illinois Press, 1969.
- Neumann, Oscar Yirmeyahu. *Gisi Fleishmann the Story of Heroic Woman*. Tel Aviv: Wizo, 1970.
- Ofer, Dalia. "Will you Hear My Voice? Women in the Holocaust: Memory and Analysis." Nestakova, Denisa, et al. *If This is a Woman? Women and Gender in the Holocaust*. Massachusetts: Academic Studio Press, 2021. 3-19.
- Ofer, Dalia, Lenore J. Weitzman (editors). *Women in the Holocaust*. London & New Haven: Yale University Press, 1998.
- Pankhurst, E. Sylvia. *The life of Emmeline Pankhurst*. London: T. Werber Laurie, 1969.
- Pollack-Grove, Fay. *WIZO Saga of a Movement 1920-1970*. Tel Aviv: WIZO, 1970.
- Raider A. Mark. "Pioneer Women in the United States", 20 March 2009, *Jewish Women's Archive*. <https://jwa.org/encyclopedia/article/pioneer-women-in-united-states>. 4 April 2020.
- Ratiier, Celine. "Lucienne Clément de l'Épine et le sauvetage des enfants juifs dans le département de la Sarthe (1939-1945)." *Revue d'Histoire de la Shoah* No. 174 (2001\2): 70-105.
- Reinfeld, Barbara. "Frantiska Plaminova (1875-1942) Feminist and Patriot." *Nationalities Papers Vol 25* (1997): 13-33.
- Ringelheim, Joan M. "The Unethical and the Unspeakable: Women and the Holocaust." Levi, Neli and Michael Rothberg. *The Holocaust: Theoretical Readings*. Edinburgh: Edinburgh University press, 2003. 77-169.
- Ringelheim, Joan M. "Women and the Holocaust: A Reconsideration of Research." *Signs, Vol. 10, No. 4, Communities of Women* (1985): 741-761.
- Rothkirchen, Livia. *The Jews of Bohemia and Moravia: Facing the Holocaust*. Lincoln: University of Nebraska Press, Lincoln and Yad Vashem, 2005.
- Rowbotham, Sheila. *Hidden From History: Rediscovering Women in History From the 17th Century to the Present*. New York: Random House, 1976.
- Rubinstien, D. William, A. Michael jolles and L. Rubinstien Hilary. *The Palgrave Dictionary of Anglo-Jewish History*. London: Palgrave Macmillan, 2011.
- Schwertfeger, Ruth. *Women of Theresienstadt, Voices from a Concentration Camp*. New York: Berg Publishers, 1989.
- Sieff, Israel. *The Memoires of Israel Sieff*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1970.
- Strachey, Ray. *Milicent Garrett Fawcett*. London: John Murray, 1931.

- Summers, Anne. *Christian and Jewish Women in Britian, 1880-1940: Living with Difference*. London: Palgrave Macmillan, 2017.
- Summers, Anne. "Lost in Translation? WIZO and the International Feminism 1920-1940." *Journal of Modern Jewish Studies* Vol 20 (2021): 1-25.
- Szajkowski, Zosa. "The Organization of the "Ugif" in Nazi-Occupied France." *Jewish Social Studies* , Jul., 1947, Vol. 9, No. 3 (1947): 239-256.
- Vaha, Isabella. "Getting Joséphine, née Rothschild (1877-1943)." 6 November 2019. *Le Groupe de Recherche en Histoire du Service Social*. <https://grehss.fr/2022/01/29/getting-josephine-nee-rothschild-1877-1943/>. 2023 May 30.
- Vastenhout, Laurine. "Female Involvement in the "Jewish Councils" of the Netherlands and France: Gertrude Van Tijn and Juliette Stern." nestakova, Denisa, et al. *Is This a Woman: Studies on Woman and Gender in the Holocaust*. New York: Academic Studies Press, 2021. 142-160.
- Wallach-Scott, Joan. "Gender: AUseful Category of Historical Analysis." *American Historical Review* 91, No 5 (1986): 1053-1075.
- Warriner, Dorin. "Winter in Prague." *The Slavonic and East European Review* Vol 62, No 2 (1984): 209-240.
- Wiezmann, vera and David Tutav. *The impossible takes longer, the memories of Vera Weizmann,wife of Israel first Presudent*. London: Hamish Hamilton, 1967.
- Winton, Barbara. *If It's Not Possible...The Life of Sir Nicholas Winton*. London: Troubador Publishing, 2014

בספר זה מגוללים קורותיו של ארגון ויצו מיום
הקמתו בלונדון בשנת 1920 ועד תום העשור הראשון
למדינת ישראל.

המחברת מתחקה אחר תולדות הארגון בתפוצות
ובייחוד בארץ־ישראל. ויצו לבש צורה ופשט צורה
בהתאם לאירועים הבין־לאומיים ולתמורות
ההיסטוריות. הארגון נחרב כמעט לגמרי בשואה
והצליח להשתקם ולהרחיב את שורותיו.

מה היה סוד שרידותו של הארגון? במה תרם לעיצוב
פניה של החברה האזרחית במדינת ישראל? האם
הצליח להגשים את חזון חברותיו אשר לעיצוב
דמותה של האישה העבריייה?

בספר זה נציץ אל מאחורי הקלעים של אחד מארגוני
הנשים המשפיעים ביותר בתולדות ישראל וניחשף
לנשים מרתקות שעיצבו את פני המדינה.

מס׳ 978-965-93254-0-5: ISBN

מוסד הרצל לחקר הציונות
אוניברסיטת חיפה